

ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2025/№ 10

**TA'LIM VA
INNOVATSION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№ 10/2025
OKTABR

Muassis:

Buxoro davlat universiteti
Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov
Bahodir Baxshulloyevich, Buxoro
davlat pedagogika instituti rektori

Jamoatchilik kengashi raisi:
Xamidov Obidjon Xafizovich,
Buxoro davlat universiteti rektori

Mas'ul kotib: Akramova
Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov
Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021
yil 30 sentyabrdagi 306/6-son
Qarori bilan **PEDAGOGIKA,**

PSIXOLOGIYA,
FILOLOGIYA, TARIX
FANLARI bo'yicha falsafa
doktori (PhD) va fan doktori
(DSc) ilmiy darajasiga
talabgorlarning dissertatsiya
ishlari yuzasidan asosiy
ilmiy natijalarini chop etish
tavsifi etilgan ilmiy nashrlar
ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:

04.09.2025 y.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8.
b/t.12,5.

Buyurtma raqami №0324
«FAN VA TA'LIM» nashriyotida
chop etildi. Buxoro shahar
<https://interscience.uz/> saytida
joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305
raqami bilan O'zbekiston
Ommaviy axborot vositalari davlat
ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va
2 oyda 1 marta chop etildi.
2021 yil noyabr oyidan boshlab
har oyda 1 marta o'zbek, rus va
ingliz tillarida chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion
tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-
metodik jurnalidan ko'chirib
bosish tahririyatning roziligi bilan
amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning
to'g'riligi uchun muallif
mas'uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI

Қаҳрамон Ражабов, Тарихчиларнинг Бахтиёр Расули	8
Ражабов Қ, Ўзбекистон ССРда руслаштириш сиёсати ҳамда “ривожланган ва етук социализм қурилиши” тажрибаси	10
Boboyev F. O'zbekiston SSRda sovet hokimiyatining chorcachilik sohasidagi siyosati: natija va oqibatlar (1946 – 1960-yillar)	17
Batashov I. K. O'zbekiston Respublikasi sud va prokuratura idoralari tarixi	23
Ergashev U.K. Xuzor (G'uzor) rustoqi tarixi (yozma manbalar asosida)	27
Jemuratova G. P. Xalq madaniyati an'analariga akseologik munosabatni shakllantirish mexanizmlari	31
Nurullayeva G. Don sanoati tashkiliy faoliyatiga ta'sir etgan omillar: muammo va yutuqlar (2000-2016 yillar).	35
Nematullayev A. U. Parlament tashqi siyosiy faoliyat sub'ekti sifatida: nazariy qarashlar va yondashuvlar	40
Qurbonova M. O'zbekiston til siyosatining ta'lim tizimidagi aks etishi va ijtimoiy oqibatlar (1989–2024)	48

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

Atashova F. D. The role of language in shaping national identity	52
Ismoilov X. T. Sud lingvistik ekspertizasi: xorijiy tajriba	55
Jaqsilikova A. S. K. Raxmanovning “Aqibet” romanidagi satirik xarakterlar	60
Kaniyazova J. O. About the image of heroes with similar fates	63
Mamadaliyeva N. Orifboyev A. O'zbek tilida “halol” va “harom” leksemalarining zamonaviy semantik, pragmatik va sotsiomadaniy tahlili	67
Toshpulatova M. K. Ingliz tilini akademik maqsadlarda o'qitishda “Mustaqil tuzilgan korpus” (DIY) dan foydalanish	74
Бекбергенова М.Д. Эпик жанр манбалари	78
Велиева С. Р. Лексико-семантическое значение иноязычной ономастики	82

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

Umarova X. Oliy ta'limda tashkiliy-boshqaruv tizimni takomillashtirish masalalari	86
Karimova E. G. Bo'lajak pedagoglarda tolerantlik kompetensiyalarini elektiv kurs vositasida rivojlantirish texnologiyasi	92

Aripova M.L. Kasbiy faoliyatda prokrastinatsiya muammosi	98
Azamov U. Y. Ijtimoiy intellektni rivojlantirishda pedagogik fanlarning integrativ imkoniyatlari	102
Азимов С. С. Значение эстетики цвета в воспитании пластической культуры будущих дизайнеров и архитекторов	108
Axmedova A. Sh. Tizimga yo'naltirilgan texnologiyada tajriba-sinov ishlarini amalga oshirilishi	111
Abdumurodova D. A. 5–7 sinf o'quvchilarida axloqiy muloqot matnlari asosida o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini rivojlantirish usullarining ta'sirini aniqlash	116
Boboxujayev J. U. Talabalarning pedagogik qadriyatlarini shakllantirish omillari va shart-sharoitlari	120
Davronov N. I. Salomatlik madaniyati ko'nikmasini rivojlantirishning metodik xususiyatlari	123
Ermatova G. Sharq mutafakkirlarining analitik fikrlash va ma'naviy tarbiyaning uyg'unligi haqidagi pedagogik g'oyalari tahlili	127
G'aniyeva M. L. Talabalar nutqiy intuitsiyalarini rivojlantirishning imitatsion paradigmalari	131
Jiyanova S. I. Mahalliy kvars qumidan magniyli qaytarish orqali texnik kremniy olish texnologiyasi	135
Жугинисова А. Д. Ўқув жараёнларини бошқаришнинг рақамли-технологик механизмларининг мазмуни, тузилмаси ва таркибий компонентлари	139
Masharipova N. R. Tanqidiy fikrlashni shakllantirishga oid tarixiy tajribalar	144
Muhammadiyev B. H. Raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan "Molekulyar fizika" elektron darslikning tuzilishi va didaktik imkoniyatlari	148
Murodov K. N., Ramazonov X. R. 13–14 yoshli kurashchilarning taktik tayyorgarligini rivojlantirish	151
Najimova A.D. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilar nutqining rivojlanish darajasini aniqlashda bayondan foydalanish	157
Nematov D. Y. Musiqa ta'limida zamonaviy texnologiyalar asosida o'quvchilarning musiqiy qobiliyat va rivojlanish dinamikasini o'rganish	162
Norqulov U. E. Zamonaviy muhandis kadrlarning o'quv-kognitiv faoliyati	167
Norinov F. Q. Globalizatsiya sharoitida pedagogika fanlarini o'qitishda tarixiylik tamoyili	172
Omonboyeva M. E. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik kompetentligini shakllantirish	177
Qudratova A. T. Sun'iy intellekt loyihalarida python dasturlash tilining afzalliklari	180
Qosimova G.I. Kichik yoshdagi o'quvchilarda olamning tabiiy-ilmiy dunyoqarashni shakllantirish xususiyatlari	184
Рахманова Э. Ю. Совершенствование интегративных образовательных моделей в медицине: гуманитарный и исторический аспекты	188
Ruzimurodov I. N. Muhandislik ta'lim yo'nalishi talabalarini o'qitishni raqamlashtirishda dasturlash tili orqali bilim va ko'nikmalarini shakllantirish	191
Shoyimova Sh. S. Ta'limda gender tengligini ta'minlashda pedagogik kompetensiya	197
Шамурадова М. А. Историческая эволюция теории привязанности: от Джона Боулби до современных исследований	201
Tilavova M.M., Ne'matova N.U. Boshlang'ich ta'lim jarayonida 4k modelini joriy etishning pedagogik asoslari	208
To'rayev F. F. Matematik tenglamalar asosida iqtisodiy jarayonlarni matematik tahlil yordamida modellashtirish	213
Usmanova G. S. Oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonini tashkil etishning hozirgi holati	220

Uzoqov M. F. Ijobiy ta'lim muhitida bolani rivojlantirishdagi samarali pedagogik yondashuvlar	226
Закирова М. Р., Фахритдинов Н. С. Актуальность работы динамического веб-сайта по систем управления базами данных в операционных системах с ядром linux	230
Zulfanova N. N. Badiiy ijod tushunchasining nazariy va kontseptual aspektlari	236
Nurulloyev L. L. Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik darslarida jismoniy tayyorgarlik mashg'ulotlarining samaradorligini oshirish metodikasi	241
Davronova D.S. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi – talabalarda sog'lom ma'naviy muhitga qadriyatli munosabatlarni shakllantirish omili sifatida	247
Pulatov Dj. A. Oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar faoliyati samaradorligi monitoringini takomillashtirishning shakllari va innovatsion usullari	252
Nazarov J. X. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy-pedagogik faoliyatini tashkil etishda kreativ yondashuvning pedagogik omillari	257
Ahadov A.M. Axborot xavfsizligi bo'yicha pedagogik kadrlarni tayyorlashda innovatsion texnologiyalarning o'rni	268
Moynov I. J. Qoraqalpoq xalqining musiqiy pedagogikasining shakllanish bosqichlari	273
Ахмедова З. А. Театр ва кино санъатида драматик образ яратишнинг услубий жиҳатлари	278
Хасанова Г. К. Развитие духовно-творческого потенциала младших школьников в образовательном процессе как педагогическая проблема	281
Махмудова Х. Словесное действие в актёрском искусстве	286
Nazarov A. A. Turkiston o'qituvchilar seminariyasida ta'lim tizimining tashkil etilishi va pedagogik xususiyatlari	290
Turaqulova Shaxlo Uchqun qizi O'qqa simmetrik filtrda keyk qatlam hosil bo'ladigan suspenziyalarni filtrlash mavzusini o'qitishda pedagogik texnologiyalarning o'rni	296
Nomozova D. M. Fizika fanini o'qitishda ekologik tarbiya berishning metodik asoslari	304
Uroqova O.A. Markaziy Osiyo mintaqasi xavfsizligining ichki va tashqi jihatlari	307
Abdumurodova S. M. Buzg'unchi g'oyalarga qarshi kurashish dolzarb muammo sifatida	313
Qurbonova S. S. Jaloliddin Rumiylar asarlarida yuksak axloqli shaxs qiyofasining yoritilishi	318
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Akramov M. R. Mutaassib shaxs shakllanishi va uni o'rganishda diagnostik suhbat olib borishning psixologik jihatlari	323
Diyarov N. A. Harbiy xizmatchilarda jangovar psixologik jarohatlarning oldini olish usullari psixologik muammo sifatida	328
Rahmatullayeva M. P. Umumta'lim maktablari o'quvchilarida ijodiy qobiliyatlar rivojlanishining psixologik xususiyatlari	332
Rasulova F. F. SHaxs o'zini o'zi boshqarish muammosining nazariy tahlili	337
Эльчиева Д. Т. Психолого-педагогические условия формирования творческого мышления педагога	340
Юлдашева М. Б. Особенности проявления группового конформизма в студенческих группах	346

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori

Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti
Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali

Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor
Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti

Yemelyanova Irina Yevgenyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti

Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi
Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

Lazarenko Irina Rudolfovna, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya
Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya

Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi

Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina
Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori
Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i
Timur Xo'jaog'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)
Nurettin Hatunoglu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)
Mulldjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti
Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Azamat Ziyoy, tarix fanlari doktori, akademik, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori
Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra'no Urishevna, filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Akramova Surayo Renatovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa do'ntori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Dilova Nargiza Gaybullaevna, pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti
Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti
Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti
Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti
Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori
Mamanazarov Abduraxim Bozorovich, pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor. Buxoro davlat pedagogika instituti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

Джурсаев Рисбой Хайдарович, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андиганского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилович, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, академик АНРУз

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

Артамонова Екатерина Иосифовна, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социоллингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nuraddin Hatipoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

Азамат Зиё, доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана

Филология

Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Нигматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Акрамова Сураё Ренатовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Педагогика

Толипов Уткир Каршиевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DSc), профессор. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахтиулло Джурсаевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Иноят Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

Умаров Бахриддин Мингаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафиев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

Куროлов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, доктор педагогических наук (DSc), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Биология

Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, профессор. Бухарский государственный педагогический институт

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

- Risboy Haydarovich Djuraev**, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Inom Urushevich Majidov, doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Kahramon Tanzilovich Olimov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Gertsen
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, doctor of Technical Sciences, Professor
Oyniso Musurmonova, doctor of pedagogical sciences, professor
Rohat Gaybulloevna Safarova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

- Ekaterina Iosifovna Artamonova**, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Irina Evgenyevna Emelyanova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Galina Anatolevna Kuzmenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Bozor Safaraliyevich Safaraliyev, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy
Vladimir Vasilevich Kulishov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Irina Rudolfovna Lazarenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Oksana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Sergey Dmitriyevich Maksimenko, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Oleg Semenovitch Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

- Azamat Ziyov**, doctor of Historical Sciences, Academician, director of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzeyevna, professor, Doctor of Philology. Bukhara State University
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, doctor of Philology. Bukhara State University
Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute
Akramova Surayo Renatovna, doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Dilova Nargiza Gaybulloevna, doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Inoyatov Abdullo Shodieyevich, doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

- Umarov Bakhridin Mingbayevich**, doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, doctor of Philosophy. Bukhara State University

Biology

- Artikova Khafiza Tuymurodovna**, doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

07.00.00 – TARIX FANLARI

*Қаҳрамон РАЖАБОВ,
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими*

ТАРИХЧИЛАРНИНГ БАХТИЁР РАСУЛИ

Ўзбекистонда ижтимоий соҳа олимлари фаолияти ҳақида илмий давраларда сўз юритилганда дарров кўз олдимизга ажойиб инсон, истеъдодли тарихчи олим, Андижон давлат педагогика институти ректори, профессор Бахтиёр Маҳмуджонович Расулов қиёфаси гавдаланади. Бахтиёр Расулов ХХІ аср биринчи чорагида мамлакатимизда олий малакали тарихчи ва педагог мутахассислар тайёрлаш ҳамда илм-фан тараққиёти соҳасида жиддий ютуқларга эришган иқтидорли олим, ташкилотчи раҳбар сифатида фаол жамоатчилик ишлари билан шуғулланаётган умидли миллий раҳбар ходимларимиздан ҳисобланади.

Биз Бахтиёр Маҳмуджонович билан 40 йилдан ортиқ вақт давомида қадрдонлашиб, ака-ука бўлиб кетганмиз десам асло янглишмаган бўламан. Иккаламиз ҳам ХХ аср 80-йиллари ўрталарида деярли бир вақтнинг ўзида Тошкент давлат университетининг тарих факультетида таҳсил олишни бошлаганмиз. Бахтиёр талабалик йилларидаёқ ўзининг тиришқоқлиги ва илмга чанқоқлиги, меҳнатсеварлиги ва ишчанлиги билан факультет талабалари ўртасида алоҳида ажралиб турган. У суронли 1990 йилда университетдаги ўқишни тугатиб Андижонга қайтади. Бир муддат Андижон вилоят ўлкашунослик музейида катта илмий ходим бўлиб ишлагач, сўнгра Андижон давлат университети аспирантураси ва докторантурасида таҳсил олди. Бу орада у Наманган давлат университетида сиртқи таълим олиб, уни ҳуқуқшунос-педагог мутахассислиги бўйича тугатди ҳам.

Бахтиёр Расуловнинг мураббийлик фаолияти 30 йил мобайнида (1992-2022) Андижон давлат университети билан чамбарчас боғлиқ бўлди. Бу ерда у катта ўқитувчи, доцент ва профессор бўлишдан ташқари тарих факультети декани ўринбосари, кафедра мудир, 2011-2015 йилларда Тарих ва ижтимоий фанлар факультети декани, 2015-2018 йилларда Андижон давлат университети илмий ишлар бўйича проректори, 2018-2021 йилларда илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректори, 2021-2022 йилларда Андижон давлат университетининг педагогика институти директори каби масъул лавозимларда фаолият кўрсатди. Профессор Бахтиёр Маҳмуджонович 2023 йилдан бошлаб Андижон давлат педагогика институти ректори масъул лавозимида самарали фаолият кўрсатмоқда.

Бахтиёр Расулов мураббийлик ва раҳбарлик фаолиятдан ташқари тарих фани соҳасида жиддий илмий тадқиқотлар олиб бормоқда. У профессор Рустамбек Шамсутдинов илмий раҳбарлигида 1996 йили “Ўзбекистонда мактаб ва мадрасалар тарихидан (ХІХ аср охири – ХХ аср 20-йиллари)” мавзусида номзодлик, 2017 йилда “Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги сиёсий қатағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳволи (1929-1959 й.)” мавзусида докторлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилди. Илмий давраларда олимнинг совет давлатининг кулоқлаштириш сиёсати ва қатағонлар тарихига бағишланган “Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги сиёсий қатағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳволи (1929-1959 й.)” номли монографияси (Тошкент: Шарқ, 2012) жуда машҳур

ҳисобланади. Бу монография 2025 йили Хитойда ҳам нашр этилди.

Бахтиёржон билан ушбу сатрлар муаллифини, аввал қайд этилганидек, 40 йилдан ортиқ кадрдон дўстлик ришталари боғлаб турибди. Талабалик даврида Тошкентда бошланган ўзаро мулоқотлар ва баҳс-мунозаралар ўн йиллар мобайнида тобора сайқал топиб борди. Ошна ва жўрачилик илмий ҳамкорликка айланди. Бахтиёр Маҳмуджоновичдаги одамохундлик, самимийлик, кўнгли очиқлик ва хушмуомалалик фазилатлари, тарих илмига бўлган чуқур муҳаббат, тадқиқотчиларга хос синчковлик ва сабр-тоқат, дўстга ҳурмат ва садоқат, устозларга эҳтиром ва шогирдларга ўз фарзанди сингари муносабатда бўлиш мени қувонтиради. Дўстимиздаги ўқтамлик ва шижоат, ғайрат ва фидойилик, тиниб-тинчимаслик ва тиришқоқлик хусусиятлари кўпчилик қатори мени ҳам ҳайратга солади.

Шу кунларда кадрдон дўстимиз муборак 60 ёшни қаршилаш арафасида турибди. Биз тарих фанлари доктори, профессор дўстимиз, аслида Андижон тарихчиларининг бахтиёр расулига, ёшларнинг меҳрибон устози, талабчан раҳбар ҳамда севимли ректор педагог-мураббийга, ўзи ёш бўлса ҳам ёшуллига айланган Бахтиёр Маҳмуджоновичга қутлуғ сана арафасида мустаҳкам соғлик, узоқ умр, янги илмий ютуқлар, раҳбарлик соҳасида юқори парвоз тилаб қоламиз.

Тошкент ш. Ал-Хоразмий мавзеси.

2025 йил 25 ноябрь.

ЎЗБЕКИСТОН ССРДА РУСЛАШТИРИШ СИЁСАТИ ҲАМДА “РИВОЖЛАНГАН ВА ЕТУК СОЦИАЛИЗМ ҚУРИЛИШИ” ТАЖРИБАСИ

Қаҳрамон Ражабов, тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими

Аннотация: Мақолада Россия империяси ва кейинчалик совет ҳокимиятининг Туркистон ҳамда Ўзбекистон ССРда руслаштириш сиёсатини тизимли равишда амалга оширгани баён этилади. Таълим, ёзув, исм-шариф, маъмурий бошқарув ва демографик сиёсат орқали миллий ўзликни заифлаштириш йўллари кенг ёритилган. Совет давридаги миллий сиёсат, жумладан “совет халқи” зояси, рус тилининг устуворлиги ва миллий элита онгига кўрсатилган таъсир мисоллар билан таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Руслаштириш сиёсати, социализм, Шароф Рашидов, Леонид Брежнев, большевиклар.

ПОЛИТИКА РУСИФИКАЦИИ В УЗБЕКСКОЙ ССР И ОПЫТ “СТРОИТЕЛЬСТВА РАЗВИТОГО И ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА”

Аннотация: В статье описывается, как Российская империя и позднее советская власть систематически проводили политику русификации в Туркестане и Узбекской ССР. Пути ослабления национальной идентичности через образование, письменность, имя, административный менеджмент и демографическую политику широко освещены. Национальная политика советского периода, включая идею «советского народа», приоритетность русского языка и влияние на сознание национальной элиты, анализируется на примерах.

Ключевые слова: политика русификации, социализм, Шароф Рашидов, Леонид Брежнев, большевики.

FORMATION OF THE CHARACTERISTICS OF A “SOVIET PERSON” IN THE PROCESS OF “BUILDING A DEVELOPED AND MATURE SOCIALISM” IN THE UZBEK SSR AND RUSSIFICATION

Abstract: The article describes the systematic implementation of the Russification policy of the Russian Empire and subsequently the Soviet government in Turkestan and the Uzbek SSR. Ways to weaken national identity through education, writing, names, administrative management, and demographic policy are widely covered. The national policy of the Soviet period, including the idea of the “Soviet people,” the priority of the Russian language, and the influence on the consciousness of the national elite are analyzed with examples.

Keywords: Russification policy, socialism, Sharaf Rashidov, Leonid Brezhnev, Bolsheviks.

Россия империяси томонидан Туркистон босиб олинган дастлабки пайтлардан минтақада руслаштириш сиёсати ҳам босқинчилар томонидан русларга хайрихоҳ бўлган кишиларни тақдирлаш жараёни бошланган эди. Тошкент шаҳри руслар томонидан эгалланганидан кейин бир ой ўтар-ўтмас, яъни 1865 йил 17 июнда генерал Михаил Черняев (1828-1898) 31 нафар кишини (уларнинг кўпчилиги тошкентлик савдогарлар ва уламолар эди) “Рус ҳукуматига садоқати ва фидокорона хизматлари ҳамда Тошкент ишғоли чоғидаги алоҳида кўмаклари учун” тақдирлайди ҳамда бу ҳолат мустамлакачи Россия маъмурияти билан маҳаллий ҳокимият ўртасида воситачи бўлган янги зодагонлар қатлами учун пойдевор бўлиб хизмат қилди. Бундан ташқари Тошкент босиб олинганда руслар шаҳарнинг энг бадавлат савдогарлари Саидазимбой ва келиб чиқиши татар бўлган Шарафийбой Зайнулобиддинов каби сотқинлар томонидан қутланди ва шарафланди. Рус маъмурияти

вакиллари бундай тужжорлар, амалдорлар ва уламоларга Россиянинг “фахрий фуқароси” унвонини берди. Бу табақага лойиқ кишиларга доимий равишда императорлик медаллари улашилди, улар русча серҳашам ҳарбий парад сарполари билан сийланди, улар давлатнинг расмий лавозимларига тайинланди, кўплаб расмий ва норасмий имтиёз соҳибларига айланди. Россия империясининг Туркистондаги маъмурлари тарих саҳнасига русларни улуғлайдиган, уларга сиғинадиган ва сотилган “янги туземецлар”ни олиб чиқди.

Хуллас, XIX аср 60-йилларидан бошлаб русларга яқинлик ва уларнинг тилини билиш янги шароитда ном қозониш ва жамиятда юқори мавқега эга бўлишнинг воситасига айланди. Большевиклар 1917 йил ноябрда Туркистонда ҳокимиятни зўравонлик йўли билан босиб олгач, бу ҳолат ўзининг янги босқичига кирди. Совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистон ССРда руслаштириш сиёсати аста-секинлик билан, бироқ мунтазам равишда изчил олиб борилди.

ВКП(б) МК ва СССР ХКС томонидан 1938 йил 13 мартда “Миллий республикалар ва вилоятлардаги мактабларда рус тилини мажбурий ўқитиш тўғрисида”ги қарори эълон қилинди. Бу қарорни СССР Халқ Комиссарлари Совети раиси В.Молотов ва ВКП(б) Марказий Қўмитаси котиби И.Сталин имзолашган эди. Қарорга кўра, 1938 йил 1 сентябрдан бошлаб барча миллий республикалар ва вилоятлардаги мактабларда рус тилини алоҳида ўқув предмети сифатида ўқитиш мажбурий қилиб қўйилди. Рус тилини ўқитиш ҳафтасига бошланғич мактаблар учун: 2-синфда – 2 соат, 3-синфда – 4 соат, 4-синфда – 4 соат; тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар учун: 3-синфда – 4 соат, 4-синфда – 4 соат, 5-синфда – 5 соат, 6-синфда – 5 соат, 7-синфда – 5 соат, 8-синфда – 4 соат, 9-синфда – 4 соат, 10-синфда – 4 соат қилиб белгиланди.

1938 йил 19 мартда ВКП(б) МК Ташкилий бюроси томонидан чиқарилган бошқа бир қарорга кўра, совет давлатида миллий педагогика билим юртлари ва институтлари тугатилди. Мактаблар ва институтларда она тили ва адабиёти фанини ўқитиш кескин камайиб кетди.

ВКП(б) МК Политбюросининг 1939 йил 15 декабрда “Лотин имлосидаги ўзбек ёзувини рус алфавитига ўтказиш тўғрисида” қарори қабул қилиниб, 1940 йил 1 июлдан Ўзбекистон ССРдаги барча давлат корхоналари ва жамоат ташкилотлари, матбуот нашрлари, 1940 йил 1 сентябрдан эса мактабларда ўқитиш янги алифбо, яъни кирилл асосидаги рус алфавитига ўтиши қатъий қилиб белгиланди. Бу муддатни ҳам кутиб ўтирмай Ўзбекистон ССР Олий Совети 1940 йил 8 майда лотин ёзуvidан кирилл (рус графикаси) асосидаги ўзбек ёзувига ўтиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бундан аввал 1938 йил 16 ноябрда озарбойжонлар, 1939 йил 20 ноябрда тожиклар рус алифбосига ўтишган эди. Бу ҳолат совет давлати томонидан руслаштириш сиёсатини тез ва қаршиликсиз амалга ошириш учун катта имкониятлар яратиб берди.

1940 йил 26 апрелда СССР Олий Совети Президиуми раиси Михаил Калинин Туркменистон ССР, Ўзбекистон ССР, Тожикистон ССР, Қozoғистон ССР, Қирғизистон ССР, Озарбойжон ССР Олий Совети Президиуми раисларига “махфий” хат юбориб, унда СССР НКВД (Ички ишлар халқ комиссарлиги) томонидан мазкур республикаларда яшовчи туб аҳоли вакиллари учун доимий (авлоддан авлодга ўтувчи) фамилияга ўтиш зарурлиги масаласи қўйилганлигини таъкидлайди. Олти совет республикаларидаги туб аҳоли вакиллари, ҳозирги пайтда доимий (авлоддан авлодга ўтувчи) фамилияси йўқ кишилар, ўзларига миллий тилда ягона (меросий) фамилия танлашлари керак. Фамилия танланганида унга турли уруғлар, ижтимоий келиб чиқиши ва диний мансубликни англатувчи бек, бой, хон, шоҳ, мирза, хожи (хожа, хўжа) каби қўшимчалар қўшилмаслиги керак. Болаларга уларнинг ота-онасининг фамилиясини бериш лозим. Фамилия фақат ЗАГС идорасида рўйхатга олинганидан сўнг ҳақиқий ҳисобланади.

Ўзбеклар исми шарифини русча шаклдаги фамилияларга ўтказиш, масалан, Исломбек Тўрабек Хожи ўғлини Ислом Тўраевга ўтказиш ҳам мажбурий тарзда 1940 йил апрелдан бошланди.

Хуллас, Иккинчи жаҳон уруши йилларида совет давлати миллий сиёсатда жиддий хатолар ва бир қатор жиноятларга йўл қўйди. Ана шундай жиноятлардан бири корейслар, қирим татарлари, волгабўйи немислари, месхети турклари, чеченлар, қалмиқлар, болқорлар, қўмиқлар ва бошқа халқлар мажбурий равишда ўзлари яшаб турган жойларидан совет давлатининг турли ҳудудларига, жумладан, Ўзбекистон ССРга ҳам кўчирилди.

Бу пайтда 20-25 яшар бўлган ёш Шароф бу адолатсизликлар, совет давлатининг турли қатағонлари ва оммавий террор сиёсати, миллий сиёсатдаги адолатсизликларни кўриб улғайди. Совет давлатининг халққа қарши қаратилган бундай кескин чоралари Шароф Рашидов учун келажақда жуда эҳтиёткор ва удабурон сиёсатчи бўлиши учун аччиқ сабоқ ва тажриба бўлди.

Шароф Рашидов Ўзбекистон ССРнинг биринчи сиёсий раҳбари бўлган чорак аср вақт давомида Кремлнинг талаби билан республикада руслаштириш сиёсати фаол олиб борилди. Айнан XX аср 50-80-йилларида совет давлатидаги бошқа республикалар қаторида Ўзбекистон ССРда ҳам мактаблар институтларида рус тили ўқитилишига катта эътибор қаратилди, илмий адабиётлар ва дарсликлар асосан рус тилида ёзилди.

Ўзбекистон ССРда бошқарув элитасининг турли лавозимларида ишлаган кишилар ўз фарзандларини рус тилидаги таълим муассасаларига бердилар ҳамда обрўли ҳисобланган олий ўқув юртларига ўқишга киритдилар. Таҳлилларга кўра, вилоят, туман, шаҳар совет ва партия ходимларининг деярли 30-40 фоиз фарзандлари ҳуқуқ-тартибот учун кадрлар тайёрлайдиган ўқув юртларига ўқитилган. Колхоз раисларининг аксарият фарзандлари қишлоқ хўжалиги институтларида ўқишган. Савдо соҳасида ишлайдиган раҳбар ходимларнинг фарзандлари эса асосан Самарқанд савдо институтида “тижорат сирлари”ни ўрганган.

Партия ва хўжалик раҳбарлари бўлган кимсалар ўзлари ўзбек бўлишига қарамасдан оилада рус тилида гапиришни қоидага айлантиришган. Ҳаттоки байналмилал никоҳ тузиш кўпайган, бунда асосан ўзбек эркакларининг кўпроқ рус аёллари билан никоҳ тузишини кузатиш мумкин. Бунинг асосий сабабларидан бири мансаб поғоналарида кўтарилиш учун славян аёлларига уйланиш шартлиги эди. Бу никоҳ тўйларида миллийлик унутилиб, менталитетга хос бўлмаган удумлар киритиларди.

Ўзбекистон ССРдаги маориф тизимида бошқарув элитаси таълимни сифатига эътибор беришдан кўра Кремлнинг руслаштириш сиёсатига кўп эътибор қаратди. Рус тилида ўқитиладиган ихтисосликлар кўпайтирилди, олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг барчасида рус тилида ўқитиладиган гуруҳлар сони ҳам мунтазам равишда ошиб борди.

Рус тили амалда СССРда давлат тили бўлиб, барча расмий учрашувлар ва ҳужжатлар шу тилда олиб борилган. Рус тилини яхши билмаган кишилар бошқарув аппаратида қуйи раҳбарлик лавозимларида ҳам ишлай олмас эди. Руслаштириш сиёсати жамият ҳаётининг барча томонларини қамраб олди. Ўзбек тили эса Ўзбекистонда иккинчи даражали тилга айланиб қолган эди.

1966 йил 26 апрелда Тошкентда кучли зилзила бўлиб, шаҳар бутунлай вайронага айланди. КПСС МК Бош котиби Леонид Брежнев ва СССР Министрлар Советининг раиси Алексей Косигин Ўзбекистон ССР пойтахтига ёрдам кўрсатиш тадбирларини ишлаб чиқишда қатнашиш учун зилзила кунлари Тошкентга келдилар. Тошкентни тиклаш учун РСФСР, Украина ССР, Белорусия ССР ва бошқа совет республикаларида комсомол ёшларнинг қурувчи отрядлари зудлик билан етиб келиб, қисқа муддатда Ўзбекистон пойтахтида замонавий уй-жойлар бунёд қилишди. Бироқ янги қурилган уйларнинг аксариятига зилзиладан қаттиқ зарар кўрган эски шаҳарда яшаган тошкентликлар эмас, балки келгиндилар жойлаштирилди. Уларнинг кўпчилиги славянлар бўлиб, асосан рус тилида гаплашишган.

Совет Иттифоқининг турли бурчакларидан Тошкентни қайта тиклашга асосан ёш

авлод қурувчилар, биринчи навбатда турмушга чиқмаган қизлар ва уйланмаган йигитлар жўнатилган. Ёш йигит-қизларнинг байналмилал (турли миллатга мансуб) оилаларга давлат томонидан турли имтиёзлар тақдим этилган. Рус тилида гаплашадиган бундай “қўп миллатли совет халқи” вакиллари, Кремль амалдорларининг фикрича, қисқа муддатда замонавий Янги Тошкентни қуришлари ҳамда бу шаҳарни Шарқда “социализм машъали”га айлантиришлари лозим эди. Шу йўл билан Ўзбекистон ССР пойтахти Тошкент аҳолисини аста-секин тўлиқ руслаштириш ҳамда ўзбеклар устидан бутунлай назорат ўрнатиш кўзда тутилган эди. Совет давлати бу сиёсатини XX аср 60-80-йилларида қўшни республикалар пойтахти бўлган Фрунзе (ҳозирги Бишкек), Олмаота ва Душанбе шаҳарларида муваффақиятли амалга оширди. Ўзбекистон ССР сиёсий раҳбариятининг аҳолини байналмилал руҳда тарбиялашга қаратилган катта ташвиқот-тарғиботи, халқлар дўстлиги ҳақидаги пропагандаси, рус тилининг оммавий равишда таълим тизимига жорий этилиши, мамлакатда ривожланган социализм қурилганлиги ва ягона совет халқи шакланганлиги тўғрисидаги тўхтовсиз чақириқларига қарамасдан бу пайтда ўзбек халқи, хусусан, эски шаҳар аҳолиси бўлган тошкентликлар ўз миллий хусусиятини сақлаб қола олди.

Рус тилини тарғиб ва ташвиқ қилиш учун Тошкентда Бутуниттифоқ миқёсида кўплаб конференциялар ўтказилди. 1975 йил октябрь ойида Тошкентда “Мамлакат мактабларида, ўрта махсус ва олий ўқув юртлиларида рус тилини ўргатиш ва ўқитиш тажрибаси” мавзуида Бутуниттифоқ илмий-амалий конференцияси ўтказилди. Конференциянинг ялпи мажлисида қилинган маърузаларнинг номланишида ҳам совет давлатининг асл мақсади очиқ намоён бўлади: “Рус тили – Совет Иттифоқидаги барча миллат ва элатларнинг ўзаро алоқа ва ҳамкорлик тили”, “Миллий мактабда рус тилини ўқитишнинг аҳволи ва уни янада яхшилаш вазифалари тўғрисида”, “Миллий мактаблар учун рус тили ўқитувчилари кадрларини тайёрлашнинг аҳволи ва уни янада яхшилаш тадбирлари тўғрисида”, “Миллий мактабда рус тилини ўргатиш ва ўқитишнинг актуал масалалари”, “Миллий мактабда рус тилини ўқитиш соҳасидаги илмий-тадқиқот ишининг асосий проблемалари” ва ҳ.к.

1979 йил май ойида Тошкентда “Рус тили – СССР халқларининг дўстлик ва ҳамкорлик тили” мавзуида Бутуниттифоқ илмий-назарий конференцияси ўтказилди. Расмий матбуотда таъкидланганидек, конференцияда рус тилини ўқитиш ва ўргатиш масалалари ҳар томонлама муҳокама қилинди, бу “муҳим соҳада” тўпланган тажрибалар умумлаштирилди.

Мазкур конференция қатнашчиларига КПСС Марказий Қўмитаси Бош котиби, СССР Олий Совети Президиуми раиси Леонид Брежнев табрик хати йўллаганлиги, конференцияда КПСС МК Сиёсий бюроси аъзолигига номзод, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси биринчи котиби Шароф Рашидовнинг ўзи қатнашиб, рус тилининг қудрати ҳақида махсус маъруза қилганлиги Кремль томонидан бу масалага қанчалик жиддий эътибор қаратилганлигини кўрсатади.

Шароф Рашидов Бутуниттифоқ конференциясида қилган маърузасида рус тилини улуғлаб, уни тарғиб-ташвиқ этиб шундай деган эди: “Рус тили – бу улуғ Лениннинг тили, юксак маданият, бой демократик ва революцион анъаналарга эга бўлган азамат халқнинг тили. Бу янги жамият қурувчиларнинг тили. Янги жамият қуришни эса инсониятнинг энг доно кишилари асрлар бўйи орзу қилиб келганлар. Рус тили бу ҳозирги замон фани, техникаси ва маданиятининг тилидир. Рус сўзи – бизнинг буюк қўпмиллатли давлатимизни бутун олам кишилари билан боғловчи ҳалқадир. Рус сўзи – бу тинчлик садосидир, тенгликка, қардошликка ва халқлар дўстлигига, социал тараққиёт ва тинчлик йўлида кучларни бирлаштиришга қизғин чақириқдир. Коммунизм қурилишининг манфаатлари, ҳар қайси миллатнинг ҳаётий эҳтиёжлари турли миллатдаги барча совет кишиларининг рус тилини яхши билишини тақозо қилади. Рус тили миллий республикалар, ўлка ва областларда тез тараққий этиб бораётган русча ва миллий иккитиллилик шароитида, рус бўлмаган аҳоли борган сари рус тилини она тилидай эгаллашга интилаётган бир вазиятда кенг тарқалмоқда”

Рус тилини СССРдаги барча халқларнинг иккинчи она тили, миллатлараро мулоқот воситаси деб қараш миллий тилларнинг аҳамиятини, жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаётидаги мавқеини пасайтириб юборди. Кўплаб ёшлар, зиёлилар, йирик саноат корхоналаридаги ишчилар ва мутахассисларнинг ўз она тилига бўлган муносабатини сусайтирди. Она тилини билмаса ҳам рус тилида сўзлаш, шу тилда таълим олиш ва мулоқот қилиш баъзилар учун имтиёз ва ифтихорга айланди. Миллатнинг маънавий йўлбошчиси бўлиши лозим бўлган зиёлиларнинг анчагина қисми ҳам шу касалга чалинди. Ўз она тилини яхши билмаса ҳам рус тилини билган кишилар катта имтиёзга эга бўлиб, давлат идораларида катта мансабларни эгаллаб олдилар. Рус тилини билмай, ўз она тилини чуқур билган, ҳурмат қилган кишилар эса бирор катта мансабни эгаллаш ҳуқуқи ва имконидан маҳрум бўлиб қолдилар.

1971 йил 30 март – 9 апрелда Москвада бўлган КПССнинг XXIV съездида СССРда “ривожланган социалистик жамият” қурилди деган хулосага келинди. Партия раҳбари Леонид Брежневнинг фикрича, совет давлатида “кишиларнинг янги тарихий бирлиги – совет халқи вужудга келди”.

XX аср 60-йиллари охири ва 70-йиллари бошларидан бошлаб расмий коммунистик мафкура совет жамиятида кишиларнинг янги тарихий бирлиги – совет халқи шаклланганлиги ҳақида жар сола бошлади. Бу ҳақда дастлаб КПССнинг 1961 йил октябрида қабул қилинган учинчи дастурида, сўнгра 1971 йилдаги партиянинг XXIV съездида биринчи марта очиқ гапирилган эди. Совет халқи ҳақидаги сохта тушунча 1977 йил октябрида қабул қилинган Брежневнинг СССР Конституциясида ҳам ўз аксини топди. Шунингдек, XX аср 70-80-йилларида совет давлатида “етук ва ривожланган социалистик жамият қурилди” деб иддао қилинди. Совет халқининг ягона тили эса рус тили бўлиши керак эди.

Расмий адабиётларда келтирилишича, СССРда етук социалистик ижтимоий муносабатлар қарор топди, барча синфлар ва социал табақаларнинг яқинлашуви, барча миллатлар ва элатларнинг юридик ва ҳақиқий тенглиги, уларнинг қардошларча ҳамкорлиги асосида кишиларнинг янги тарихий бирлиги – совет халқи вужудга келди.

1978 йилда нашр этилган “Ўзбек Совет Энциклопедияси”нинг 10-жилдида совет халқи тушунчасига расмий равишда шундай таъриф берилган: “Совет халқи – СССРдаги кишиларнинг янги тарихий, социал ва интернационал бирлиги... Социалистик қайта қурилиш ва меҳнаткашлар синфлари ҳамда қатламлари, барча миллатлар ва халқларнинг яқинлашуви натижасида таркиб топган. Янги тарихий birlik сифатидаги назарий асослари КПСС XXIV съездида (1971 йил март-апрель) илгари сурилган. Совет халқи ягона СССР давлат ҳокимият органи ва давлат бошқарувига эга, барча совет кишилари учун иттифок гражданлиги ўрнатилган. СССРдаги миллатлараро умумий тил – рус тили”.

Совет давлати раҳбарлари ва коммунистик партия маддоҳлари “ягона совет халқи”ни шакллантириш ҳамда “ривожланган ва етук социалистик жамият қуриш учун” рус тилини бутун мамлакатда ягона давлат тилига айлантиришдан ташқари миллий тилларга ҳамда миллий маданиятга зимдан ҳужум бошладилар.

1975 йил февраль ойида Москвада ижтимоий-гуманитар фанлар вакиллари Бутуниттифок ёпиқ кенгаши ўтказилади. Унда совет давлати таркибидаги барча 15 та иттифокдош республикаларнинг алоҳида делегациялари қатнашади. Ўзбекистон ССР делегациясига академик Ш.Шоабдурахмонов бошчилик қилган. Анжуман КПСС МК бевосита раҳбарлигида ўтказилган. Мазкур кенгаш қатнашчиси, археолог олим Аҳмадали Асқаров яқинда эълон қилган хотираларида мазкур йиғиннинг асл моҳиятини биринчи марта кўрсатиб ўтган. А.Асқаровнинг ёзишича, кенгашнинг дастлабки кунида КПСС МК вакили кенгаш иштирокчиларига қарата “Сизларни тўплашдан мақсад бугунги кунда кўп миллатли давлатимизда ягона совет халқи, ягона совет миллати, ягона маданият ва ягона тил шаклланганми? КПСС МК амалий ҳаётда олиб бораётган ғоявий кураш ва мафкуравий

иммунитет кўп миллатли совет халқи онгида шаклландими ёки йўқ, шуни билмоқчи эдик” , деб масалани кўндаланг қўяди ҳамда уларга совет давлати тарихи ва маданияти ҳақида мухтасар тайёрланган қисқа курс макетини топширади.

Шу нарса таажжубланарлики, ҳар бир делегация аъзосига макет тарқатилгач, унинг матни билан танишиш жараёнида ижтимоий-гуманитар фанлар олимларига ўзаро мулоқот қилмаслик, ҳеч ким билан бу ҳақда гаплашмаслик уқтирилади. Меҳмонхонада ҳар бир киши алоҳида хоналарга жойлаштирилиб, худди карантин вақтидагидек уч кун ичида уларнинг таомланиши махсус ходималар орқали хонанинг ўзида ёлғиз амалга оширилади.

Мажлисга СССР ФА СССР тарихи институти директори академик Алексей Нарочницкий (1907-1989) раислик қилади. Ўзбекистон ССР ФА Археология институти (Самарқанд) директори А.Асқаров мажлиснинг биринчи кунида сўзга чиқиб, макетдаги кўп фикрларга қўшилмаслигини очиқ айтади. Хусусан, у макетда Амир Темур шахсияти “қонхўр ва босқинчи” сифатида нотўғри кўрсатилганлигини, буюк давлат арбоби Темур ҳам ҳарбий саркарда, ҳам бунёдкор ҳукмдор сифатида Чингизхондан тубдан фарқ қилишини асослаб беради. Бироқ А.Асқаров мулоҳазаларини танаффусдан кейинги мажлисда РСФСР ва Тожикистон ССР олимлари, ҳатто Ўзбекистоннинг тарихчи академиклари Ҳабиб Турсунов ва Собир Камолов қаттиқ танқид қилиб, ўзи ёзгандек уни “роса савалашади” .

Хуллас, ёпиқ кенгаш тўрт кун давом этиб, у самарасиз тугайди. А.Асқаров учун эса қизик воқеалар кенгашдан кейин бошланади. Ўзбекистондан Москвага борган барча олимлар Ҳ.Турсуновнинг ташаббуси билан А.Асқаровнинг ўзини ёлғиз қолдириб, Москвадан эртароқ учган бошқа рейслар билан Тошкентга қайтишади. Тошкент аэропортида А.Асқаровни кутиб олган Ўзбекистон ССР ФА вице-президенти М.Нурмухамедов уни Тупроққўрғонга – Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси биринчи котиби Шароф Рашидов хузурига олиб боради.

Шароф Рашидов билан Аҳмадали Асқаров ўртасидаги мулоқот жуда самимий ўтади. Тарихчи олим сиёсий арбобдаги юксак маданият, чуқур дид ва ўзбек сиймоларига хос ғурур ва ҳис-туйғудан лол қолади. Эртаси куни М.Нурмухамедов билан биргаликда А.Асқаров Самарқандга қайтади. Москвадаги гап-сўзлардан кейин Археология институти “шоввозлари” ўз директорларини аллақачон ишдан олиб, ўрнига бошқа кишини вақтинча директор қилиб қўйишган эди. А.Асқаров Самарқандга келгач, қайтадан институтга директор қилиб тайинланади ...

Бу ҳолат, хусусан, ўзбек олимларининг ўз ҳамкасбларига нисбатан ғарази ва ноҳолис муносабати, юқори идоралар олдидаги уларнинг ялтоқилиги ва хушомадгўйлиги инсонни чуқур ўйга толдиради. Бундай шароитда Ўзбекистон коммунистларининг сиёсий етакчиси Шароф Рашидовга осон бўлмаганлиги, ҳам Кремлдаги Домокл қиличи олдидаги хавотир ва қўрқув, ҳам Тошкентда ўлжасини пойлаб ётган овчидек унинг ўрнига давогарлик қилаётган айрим “маҳаллий мулозимлар”нинг доимий кирдикор ва ғийбатлари сиёсий арбобни доимий равишда қийнаб қўйган эди .

Совет жамиятида давлат бошқаруви органлари турли даражадаги Советлар бўлган. Олий Советдан бошлаб кишлоқ советларигача бўлган органлар меҳнаткашлар манфаатларини ҳимоя қилишлари керак эди. Аслида эса бундай бўлмаган.

1977 йил 7 октябрда қабул қилинган СССРнинг янги Конституцияси миллий республикалар ҳукуқини расмий чеклади ва Марказга кенг ваколатлар олиб берди. Бу конституция КПСС МК Бош секретари ва СССР Олий Совети Президиуми раиси Леонид Ильич Брежнев раҳбарлигида тайёрланди ва мамлакатда ривожланган социалистик жамият қуриш назариясини илгари сурди.

СССР Конституциясининг 6-моддасида КПССнинг совет давлатидаги етакчилик роли қонуний мустаҳкамлаб қўйилган эди. Ушбу моддада коммунистик партия жамиятнинг раҳбарлик қилувчи ва йўналтирувчи кучи деб ёзилган эди. Конституциянинг бу моддаси

жамиятда партиянинг етакчилик ролини таъминлаб берди, унинг совет ва жамоат ташкилотлари устидан ҳукмронлик қилишларига асос бўлиб хизмат қилди.

1978 йил 19 апрелда бўлган тўққизинчи чақириқ Ўзбекистон ССР Олий Советининг навбатдан ташқари 6-сессиясида Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни) қабул қилинди. Бироқ Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни) (у 11 бўлим, 21 боб ва 183 моддадан иборат бўлган) СССР Конституциясидан андоза олиб тузилган ҳамда ундаги барча моддалар худди Иттифоқ Конституциясида бўлгани сингари қуруқ декларатив хусусиятга эга бўлиб, амалда Асосий Қонун эмас, балки коммунистик партия ҳужжатлари давлат ва жамиятни бошқарган.

Ўзбекистон ССРда ҳам худди бутун Иттифоқда бўлгани сингари меҳнаткашлар депутатлари туман, шаҳар, вилоят Советлари ҳамда республика Олий Совети иккинчи даражали масалаларни ҳам партия комитетларидан рухсат олмасдан ҳал қила олмас эди. Хўжалик раҳбарлари ўз муаммолари билан Советларнинг ижроия комитетларини четлаб ўтиб партия органларига мурожаат қилар эди. Аҳолининг ижтимоий-маиший масалаларга доир шикоят ва таклифлари ҳам партия комитетлари томонидан кўриб чиқиларди.

1981 йил 3 – 5 февралда Тошкентда Ўзбекистон Компартиясининг XX съезди бўлиб ўтди. Бу Ш.Рашидов ўтказган охириги съезд эди. Бюро тарки-бида бир қатор ўзгаришлар юз берди. Съездда 10-беш йилликнинг охириги йилида (1980 йил) республика эришган сиёсий ва иқтисодий ютуқлар таъкидланди. Бу даврда миллий даромад бир йилда 6,6 фоизга ўсди; ялпи миллий маҳсулот 6,4 фоизга ошди. Халқ хўжалигига йўналтирилган капитал маблағлар 5,34 млрд рублни ташкил қилди. Шу йили 6,24 млн тонна, жумладан, 357,8 минг тонна ингичка толали пахта хом ашёси териб олинди. Ҳосилдорлик ўртача гектаридан 33,2 центнерни ташкил қилди. Аҳолининг реал даромадлари бир йилда жон бошига 3,3 фоизга ўсди.

Шароф Рашидов 1983 йил сентябрда Москвага чақирилди. У билан КПСС Марказий Комитетининг бўлим мудир Е.Лигачёв суҳбатлашди. Ўзбекистондан келган шикоят хатларини кўрсатди. Хуллас, лавозимидан кетиш ҳақида ўйлаб кўришига ишора қилди. Шу даврда Ш.Рашидовга босим ўтказиш мақсадида Москванинг марказий матбуотида Ўзбекистондаги пахта иши ҳақида танқидий мақолалар сони кескин кўпайди. Республиканинг ўзида эса Москвадан келган терговчилар томонидан қамоққа олишлар сони ортиб борди.

O'ZBEKISTON SSRDA SOVET HOKIMIYATINING CHORVACHILIK SOHASIDAGI SIYOSATI: NATIJA VA OQIBATLARI (1946 – 1960-yillar)

Feruz Boboyev,

O'zbekiston FA Tarix instituti direktori o'rinbosari, Harbiy tarixni o'rganish markazi boshlig'i, tarix fanlari doktori

<https://orcid.org/0000-0002-0094-0495>

Annotatsiya: Mazkur maqolada sovet hokimiyatining 1946 – 1960-yillarda chorvachilik sohasida amalga oshirgan siyosati tahlil etiladi. Bu davrda SSSR va O'zbekiston SSRdagi holat, mavjud muammolar hamda ularning sabablari o'rganilgan, aholining chorvachilik mahsulotlari bilan ta'minlashda G'arbning rivojlangan davlatlari bilan taqqoslangan. Moskva manfaatlari uchun O'zbekiston SSR chorva va chorvachilik mahsulotlari yetishtirib berishda garchi birinchi o'rinlarda bo'lsa-da, biroq respublika aholisining ushbu mahsulotlar bilan ta'minlashda oxirgi o'rinlarda bo'lganligi asoslangan.

Kalit so'zlar: sovet hokimiyati, chorvachilik, qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat, O'zbekiston SSR, kolxoz, sovxoz, ozuqa va yaylov.

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В СФЕРЕ ЖИВОТНОВОДСТВА В УЗБЕКСКОЙ ССР: РЕЗУЛЬТАТЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ (1946 - 1960 годы)

Феруз Бобоев,

заместитель директора Института истории Академии наук Узбекистана, руководитель Центра изучения военной истории, доктор исторических наук

Аннотация: В данном исследовании анализируется политика советской власти в сфере животноводства в 1946–1960 годах. Изучается ситуация, сложившаяся в этот период в СССР и Узбекской ССР, выявляются существующие проблемы и причины их возникновения, а также проводится сравнительный анализ уровня обеспечения населения продукцией животноводства с развитыми странами Запада. Обосновано, что, несмотря на то что Узбекская ССР занимала одно из ведущих мест в поставках скота и продукции животноводства в интересах Москвы, республика находилась в числе последних по уровню обеспечения собственного населения этими продуктами.

Ключевые слова: советская власть, животноводство, сельское хозяйство, продовольствие, Узбекская ССР, колхоз, совхоз, корма и пастбища.

THE SOVIET GOVERNMENT'S POLICY IN THE FIELD OF ANIMAL HUSBANDRY IN THE UZBEK SSR: RESULTS AND CONSEQUENCES (1946 - 1960)

Feruz Boboyev,

Deputy Director of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Head of the Center for the Study of Military History, Doctor of Historical Sciences

Abstract: This study analyzes the policy of the Soviet government in the field of animal husbandry during the years 1946–1960. It examines the situation in the USSR and the Uzbek SSR during this period, identifies existing problems and their causes, and compares the provision of livestock products to the population with that of the developed countries of the West. The research substantiates that, although the Uzbek SSR ranked among the leading republics in supplying livestock and livestock products to meet Moscow's needs, it was among the lowest in terms of providing these products to its own population.

Keywords: soviet authority, animal husbandry, agriculture, food, Uzbek SSR, kolkhoz, sovkhoz, fodder, and pastures.

KIRISH. Chorvachilik Turon-Turkiston aholisining eng qadimgi xo‘jalik turlaridan hisoblanib, iqtisodiy hayotda katta rol o‘ygan. Biroq o‘zbek davlatchiligi tarixida kechgan turli siyosiy jarayonlar chorva xo‘jaligini goh o‘sib, goh pasayib turishiga ta’sir qildi. Xuddi shunday holatni O‘zbekiston SSR sovet hokimiyati boshqaruvi ostida bo‘lgan davrlarda ham kuzatish mumkin. O‘zbekiston SSRda sovet hokimiyati yuritgan iqtisodiy siyosati bugungi kunga qadar yaxlit va barcha tarmoqlarni tahlil qilgan holatda tadqiq etilmagan. Vaholanki, sovet hokimiyatining O‘zbekiston SSRda amalga oshirgan iqtisodiy siyosati, natijalari, respublikadan tashib ketilgan mahsulotlar, ularning oqibatida aholining yashash tarzi, daromadi va ijtimoiy holatiga ta’siri kabi masalalarni o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Sovet hokimiyatining O‘zbekiston SSRda chorvachilik sohasidagi siyosati juda kam o‘rganilgan mavzulardan biri. Bu borada B. Ahmedov[1], R. Jo‘rayev[2] va Z. Babayevalarning[3] dissertatsiyalarini hamda kollektiv monografiyalarni[4] keltirib o‘tish mumkin. Biroq bu tadqiqotlar masalani mohiyatini yetarlicha ochib berolmaydi. Birinchidan, bu tadqiqotlar tanlangan davrdagi holatni ochib berolmadi. Ikkinchidan, B. Ahmedovning tadqiqoti qorako‘lchilik tarmog‘ini o‘rganishga qaratilgan. Z. Babayevaning ishi esa faqatgina Xorazm viloyati bilan cheklanib qolgan va butun respublikadagi holatni qamrab ololmaydi. 2000 va 2019-yillarda nashr etilgan kollektiv monografiyalarda chorvachilikning holati haqida qisqacha to‘xtalib o‘tilgan, xolos. Bizning yondashuv oldingi tadqiqotlardan biroz farqli bo‘lib, tanlangan davrda SSSRda chorvachilikning holati qanday bo‘lganligi va uni G‘arbning rivojlangan kapitalistik davlatlari AQSH, Angliya va Fransiya bilan qiyosiy solishtirish, xuddi shu davrda aynan O‘zbekiston SSRda bu sohadagi vaziyat tahlil etiladi. Va sovet hokimiyatining chorvachilik sohasidagi siyosati aholining ijtimoiy ta’minotiga qanday ta’sir ko‘rsatganligi ochib beriladi.

MUHOKAMA. Urushdan keyin SSSR chorvachilikni rivojlantirish uchun bir nechta qarorlar qabul qildi. Chorvachilikni rivojlantirishdan maqsad, birinchidan, aholini go’sht, sut va tuxum kabi mahsulotlari bilan ta’minlash; ikkinchidan, sanoat va eksport uchun qorako‘l teri, jun va boshqa mahsulotlarni yetishtirish edi. Aholining chorvachilik mahsulotlari bilan ta’minlash bo‘yicha meyorlar ham ishlab chiqilgan. Bu vazifa bilan SSSR Tibbiyot fanlari akademiyasining Oziq-ovqat instituti tomonidan ishlab chiqilgan[5; B.6-25]. Sovet hokimiyatining chorvachilik sohasida yuritgan siyosatini tahlil qilish uchun, birinchidan, aholini chorva mahsulotlari bilan ta’minlash mezonlari qanday bo‘lganligi, ikkinchidan, bu meyorlarning amaliyoti qandayligi, uchinchidan, kapitalistik davlatlardagi holat bo‘yicha qiyosiy o‘rganish maqsadga muvofiq.

Iqtisodiy siyosatda aholisining iste’mol darajasi, ko‘tarilishi yoki pasayishi ishlab chiqarish va daromad olishning holati bilan belgilanadi. Xuddi shu xususiyat boshqa davlatlarda bo‘lgani kabi SSSRning iqtisodiy siyosatiga ham xos. Quyidagi jadvalda SSSRning chorvachilik mahsulotlari bilan ta’minlanishi holati aks etgan.

1913-yildan 1954-yilgacha chorvachilik mahsulotlari bilan ta’minlanishi holati (aholi jon boshiga yiliga – kilogramm hisobida) [6; B.119]:

1913-yildan 1954-yilgacha chorvachilik mahsulotlari bilan ta’minlanishi holati (aholi jon boshiga yiliga – kilogramm hisobida) [6; B.119]:

Mahsulot	1913 y.	1928 y.	1937 y.	1940 y.	1950 y.	1954 y.
Go’sht va cho‘chqa yog‘i	27	32	18	24	26	32
Baliq va baliq mahsulotlari	6,7	3,5	5,6	5,1	7,0	8,9
Sut va sut mahsulotlari	154	182	138	143	172	175
Tuxum (dona hisobida)	48	60	43	54	60	84

Bu jadval chorvachilik mahsulotlari iste'moli deyarli o'smaganligini dalillaydi. 1954-yilda go'sht va cho'chqa yog'i iste'moli 1928-yildagi darajada bo'lsa, sut va sut iste'moli esa hatto bir oz kamaydi. Bu sovet hokimiyatining chorvachilik sohasida jiddiy muammolar mavjud bo'lganligini tasdiqlaydi.

Chorvachilik mahsulotlari bilan ta'minlanish darajasi juda achinarli holatda bo'lgan. Buni 1939 va 1954-yillarda SSSRda belgilangan oziq-ovqat meyorlarini tahlil ham tasdiqlaydi. Hattoki, belgilangan meyorlarning 50 foizi ham ta'minlab berilmagan.

**SSSR aholisi iste'moli uchun meyorlar
(bir yilda kilogramm hisobida):**

Mahsulotlar	Meyor, kg		Amalda, kg	
	1939 y.	1954 y.	1954 y.	Amaldagi holat %da
Go'sht va cho'chqa yog'i	65	66	32	49
Sut va mahsulotlari	540	555	175	32
Baliq va baliq mahsulotlari	18,6	19	9	48
Tuxum (dona hisobida)	350	388	84	24

Ushbu meyorlar aholining yoshiga qarab belgilangan. 1939-yilga nisbatan ayrim mahsulotlarni meyori oshirib belgilanishining sababi aholining yoshi katta qismi oshganligi bilan asoslangan[6; B. 126-127].

Chorvachilik mahsulotlari bilan aholining ta'minlanish darajasini SSSR, O'zbekiston SSR va G'arbning rivojlangan kapitalistik davlatlari bilan ham solishtirish maqsadga muvofiq. Bu qiyosiy usul butun SSSRdagi va O'zbekiston SSRdagi holat o'rtasida hamda ularning G'arb davlatlari bilan farqli tomonlarini aniqlashda yordam beradi.

Chorva mahsulotlari bilan ta'minlash darajasi [6; B. 125, 130]:

Chorva mahsulotlari bilan ta'minlash darajasi [6; B. 125, 130]:

Mahsulot	SSSRda 1954 yilda aholi jon boshiga, kg	O'zbekiston SSR	Jon boshiga, kilogramm		
			AQSH 1953 y	Angliya 1953/54 y.	Fransiya 1953/54 y.
Go'sht va cho'chqa yog'i	32	13	88	57	70
Baliq va baliq mahsulotlari	9		11	11	8
Sut va mahsulotlari[7]	175	60	315	315	298
Tuxum (dona hisobida)	84	31	389	198	185

Yuqoridagi ma'lumotlar SSSR G'arbning kapitalistik davlatlaridan orqadaligini, iqtisodiy jihatdan qoiloqligini va aholining chorvachilik mahsulotlari bilan ta'minlash darajasini past ekanligini tasdiqlaydi.

Sovet hokimiyati chorvachilik sohasidagi muammolarni aniqlagan, ularni bartaraf etish bo'yicha qarorlar qabul qilgan edi. Biroq iqtisodiy siyosatdagi xato va kamchiliklar vaziyatni o'zgartira olmadi. Masalan, 1949-yil 19-aprelda "Pravda" gazetasida e'lon qilingan "Kolxoz va sovxozlarda jamoa chorvachilik mahsulotlarini rivojlantirishning 1949 – 1951-yillardagi uch yillik rejasi" [8; B. 323-335], 1953-yil 21-sentabrda "Mamlakatda chorvachilikni yanada rivojlantirish va kolxozchilar, ishchilar hamda xizmatchilar xo'jaliklarining davlatga majburiy tarzda topshirishi lozim bo'lgan chorvachilik mahsulotlari meyorlarini kamaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi

qarorini qabul qilindi.

Mazkur qarorning qabul qilinishining sababi SSSRda go'sht, sut, jun, tuxum, teri va boshqa chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishning erishilgan darajasi aholining ushbu mahsulotlarga, yengil sanoatning esa xom ashyoga bo'lgan ortib borayotgan ehtiyojlarini qondirmaganligi edi. Butun xalq xo'jaligining manfaatlari chorva mollari yanada ko'paytirish va uning mahsuldorligini sezilarli darajada oshirishni zudlik bilan taqozo etardi.

Biroq bu muammoni muvaffaqiyatli hal etishga qishloq xo'jaligining ushbu muhim tarmog'idagi katta kamchiliklar to'sqinlik qilgan.

Bu muammolarning sabablari quyidagilardan iborat edi:

- chorvachilikni rivojlantirish shart-sharoitlari yaratilmaganligi, yem-xashak yetishtirish va xarid qilishning ortda qolganligi;
- chorva ozuqasi hisoblangan ekinlardan hosildorlikning nihoyatda pastligi;
- yaylovlarni yaxshilash chora-tadbirlari sust amalga oshirilganligi[9; B. 360];
- chorva xo'jaliklarida mehnat ko'p talab qiladigan ishlar mexanizatsiyalashmay qolgan. Pichan o'rish, silos bostirish, qo'ylarning junini qirqish, yaylovlarni suv bilan ta'minlashni mexanizatsiyalashtirish uchun maxsus mashinalar, asbob-uskunalar yo'qligi[10; B. 199];
- chorva xo'jaliklarini suv bilan ta'minlash va mexanizatsiyalash ishlarining ahvoli yomonligi;
- davlatga mahsulot topshirish amaliyotida "ilg'or", yaxshi ishlayotgan jamoa xo'jaliklariga majburiy yuklamalarning yanada oshirib borilishi, shuningdek, mahsulot yetkazib berishni gektariga hisoblash tamoyilining buzilganligi;
- chorva va parrandalarni saqlash uchun zarur inshootlar yoki binolarning yetarli emasligi ko'plab chorvalarning nobud bo'lishi sabab bo'lgan;
- chorva mahsulotlari uchun amaldagi xarid narxlari kolxozlar va kolxozchilarga jamoat chorvachiligini rivojlantirishdan manfaatdorlik ko'rmaganligi;
- veterinariya tarmog'ining sustligi, ilm-fan yutuqlari yetarlicha joriy etilmaganligi;
- kolxozchilarga shaxsiy chorva mollari uchun ozuqa va yaylovlar bilan ta'minlashda zarur yordam ko'rsatilmaganligi;
- kolxozchilarning shaxsiy yordamchi xo'jaliklariga nisbatan soliq siyosatida yo'l qo'yilgan kamchiliklar chorva mollari sonining qisqarishiga olib kelgan edi[9; B. 363-364].

Garchi shuncha muammolar bo'lsada, 1954 – 1959-yillarda O'zbekiston SSR chorva va chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishda ko'p holatlarda SSSRda birinchi yoki yuqori o'rinlarda turgan. Shu davrda yirik shoxli hayvonlar yetishtirishda, sigirlarni ko'paytirishda[11; B. 12], go'sht[11; B. 176], tuxum yetishtirish[11; B. 199] bo'yicha O'zbekiston SSR birinchi o'rinda bo'lgan bo'lsa, sut yetishtirishda ikkinchi[11; B. 187], jun topshirish bo'yicha yettinchi o'rinda bo'lgan[11; B. 191].

Shu davrning xususiyatli jihati boshqa respublikalarga qaraganda O'zbekiston SSRda shaxsiy chorvalar soni oshganligi ham kuzatiladi. 1954 – 1959-yillarda kolxozchi, ishchi va xizmatchilarning shaxsiy sigirlarining o'sishi bo'yicha SSSRda birinchi o'ringa chiqib, 255 mingdan 451 ming boshga, 177 foizga o'sgan[11; B. 42-43]. Qo'ychilik bo'yicha Qozog'iston SSRdan (3,4 barobar) keyingi o'rinda O'zbekiston SSR bo'lib, 257 mingdan 797 ming boshga, 3,1 barobar o'sgan[11; B. 44-45]. Shaxsiy otlar soni bo'yicha ham ham eng ko'p o'sish O'zbekiston SSRda bo'lib, 1 mingdan 6 ming boshga yetib, 5,1 barobar ko'paygan, SSSRda birinchi o'rinda turgan[11; B. 46].

O'zbekiston SSR Moskva manfaatlari uchun yuqorida ko'rsatilganidek chorva va chorvachilik mahsulotlarini yetkazib bersada, biroq o'zining aholisini ta'minlash darajasi nihoyatda ayanchli ahvolda edi. SSSR aholisi oqsillar, yog'lar hamda A va C vitaminlari, ya'ni sabzavot va poliz ekinlari, meva va rezavorlar, chorvachilik mahsulotlarini o'z ichiga olgan oziq-ovqat mahsulotlarini sezilarli darajada kam iste'mol qilgan[6; B. 127]. Oqibatda aholining sog'lig'iga jiddiy ta'sir qilgan: inson tanasining kasalliklarga chidamliligi pasaygan hamda bolalar va o'smirlarning

meyoriga rivojlanishiga salbiy ta'sir qilgan.

SSSR iqtisodiyotidagi muammolardan va ijtimoiy ta'minotdagi tengsizliklardan yana biri chorvachilik mahsulotlarini asosiy yetishtiruvchi aholi qatlami garchi qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan bo'lsa-da, biroq aynan ularning o'zlari go'sht, baliq va tuxum mahsulotlarini kam iste'mol qilgan. Bu mahsulotlarning yetishmasligini ko'proq non va kartoshka iste'mol qilish orqali qoplagan. 1954-yilda SSSRning 15 ta respublikalari ichida oziq-ovqat mahsulotlarining umumiy kaloriya miqdori bo'yicha O'zbekiston SSR 12-o'ringa turgan[6; B. 129-131].

NATIJA. Oziq-ovqat bilan ta'minlanish holatiga ko'ra, barcha respublikalarni uch guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga Boltiqbo'yi respublikalari – Latviya SSR, Litva SSR va Estoniya SSR kiradi. Bu respublikalar yuqoridagi iste'mol mahsulotlari bo'yicha SSSRda o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori edi. Boshqa respublikalarga qaraganda ilmiy mezonlarga yaqinroq bo'lgan. Boltiqbo'yi respublikalari chorvachilik mahsulotlari (go'sht, sut va tuxum) iste'moli bo'yicha sezilarli darajada yuqori bo'lib, ular umumiy kaloriya miqdorining 32-36 foizini tashkil qilgan.

Ikkinchi guruhga RSFSR, Ukraina SSR, Belorusiya SSR, Qozog'iston SSR, Karelo-Finlyandiya SSR kiradi. Ushbu respublikalarning aholisi oziq-ovqatlanish mezonlari bo'yicha o'rtacha o'ringa bo'lgan. Ularda chorvachilik mahsulotlari kam iste'mol qilingan. Bu umumiy kaloriya iste'molining 22-23 foizini tashkil qilgan.

Uchinchi guruhga O'rta Osiyo, Kavkazorti, Moldaviya SSR respublikalari kiradi. Bu respublikalar aholisi non, shuningdek, sabzavot, poliz va mevalarni ko'p iste'mol qilish, kartoshkani, chorvachilik mahsulotlarini (go'sht, sut, tuxum) juda kam iste'mol qilish bilan ajralib turadi. Chorvachilik mahsulotlari umumiy kaloriyaning 16-18 foizini tashkil etsa, O'zbekiston SSR va Tojikiston SSRda chorva mahsulotlaridan olingan kaloriya ulushi 12-13 foiz bo'lgan.

Sut va sut mahsulotlarini juda kam iste'mol qilish O'zbekiston SSR, Tojikiston SSR va Moldaviya SSRda kuzatilgan[6; B. 130]. Sut mahsulotlarini yetarli darajada iste'mol qilmaslik, ayniqsa, bolalar va o'smirlarni zaif bo'lib ulg'ayishiga hamda turli kasalliklarga duchor bo'lishiga sabab bo'lgan.

XULOSA. 1946 – 1960-yillarda O'zbekiston SSRda sovet hokimiyatining chorvachilik sohasidagi siyosati bo'yicha quyidagi xulosalarni ilgari surish mumkin:

birinchidan, 1946 – 1950-yillarda nafaqat O'zbekiston SSRda balki butun SSSRda chorvalar soni urush davriga nisbatan biroz o'sgan bo'lsa, 1951 – 1955-yillar oralig'ida bu ko'rsatkich pasaygan. Keyingi beshyillikda yana o'sish kuzatilgan. Biroq bu natijalarning hech biri aholining chorva mahsulotlari bilan ta'minlashga yordam bermagan;

ikkinchidan, tanlangan davrning qaysidir bir yillarida SSSRda chorvalar soni va mahsulot yetishtirish ko'rsatkichi o'sgan bo'lsa-da, biroq G'arbning rivojlangan davlatlari bilan solishtirganda ancha orqada qolganligi ayon bo'ladi. Hattoki, chorvachilik mahsulotlari iste'moli bo'yicha SSSR o'zi belgilagan mezonlarni ham yarmini ta'minlab beraolmagan;

uchinchidan, sovet hokimiyatining iqtisodiy, ayniqsa chorvachilik sohasidagi siyosati natijasida O'zbekiston SSR asosiy xomashyo manbaiga aylantirilganligi, chorva va chorva mahsulotlari yetishtirish bo'yicha SSSRda asosan birinchi o'rinlarda bo'lsa-da, biroq respublikada aholining go'sht, sut va tuxum bilan ta'minlanish darajasi eng oxirgi o'rinlarda bo'lgan. Ayniqsa, chorvachilik xo'jaliklarida ishlaydigan ishchilarning ahvoli juda ayanchli bo'lgan. Chorvachilik mahsulotlarining kam iste'mol qilinishi O'zbekiston SSR aholining salomatligiga jiddiy ta'sir qilib, keyingi yillarda bu muammolar yanada salbiy oqibatlarga olib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ахмедов Б. Ўзбекистонда қоракўлчиликнинг аҳволи (1917-2017 йй.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Самарқанд, 2020.
2. Джураев Р. Ўзбекистонда чорвачилик: аҳволи ва муаммолари (1917-1941 йй.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент, 2021.
3. Babayeva Z. Xorazm viloyati chorvachilik tarixi (1925-2021 yillar). Тарих фанлари

бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Nukus, 2025.

4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тошкент: Шарқ, 2000; Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. Тошкент: Ўзбекистон, 2019.

5. Тутельян В.А., Никитюк Д.Б. Основные вехи развития науки о питании (к 95-летию Института питания и юбилею журнала «Вопросы питания») // Вопросы питания. Том 94. 2025. № 4. С. 6-25.

6. Советская жизнь. 1945-1953. Составители Е.Ю. Зубкова, Л.П. Кошелева, Г.А. Кузнецова, А.И. Минюк, Л.А. Роговая. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. С. 119.

7. 1952 йил AQШ учун, 1952/53 йил Англия ва Франция учун.

8. История колхозного права: Сб. законодательных материалов СССР и РСФСР. 1917-1958 гг. Т. II (1937-1958 гг.). М.: Госюриздат, 1958. С. 323-335.

9. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т.: Сб. док. за 50 лет. Т. 3. 1941-1952 гг. – М.: Политиздат, 1968. С. 360.

10. Ўзбекистон ССР тарихи. 4 томлик. 4 том. Бош муҳаррир: И. Мўминов. Тошкент: «Фан», 1971. 199-бет.

11. Животноводство СССР. Статистический сборник. Москва, 1959. С. 12.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SUD VA PROKURATURA IDORALARI TARIXI

Batashov Inatillo Kungirovich

Qashqadaryo pedagogik mahorat markazining Amaliy va ijtimoiy fanlarni o'qitish metodikasi kafedrasining katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi sud va prokuratura idoralarining tarixiy shakllanishi, mustaqillik davridan boshlab amalga oshirilgan tub islohotlar, sud hokimiyati mustaqilligi, prokuratura organlarining zamonaviy vazifalari hamda raqamlashtirish jarayonining tizimga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, xalqaro andozalarga moslash, korrupsiyaga qarshi kurash, ma'muriy sudlarning tashkil etilishi va odil sudlovning ta'minlanishi kabi masalalar tahlil etilgan. Maqola sud-huquq tizimining jamiyat rivojida o'rni va ahamiyatini keng qamrovda ochib beradi.

Tayanch so'zlar: sud, prokuratura, huquq, tizim, davlat, tarixiy ildizlar.

ИСТОРИЯ СУДА И ПРОКУРАТУРЫ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Баташов Инатилло Кунгирович

Старший преподаватель кафедры методики преподавания прикладных и общественных наук Кашкадарьинского педагогического центра.

Аннотация: В данной статье освещается историческое формирование судебных и прокурорских органов Республики Узбекистан, коренные реформы, проведенные с момента обретения независимости, независимость судебной власти, современные задачи органов прокуратуры и влияние процесса цифровизации на систему. Также были проанализированы такие вопросы, как адаптация к международным стандартам, борьба с коррупцией, организация административных судов и обеспечение правосудия. В статье подробно рассматривается роль и значение судебной системы в развитии общества.

Ключевые слова: суд, прокуратура, право, система, государство, исторические корни.

HISTORY OF THE COURT AND PROSECUTOR'S OFFICES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Batashov Inatillo Kungirovich

Senior teacher of the Department of Teaching Methods of Applied and Social Sciences of the Kashkadarya Pedagogical Center.

Abstract: This article highlights the historical formation of the judicial and prosecutorial authorities of the Republic of Uzbekistan, the fundamental reforms carried out since independence, the independence of the judiciary, the modern tasks of the prosecutor's office and the impact of the digitalization process on the system. Issues such as adaptation to international standards, the fight against corruption, the organization of administrative courts and the provision of justice were also analyzed. The article examines in detail the role and importance of the judicial system in the development of society.

Keywords: court, prosecutor's office, law, system, state, historical roots.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida sud va prokuratura tizimi davlat hokimiyatining muhim bo'g'inlaridan biri bo'lib, adolatni qaror toptirish, qonun ustuvorligini ta'minlash va fuqarolarning huquq hamda erkinliklarini himoya qilishda alohida o'ringa ega. Mazkur maqolada sud-prokuratura tizimining tarixiy shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, mustaqillik yillaridagi islohotlar va uning bugungi mazmun-mohiyati yoritiladi.

Sud va prokuratura tizimining tarixiy ildizlari.

O'zbek hududida sud idoralari qadimdan mavjud bo'lib, ular dastlab odat huquqi, diniy qoidalar va mahalliy boshqaruv tizimiga asoslangan holda shakllangan. Qadimgi Turk xoqonligi,

Somoniylar, Temuriylar va Buxoro amirligi davrlarida sud hokimiyati ko‘proq «qozilik» faoliyati orqali amalga oshirilgan. Qozilar shariat qoidalariga tayanib hukm chiqarar, nizolarni hal qilar edi.

Rossiya imperiyasi va keyinchalik Sovet hokimiyati davrida sud va prokuratura idoralari markazlashgan boshqaruvga bo‘ysundirildi. Soviet davrida prokuratura tizimi kommunistik boshqaruvning nazorat organi sifatida faoliyat yuritgan, sudlar esa mustaqil bo‘lmagan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Mustaqillik davrida sud va prokuratura tizimining shakllanishi

1991-yil 31-avgustda O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, davlat hokimiyatining barcha tarmoqlari singari sud-prokuratura tizimi ham yangicha mazmun kasb etdi. 1992-yilda qabul qilingan Konstitutsiya sud hokimiyatining mustaqilligi tamoyillarini belgilab berdi. Unda:

- qonun ustuvorligi;
- sudlarning mustaqilligi;
- odil sudlovning faqat sudlar tomonidan amalga oshirilishi;
- sudyalarning daxlsizligi kabi qoidalar mustahkamlandi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Sud tizimi rivojlanishining asosiy bosqichlari

O‘zbekiston sud tizimi mustaqillikdan so‘ng bosqichma-bosqich isloh qilindi:

1. Dastlabki islohotlar (1990-yillar)

Bu davrda sudlarning tashkiliy tuzilmasi qayta ko‘rib chiqildi, yangi sudlar joriy etildi, sudyalarning tayinlanishi va faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar qabul qilindi.

2. 2000-yillar islohotlari

Sud-huquq tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan qator farmon va qarorlar qabul qilindi. Jinoyat, fuqarolik va xo‘jalik sudlari faoliyati takomillashtirildi.

3. 2017-yildan boshlab yangi bosqich

Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan sud-huquq tizimini tubdan yangilashga oid keng ko‘lamli islohotlar boshlandi.

- Sudlar faoliyatida shaffoflik kuchaydi.
- Sudyalarning o‘ziga xos maqomi kafolatlandi.
- Oliy sud va Oliy xo‘jalik sudi birlashtirilib, O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi tashkil etildi.

- Ma‘muriy sudlar tizimi yaratildi.

- Sudlarga murojaat mexanizmlari soddalashtirildi.

- «Habeas corpus» instituti keng joriy qilindi.

Prokuratura organlarining tarixiy rivoji

Prokuratura tizimi Sovet davridan boshlab mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, mustaqillikdan keyin u butunlay yangi yo‘nalishda faoliyat yurita boshladi.

Mustaqillikdan keyingi bosqichlar

- 1992-yil Konstitutsiyada prokuraturaning vakolatlari belgilab berildi.
- Prokuratura organlarining mustaqilligi kengaytirildi.
- Tergov organlari faoliyati takomillashtirildi.
- 2017–2021-yillarda prokuratura faoliyatida inson huquqlarini himoya qilish tamoyillari kuchaytirildi.

Prokuratura tizimining bugungi vazifalari:

- qonunlar ijrosini nazorat qilish;
- jinoyatchilikka qarshi kurashish;
- tergov jarayonini yuritish va nazorat qilish;
- fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilish.

Sud va prokuratura tizimining hozirgi holati

Bugungi kunda O'zbekistonda:

- inson huquqlari ustuvorligi;
- odil sudlovga erishish;
- oshkoralik va shaffoflik;
- sudga ishonchni oshirish kabi tamoyillar asosiy yo'nalishlar sifatida belgilangan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Sudlar faoliyatida raqamlashtirish ishlari jadallik bilan olib borilmoqda. Elektron sud, onlayn murojaatlar, masofaviy sud majlislari kabi xizmatlar joriy etilmoqda.

Prokuratura organlari ham jinoyatlarni aniqlash, tergov qilish va jinoyatchilikka qarshi kurashishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llamoqda. Fuqarolarning murojaatlarini elektron tarzda qabul qilish yo'lga qo'yilgan.

Qo'shimcha tarixiy manbalar va islohotlarning chuqurlashuvi

O'zbekiston sud va prokuratura tizimi tarixida xalqaro andozalarga moslash jarayoni ham alohida o'rin tutadi. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab, mamlakat demokratiya tamoyillarini mustahkamlash, inson huquqlarini himoya qilish va kuchlar bo'linishi prinsipiga asoslangan boshqaruv tizimini qaror toptirishga intildi.

Xalqaro hamkorlikning kuchayishi

O'zbekiston Respublikasi BMT, Yevropa Ittifoqi, YeXHT va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan sud-huquq tizimini takomillashtirish bo'yicha hamkorlikni yo'lga qo'ydi. Bu hamkorlik quyidagilarda namoyon bo'ldi:

- sudyalarning malakasini oshirish bo'yicha o'quv dasturlari;
- inson huquqlari bo'yicha xalqaro standartlarni milliy qonunchilikka tatbiq etish;
- korrupsiyaga qarshi kurash bo'yicha mexanizmlarni kuchaytirish;
- tergov va sud ishlarini yuritishda ochiqlikni ta'minlash.

Korrupsiyaga qarshi kurash va shaffoflik

2017-yildan boshlab mamlakatda korrupsiyaga qarshi kurashning yangi tizimi yaratildi. Sudyalarning tanlanishi, tayinlanishi va lavozimda qolishi bo'yicha oshkoralik kuchaydi. Sud majlislarning ochiqligi, sud qarorlarining elektron tarzda e'lon qilinishi fuqarolarning odil sudlovga bo'lgan ishonchini oshirdi.

Ma'muriy sudlarning tashkil etilishi

2017-yilda ma'muriy sudlar tizimi yo'lga qo'yildi. Bu fuqarolar va tadbirkorlarning davlat organlari bilan bo'lgan nizolarini tez va adolatli hal qilish imkonini yaratdi. Ma'muriy sudlarning joriy etilishi:

- davlat organlari javobgarligini oshirdi;
- fuqarolarning huquqlari yanada kafolatlandi;
- byurokratik to'siqlar kamaytirildi.

Prokuratura faoliyatidagi zamonaviy yondashuvlar

Inson huquqlarini himoya qilishning ustuvorligi

Prokuratura endilikda faqat nazorat qiluvchi organ emas, balki fuqarolarning manfaatlarini himoya qiluvchi tizim sifatida faoliyat yuritmoqda. So'nggi yillarda quyidagilar yo'lga qo'yildi:

- noqonuniy ushlab turish, qiynoq holatlariga yo'l qo'ymaslik bo'yicha qat'iy nazorat;
- tadbirkorlar faoliyatiga asossiz aralashuvlarni keskin kamaytirish;
- prokuror nazorati ostida tergov jarayonlarining shaffofligini ta'minlash.

Raqamlashtirish jarayoni

Mamlakatda raqamlashtirish bo'yicha keng islohotlar doirasida prokuratura tizimi ham zamonaviy elektron xizmatlar bilan boyitildi:

- jinoyatlarni ro'yxatga olishning elektron bazalari;
- fuqarolar murojaatlarini onlayn ko'rib chiqish;
- tezkor axborot almashinuvi tizimlari.

Sud va prokuratura tizimining ahamiyati

O'zbekiston sud-prokuratura tizimi jamiyatdagi adolat, qonuniylik va barqarorlikning muhim kafolatidir. Uning samarali faoliyati:

- fuqarolarning davlatga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi;
- tadbirkorlik muhitini yaxshilaydi;
- demokratik jamiyat barpo etishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

O'zbekiston Respublikasi sud va prokuratura idoralari tarixan uzoq yo'lni bosib o'tgan. Mustaqillikdan so'ng ular chuqur islohotlar asosida yangilanib, demokratik davlat qurilishining muhim bo'g'iniga aylandi. Bugungi kunda sud va prokuratura tizimi xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi, adolat mezonlariga tayanib faoliyat yurituvchi mustaqil tuzilmaga aylangan. Ularning kelgusidagi rivoji esa huquqiy davlat qurish jarayonida hal qiluvchi omil bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References).

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 1992.
2. “Sudlar to'g'risida”gi Qonun. – Toshkent, 2000.
3. “Prokuratura to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – Toshkent, 2001.
4. Mirziyoyev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi”. – Toshkent, 2017.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sud-huquq tizimini isloh qilishga doir farmon va qarorlari (2017–2024-yillar).
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining rasmiy materiallari. – www.supcourt.uz
7. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi rasmiy ma'lumotlari. – www.prokuratura.uz
8. Jo'rayev Q., Qodirov B. Sud huquqi asoslari. – Toshkent: Adolat, 2019.
9. Xujayev A. Prokuratura faoliyati va uning rivojlanish bosqichlari. – Toshkent: Akademiya, 2020.
10. BMTning inson huquqlari bo'yicha xalqaro me'yoriy hujjatlari (Paktlar, konvensiyalar, tavsiyalar).

XUZOR (G'UZOR) RUSTOQI TARIXI (YOZMA MANBALAR ASOSIDA)

Ergashev Umar Kuzyeyevich.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada rivojlangan o'rta asrlar IX – XII asrlarda Xuzor rustoqi nomi ostida arab va fors tilli asarlarda o'rin olgan G'uzor tumani Sug'd o'lkasining siyosiy-ma'muriy birliklaridan biri ekanligi, o'nlab arab va fors sayyohlari o'rta asrlarda Xuzor nomi ostida arab, fors va turkiy tilli asarlarda tilga olinganligi, bu yerning alohida o'z rustoqlari – Subax va Iskifag'nga ega alohida ma'muriy birlik bo'lishiga olib kelganligi mintaqa tarixini yoritishda ayrim istiqbolli ma'lumotlar muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Xuzor rustoqi, Istaxriy, Ibn Havqal, Ibn Hurdodbeh, Muqaddasiy, Idrisiy, Yoqut, "Kitob al-mamalik va-l-masolik" ("O'lkalar va yo'llar"), "Kitob surat al-ard" ("Yer suratining kitobi"), «Kitob masolik al-mamolik» («Mamlakatlar yo'llari haqida kitob»), Subax, Iskifag'n, Xuzorrud, Javanrud, farsax.

ИСТОРИЯ ХУЗАРА (ГУЗАРА) РУСТАКИ (НА ОСНОВЕ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ)

Эргашев Умар Кузиевич.

Экономико-педагогический университет старший преподаватель

Аннотация. В статье развитие средневековья в IX-XII веках под названием Хузар рустоки упоминается в арабских и персидских трудах Гузорского района как одной из политико-административных единиц Согдийской области в отличие от других расположенных сел. в центральных районах Кешского района удаленность Хузора от города Кеш иногда приводила к тому, что эта земля превращалась в отдельную административную единицу со своими селами - Субах и Искифагн.

Ключевые слова: Хузар рустаки, Истахри, Ибн Хавкал, Ибн Хурдадбех, Мукаддасий, Идрисий, Якут, "Китаб аль-мамалик ва-ль-масолик" ("Страны и дороги"), "Китаб сурат аль-ард" ("Книга образ земли"), "Китаб масолик ал-мамолик" ("Книга о дорогах стран"), Субах, Искифагн, Хузорруд, Джаванруд, фарсах.

THE HISTORY OF KHUZAR (GUZAR) RUSTAKI (BASED ON WRITTEN SOURCES)

Ergashev Umar Kuzyeyevich. Senior lecturer of the University of Economics and pedagogy

Annotation: In the article, the development of the middle ages in the 9th-12th centuries under the name of Khuzar rustak was mentioned in the arabic and persian works of Guzor district as one of the political-administrative units of the Sughd region. Unlike other villages located in the central regions of Kesh region, the fact that Khuzor is far away from Kesh city sometimes led to the fact that this land became a separate administrative unit with its own villages - Subakh and Iskifag'n.

Key words: Khuzar rustoki, Istakhri, Ibn Havqal, Ibn Hurdadbeh, Muqaddasiy, Idrisiy, Yaqut, «Kitab al-mamalik wa-l-masolik» («Countries and roads»), «Kitab surat al-ard» («The book of the image of the earth»), «Kitab masolik al-mamolik» («Book about the ways of countries»), Subakh, Iskifag'n, Khuzorrud, Javanrud, farsakh.

Rivojlangan o'rta asrlar IX – XII asrlarda Xuzor rustoqi nomi ostida arab va fors tilli asarlarda o'rin olgan G'uzor tumani Sug'd o'lkasining siyosiy-ma'muriy birliklaridan biri edi. Aslida qadim va ilk o'rta asrlarda Sug'd yoki Sug'diyona o'lkasining janubda joylashgan siyosiy-ma'muriy birligi sifatida bo'lgan Xuzor haqidagi yozma ma'lumotlar birmuncha keyingi davrlarga – rivojlangan o'rta asrlarga oiddir. Bu davrda Markaziy Osiyoga Istaxriy, Ibn Havqal,

Ibn Hurdodbeh, Muqaddasiy, Idrisiy, Yoqut kabi o'nlab arab va fors sayyohlari tashrif buyurgan bo'lib, ular mintaqadagi Sug'd o'lkasiga to'xtalar ekan, Kesh va Naxshab viloyatlariga u yoki bu darajada to'xtalib o'tganliklari ko'zga tashlanadi. Ular orasida Istaxriy va Ibn Havqal yozib qoldirgan ma'lumotlar o'zining birmuncha batafsilligi bilan alohida ajralib turadi.

Abu Ishoq al Forisiy al-Istaxriy (taxm. 850-934) Eron o'lkasining Fors viloyatida tug'ilib o'sgan, fors va arab tillarini yaxshi bilgan, Eron va Markaziy Osiyo hududlarining katta qismida bo'lib, bu hududlarga doir to'plagan ma'lumotlarini "Kitob al-mamalik va-l-masolik" ("O'lkalari va yo'llari") nomli asarida keltirgan musulmon geografi sifatida mashhurdir. IX – XII asrlarda Markaziy Osiyoga safar qilib, mintaqadagi tarixiy-geografik viloyatlar – Shosh, Farg'ona, Isfijob (Sayram), Ustrushona, Sug'd, Buxoro, Xorazm, Marv va Toxariston haqida ma'lumotlar yozib qoldirgan o'nlab arab-fors geograflaridan farqli o'laroq Istaxriy Sug'd tarixiy-geografik viloyati tarkibidagi birmuncha kichikroq ma'muriy birliklar – rustoqlarga ham birmuncha keng to'xtalgan. Ayniqsa, uning Xuzor rustoqi bo'yicha yozib qoldirgan ma'lumotlari o'zining birlamchiligi bilan alohida ajralib turadi. Shunga o'xshash boshqa arab-fors geograflari asarlarida uchramaydigan ma'lumotlar Ibn Havqalning "Kitob surat al-ard" ("Yer suratining kitobi") nomli asarida o'rin olgan bo'lib, ushbu muallif yozib qoldirgan Xuzor rustoqi haqidagi qaydlar Istaxriy keltirgan ma'lumotlar bilan o'zaro mos keladi.

Abulqosim ibn Havqal an-Nisibiy (vaf. 976 y.) arab sayyohi va geografi bo'lib, 931-943 yillarda Mag'rib va Mashriq mamlakatlari, Sitsiliya oroli, Italiya, Ispaniya, Mesopotamiya (Ikki daryo oralig'i), Eron bo'ylab sayohat qilgan, Ispaniyadagi Kordovada ma'lum vaqt yashagan. 952 yilda Istaxriyning "Kitob masolik al-mamolik" ("Mamlakatlar yo'llari haqida kitob") asaridagi va xaritalaridagi chalkashliklarni uning roziligi bilan tuzatib, keyinchalik shu asosda "Kitob ul-masolik va-l-mamolik" ("Yo'llar va mamlakatlar haqida kitob") deb atalgan mukammal asar yaratgan. Mazkur kitobni yozishda Ibn Hurdodbeh, Jayhoni, Qudama ibn Ja'far asarlaridan ham foydalangan. Ibn Havqalning Osiyo, Afrika va Yevropa qit'alarining katta ismidagi mamlakatlarga oid xabarlar, xususan, etnik ma'lumotlari o'sha davr ilm-fani uchun muhim yangilik bo'ldi.

Istaxriy asarining arabcha asli va forsiy tarjimasining turli nusxalari yetib kelgan bo'lib, ularda Xuzor (روز-خ) toponimining روز-خ, روز-خ, روز-خ shakllari ham mavjud[1;324]. Qizig'i shundaki, Istaxriy asarida Xuzor Kesh viloyatiga qarashli rustoq sifatida tilga olinishi bilan birga, Keshning boshqa rustoqlaridan farqli o'laroq alohida bir siyosiy-ma'muriy birlik sifatida keltirilgani quyidagi satrlardan anglashiladi: "Kesh shahardir, quhandiz, rabad va uning rabad bilan tutashgan boshqa bir shahristoni bor. ... Uning rustoqlarining ariqlari ko'p. Samarqand tomonida bir farsaxda va Balx yo'lida oqadigan daryo bor. Bu suvlarning ortgani vodiya to'planib, Nasafga oqadi. Shahriston va hovlilarining barchasida oqar suvlar va bog'lar bor. Ma'muriy birligining uzunligi to'rt kunga yaqin. Unda Navqad Quraysh shahri bor. Sunaj (Subax) va Iskifag'n Xuzor rustoqidadir. Unda mevalari va urug'lari, tog'larida chetga chiqariladigan shifobaxsh giyohlari ko'p. Unda Mabankat, Rud, Balamdarin, Samar, Kashk, Aru, Sinam, Arg'an, Havadhan, Xuzor, Suruza, Shakarda ad-Doxila va Shakarda al-Xorija rustoqlari bor. Bular bari Kesh rustoqlaridir"[2;166].

Shu o'rinda aytib o'tish kerak, Istaxriy Kesh viloyatining ma'muriy birliklarining uzunligi, viloyatdan oqib o'tadigan daryolar ikkita ekani, ulardan biri Samarqand yo'nalishida, ikkinchisi esa Balx yo'nalishida ekani, Keshdan oqib o'tgan daryo Nasafga qarab davom etishini yozar ekan, Keshga qarashli Navqad Quraysh shahri borligiga urg'u bergach, "Sunaj (Subax) va Iskifag'n Xuzor rustoqidadir" degan ma'lumotni keltirgani diqqatni o'ziga tortadi. Holbuki, Istaxriy ushbu satrlardan biroz keyin "Mabankat, Rud, Balamdarin, Samar, Kashk, Aru, Sinam, Arg'an, Havadhan, Xuzor, Suruza, Shakarda ad-Doxila va Shakarda al-Xorija rustoqlari bor. Bular bari Kesh rustoqlaridir" deb yozgani o'z izohini talab qiladi. Ya'ni muallif bir-biriga yaqin satrlarda Subax va Iskifag'nni Xuzor rustoqiga qarashli deb yozish bilan birga Keshga qarashli rustoqlarni nomma-nom sanar ekan ular orasida Xuzor toponimini ham keltirib o'tishini qanday ochiqlash

mumkin. Bundan tashqari, Istaxriy Keshga qarashli yirik suv manbalari haqida yozar ekan, “Samarqand yo‘nalishida” deb keltirgan daryo Kashkrud (Qashqadaryo)ga, “Balx yo‘nalishidagi”si esa Xuzorrud (bugungi G‘uzordaryo yoki Katta O‘radaryo)ga to‘g‘ri kelishi anglashiladi. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, Istaxriy asarining turli nusxalarida Javanrud (جورن-اوج) ko‘rinishida qayd etilgan Xuzorrud daryosi bugungi kunda Xuzordaryo yoki Katta O‘radaryo deb ataladi. Buni Ibn Havqal Xuzorrud (ذور راز-خ) ko‘rinishida tilga olinishi ham tasdiqlaydi [3;66].

Xuzor rustoqining Kesh viloyatiga qarashli yoki aksinchaligi masalasini yanada aniqlashtirishda Ibn Havqal keltirgan quyidagi ma‘lumotlar asqotadi: “[Kesh] rustoqlarida daryolar ko‘p. Ulardan Xaruda daryosi Samarqand yo‘li tomonda shahardan bir farsax [masofada oqadi], ikkinchisi Balx yo‘lidagi daryo, Xushkrud deb ataladi, shahardan bir farsax [masofada oqadi]. Uchinchi daryo ham Balx yo‘lida, u Xuzorrud deb ataladi, shahardan sakkiz farsax [masofada oqadi]. Bu suvlarning qolgan qismi Nasaf [tomon]ga oqadigan daryoga [quyiladi] [Kesh] viloyatining uzunligi taxminan to‘rt kunlik yo‘l, kengligi ham shuncha. Unga [qarashli] shaharlar: Navqad Quraysh va Subax – Xuzor rustoqida, Iskifag‘n ham Xuzor rustoqida” [4;66-67]. Shu bilan birga, Ibn Havqal o‘z asarining “Kesh va Nasaf viloyatlaridagi masofalar” bo‘limida Keshdan Nasafga, g‘ap6 tomonga yo‘l uch marhaladan iboratligini, Keshdan as-Sag‘oniyon (Chag‘oniyon) gacha olti marhala ekanini, Keshdan Nasaf yo‘lidagi Navqad Qurayshgacha besh farsax ekanini yozib, Keshdan Subaxgacha ikki farsax chapga yo‘l borligi, o‘sha yerda (Navqad Qurayshda) yo‘l ajralishi, Iskifag‘n Subaxdan bir farsax masofada joylashgani, Subax Iskifag‘nga nisbatan Nasafga yaqinroq joylashganiga urg‘u beradi [5;89]. Bundan ko‘rinadiki, Subax va Iskifag‘n Xuzor rustoqiga tegishli yirik aholi maskanlari bo‘lgan.

Qizig‘i shundaki, Istaxriy va Ibn Havqaldan deyarli ming yil keyin ham ushbu aholi maskanlari G‘uzor tumaniga qarashli ma‘muriy birliklar sifatida yozma manbalarda tilga olinadi. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligi hujjatlarida amirlikka qarashli bekliklar orasida Xuzor (G‘uzor) bekligi ham tilga olinib, ushbu beklik tarkibidagi Eskibog‘ amloklikligi – Iskifag‘nga to‘g‘ri kelsa, Subax esa Subog‘ yoki Savbog‘ qishlog‘i shaklida G‘armiston amloklikligiga tarkibida qayd etiladi [6; 297-304]. Iskifag‘n xarobalari Fyzopdan 9 km shimolda O‘liktepadan 8 km masofada joylashgan bo‘lib, Xo‘ja Buzruktepa deb ataladi [7;28].

Kezi kelganda aytib o‘tish kerak, tadqiqotchilar Ibn Havqal Kesh viloyatidan oqib o‘tadigan Xushkrud daryosi nomi Kashkrudning forslashgan shakli bo‘lib, “quruq uzan” degan ma‘noni bildirgani va hozirda Qizilsuv yoki Yakkabog‘ daryoga to‘g‘ri kelishiga urg‘u beradilar [8;147].

Xuzor rustoqining yirik aholi maskanlaridan biri – Subax shahar miqyosidagi joy bo‘lib, Nasaf – Termiz yo‘lida, Nasafdan 6 farsax yoki 1 marhala, Keshdan esa 2 marhala masofada joylashgani yozma manbalar orqali ma‘lum. Bu yer Istaxriy va Ibn Havqal yashagan davrlardan ancha oldin ham yirik aholi maskani bo‘lganini Abu Bakr an-Narshaxiyning “Tarixi Buxoro” asarida keltirilgan ma‘lumotlar tasdiqlaydi. VIII asrda Subax aholisi arablarga qarshi Muqanna boshchiligidagi ko‘tarilgan qo‘zg‘olonga birinchi bo‘lib qo‘shilganlar. Abu Bakr an-Narshaxiyning yozishicha: “Marvda arablardan Abdulloh ibn Amin nomli bir kishi bor edi, u Muqannaga imon keltirdi va qizini unga xotinlikka berdi. Ana shu Abdulloh Jayhundan o‘tib Naxshab va Kesh shaharlariga keldi va har yerda xalqni lanati Muqanna diniga chaqirib, ko‘p kishini yo‘ldan ozdirdi. (Bundaylar) Kesh shaharida va uning qishloqlarida ko‘proq edi. Dastlab Muqanna diniga kirgan va uning dinini yuzaga chiqargan qishloq Keshning Subax nomli qishlog‘i bo‘lib, qishloq aholisining ulug‘ kishisi Umar Subaxiy edi. Ular qo‘zg‘olon ko‘tardilar” [9;37]. Bugungi kunda Subax shahrining xarobalari G‘uzordan 8 km shimoli-g‘arbda joylashgan bulib, O‘liktepa deb ataladi [10;215].

Tadqiqotchilar fikricha, o‘rta asrlarda Xuzor nomi ostida arab, fors va turkiy tilli asarlarda tilga olingan ushbu ma‘muriy-siyosiy birlik hududiy jihatdan Nasaf viloyatiga yaqinroq joylashgan bo‘lishiga qaramay, ma‘muriy jihatdan Kesh viloyatiga qarashli rustoq bo‘lishining negizida Kesh ilk o‘rta asrlarda nafaqat Janubiy Sug‘dda, balki butun Sug‘dda yetakchi siyosiy kuchga aylanishga intilgani yotadi. Ayrim yozma manbalarda hatto Nasafning ham Kesh tarkibida tilga

olinishi bu qarashlarni qo'llab-quvvatlaydi. Boshqa tomondan esa Xuzor va unga qarashli yirik aholi maskanlari – Subax va Iskifag'nni suv bilan ta'minlaydigan daryo – Xuzorrud (G'uzordaryo) ning Keshga qarashli tog'lardan boshlanishi, ya'ni ushbu aholi maskanlari iqtisodiy jihatdan Keshga bog'langani ham Xuzorning Kesh rustoqlaridan biriga aylanishiga olib kelgan bo'lsa kerak. Shu bilan birga, Kesh viloyatining markaziy hududlarida joylashgan boshqa rustoqlardan farqli o'laroq Xuzor Kesh shahridan anchagina uzoq joylashgani ayrim paytlarda bu yerning alohida o'z rustoqlari – Subax va Iskifag'nga ega alohida ma'muriy birlik bo'lishiga olib kelgan.

FOYDANILGANADABIYOTLAR:

1. Istaxriy. "Kitab al-masalik val-mamalik". Yo'llar va o'lkalar kitobi. Xuroson va Movarounnahr. Tadqiqot, arab tilidan tarjima, izoh va ko'rsatkichlar muallifi R. T. Xudayberganov. – Toshkent: Fan, 2019. – B. 324.
2. Istaxriy. "Kitab al-masalik val-mamalik". Yo'llar va o'lkalar kitobi. Xuroson va Movarounnahr. Tadqiqot, arab tilidan tarjima, izoh va ko'rsatkichlar muallifi R. T. Xudayberganov. – B. 166.
3. Ibn Havqal. Movarounnahr. Ibn Xavqal; arab tilidan tarj., izoxlar muallifi Sh.S.Kamoliddin, mas'ul muharrir F.S.Xusanov. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2011. – B. 66.
4. Ibn Havqal. Movarounnahr. arab tilidan tarj., izoxlar muallifi Sh.S.Kamoliddin, mas'ul muharrir F.S.Xusanov. – B. 66-67.
5. Ibn Havqal. Movarounnahr. Ibn Xavqal; arab tilidan tarj., izoxlar muallifi Sh.S.Kamoliddin, mas'ul muharrir F.S.Xusanov. – B. 89.
6. Население пункты Бухарского эмирата (конце XIX – начало XX в.) Материали к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Т.: Университет, 2001. – С. 297-304
7. Lunina S.B. Goroda Yujnogo Sogda v VIII – XII vv. Tashkent: Fan, 1984. – S. 28;
8. Lurye P.B. Istoriko-lingvisticheskiy analiz sogdiyskoy toponimii. Dissertatsiya.... k. filol. n. – SPb.: LO IV RAN, 2004. – S. 147.
9. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshaxiy. Buxoro tarixi. Fors tilidan A. Rasulev tarjimasi Mas'ul muharrir A. O'rinboyev. – Toshkent: Fan, 1966. – B. 37.
10. Ibn Havqal. Movarounnahr. arab tilidan tarj., izoxlar muallifi Sh.S.Kamoliddin, mas'ul muharrir F.S.Xusanov. – B. 215.

XALQ MADANIYATI AN'ANALARIGA AKSEOLOGIK MUNOSABATNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Jiemuratova Gulnoza Pirniyazovna

Berdaq nomidagi Qoraqalpog' Davlat Universiteti, «O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi» kafedrası assistenti

Annotatsiya. Xalq madaniyati an'analariga akseologik munosabatni shakllantirishning mexanizmlari, milliy madaniyat va qadriyatlarni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada xalq madaniyati an'analariga akseologik munosabatni shakllantirishda ishtirok etuvchi asosiy mexanizmlar, jumladan o'quv tizimi, oilaviy ta'sirlar va media orqali uzatilgan kontent tahlil qilinadi. Maqolada ko'plab tadqiqotlar, ayniqsa xalq madaniyatining qadriyatlar bilan bog'liq o'zgarishlari to'g'risidagi bilimlar bo'shlig'i mavjudligi ta'kidlanadi. Ushbu ilmiy ishda sifatli tadqiqot metodlari qo'llanilib, pedagoglar, madaniyatshunoslar va mahalliy jamoat liderlari bilan intervyular o'tkazilgan va xalq madaniyati an'analariga nisbatan akseologik munosabatning shakllanishidagi turli mexanizmlar tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xalq madaniyati an'analariga nisbatan akseologik munosabatni shakllantirishda o'quv dasturlari, oilaviy ta'sir va media katta ahamiyatga ega. Bu jarayonning samaradorligi yangi avlodlar orasida xalq madaniyatiga nisbatan turlicha munosabatni shakllantirishda asosiy omil hisoblanadi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati, xalq madaniyati an'alarini ta'lim tizimida yanada samarali o'rganish va saqlash uchun yangi yondashuvlar va metodlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. Xalq madaniyati, akseologik munosabat, qadriyatlar, ta'lim tizimi, oilaviy ta'sir, media, madaniyatshunoslik.

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ АКСЕОЛОГИЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ К ТРАДИЦИЯМ НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЫ

Джиемуратова Гульноза Пирниязовна

Каракалпакский государственный университет имени Бердака, ассистент кафедры «История Узбекистана и Каракалпакстана»

Аннотация. В данной статье изучаются механизмы формирования аксиологического отношения к народным культурным традициям. Исследование анализирует роль образовательной системы, семейного влияния и контента, передаваемого через медиа, в формировании аксиологического отношения к народным традициям. С помощью качественных методов исследования были проведены интервью с педагогами, культуроведами и общественными лидерами. Результаты показывают, что образовательные программы, семейное влияние и медиа являются важными факторами формирования аксиологического отношения к народной культуре, что влияет на отношение новых поколений к культуре.

Ключевые слова: Народная культура, аксиологическое отношение, ценности, образовательная система, семейное влияние, медиа, культуроведение.

MECHANISMS FOR FORMING AN AXIOLOGICAL ATTITUDE TOWARDS THE TRADITIONS OF FOLK CULTURE

Jiemuratova Gulnoza Pirniyazovna

Berdaq Karakalpak State University, Assistant at the Department of "History of Uzbekistan and Karakalpakstan"

Abstract. This article explores the mechanisms of shaping the axiological attitude towards folk cultural traditions. The study analyzes the role of the education system, family influences, and media-transmitted content in shaping the axiological attitude towards folk traditions. Through

qualitative research methods, interviews were conducted with educators, cultural scholars, and community leaders. The results show that educational programs, family influences, and media play significant roles in shaping the axiological attitude towards folk culture, which in turn affects the attitude of new generations towards culture.

Keywords: Folk culture, axiological attitude, values, education system, family influence, media, cultural studies.

Kirish. Folk madaniyati, har bir xalqning tarixiy, madaniy va etnik ildizlarini aks ettiradigan eng muhim ijtimoiy va madaniy qatlamlardan biridir. Bu madaniyat xalqning urf-odatlarini, an'analarini, adabiyoti, san'ati, musiqasi va boshqa turli elementlar orqali avlodlardan avlodga o'tib keladi. Folk madaniyati shuningdek, xalqning hayotiy qadriyatlari, axloqiy me'yorlari va ijtimoiy tuzilmasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada xalq madaniyati an'analari akseologik munosabatni shakllantirishning mexanizmlarini o'rganish maqsad qilinadi.

Xalq madaniyati an'analari akseologik munosabatni shakllantirish mexanizmi, qadriyatlarni, e'tiqodlarni va urf-odatlarini jamiyatga uzatish jarayonini tushunishni ta'minlaydi. Aksologiya, qadriyatlar nazariyasini o'rganadigan fan bo'lib, odamlarning etika, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy qadriyatlar haqidagi tushunchalarini o'rganadi. Ushbu ilmiy tadqiqotda folk madaniyatining akseologik o'zgarishlari, uning jamiyatga qanday ta'sir qilishi va yangi avlodlarga qanday uzatilishi o'rganiladi.

Oldingi tadqiqotlar, xalq madaniyati va aksologiyani o'zaro bog'liqligini ko'rsatgan. Biroq, bu sohada ko'plab ochiq savollar qolmoqda. Ayniqsa, xalq madaniyati an'analari akseologik munosabatni shakllantirishning aniq mexanizmlarini o'rganishga doir tadqiqotlar yetarli emas. Ko'plab tadqiqotlar xalq madaniyatining tarixiy va antropologik jihatlarini o'rganish bilan cheklangan bo'lib, uning ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishdagi roli juda kam yoritilgan.

Ushbu maqolada biz folk madaniyati an'analari akseologik munosabatni shakllantirishning turli mexanizmlarini, shu jumladan o'quv tizimi, oilaviy ta'sirlar va jamiyatdagi o'zgarishlarni tahlil qilamiz. Tadqiqotda sifatli metodlardan foydalanib, xalq madaniyati an'analari nisbatan ijtimoiy qadriyatlarning shakllanishini tahlil etamiz. Tadqiqotda shuningdek, an'anaviy va zamonaviy mexanizmlar orasidagi farqlarni ham ko'rsatishga harakat qilamiz.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xalq madaniyati an'analari akseologik munosabatni shakllantirish jarayoni o'quv tizimi, media va oilaviy ta'sirlar orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, bu jarayonning davomiyligi va samaradorligi yangi avlodlarning xalq madaniyatiga nisbatan turlicha munosabatini belgilaydi. Kelajakda, xalq madaniyati an'alarini saqlash va ularga akseologik munosabatni shakllantirish uchun o'quv dasturlari va ijtimoiy tashabbuslarni rivojlantirish zarur bo'ladi.

Metodologiya

Tadqiqotda xalq madaniyati an'analari akseologik munosabatni shakllantirish mexanizmlarini o'rganish uchun sifatli tadqiqot metodologiyasi qo'llaniladi. Ushbu metodologiya, xalq madaniyati va aksologiya sohalaridagi nazariy tushunchalarni amaliyotga tatbiq etish maqsadida tanlangan. Tadqiqotning asosiy usuli sifatida chuqur intervyu va so'rovnomalar tahlil qilinadi. O'rganish jarayonida madaniyatshunoslar, pedagoglar va mahalliy jamoat liderlari bilan intervyular o'tkaziladi, ularning folk madaniyati an'analari nisbatan akseologik munosabatlarini tushunishga harakat qilinadi. Bundan tashqari, tadqiqotda madaniyat va qadriyatlar bilan bog'liq mavjud adabiyotlarni tahlil qilish ham ahamiyatli bo'ladi. Xalq madaniyati an'alarining ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishdagi roli va bu jarayonning turli ijtimoiy guruhlar orasidagi farqlari o'rganiladi. Tadqiqot natijalari tematik tahlil orqali tasniflanadi, shuningdek, respondentlar tomonidan berilgan javoblar asosida umumiy tendentsiyalar aniqlanadi. Tadqiqotda axborot yig'ish usullaridan foydalanilib, xalq madaniyati an'alarining akseologik ta'siri va uning yangi avlodlarga uzatilishining turli mexanizmlari aniqlanadi. Ethical considerations doirasida, barcha

ishtirokchilarni xabardor qilish va ular bilan maxfiylikni ta'minlash ta'minlanadi. Tadqiqotning metodologiyasi xalq madaniyati an'alariga nisbatan akseologik munosabatni shakllantirish jarayonining samaradorligini tahlil qilishda muhim o'rin tutadi.

Natijalar va Muhokama

Tadqiqot natijalari xalq madaniyati an'alariga akseologik munosabatni shakllantirish mexanizmlarining murakkab va ko'p jihatli ekanligini ko'rsatdi. Birinchi navbatda, xalq madaniyati an'alariga bo'lgan akseologik munosabatning shakllanishi o'qitish tizimi va oilaviy ta'sirlar orqali amalga oshiriladi. O'quv dasturlari va maktablar, ayniqsa, yosh avlodda xalq madaniyati an'alariga nisbatan musbat munosabatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Pedagogik metodlar, xususan, etno-ta'lim dasturlari va ijtimoiy loyihalar orqali o'quvchilarni xalq madaniyatiga va uning qadriyatlariga e'tibor qaratish amalga oshiriladi. Mahalliy hamda milliy festivallar, madaniy tadbirlar va folklor tadbirlarining akseologik ahamiyati ham katta ekanligi kuzatildi.

Shuningdek, media va internetning roli juda katta. Madaniyatning zamonaviy texnologiyalar orqali uzatilishi, ayniqsa yosh avlod orasida, xalq madaniyati an'alariga nisbatan akseologik munosabatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, bu jarayonda media orqali uzatiladigan ma'lumotlarning sifati va mazmuni katta ahamiyatga ega. Yoshlarning xalq madaniyati an'alariga munosabati, asosan, ular orqali yetkaziladigan kontentning uyg'unligi va madaniy qadriyatlar bilan uyg'unligi bilan bog'liq.

Tadqiqotda shuningdek, xalq madaniyati an'alariga bo'lgan akseologik munosabatni shakllantirishda ishtirok etuvchi asosiy mexanizmlar quyidagilarga to'xtalib o'tilgan:

1. O'quv tizimi va etno-ta'lim dasturlari;
2. Oilaviy ta'sir va ijtimoiy muloqot;
3. Media va internetning roli;
4. Madaniyat festivallari va folklor tadbirlari.

Mexanizm	Ta'sir darajasi	Izoh
O'quv tizimi va etno-ta'lim	Yuqori	Ta'lim muassasalarida xalq madaniyatining qadriyatlari o'rganiladi.
Oilaviy ta'sir	O'rta	Oilada ichidagi qadriyatlar xalq madaniyati an'alariga ta'sir ko'rsatadi.
Media va internet	Yuqori	Yangi texnologiyalar xalq madaniyati an'alarini uzatishda keng tarqalgan.
Madaniyat festivallari	O'rta	Madaniy tadbirlar va festivallar xalq madaniyatining jamiyatga ta'sirini ko'rsatadi.

Tadqiqotda aniqlangan bilimlar bo'shlig'i, xalq madaniyati an'alariga nisbatan akseologik munosabatni shakllantirishning samaradorligi va o'quv tizimlaridagi qiyinchiliklarga doir. O'qituvchilarning madaniyatshunoslik bilimlari va xalq madaniyati haqida tushunchalari ko'pincha yetarli bo'lmaganligi natijasida xalq madaniyatini ta'limda to'liq aks ettirishda qiyinchiliklar mavjud. Bundan tashqari, media orqali uzatiladigan madaniy kontentning sifatini yaxshilash zarurati ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Kelajakda o'tkaziladigan tadqiqotlar xalq madaniyati an'alariga nisbatan akseologik munosabatni shakllantirishning yangi mexanizmlarini va ularning samaradorligini yanada chuqur o'rganishga qaratilishi kerak. Bundan tashqari, xalq madaniyati va qadriyatlarini ta'limda yanada samarali o'rganish uchun o'quv dasturlarining yangilanishi va o'qituvchilarning madaniyatshunoslik bo'yicha malakalarini oshirish kerak.

Bundan tashqari, xalq madaniyati an'analarining akseologik o'zgarishlari va uning jamiyatdagi ta'sirini aniqlash bo'yicha amaliy tadqiqotlarni kengaytirish va ularni yangi texnologiyalar va media vositalari bilan bog'lash zarur. Bu esa o'z navbatida, xalq madaniyati an'alariga nisbatan akseologik munosabatni shakllantirishning samaradorligini oshiradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari, xalq madaniyati an'alariga akseologik munosabatni shakllantirishning o'qitish tizimi, oilaviy ta'sirlar, media va madaniyat festivallari kabi bir nechta muhim mexanizmlar orqali amalga oshirilishini ko'rsatdi. Ushbu mexanizmlar xalq madaniyati qadriyatlarini saqlashda va yosh avlodga uzatishda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, media kontenti va o'quv dasturlarining yangilanishi zarurligi ta'kidlandi. Kelajakda, xalq madaniyati an'alariga nisbatan akseologik munosabatni shakllantirish jarayonining samaradorligini baholash va yangi mexanizmlar ishlab chiqish uchun chuqurroq tadqiqotlar o'tkazilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bondarenko, A., Semashko, T., & Moroz, O. (2021). Axiological density of the linguocultural concept. *Linguistics and Culture Review*, 5(1), 272-287. ResearchGate
2. Zdun, M. M. (2024). The culture of axiological balance as a product of the economic and cultural diversification of Polish regions. *Rozprawy Społeczne*, 16(1), 1-14. rozprawyspoleczne.edu.pl
3. Chernushevich, V. A. (2023). Folk game as a phenomenon of enculturation of a modern child. *Psychological Science and Education*, 28(3), 211-220. PsyJournals
4. Egorova, E., & Bulankina, N. (2022). Strategy and tactics of current professional education: axiological approach. *E3S Web of Conferences*, 253, 01006. ResearchGate
5. Ptitsyna, E. V. (2022). Axiological aspects of ethno-cultural education of students in the educational process of the university. *Pedagogy and Education*, 17(2), 45-53. ResearchGate
6. Shipilina, L. A. (2022). Axiological guidelines for studying the problems of teacher training at higher education institutions in dissertations on pedagogy. *Pedagogical Science*, 10(4), 34-42. ResearchGate
7. Terentieva, N. P. (2022). Upbringing in the system of literary education: an axiological turn. *Russian Language at School*, 10(5), 12-19. ResearchGate
8. Valeev, A. A. (2015). Axiological approach to the development of students' intercultural competences. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 191, 2632-2636. ScienceDirect
9. Eri, A. (2018). Is beauty in the folk intuition of the beholder? Some thoughts on experimental philosophy and aesthetics. *Estetica: The European Journal of Aesthetics*, 55(1), 21-39. journals.openedition.org
10. Arielli, E. (2018). Is beauty in the folk intuition of the beholder? Some thoughts on experimental philosophy and aesthetics. *Estetica: The European Journal of Aesthetics*, 55(1), 21-39. journals.openedition.org
11. Diaz-Faes, A. M., Murteira, C. S. R., & Ruskov, M. (2024). Values that are explicitly present in fairy tales: Comparing samples from German, Italian, and Portuguese traditions. *Frontiers in Psychology*, 15, 1-10. arXiv
12. Vuong, Q.-H., et al. (2018). «Cultural additivity» and how the values and norms of Confucianism, Buddhism, and Taoism co-exist, interact, and influence Vietnamese society: A Bayesian analysis of long-standing folktales, using R and Stan. arXiv preprint arXiv:1803.06304. arXiv
13. Kozłowski, A. C., Taddy, M., & Evans, J. A. (2018). The geometry of culture: Analyzing meaning through word embeddings. *Science Advances*, 4(11), eaao6746. arXiv
14. Matsuo, A., Sasahara, K., Taguchi, Y., & Karasawa, M. (2018). Development and validation of the Japanese Moral Foundations Dictionary. arXiv preprint arXiv:1804.00871. arXiv

DON SANOATI TASHKILIY FAOLIYATIGA TA'SIR ETGAN OMILLAR: MUAMMO VA YUTUQLAR (2000-2016 YILLAR).

*Nurullayeva Gulnora,
Turon universiteti tarix fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada davlat tomonidan o'tkazilgan islohotlar natijasida don yetishtirish hajmi va sifatida sezilarli o'sish kuzatilgan, shuningdek, eksport ko'rsatkichlari ikki barobar oshganligi keltirilgan. Shu bilan birga, muammolar mavjudligi qayd etilgan. Islohotlarning iqtisodiyotdagi ahamiyati va ularning samaradorligini oshirish uchun kelgusida amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlarni qisqacha yoritadi.

Shuningdek, Korxonalarda don va don mahsulotlarini hisobga olishning asosiy vazifalari, don va donni qayta ishlash mahsulotlari saqlanishi ustidan ta'sirchan nazoratni ta'minlash, talon-toraj qilish holatlariga, hisobotning buzib ko'rsatilishiga yo'l qo'yмасlik, shuningdek hisobga olish tizimini takomillashtirish uchun chora tadbirlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Don sanoati, islohotlar, qishloq xo'jaligi, modernizatsiya, eksport salohiyati, oziq-ovqat xavfsizligi, infratuzilma rivoji, texnologik yangilanish, sifat nazorati, investitsiyalar, xalqaro hamkorlik va boshqalar.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ОРГАНИЗАЦИОННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗЕРНОВОЙ ОТРАСЛИ: ПРОБЛЕМЫ И ДОСТИЖЕНИЯ (2000–2016 гг.)

*Нуруллаева Гульнора,
преподаватель истории Университета Турон*

Аннотация: В статье говорится, что в результате проводимых государством реформ наблюдается значительный рост объемов и качества производства зерна, а показатели экспорта увеличились вдвое. Вместе с тем отмечается наличие проблем. Кратко рассматривается важность реформ в экономике и меры, которые необходимо принять в будущем для повышения их эффективности.

Также представлены основные задачи учета зерна и зернопродуктов на предприятиях, эффективного контроля за хранением зерна и продуктов его переработки, меры по предотвращению хищений и фальсификации отчетности, а также меры по совершенствованию системы учета.

Ключевые слова: Зерновая отрасль, реформы, сельское хозяйство, модернизация, экспортный потенциал, продовольственная безопасность, развитие инфраструктуры, технологические инновации, контроль качества, инвестиции, международное сотрудничество и др.

FACTORS AFFECTING THE ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF THE GRAIN INDUSTRY: PROBLEMS AND ACHIEVEMENTS (2000-2016).

*Nurullayeva Gulnora,
Teacher of History at Turon University*

Abstract: The article states that as a result of the reforms carried out by the state, a significant increase in the volume and quality of grain production was observed, and export indicators doubled. At the same time, the existence of problems is noted. The importance of reforms in the economy and measures to be taken in the future to increase their effectiveness are briefly discussed.

Also, the main tasks of accounting for grain and grain products at enterprises, effective control over the storage of grain and grain processing products, measures to prevent looting and falsification of reports, as well as measures to improve the accounting system

are presented.

Keywords: Grain industry, reforms, agriculture, modernization, export potential, food security, infrastructure development, technological innovation, quality control, investments, international cooperation, etc.

Kirish: 2000-2016 yillar O'zbekiston don sanoati uchun muhim rivojlanish davri bo'lib, ushbu sohada keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Mustaqillikning dastlabki yillaridan so'ng mamlakat qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoatini modernizatsiyalashga katta e'tibor qaratdi. Ayniqsa don sanoati, mamlakat iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri sifatida, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish maqsadida strategik rivojlanish dasturlarining markazida turdi. Ushbu maqolada 2000-2016 yillarda don sanoatida olib borilgan islohotlar, ularning asosiy muammolari va erishilgan yutuqlar ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Qabul qilingan qonun va qarorlar tahlili: Davlatimiz rahbariyati tomonidan olib borilgan izchil siyosat mamlakatimiz aholisining don va don mahsulotlariga bo'lgan talabini faqatgina o'zimizda yetishtiriladigan don mahsulotlari bilan ta'minlashga, barcha sohada bo'lgani kabi, qishloq xo'jaligi sohasida ham, chet el texnika va texnologiyalarini, ayniqsa sho'rlangan tuproqlarda qo'llashga qaratilgan edi.

Davlat va hukumat tomonidan qabul qilingan qarorlardon sanoatini rivojlantirish va bu sohada yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan vazifalar belgilab berildi.

“Davlat vakolatli organi tomonidan don, mahsulotlar va chiqitlar sifatini aniqlash, hujjatlarda uning yozilishi, miqdor-sifat bo'yicha hisobga olishning yuritilishi, davlat resurslariga xarid qilingan don mahsulotlari partiyalarining tozalash dalolatnomalari o'z vaqtida tuzilishining to'g'riligi bo'yicha korxonalar tekshirilayotgan vaqtda, korxona davlat vakolatli organi vakillariga ularga zarur bo'lgan barcha hisobot ma'lumotlarini, dastlabki hujjatlar, jurnallar va boshqa materiallarni berishi shart”. [2].

Don va don mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash va qayta ishlash bo'yicha aniq topshiriqlar belgilandi.

“Xizmat ko'rsatish bo'yicha bajarilgan ishlarning haqiqiy hajmiga taalluqli bo'lgan donni quritish va tozalash xarajatlari summasi don mahsulotlari va donni qayta ishlash korxonalarida 9130 “Bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning tannarxi” schyotining debetida 2311 “Donni quritish, tozalash va qo'shimcha ishlov berish bo'yicha xarajatlar” schyoti bilan bog'langan holda aks ettiriladi”. [3].

“Korxonalarda don va don mahsulotlarini hisobga olishning asosiy vazifalari quyidagilardir:

- don va don mahsulotlarining saqlash joylarida va ular harakatining barcha bosqichlarida, kirim qilinishi, zaxira normalariga rioya qilinishi, qimmatliklarning belgilangan normalar doirasida to'g'ri chiqarilishi va foydalanilishi, shuningdek ichki harakati (boshqa joyga o'tkazilishi) yuzasidan muntazam nazorat o'rnatish;

- xom ashyo (don) va materiallarning ishlab chiqarishda foydalanish me'yorlariga rioya qilinishi, mahsulotni ishlab chiqarish tannarxining ishonchli ko'rsatkichlarini olish uchun ularning kalkulyatsiya obyektlari bo'yicha taqsimlanishi yuzasidan nazorat o'rnatish;

- tegirmon — yorma ishlab chiqarish mahsulotlarini, omixta yem, yem aralashmasi, urug' va boshqa qayta ishlash mahsulotlarini o'z vaqtida va to'liq kirim qilish;

- xom ashyo (don) va materiallarni sotib olish bilan bog'liq haqiqiy xarajatlarni aniqlash bo'yicha barcha operatsiyalarni o'z vaqtida hujjatli rasmiylashtirish;

asoslangan hisob narxlarini ishlab chiqish, ularning ishlab chiqarish tannarxidan (kalkulyatsiya farqi) farqlarini o'z vaqtida, to'g'ri aniqlash va buxgalteriya hisobotida aks ettirish;

- don va don mahsulotlarini maqsadli mo'ljallanganligi bo'yicha ishlatilishi yuzasidan nazorat o'rnatish hamda don va don mahsulotlari zaxiralaridan samarali foydalanilishini tahlil qilish;

- saqlash joylaridan don va don mahsulotlarining qoldiqlari to'g'risida aniq ma'lumotni o'z vaqtida olish va buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bilan davriy taqqoslash;

- moddiy javobgar shaxslar va boshqa xodimlar bilan dastlabki hisob hujjatlarini rasmiylashtirish, don va don mahsulotlari hamda boshqa tovar-moddiy zaxiralarni saqlash va hisobga olish to'g'risida tushuntirish o'tkazish;

- don va don mahsulotlarining omborxonada va miqdor-sifat jihatidan hisobi o'z vaqtida va to'g'ri yuritilishi yuzasidan nazorat o'rnatish"[4].

"O'zdonmahsulot" aksiyadorlik kompaniyasi korxonalarida don va don mahsulotlarini qabul qilish, saqlash va qayta ishlash hisobi va hisoboti tashkil etilishining amaldagi tizimini o'rganib chiqish natijasida donni qabul qilish jarayonida hisobotlar buzib ko'rsatilishining oldini olishga hamda don tayyorlash, uni saqlash va qayta ishlashda normativlarga rioya qilinishi ustidan amalda natija beradigan nazoratni olib borishga to'sqinlik qilayotgan bir qancha muammolar va kamchiliklar aniqlandi.

Don va donni qayta ishlash mahsulotlari saqlanishi ustidan ta'sirchan nazoratni ta'minlash, talon-toraj qilish holatlariga, hisobotning buzib ko'rsatilishiga yo'l qo'yimaslik, shuningdek hisobga olish tizimini takomillashtirish uchun chora tadbirlar ko'rildi"[2].

"Donni qayta ishlash korxonalari tomonidan boshqali ekinlar (bug'doy, javdar, suli, sholi, arpa) donini sotib olish qishloq xo'jalik ishlab chiqaruvchilaridan, kontraktatsiya shartnomalariga muvofiq, don qabul qilish va boshqa korxonalardan, shuningdek import tartibida kelib tushgan holatda yetkazib berish to'g'risidagi (oldi-sotdi) shartnomalari (kontraktlar)ga muvofiq amalga oshiriladi. Bunda sotib olinadigan boshqali ekinlarning doniga, shu jumladan markazlashtirilgan holda deklaratsiya qilinuvchi xarid qilish (preyskurant va shartnomaviy) narxlarini belgilash ko'rsatib o'tilgan shartnomaviy-huquqiy baza to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq tuziladigan kontraktatsiya shartnomalarida, yetkazib berish (oldi-sotdi) shartnomalari (kontraktlar)da nazarda tutiladi. Shartnomalarda, shuningdek don yetkazib berish shartlari — sifati, yetkazib berish usuli, hisob-kitoblar tartibi va muddatlari ko'zda tutiladi"[4].

Tadqiqot metodologiyasi: Iqtisodiy muammolarga boy bo'lga 2000-2016 yillarda don zahiralarini ko'paytirish, ularni tejab ishlatish, tayyor don mahsulotlari sifatini yaxshilash mamlakat don mahsulotlari sanoat tarmog'i oldida turgan asosiy vazifadir.

Fan va texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga tatbiq qilish, xomashyo zaxiralaridan samarali foydalanish va texnologiyani mukammallashtirish yo'llari bilangina mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish, uning turlarini kengaytirishga erishish mumkin edi.

Davr davomida don sanoatini rivojlantirish uchun quyidagi asosiy yo'nalishlarda islohotlar olib borildi:

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnologiyalarni yangilash;

2000-yillardan boshlab donni yetishtirish va qayta ishlash jarayonlarida zamonaviy texnologiyalar joriy etildi. Bu, ayniqsa, donni saqlash va tozalash uskunalarini modernizatsiya qilish orqali mahsulot sifatini yaxshilashga yordam berdi. Xususan, 2005 yildan boshlab davlat tomonidan investitsiya dasturlari yo'lga qo'yilib, ko'plab don saqlash omborlari va qayta ishlash korxonalari qayta jihozlandi.

Xususiylashtirish va korxona boshqaruvini takomillashtirish;

Davlat mulkini xususiylashtirish jarayoni davom ettirilib, ko'plab don sanoati korxonalari xususiylashtirishga o'tdi. Bu esa boshqaruv samaradorligini oshirdi va ishlab chiqarish samaradorligini yaxshiladi. Xususiylashtirishning rivojlanishi eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirdi.

O'zbekiston don mahsulotlari uchun yangi bozorlar qidirildi va xalqaro standartlarga

mos keluvchi sifat nazorati joriy etildi. 2010 yildan boshlab, davlat eksportni qo'llab-quvvatlash siyosatini kuchaytirdi, bojxona imtiyozlari va subsidiyalar orqali eksport hajmi sezilarli darajada oshdi. Rossiya, Qozog'iston, Xitoy va Yevropa davlatlari asosiy eksport bozorlariga aylandi.

Don sanoatini qo'llab-quvvatlash maqsadida sug'orish tizimlari modernizatsiya qilindi, transport va saqlash infratuzilmasi yaxshilandi. Bu esa hosildorlikni oshirish va mahsulotlarni eksportga tayyorlash imkonini berdi.

Tahlil va natijalar: "O'zdonmahsulot" aksiyadorlik kompaniyasi korxonalarida don va don mahsulotlarini qabul qilish, saqlash va qayta ishlash hisobi va hisoboti tashkil etilishining amaldagi tizimini o'rganib chiqish natijasida donni qabul qilish jarayonida hisobotlar buzib ko'rsatilishining oldini olishga hamda don tayyorlash, uni saqlash va qayta ishlashda normativlarga rioya qilinishi ustidan amalda natija beradigan nazoratni olib borishga to'sqinlik qilayotgan bir qancha muammolar va kamchiliklar aniqlandi.

Ba'zi hududlarda eski uskunalar va texnologiyalar qo'llanilishi davom etdi, bu esa mahsulot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Xususi korxonalar va fermerlar uchun zamonaviy texnika va infratuzilmani sotib olishda moliyaviy qiyinchiliklar mavjud bo'ldi. Mahalliy va xalqaro bozorlar uchun yetarli marketing va logistika tizimlari rivojlanmaganligi eksportni chekladi. Qurg'oqchilik va boshqa tabiiy omillar hosildorlikka ta'sir ko'rsatdi, bu esa umumiy ishlab chiqarishni sekinlashtirdi.

Don bilan ishlashning barcha bosqichlari – don qabul qilish korxonalari, elevator, tegirmon, yorma va omuxta yem zavodlarida don va don mahsulotlari sifatini yuksak va malakali ravishda baholash va nazorat qilish xizmati tashkil qilingan bo'lishi kerak edi.

Biroq, yuqoridagi muammolarga qaramay, 2000-2016 yillarda don sanoatida sezilarli yutuqlar qayd etildi:

"2003 yilda 5 million tonnadan ziyod don yetishtirildi. O'z mohiyatiga ko'ra bu qadar ulkan g'alabani bundan atigi 5-6 yil avval, ya'ni biz mamlakatimizda g'alla mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan Milliy dasturni amalga oshirishga kirishgan paytlarimizda faqatgina orzu qilish mumkin edi, xolos", degan edi birinchi Prezidentimiz.

Qiyoslash uchun aytishimiz mumkinki, 1990-1991 yillarda hammasi bo'lib O'zbekistonda 940 ming tonna g'alla yetishtirilgan, o'rtacha hosildorlik esa 17 sentnerni tashkil qilgan. 2003 yilgacha g'alla ishlab chiqarish 5,5 karra o'sgan.

Masalan, birgina Qashqadaryo viloyatida 1991 yilda 234543 tonna don yetishtirilgan bo'lsa, 2015 yilda 1062590 tonna g'alla yig'ishtirib olindi[6].

Eksport hajmi ikki barobar oshdi. 2016 yilda don mahsulotlari eksporti 2000 yilga nisbatan 2 barobarga ko'payib, mamlakat tashqi savdosida muhim o'rin egalladi. Don sanoati korxonalarining ko'pchiligi zamonaviy uskunalar bilan jihozlandi, bu esa mahsulotning raqobatbardoshligini oshirdi. Davlat tomonidan qishloq xo'jaligiga ajratishga e'tibor qilinganligi tufayli investitsiyalar ko'paydi, bu esa infratuzilma va texnologik yangilanishlarni anchagina qo'llab-quvvatladi.

Xulosa va takliflar: 2000-2016 yillarda O'zbekiston don sanoati sohasida olib borilgan islohotlar mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishiga hissa qo'shdi, oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamladi va eksport salohiyatini kengaytirdi. Islohotlar davomida texnologik yangilanish, xususiylashtirish va xalqaro bozorlar bilan integratsiya asosiy yo'nalishlar bo'ldi.

Biroq, moliyaviy cheklovlar, infratuzilma zaifligi va tabiiy ofatlar kabi muammolar ham mavjud bo'lib, ularni hal qilish uchun qo'shimcha chora-tadbirlar talab qilinadi. Kelgusida don sanoatini yanada rivojlantirish uchun innovatsion texnologiyalarni joriy etish, moliyaviy qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish va bozor infratuzilmasini yaxshilash muhim ahamiyatga ega edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. "Don va donni qayta ishlash mahsulotlarini hisobini yuritish tizimini takomillashtirishga, ularning saqlanishi ustidan nazoratni kuchaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida". 25.05.2006. 95-sonli.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 25-maydagi 95-sonli "Don va donni qayta ishlash mahsulotlari hisobini yuritish tizimini takomillashtirishga, ularning saqlanishi ustidan nazoratni kuchaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi va O'zbekiston Respublikasi davlat soliq qo'mitasining "Don va don mahsulotlarini qabul qilish, saqlash va sotish bo'yicha operatsiyalarning buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etish to'g'risida"gi yo'riqnomaga o'zgartirishlar kiritish haqida"gi qarori. 2011-yil 14-iyun.
4. O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi o'zbekiston respublikasi davlat soliq qo'mitasining "Don va don mahsulotlarini qabul qilish, saqlash va sotish bo'yicha operatsiyalarning buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etish to'g'risidagi yo'riqnomani tasdiqlash haqida"gi qarori 2007-yil 22-aprel, 100-son.
5. Karimov I. Vazirlar Mahkamasining 2003 yil birinchi yarim yilligi yakunlariga bag'ishlangan majlisdagi ma'ruzasi.
6. Mirzayev F. Ezgulikdan yaralgan zamin. "O'zbekiston qishloq xo'jaligi" jurnali. 2016. № 11.

PARLAMENT TASHQI SIYOSIY FAOLIYAT SUB'EKTI SIFATIDA: NAZARIY QARASHLAR VA YONDASHUVLAR

Nematullayev Azamat Ulug'bek o'g'li
JIDU mustaqil izlanuvchisi (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada davlatning tashqi siyosatini amalga oshirishda parlamentning ishtiroki nazariy jihatdan yoritib berilgan. Xalqaro munosabatlarda parlament ishtiroki turli xil xalqaro munosabatlar maktablari doirasida tahlil qilingan. Xususan, realizm, liberalizm, konstruktivizm va institutsionalizm maktablari qarashlari bayon etilgan. Shu bilan birga, xalqaro parlamentlararo tashkilotlar va ularda O'zbekistonning ishtiroki keltirilgan.

Kalit so'zlar: parlament diplomatiyasi, tashqi siyosat, xalqaro munosabatlar, realizm, liberalizm, konstruktivizm, institutsionalizm, parlamentlararo ittifoq.

PARLIAMENT AS A SUBJECT OF FOREIGN POLICY: THEORETICAL PERSPECTIVES AND APPROACHES

Nematullaev Azamat Ulugbek ogli
Independent Researcher
of the University of World Economy and Diplomacy

Annotation: This article theoretically highlights the participation of the parliament in the implementation of the state's foreign policy. The participation of the parliament in international relations is analyzed within the framework of various schools of international relations. In particular, the views of the realism, liberalism, constructivism, and institutionalism schools are presented. In addition, international inter-parliamentary organizations and Uzbekistan's participation in them are provided.

Keywords: parliamentary diplomacy, foreign policy, international relations, realism, liberalism, constructivism, institutionalism, inter-parliamentary union.

ПАРЛАМЕНТ КАК СУБЪЕКТ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ И ПОДХОДЫ

Нематуллаев Азамат Улугбек угли
Самостоятельный исследователь
Университета мировой экономики и дипломатии

Аннотация: В данной статье теоретически освещается участие парламента в осуществлении внешней политики государства. Участие парламента в международных отношениях проанализировано в рамках различных школ международных отношений. В частности, представлены взгляды школ реализма, либерализма, конструктивизма и институционализма. Кроме того, приведены международные межпарламентские организации и участие Узбекистана в них.

Ключевые слова: парламентская дипломатия, внешняя политика, международные отношения, реализм, либерализм, конструктивизм, институционализм, межпарламентский союз.

Davlatlar uzoq yillar davomida, xususan XVII asrda Vestfal tizimi paydo bo'lgan va undan keyingi davrdan boshlab xalqaro munosabatlarning yagona ishtirokchisi (aktori) bo'lib keldi. Biroq XX asrning 40-yillariga kelib, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Banki, Xalqaro Valyuta Jamg'armasi va boshqa xalqaro tashkilotlarning paydo bo'lishi

bilan davlatlarning xalqaro munosabatlardagi yagona ishtirokchi (aktor) sifatidagi roli barham topdi. Bugungi kundagi jahon global siyosatining murakkab dinamikasi xalqaro munosabatlarda yangi aktorlar rolini tan olishni taqozo etmoqda. Bunday aktorlarga misol qilib xalqaro hukumat tashkilotlari, xalqaro nohukumat tashkilotlari, transmilliy korporatsiyalar hamda davlatga tegishli bo'lmagan boshqa aktorlar (global media, xalqaro terrorchi tashkilotlar va boshqalar)ni keltirish mumkin.

Xalqaro munosabatlar aktorlari bo'yicha muhim nazariy qarashlarga

1972 yilda amerikalik olimlar Jozef Nay va Robert Koxeynlar asos solishdi. Mazkur olimlarning "Transmilliy munosabatlar va jahon siyosati" deb nomlangan ilmiy ishlarida nodavlat aktorlarning ahamiyati va global tizimdagi murakkab o'zaro bog'liqlik to'g'risida konseptual qarashlar keltirib o'tilgan. Ushbu asarda davlatning xalqaro munosabatlardagi yagona aktor sifatidagi an'anaviy qarashlarga qarshi fikrlar ilgari surilgan hamda xalqaro siyosatning xilma-xil va o'zaro bog'liq olamini tahlil qilish uchun asos yaratilgan [1].

Dunyo tartiboti transformatsiyasi sodir bo'layotgan bugungi davrda ham davlatlarni yuqorida qayd etib o'tilgan xalqaro munosabatlar aktorlari bilan o'zaro munosabatlarga kirishlarida alohida yondashuv talab qilinmoqda. Ushbu jarayonda parlament institutining tashkiliy va huquqiy imkoniyatlari ancha keng bo'lib, ushbu salohiyatdan samarali foydalanish davlatlarning tashqi siyosatdagi maqsadlariga erishishlari uchun qulay sharoit yaratadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, Vestfal tizimi paydo bo'lganidan to Parlamentlararo ittifoqning tashkil topguniga qadar bo'lgan davrda xalqaro munosabatlar nazariyasida realistik maktab qarashlari gegemon rol o'ynab keldi. Unga ko'ra, xalqaro munosabatlar doimo anarxiya holatida bo'lishadi, ularni boshqaradigan markaziy hokimiyat mavjud emas, shu sababli davlatlar xalqaro munosabatlarning asosiy aktorlari hisoblanadi va yashab qolishda faqatgina o'zlarining kuchlariga ishonadi[2]. Shu bilan birga, XX asrning so'ngigiga kelib tinchlikni saqlash uchun xalqaro hukumatlararo institutsional tashkilotlar paydo bo'la boshladi. 1889 yilda tashkil topgan Parlamentlararo ittifoqning asosiy maqsadi ham parlament diplomatiyasi va o'zaro muloqot orqali dunyodagi tinchlikni saqlash edi [3].

Shu bilan birga, so'nggi yillarda parlamentlarning xalqaro aloqalarda ishtiroki darajasi ancha kengayib borayotganini alohida ta'kidlash zarur. Qator davlatlarda tashqi siyosiy masalalar parlamentlar yalpi majlisi kun tartiblariga va ularning ixtisoslashgan qo'mitalari yig'ilishlarida tez-tez ko'tarilmoqda. Qolaversa, parlament delegatsiyalari xalqaro tashkilotlarning parlament assambleyalari ishida faol ishtirok etib kelishmoqda.

Bundan xulosa qilish mumkinki, davlatning tashqi siyosati kompleks va ko'p qirrali faoliyat yo'nalishi bo'lib, unda parlament, xuddi hukumat singari, muhim rol o'ynaydi. Tashqi siyosat mexanizmlarining konstitutsiyaviy (davlat) elementlari bo'lgan parlamentlar tashqi siyosat sohasidagi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qator vakolatlarga ega. Qayd etish joizki, davlatlarning tarixiy kelib chiqishi, siyosiy tizimi va xalqaro maydondagi umumiy mavqeyiga ko'ra parlamentlarning tashqi siyosiy funksiyalari va umuman, ularning tashqi siyosatga ta'siri sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Biroq aksariyat mamlakatlar parlamentlari tashqi siyosat borasida deyarli bir xil bazaviy vakolatlarga ega bo'lib, ular, asosan, quyidagilardan iborat:

- tashqi siyosiy jarayonlarni qonun ijodkorligi faoliyati va huquqiy asoslarni yaratish orqali ta'minlab turish;
- xorijiy davlatlar bilan o'zaro munosabatlarning huquqiy asosi sifatida xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya va denonsatsiya qilish;
- moliyaviy vakolatlar (tashqi siyosiy faoliyat bilan shug'ullanadigan idoralar uchun budjet mablag'larini ajratish, tashqi qarzlarni olish va berish hajmini belgilash kabi);
- mamlakat tashqi siyosatining konseptual yo'nalishlarini belgilash;
- xorijiy davlatlar parlamentlari va xalqaro parlament tashkilotlari bilan o'zaro

munosabatlarning turli shakllarini o'rnatish va boshqalar.

Xalqaro munosabatlar maktablarini tahlil qilib, davlatning tashqi siyosiy faoliyatida parlament ishtirokini quyidagicha ta'riflash mumkin.

Xalqaro munosabatlarning yetakchi nazariyalaridan biri bo'lgan realizm maktabiga ko'ra, tashqi siyosiy jarayonlarda faqatgina davlat asosiy aktor sifatida faoliyat yuritadi hamda ushbu siyosiy jarayonlarda ijro etuvchi hokimiyat, ya'ni prezident va bosh vazir muhim rol o'ynaydi. Parlamentlarni ushbu nazariya doirasida ikkinchi darajali o'yinchi sifatida ko'rsa bo'ladi, zero uning roli qonun chiqarish va nazorat qilish funksiyasi bilan chegaralangan, xolos. Realizm nazariyasi tarafdorlariga ko'ra tashqi siyosat ichki siyosiy jarayonlar bilan emas, balki milliy manfaatlar va kuchlar muvozanatiga ko'ra belgilanadi.

Realizmdan farqli o'laroq, liberalizm maktabi tashqi siyosatni shakllantirishda ichki siyosiy tuzilmalar va institutlar, shu jumladan parlamentning rolini qayd etadi. Liberalizm nazariyasi demokratik institutlar tashqi siyosiy qarorlarning qabul qilinishida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlashi, shuningdek davlatning tashqi siyosiy yo'nalishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Parlament debatlari va qarorlari mazkur nazariya doirasida ijro etuvchi hokimiyat harakatlari ustidan nazorat qiluvchi va jamoatchilik fikrini namoyon qiladigan muhim mexanizm sifatida ko'riladi[4].

Institutsionalizm yo'nalishida esa tashqi siyosiy qarorlarni qabul qilish jarayonida siyosiy institutlarning, xususan parlamentning ahamiyatiga e'tibor qaratadi. Ushbu nazariya doirasida parlamentga qonunchilik jarayonlari, budget nazorati va xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish orqali tashqi siyosatga ta'sir ko'rsatadigan muhim institut sifatida qaraladi. Institutsionalistlar tashqi siyosat kursini ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida hokimiyatning turli tarmoqlarining o'zaro ta'sirini tartibga soluvchi rasmiy va norasmiy qoidalarning muhimligini ta'kidlaydilar[5].

Konstruktivizm xalqaro munosabatlarda g'oyalar, normalar va o'ziga xosliklarning roliga e'tibor qaratadi. Shu nuqtai nazardan, parlamentni ommaviy munozaralar orqali milliy o'ziga xosliklar va tashqi siyosat ustuvorliklarini shakllantirish va ifoda etish forumi sifatida ko'rish mumkin. Konstruktivistlarning ta'kidlashicha, tashqi siyosat nafaqat davlatning obyektiv manfaatlarini aks ettiradi, balki parlament institutlari orqali ifodalangan jamoaviy tushunchalar, qadriyatlar va tarixiy tajriba bilan ham shakllanadi.

Parlamentlarning tashqi siyosiy faoliyat subyekti sifatidagi asosiy rolini davlatning tashqi siyosatiga formal va noformal ta'sir o'tkazuvchi "parlament diplomatiyasi" doirasida ko'rish mumkin.

"Parlament diplomatiyasi" ilmiy doirada kam o'rganilgan hodisa hisoblanadi hamda bugungi kunda uning turlicha ta'riflari mavjud. "Parlament diplomatiyasi" termini birinchi bo'lib ilmiy doiraga 1955 yil amerikalik olim va davlat arbobi Deyn Rask tomonidan kiritilgan[6]. Uning fikricha, "parlament diplomatiyasi" bu davlatlar o'rtasidagi o'zaro ishonchni oshirish, hukumat ustidan nazoratni kuchaytirish, xalq vakilligini takomillashtirish va hukumatlararo institutlarning demokratik legitimligini oshirish demakdir[7].

Yunon huquqshunosi va xalqaro munosabatlar mutaxassisi J. Noulas "parlament diplomatiyasi"ning aniq ta'rifi yo'qligi, biroq uni ikki xil darajada tahlil qilish mumkinligini ta'kidlaydi. Birinchisi, uning huquqiy tabiati bilan bog'liq bo'lib, davlatning xalqaro munosabatlari doirasidagi parlamentlarning tartibga solingan institutsional vakolatlarini o'rganish bilan bog'liq. Ikkinchisi, uning siyosiy tabiati bilan bog'liq bo'lib, mamlakat tashqi siyosatini amalga oshirish va shakllantirishda parlamentlarning kengroq siyosiy rolini anglatadi. Ushbu ikki daraja birlashtirilganda parlamentlarning xalqaro munosabatlarda ham cheklangan institutsional vakolatlari doirasida, ham ichki siyosiy sahnaning markaziy omili sifatida amalga oshiradigan chora-tadbirlarini nazarda tutuvchi parlament diplomatiyasining dastlabki tavsifini tanishtirish mumkin[8].

Rossiya Federatsiyasi Markaziy saylov komissiyasi a'zosi, yuridik fanlar doktori

V. Lixachevga ko'ra "parlament diplomatiyasi" mustaqil institut sifatida ijro etuvchi hokimiyat, xususan Tashqi ishlar vazirligi asosiy rol o'ynaydigan "klassik" diplomatiyaning barcha tarkibiy qismlari bilan uzviy bog'liqdir. Mazkur holat davlatlarning ichki rivojlanish jarayonlari, ularning tashqi siyosatdagi yo'nalishlari hamda XXI asr dunyo tartibotida o'zlarining ahamiyatli o'rinlarini topishlari natijasi hisoblanadi. Ular turli xil hokimiyat tarmoqlari o'rtasida mehnatni taqsimlash, vakolatlar hajmi va mexanizmlarini takomillashtirish, davlat va jamiyatni demokratlashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish, huquqiy davlat tamoyillarini o'zlashtirish, huquqiy madaniyatni oshirish, xalqaro maydonda biznes va mintaqalar manfaatlarini namoyish qilish, davlatning xalqaro-huquqiy va siyosiy majburiyatlarini bajarishi bo'yicha ishlarni tashkil qilishga urg'u berish, xalqaro hamkorlikni ko'zlab resurslardan legitim ravishda foydalanish singari ishlarni amalga oshirishadi.

Umumiy qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, xalqaro munosabatlar doirasida parlamentlarning ko'pfunksiyali faoliyati o'sish tendensiyasi o'z tabiatiga ko'ra universal hisoblanadi. Bu dunyoning deyarli barcha davlatlariga va ular tomonidan yaratilgan parlamentlararo tuzilmalarga tegishli. Bugungi kunda BMT kun tartibidagi dolzarb masalalardan biri parlament o'lchovi, BMTning Parlamentlararo Ittifoq va milliy parlamentlar bilan uzviy hamkorligini kengaytirish hisoblanadi. Xalqaro hayotning ushbu jabhasi bo'yicha BMT Bosh Assambleyasining ko'plab muhim rezolyutsiyalari qabul qilingan[9].

2000 yil 8 sentabrdagi BMTning Ming yillik rivojlanish maqsadlari deklaratsiyasida BMT faoliyatini mustahkamlash chora-tadbirlari bilan bir qatorda "Birlashgan Millatlar Tashkiloti va milliy parlamentlar o'rtasidagi hamkorlikni turli sohalar, shu jumladan tinchlik va xavfsizlik, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish, xalqaro huquq va inson huquqlari, demokratiya va gender masalalari yuzasidan ularning butunjahon tashkiloti bo'lmish Parlamentlararo Ittifoq orqali mustahkamlash" maqsadi e'lon qilindi[10].

Ilmiy-kategorial apparatga "parlament diplomatiyasi" termini

1956 yil amerikalik yurist olim F. Djessalu tomonidan kiritilgan.

F. Djessalu "parlament diplomatiyasi"ning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi: vakolatlari keng doirani o'z ichiga olgan doimiy organ yoki tashkilotni yaratish, bunday organlar tomonidan o'tkaziladigan uchrashuvlar va sessiyalarning ommaviy bo'lishi, ularda jamoatchilik manfaatlarini ifoda etuvchi OAVning hozir bo'lishlari, bunday organ uning a'zolari tomonidan qat'iy rioya etiladigan ish reglamenti va tartibi bo'lishi lozim. Sessiya yakunida ovoz berish yo'li bilan qo'shma qaror qabul qilinadi[11]. Bu parlamentlarning tashqi siyosiy yo'nalishining institutsional izchilligini ta'minlashda va xalqaro muzokaralarning shaffofligini kafolatlaydigan mexanizmlarni yaratishdagi muhim rolini anglatadi.

"Parlament diplomatiyasi" parlamentlararo tashkilotlar hamda parlamentlararo do'stlik guruhlari faoliyatida yaqqol namoyon bo'ladi.

An'anaviy diplomatiya ko'proq ijro etuvchi hokimiyatning vakolati bo'lsa-da, Germaniya parlament a'zolari va olimlar bo'lmish F. Veysglas va G. Boer globalizatsiya natijasida milliy chegaralarning yuvilib ketishi, transmilliy terrorchilikdan to'atrof muhitning ifloslanishi singari global tahdidlarning paydo bo'lishi parlament vakillaridan ham ularga qarshi kurashishni talab qilishini ta'kidlab o'tishgan[12].

Bugungi kunda milliy parlamentlarga, ayniqsa G'arb mamlakatlari parlamentlari kun tartibiga kiritilayotgan masalalarning aksariyati xalqaro ahamiyatga molik voqea-hodisalar va (yoki) xalqaro tuzilmalarga aloqador masalalardir. Xalqaro tashkilotlarda hukumatlar faoliyatining faollashishi, nazorat qilish ehtiyojining oshishi natijasida so'nggi yillarda qator parlamentlararo tuzilmalar paydo bo'la boshladi. Boshqa tomondan esa, hokimiyat bo'linish tamoyilida tenglar ichida birinchi bo'lgan parlament xalqaro munosabatlarda liderlikni yagona ijro organiga topshirib, o'zi chetda qarab turishdan manfaatdor bo'lmaydi.

Mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tobora kuchayayotgan bugungi dunyoda

parlamentlararo tashkilotlar tobora muhim rol o'ynamoqda. Turli mamlakatlar parlament vakillarini birlashtiradigan ushbu tashkilotlar muloqot kanallari, davlatlararo hamkorlik vositalari va xalqaro kun tartibidagi dolzarb masalalarni muhokama qilish uchun platforma bo'lib xizmat qilmoqda. Parlamentlararo tashkilotlarni jug'rofiy omillarga ko'ra mintaqaviy va global tashkilotlarga ajratish mumkin. Ular quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- Tinchlik va xavfsizlikni targ'ib qilish. Parlamentlararo tashkilotlar mojarolarni tinch yo'l bilan hal qilishga hissa qo'shishi, mamlakatlar o'rtasida ishonchni mustahkamlashga yordam berishi va qurolsizlanish hamda qurol tarqatmaslik g'oyalarini targ'ib qilishi mumkin;

- Demokratiyani rivojlantirish va inson huquqlarini ta'minlash. Parlamentlararo tashkilotlar inson huquqlarini himoya qilishi, demokratik jarayonlarni ilgari surishi va qonun ustuvorligini mustahkamlashi mumkin;

- Barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlash. Parlamentlararo tashkilotlar iqlim o'zgarishi, qashshoqlik, ochlik va boshqa global muammolarni hal qilishda muhim rol o'ynashi mumkin;

- Ijro etuvchi hokimiyat faoliyati ustidan nazorat qilish. Parlamentlararo tashkilotlar o'z mamlakatlarida ijro etuvchi hokimiyat faoliyatini kuzatishi, hukumat siyosati xalq manfaatlariga mos kelishini ta'minlashi mumkin[13].

Parlamentlar tashqi siyosiy faoliyatda parlamentlararo tashkilotlar ishida subyekt sifatida ishtirok etadi. Bugungi kunda dunyoda yuzlab global va mintaqaviy parlamentlararo tashkilotlar faoliyat ko'rsatadi. Ularning eng asosiylari quyidagilardir:

- 1) Global miqyosda Parlamentlararo Ittifoq (PAI) eng qadimgi va eng yirik parlamentlararo tashkilot bo'lib, 1889 yilda tashkil etilgan. Hozirgi kunda mazkur tashkilotning 178 a'zosi mamlakatlari va 12 assotsiatsiya a'zolari mavjud[14].

O'zbekiston Respublikasi PAIga 1992 yilda a'zo bo'lgan. Mamlakatimiz 2017 yil 13 oktabrdan mazkur Tashkilotdagi a'ziligini qayta tikladi. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi PAI bilan faol hamkorlik qilmoqda. 2019 yil 17 oktabrda Mustaqil O'zbekiston tarixida ilk bor mamlakatimiz vakili PAI Ijroiya qo'mitasining a'zosi bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Spikerining birinchi o'rinbosari 2020-2023 yillar oralig'idagi muddatga ushbu lavozimga saylandi hamda PAI Vitse-prezidenti etib tayinlandi[15].

- 2) Yevropa Kengashining Parlament Assambleyasi (PASE) Yevropa Kengashining vakillik organi bo'lib 1949 yilda tashkil etilgan, 47 ta mamlakatdan parlament a'zolarini o'zida mujassam etadi hamda inson huquqlarini himoya qilish va demokratiyani targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi[16];

- 3) Shimoliy Kengash 1952 yilda tashkil etilgan bo'lib, Daniya, Finlyandiya, Islandiya, Norvegiya, Shvesiya, Farer orollari, Aland orollari va Grenlandiya parlamentlari va hukumatlari o'rtasidagi forum hisoblanadi[17].

- 4) Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi Parlamentlararo Assambleyasi (MDH PAA) 1992 yil 27 mart kuni Qozog'iston Respublikasining Almati shahrida Armaniston, Belorussiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Rossiya Federatsiyasi, Tojikiston va O'zbekiston parlamentlari yetakchilari tomonidan tashkil qilingan davlatlararo organi hisoblanadi. Mazkur tashkilot doirasida MDH PAg a'zo davlatlar parlamentlari qonunchilik, umumiy iqtisodiy makon uchun huquqiy asoslarni ishlab chiqish, insonlarning huquq va erkinligini himoya qilish, xavfsizlikning yangi tahdid va chaqiriqlariga qarshi kurash, demokratiyaning rivojlanishi va saylov huquqlarini hurmat qilinishini monitoring qilish bo'yicha hamkorlik qilishadi[18].

1995 yil 26 mayda Belorussiya shahrida mazkur tashkilotning Konvensiyasi qabul qilingan, O'zbekiston esa 2019 yil 5 martda qo'shimcha shart bilan ratifikatsiya qilgan[19].

- 5) Parlatino tashkiloti 1964 yilda tashkil qilingan Lotin Amerikasi parlamentlari o'rtasidagi

siyosiy dialog, integratsiya va hamkorlik bo'yicha mintaqaviy hukumatlararo tashkilot hisoblanadi va 23 ta Lotin Amerikasi davlatlari parlament vakillarini birlashtiradi[20];

6) Markaziy Amerika parlamenti 1991 yilda tashkil qilingan bo'lib, Markaziy Amerika Integratsiya Tizimiga kiruvchi davlatlar uchun mintaqaviy parlamentlararo tashkilot hisoblanadi va 6 ta a'zo davlati mavjud.

7) Osiyo parlament Assambleyasi 1999 yilda tashkil etilgan bo'lib, 2006 yilda rasmiy ishga tushirilgan va bugungi kunda 44 ta a'zo mamlakatlarning parlament vakillarini o'zida jamlaydi. Ushbu tashkilotning asosiy maqsadi Osiyo davlatlari parlamentlari vakillari uchun mintaqaviy xavfsizlik, iqtisodiy hamkorlik va barqaror rivojlanishga hissa qo'shish hisoblanadi[21].

8) ASEAN parlamentlararo Assambleyasi 1977 yilda tashkil etilgan mintaqaviy hukumatlararo tashkilotdir. Rasmiy ravishda Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari assotsiatsiyasi (ASEAN) bilan bog'liq bo'lsa-da, u mustaqil ravishda faoliyat yuritadi. Assambleya "ASEAN"ga a'zo davlatlar parlament a'zolari uchun mintaqaga taalluqli masalalarni muhokama qilish, Janubi-Sharqiy Osiyoda hamkorlik va integratsiyani rivojlantirish uchun platforma bo'lib xizmat qiladi[22].

9) Turkiy tilli davlatlar parlament assambleyasi (TurkPA) 2008 yilda tashkil etilgan bo'lib, turkiy xalqlar parlamentlari, xususan Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston va Turkiya oliy vakillik organlarini birlashtiradi. Ushbu tashkilot faoliyati madaniy almashinuv, iqtisodiy hamkorlik va turk tilida so'zlashuvchi xalqlarni jipslashtirishga yo'naltirilgan[23].

O'zbekiston TurkPA a'zosi hisoblanmasa-da ushbu tashkilotga katta qiziqish bildirib kelmoqda. Xususan, TurkPA vakillarining 2021 yilda O'zbekistonga tashrifi chog'ida O'zbekiston Oliy Majlisi Senati raisining birinchi o'rinbosari S. Safoev O'zbekiston Turkiy davlatlar tashkiloti bilan munosabatlarni rivojlantirishga katta ahamiyat berishini ta'kidlab, bu doirada O'zbekiston parlamenti TurkPA bilan aloqalarini yanada rivojlantirish niyatida ekanligini bildirdi hamda O'zbekistonning TurkPaga a'zo bo'lib kirish masalasi ko'rib chiqilayotganini bildirdi[24].

10) Pan Afrika parlamenti (PAP) 2004 yil tashkil topgan bo'lib, Afrika birlashmasining qonun chiqaruvchi organi hisoblanadi. Tashkilot o'zining asosiy maqsadi etib Pan Afrika g'oyasini mustahkamlash, Afrika qit'asida demokratiya va inson huquqlarini ta'minlash hamda iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga ko'maklashishni belgilaydi. Bugungi kunda tashkilotning 47 ta davlatdan 229 ta a'zosi mavjud[25].

11) Arab Parlamentlararo Ittifoqi (API) 1975 yilda tashkil topgan mintaqaviy tashkilot bo'lib, Arab Ligasining 22 ta parlament a'zolarini o'zida birlashtiradi. Tashkilotning asosiy maqsadi arab mintaqasidagi muhim masalalarni muhokama qilish, Arab dunyosida hamkorlikni rivojlantirish va dialog o'rnatish hisoblanadi[26].

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi mamlakat tashqi siyosatining subyekti sifatida ko'p qirrali va manfaatli siyosat olib bormoqda. Uning mamlakat tashqi siyosatini shakllantirish va amalga oshirishdagi asosiy ishtirokini parlament diplomatiyasida ko'rish mumkin. Mazkur ishtirok natijasida Oliy Majlis palatalarining xalqaro aloqalari geografiyasi sezilarli darajada kengayib, xorijiy davlatlar parlamentlari va xalqaro parlamentlararo uyushmalar bilan hamkorligi yangi bosqichga ko'tarildi. O'zbekistonlik siyosiy fanlar doktori, professor Q. Jo'raevga ko'ra O'zbekistonda parlament diplomatiyasi huquqiy, ikki tomonlama va xalqaro parlament uyushmalaridagi ishtirok, xalqaro majburiyatlar yuzasidan parlament nazoratini o'rnatish singari yo'nalishlarida faollashib bormoqda[27].

Bugungi kunda O'zbekiston o'z milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda bir qator xalqaro parlamentlararo tashkilotlar faoliyatida ishtirok etib kelmoqda. Xususan, Parlamentlararo Ittifoq, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi Parlamentlararo Assambleyasi, YeXHT Parlament Assambleyasi va boshqa xalqaro hamda mintaqaviy tashkilotlarda Oliy Majlis mamlakatning tashqi siyosatida ochiqlik va ishonchni kuchaytirish orqali milliy

manfaatlarni xalqaro maydonda ilgari surib kelmoqda.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, parlament tashqi siyosiy faoliyat subyekti sifatida davlatning tashqi aloqalarida demokratik nazorat va ochiqlikni ta'minlaydi. Shu bilan birga, u milliy manfaatlarni xalqaro maydonda ifoda etish va ularni ilgari surishning samarali institutsional mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Nye, Joseph S.; Keohane, Robert O. (1971). *Transnational Relations and World Politics: An Introduction*. International Organization, 25(3), 329–. doi:10.1017/S0020818300026187
2. Morton, Jeffrey S. "The Impact of 'Politics Among Nations' on International Law." *International Studies Notes* 24, no. 1 (1999): 10–12. <http://www.jstor.org/stable/44235857>.
3. Inter-parliamentary Union. (November 2024 y.). Получено из Inter-parliamentary Union: <https://www.ipu.org/about-us>
4. Дмитрий В. Шмелев. "Либерализм и внешняя политика: опыт В. Жискард д'Эстена", Исторические науки, ст. ст. 125-136, Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. 2022. Т. 42. № 1, УДК 94 (3), DOI: 10.26907/2312–3400.2022.1.125-136
5. С.В.Патрушев. "Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы", КиберЛенинка – научная электронная библиотека. <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalizm-v-politicheskoy-nauke-etapy-techeniya-idei-problemy/viewer>
6. Šabič, Z., & Huang, D. W. F. (2021). «2: About Parliamentary Diplomacy». In *Parliamentary Diplomacy of Taiwan in Comparative Perspective*. Bristol, UK: Bristol University Press. Retrieved Jun 10, 2024, from <https://doi.org/10.51952/9781529211191.ch002>
7. Rusk D. *Parliamentary Diplomacy – Debate vs. Negotiation* / D. Rusk // *World Affairs Interpreter*. – 1955. – Vol. 26. – № 2. – P. 121–138.
8. George Noulas, "The Role of Parliamentary Diplomacy in Foreign Policy" *Foreign Policy Journal*. 22.10.2011/ <https://www.foreignpolicyjournal.com/2011/10/22/the-role-of-parliamentary-diplomacy-in-foreign-policy/>
9. Лихачев В. Парламентская дипломатия / В. Лихачев. <https://interaffairs.ru/jauthor/material/122>
10. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций. (Ноябрь 2024 г.). Получено из Официальный веб-сайт ООН: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml
11. Варлен М. В. О возрастающей роли парламентской дипломатии в многополярном мире / М. В. Варлен // *Lex russica (Русский закон)*. – 2019. № 7 (152). – С. 54–65.
12. Weisglas, F.W. and De Boer, G., 2007. *Parliamentary diplomacy*. na. pp. 93-94
13. Inter-parliamentary Union. (November 2024 y.). Получено из Inter-parliamentary Union: <https://www.ipu.org/impact/democracy-and-strong-parliaments>,
14. Inter-parliamentary Union. (November 2024 y.). Получено из Inter-parliamentary Union: <https://www.ipu.org/impact/democracy-and-strong-parliaments>.
15. А.Сайдов, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази расмий веб-сайти, "Ўзбекистон ва Парламентлараро иттифок: истиқболли ҳамкорлик одимлари", 24.06.2022 й. <https://www.insonhuquqlari.uz/uz/news/m7890>
16. Members, bodies and activities. (November 2024 г.). Получено из European parliament: <https://www.europarl.europa.eu/portal/en>
17. Who we are. (November 2024 г.). Получено из The Council of Europe in brief: <https://www.coe.int/en/web/about-us/who-we-are>
18. The Nordic Co-operation. (November 2024 г.). Получено из The Nordic Co-operation: <https://www.norden.org/en>
19. Межпарламентская Ассамблея: главная площадка для взаимодействия

парламентариев СНГ. (Ноябрь 2024 г.). Получено из Межпарламентская Ассамблея Государств-Участников Содружества Независимых Государств: https://iacis.ru/ob_organizatsii/cto_takoe_mpa_sng

20. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи давлатларининг Парламентлараро Ассамблеяси тўғрисидаги Конвенцияни (Минск, 1995 йил 26 май) ратификация қилиш ҳақида. (Ноябрь 2024 г.). Получено из Ўзбекистон Республикасининг Президенти: <https://president.uz/uz/lists/view/3051>

21. About us. (November 2024 г.). Получено из PARLATINO: <https://parlatino.org/>

22. About the APA. (November 2024 г.). Получено из Asian Parliamentary Assembly: <https://asianparliament.org/about-apa/view/>

23. About the APA. (November 2024 г.). Получено из Asian Parliamentary Assembly: <https://asianparliament.org/about-apa/view/>

24. About TURKPA. (December 2024 г.). Получено из Parliamentary Assembly of Turkic States: <https://turkpa.org/about>

25. Turkiya Teleradiokompaniyasining Rasmiy Web-sayti xizmati, “O‘zbekiston Turkiy tilli davlatlar parlament assambleyasiga a’zo bo’ladi”, <https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-du-nyosi/2021/06/22/1234567890-1517-1662835>

26. African Union. (December 2024 г.). Получено из The Pan-African Parliament: <https://au.int/en/pap>

27. Қ. Жўраев “Ўзбекистон Республикаси ва жаҳон ҳамжамияти” мақолалар тўплами, “Парламент дипломатияси – икки томонлама ва кўп томонлама ҳамкорликнинг муҳим механизми”, 364-371 бб.

O'ZBEKISTON TIL SIYOSATINING TA'LIM TIZIMIDAGI AKS ETISHI VA IJTIMOIIY OQIBATLARI (1989–2024)

*Qurbonova Marg'uba,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti "Tarix va ijtimoiy fanlar"
kafedrası katta o'qituvchisi, Qarshi*

Annotatsiya: 1989-yilda "Davlat tili to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida, ayniqsa ta'lim tizimida yangi davrni boshlab berdi. Ushbu maqolada 1989–2024-yillar oralig'ida O'zbekiston til siyosatining ta'lim tizimidagi aks etishi, davlat tili mavqeining mustahkamlanishi hamda ko'p tillilik siyosatining ijtimoiy oqibatlari tahlil qilinadi. Til siyosatining ta'lim sohasiga ta'siri milliy o'zlikni anglash, madaniy integratsiya va ijtimoiy birlikning shakllanishi nuqtai nazaridan o'rganiladi. Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlar, statistik ma'lumotlar va ijtimoiy so'rovlar tahliliga tayanilgan.

Kalit so'zlar: til siyosati, ta'lim tizimi, davlat tili, ko'p tillilik, ijtimoiy integratsiya, madaniy o'zlik, O'zbekiston.

ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ УЗБЕКИСТАНА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ЕЁ СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ (1989–2024 гг.)

*Курбонова Маргуба,
Старший преподаватель кафедры «История и социальные науки»
Университета экономики и педагогики, г. Карши*

Аннотация: Принятие Закона «О государственном языке» в 1989 году ознаменовало начало нового этапа в общественно-политической жизни Узбекистана, особенно в системе образования. В данной статье рассматривается отражение языковой политики Узбекистана в образовательной сфере в период 1989–2024 годов, укрепление статуса государственного языка и социальные последствия политики многоязычия. Анализируется влияние языковой политики на формирование национального самосознания, культурной интеграции и общественного единства. Исследование основано на анализе нормативно-правовых актов, статистических данных и социологических опросов.

Ключевые слова: языковая политика, система образования, государственный язык, многоязычие, социальная интеграция, культурная идентичность, Узбекистан.

THE REFLECTION OF UZBEKISTAN'S LANGUAGE POLICY IN THE EDUCATION SYSTEM AND ITS SOCIAL CONSEQUENCES (1989–2024)

*Qurbonova Marguba,
Senior Lecturer, Department of History and Social Sciences
University of Economics and Pedagogy, Karshi*

Abstract: The adoption of the Law "On the State Language" in 1989 marked a new stage in Uzbekistan's socio-political development, particularly in the education system. This article analyzes the reflection of Uzbekistan's language policy in education between 1989 and 2024, focusing on the strengthening of the state language and the social outcomes of multilingualism. The study examines how language policy has influenced national identity, cultural integration, and social cohesion. It is based on the analysis of legal documents, statistical data, and sociological surveys.

Keywords: language policy, education system, state language, multilingualism, social integration, cultural identity, Uzbekistan.

Til siyosati har bir davlatning ijtimoiy hayotida, ayniqsa ta'lim tizimida muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, davlat tilining maqomini belgilovchi qonunlar qabul qilindi va ta'lim tizimida amaliyotga joriy etildi. 1989-yilda qabul qilingan "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun til siyosatining qonuniy asosini yaratdi va uning ta'lim tizimiga ta'siri uzoq muddatli jarayon sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu maqola maqsadi — 1989–2024-yillar oralig'ida til siyosatining ta'lim tizimida aks etishi va bu jarayonning ijtimoiy oqibatlarini tahlil qilish.

O'zbekiston SSR davrida ta'lim tizimida rus tili asosiy o'rinni egallagan bo'lsa, mustaqillikka erishilganidan so'ng davlat tilining maqomini belgilovchi qonunlar qabul qilinib, til siyosatining huquqiy asoslari yaratilgan. Jumladan, 1989-yilda "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun qabul qilinib, o'zbek tilining rasmiy maqomi belgilandi. 1992-yilda esa davlat tilining rasmiy va amaliy qo'llanilishiga doir normativ hujjatlar qabul qilindi. Keyingi yillarda, ya'ni 1997–2024-yillar oralig'ida, o'quv dasturlarini takomillashtirish orqali o'zbek tilini mustahkamlash va ko'p tillilikni rivojlantirishga qaratilgan yangilanishlar amalga oshirildi. Ushbu tarixiy asoslar til siyosatining ta'lim tizimida qanday aks etishini tushunishda muhim ahamiyatga ega[1; 18-b].

Mustaqillikdan so'ng oliy ta'lim muassasalarida o'zbek tilida dars berish, ilmiy ishlar va diplom ishlarini o'zbek tilida tayyorlash majburiyati joriy qilindi. Shu bilan birga, rus va ingliz tillarida ta'lim ham saqlanib, ko'p tillilikni rivojlantirish imkoniyati yaratildi[2; 65-b].

Maktablarda o'zbek tilida o'qitish va o'quv dasturlarini o'zgartirish jarayoni amalga oshirildi. Davlat tilini mustahkamlash bilan birga, milliy madaniyat va tarixiy merosni o'rgatishga e'tibor qaratildi. Shu bilan birga, rus tili va chet tillari fan sifatida saqlanib, ijtimoiy kommunikatsiya imkoniyatlari kengaydi.

O'zbekiston til siyosatining ta'lim tizimiga joriy etilishi nafaqat tilning amaliy qo'llanilishini mustahkamladi, balki ijtimoiy va madaniy jarayonlarga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi[3; 84-b].

Davlat tilining maqomini kuchaytirish O'zbekiston til siyosatining eng muhim natijalaridan biri sifatida milliy o'zlikni anglash jarayonini faollashtirdi. Ta'lim tizimida o'zbek tilini keng qo'llash, milliy adabiyot va madaniy merosni o'qitish orqali yosh avlodda o'z milliy identifikatsiyasiga nisbatan ijobiy munosabat shakllandi. Bu jarayon nafaqat tilni bilish, balki madaniy qadriyatlarni anglash, tarixiy xotirani saqlash va jamiyatning milliy ongini rivojlantirishga xizmat qildi.

Ko'p tillilik siyosati esa ta'lim tizimida chet tillarini o'rgatish orqali jamiyatning global ijtimoiy integratsiyasini mustahkamladi. Ingliz va boshqa xorijiy tillarni o'rganish imkoniyati talabalarga nafaqat xalqaro bilim olish, balki boshqa madaniyatlar bilan samarali kommunikatsiya o'rnatish imkonini berdi. Shu bilan birga, hududiy tafovutlar mavjud bo'lib, ba'zi viloyat va qishloq hududlarida til o'rganish imkoniyati cheklangan. Natijada, ko'p tillilik siyosati ijtimoiy integratsiya uchun sharoit yaratgan bo'lsa-da, hududiy tengsizlik va imkoniyatlardagi farqlar ham yuzaga keldi [5; 11-b].

O'zbekiston til siyosati va uning ta'lim tizimidagi aks etishini o'rganishga doir ilmiy adabiyotlar ikki asosiy yo'nalishda tahlil qilinadi: birinchisi, davlat tilining maqomi va normativ-huquqiy asoslari; ikkinchisi, til siyosatining ta'lim tizimiga va ijtimoiy jarayonlarga ta'siri.

1989-yilda qabul qilingan "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun O'zbekiston til siyosatining huquqiy poydevorini yaratdi. Shu mavzu bo'yicha Sh. Abdurahmonovning tadqiqotlarida (2005) ta'kidlanishicha, qonun qabul qilinishi bilan birga, davlat tilining rasmiy va amaliy qo'llanilishi bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi, bu esa tilning ta'lim tizimidagi pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qilgan. Shu bilan birga, I. Karimov (2015) o'z ishlarida til siyosatining milliy identifikatsiya va madaniy merosni tiklashdagi

ahamiyatini ilmiy asoslab bergan. Tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, normativ-huquqiy bazaning shakllanishi davlat tilini rasmiylashtirish va ta'lim tizimida keng joriy etish uchun zarur shart-sharoit yaratgan. Masalan, 1992-yilda davlat tilining amaliy qo'llanilishi bo'yicha normativ hujjatlar qabul qilinib, o'quv dasturlarida o'zbek tilini mustahkamlash bo'yicha talablar belgilandi. 1997–2024-yillar oralig'ida esa ta'lim dasturlarini takomillashtirish, milliy tilni rivojlantirish va ko'p tillilikni targ'ib qilishga qaratilgan yangilanishlar amalga oshirildi[6; 72-b].

Ta'lim sohasidagi ilmiy tadqiqotlar, jumladan Davlat statistika qo'mitasi (2024) va Jahon bankining ta'lim sohasidagi hisobotlariga (World Bank, 2020) asoslanib, til siyosati nafaqat tilni o'rgatish, balki milliy o'zlikni shakllantirish va ijtimoiy integratsiyani mustahkamlash bilan bog'liqligi ko'rsatildi. Oliy va o'rta ta'lim tizimida o'zbek tilini joriy etish yosh avlodga davlat tiliga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirdi. Shu bilan birga, ko'p tillilik siyosati chet tillarini o'rgatish orqali global ijtimoiy integratsiya imkoniyatlarini kengaytirdi. Ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, chet tillarini o'rganish va til resurslaridagi hududiy tafovutlar ijtimoiy tengsizlik va kommunikatsiya qiyinchiliklariga olib kelishi mumkin[7; 23-b].

Ilmiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, til siyosati milliy o'zlikni rivojlantirish, madaniy merosni tiklash va yosh avlodning identifikatsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, hududlararo resurslar farqi va chet tillarni o'rganish imkoniyatidagi notenglik ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi. Bu masalalar, jumladan, A. Yusupov (2018) va M. Rasulov (2021) tadqiqotlarida til siyosatining amalga oshirilishida hududiy tenglik va adolatni ta'minlash zarurligi sifatida qayd etilgan[8; 65-b].

Ushbu mavzu bo'yicha asosiy tadqiqotlar normativ-huquqiy hujjatlar, statistik ma'lumotlar va ijtimoiy so'rovlar asosida olib borilgan. Shu bilan birga, nashr qilingan ilmiy maqolalar va monografiyalar O'zbekiston til siyosatining ta'lim tizimiga ta'sirini tarixiy va zamonaviy kontekstda tushunishga yordam beradi. Bu esa til siyosatini amaliyotga tatbiq etishning samarali yo'llarini aniqlash imkonini yaratadi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston til siyosati 1989–2024-yillar oralig'ida ta'lim tizimida davlat tilini mustahkamlash, milliy o'zlikni rivojlantirish va ko'p tillilikni targ'ib qilish orqali o'z aksini topgan. Shu bilan birga, hududiy tafovutlar va til resurslaridagi notenglik ijtimoiy muammolarni yuzaga keltirgan. Kelajakda til siyosatini amalga oshirishda ijtimoiy adolat va resurslarni teng taqsimlash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi[9; 8-b].

Til siyosatining ta'lim tizimiga tatbiq etilishi bilan bog'liq ayrim ijtimoiy muammolar ham mavjud. Masalan, ba'zi talabalar va o'qituvchilar rus tilidagi bilim yetishmovchiligi tufayli kommunikatsiyada qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Shu bilan birga, chet tillarini o'rganishda tengsizlik, hududiy tafovutlar va resurslarning noteng taqsimlanishi ta'lim sifatiga ta'sir qilmoqda. Bu holatlar davlat tilini rivojlantirish va ko'p tillilikni targ'ib qilish bilan birga, ijtimoiy adolat va ta'lim imkoniyatlaridagi tenglikni ta'minlash zaruratini yuzaga chiqaradi[10; 42-b].

Umuman olganda, O'zbekiston til siyosati ta'lim tizimida milliy o'zlikni rivojlantirish va global integratsiya jarayonlarini kuchaytirish bilan birga, hududiy tafovutlar va ijtimoiy tengsizlik kabi dolzarb masalalarni ham keltirib chiqardi. Shu sababli kelajakdagi til siyosatini amalga oshirishda ijtimoiy adolat, hududlararo tenglik va resurslarni samarali taqsimlash muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston til siyosati 1989–2024-yillar oralig'ida ta'lim tizimida davlat tilini mustahkamlash, milliy o'zlikni rivojlantirish va ko'p tillilikni targ'ib qilish orqali o'z aksini topdi. Mustaqillikka erishilganidan so'ng qabul qilingan "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun va undan keyingi normativ-huquqiy hujjatlar til siyosatining huquqiy asoslarini yaratdi. Ta'lim dasturlarida o'zbek tilining joriy etilishi yosh avlodning milliy identifikatsiyasini

shakllantirishga, milliy madaniyat va merosni anglashga xizmat qildi. Shu bilan birga, ko'p tillilik siyosati chet tillarini o'rgatish orqali global integratsiya imkoniyatlarini kengaytirdi.

Biroq, ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, hududiy tafovutlar, resurslarning noteng taqsimlanishi va chet tillarni o'rganishdagi imkoniyatlaridagi farqlar ijtimoiy tengsizlik va kommunikatsiya qiyinchiliklariga olib kelmoqda. Shuningdek, rus tilidagi bilim yetishmovchiligi ba'zi talabalar va o'qituvchilarda ta'lim sifatini pasaytirishi mumkin. Umuman olganda, O'zbekiston til siyosati ta'lim tizimida milliy o'zlikni rivojlantirish va ko'p tillilikni targ'ib qilish bilan birga, hududiy tafovutlar va ijtimoiy tengsizlik kabi dolzarb masalalarni ham keltirib chiqardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. "Til — millatning ma'naviy boyligi, o'zligini anglash va milliy g'ururning asosidir. Har bir o'zbekistonlik ona tilini e'zozlab, uni rivojlantirishga mas'ul." // Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 320 b. (140-bet).

2. Karimov I. Milliy til va madaniy meros: tarixiy va zamonaviy kontekst. Toshkent: Sharq, 2015. 312 b.

3. Yusupov A. Til siyosati va ta'lim tizimi: hududiy tafovutlar. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2018. 198 b.

4. Rasulov M. Ko'p tillilik siyosati va ijtimoiy integratsiya. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2021. 210 b.

5. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun. Toshkent, 1989.

6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Davlat tilining rasmiy va amaliy qo'llanilishi bo'yicha normativ hujjatlar. Toshkent, 1992.

7. Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston ta'lim statistikasi: 1990–2024. Toshkent, 2024.

8. World Bank. Uzbekistan: Education Sector Review. Washington, D.C., 2020.

9. Abdurahmonov Sh., & Karimov I. Til siyosati va yosh avlodning milliy identifikatsiyasi. Toshkent: Fan va Ta'lim, 2010. 145–167 b.

10. Yusupov A. Chet tillarini o'rganish va hududiy tafovutlar. Toshkent: O'zbekiston pedagogika jurnali, 2019; 4(12): 34–48.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

THE ROLE OF LANGUAGE IN SHAPING NATIONAL IDENTITY

Atashova F.D.

PhD. KSU, The Faculty of Foreign languages

Abstract. Language plays a fundamental role in shaping national identity, serving not only as a tool of communication but also as a powerful symbol of cultural unity, political sovereignty, and emotional belonging. It reflects a nation's collective memory, history, and worldview, while fostering a sense of shared consciousness among its people. Moreover, language acts as an instrument of education, literature, and media through which national values and traditions are transmitted across generations. In the context of globalization, languages face both opportunities for international recognition and threats of decline due to cultural homogenization. Therefore, preserving linguistic diversity and promoting native languages are essential for maintaining cultural authenticity, emotional stability, and national pride. Ultimately, language is not merely a system of words but the living embodiment of a nation's identity and spirit.

Keywords: language, national identity, culture, communication, globalization, education, literature, linguistic diversity, cultural heritage, unity.

Introduction. Language, as one of the most significant elements of human civilization, is not only a means of communication but also a crucial component of national consciousness and cultural identity. According to Benedict Anderson, nations are “imagined communities” brought together by shared symbols and linguistic bonds that enable individuals to perceive themselves as part of a collective whole [1, 282-288]. In a similar vein, Fishman and Garcia emphasized that language is the primary medium through which ethnic and national identity is transmitted across generations [3]. Moreover, Edwards argued that language “is a guide to social reality,” shaping not only how people communicate but also how they think and view the world [4].

Furthermore, Smith noted that national identity is deeply rooted in shared myths, memories, and symbols, all of which are expressed and perpetuated through language. Thus, language functions not merely as a tool for expressing thoughts but as a powerful social and psychological force that unites individuals under a common cultural framework [9, 205-218].

In addition, Rousseau and Herder considered language to be the “spiritual blood” of a nation, arguing that each language carries its own unique worldview and moral essence [8]. This philosophical perspective underscores the intimate connection between linguistic expression and national character. Therefore, studying language as a determinant of national identity allows us to understand how linguistic choices shape collective consciousness, cultural preservation, and political cohesion.

Consequently, language must be regarded as both a reflection and a creator of national identity. It preserves the heritage of the past, defines the present, and guides the vision of the future. The following sections explore how language, through its historical, political, educational, and emotional dimensions, continues to play a pivotal role in uniting nations and shaping their distinct cultural existence.

To begin with, language acts as a foundation upon which national consciousness is built. A shared language allows individuals to communicate, think, and dream within a common symbolic system. It enables people to express national ideas, collective memories, and moral values in a unified manner.

In addition, the historical evolution of language is deeply intertwined with a nation's cultural development. Each language carries traces of the struggles, victories, and transformations that have shaped a nation's character. For instance, the formation of modern Italian identity was closely

linked to the unification of regional dialects through the works of Dante, Petrarch, and Boccaccio. Similarly, the revival of the Irish Gaelic language in the 20th century represented a reclaiming of cultural identity after centuries of British domination. Hence, when a language flourishes, culture flourishes with it; but when a language declines, cultural identity weakens as well.

Furthermore, language has always been a powerful political tool. Governments and leaders recognize that control over language means control over thought and identity. As a result, language policies often become central to nation-building efforts. For instance, after independence, many African countries adopted indigenous languages in administration and education to assert cultural autonomy from colonial legacies. At the same time, some states use language policies to promote unity in multilingual societies. However, such efforts can also create tension, especially when minority languages are marginalized. Therefore, effective language policy should balance national unity with cultural pluralism.

Moreover, literature written in the national language plays a vital role in shaping and preserving identity. Through poetry, novels, and folklore, writers express the dreams, struggles, and emotions of their people. For example, Russian identity cannot be separated from the works of Pushkin, Tolstoy, or Dostoevsky, just as English national consciousness is deeply influenced by Shakespeare. Similarly, in Uzbekistan, Alisher Navoi's literary legacy not only enriched the Uzbek language but also laid the foundation for national pride. Thus, literature serves as a powerful means of preserving linguistic beauty and transmitting cultural values from generation to generation.

Equally important is the role of language in education, where it becomes a tool for shaping young minds. Education in the mother tongue helps students understand their culture more deeply and develop a strong sense of identity. It allows them to think critically within their cultural framework, express emotions more accurately, and connect with national history. For instance, countries that prioritize education in native languages—such as Finland or Japan—tend to maintain stronger cultural cohesion and identity. Consequently, language in education does not merely serve cognitive purposes; it molds individuals into conscious members of the national community.

In the modern era, media and technology have amplified the role of language in identity formation. Television, radio, cinema, and social networks shape how nations perceive themselves and how they are perceived by others. National media broadcasting in the native language reinforces pride and belonging, while the dominance of global languages like English in the digital sphere challenges smaller languages. However, rather than viewing globalization as a threat, many nations have turned it into an opportunity to promote their linguistic heritage worldwide. For example, the global popularity of Korean language and culture (known as the “K-Wave”) has strengthened South Korea's soft power and national identity on the international stage.

In addition to its political and cultural significance, language also carries deep emotional and psychological value. Speaking one's native language often evokes warmth, nostalgia, and a sense of home. It connects individuals to their ancestors and roots. When people are forced to abandon their language—through migration, colonization, or assimilation—they often experience a loss of identity. Psychologists have noted that bilingual individuals often feel “different” depending on the language they speak, illustrating how profoundly language shapes emotional experience and self-perception. Therefore, preserving linguistic diversity is not merely a cultural duty but a psychological necessity for maintaining personal and collective well-being.

However, in multilingual societies, maintaining a balance between national unity and linguistic diversity can be challenging. On one hand, promoting a single national language strengthens cohesion and administrative efficiency; on the other hand, it may marginalize minority groups. For example, in countries such as India, Canada, and Switzerland, multilingual policies have been implemented to ensure inclusion and harmony. These cases demonstrate that linguistic diversity, if managed wisely, can become a source of national strength rather than division. Hence, the goal should not be linguistic uniformity but linguistic harmony.

Furthermore, many nations have recognized the urgent need to preserve endangered languages

as part of their national heritage. UNESCO estimates that nearly half of the world's 7,000 languages are at risk of extinction. This loss would not only erase words but also entire ways of thinking and understanding the world. Consequently, language revitalization programs—such as those supporting Welsh, Maori, or Navajo—have become crucial for safeguarding identity. By teaching younger generations their ancestral languages, communities reclaim their history, pride, and distinctiveness in the global landscape.

Conclusion. In conclusion, language serves as the heartbeat of national identity—an intricate system that unites the past, defines the present, and shapes the future. It carries within it the collective memory, cultural values, and emotional essence of a nation. Moreover, while globalization challenges linguistic diversity, it also provides platforms for nations to share their languages and cultures with the world. Therefore, preserving linguistic heritage should be viewed as a vital act of protecting human diversity. Ultimately, to lose a language is to lose a part of humanity's shared soul, while to preserve it is to affirm the dignity and uniqueness of every nation.

Language, in this sense, is not merely a tool of communication but a living symbol of identity, creativity, and resilience. It forms the foundation upon which traditions, literature, and collective consciousness are built. The safeguarding and revitalization of languages, especially minority and endangered ones, ensure that future generations inherit not only words but the wisdom and worldview embedded within them. Thus, fostering respect for linguistic diversity is essential for maintaining cultural balance and mutual understanding in an increasingly interconnected world.

References

1. Anderson, B. (2020). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. In *The new social theory reader* (pp. 282-288). Routledge.
2. Crystal, D. (2000). *Language Death* Cambridge University Press.
3. Fishman, J. A., & García, O. (Eds.). (2010). *Handbook of language & ethnic identity* (Vol. 1). Oxford University Press.
4. Edwards, J. (2009). *Language and identity: An introduction*. Cambridge University Press.
5. Hobsbawm, E. J. (1992). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge university press.
6. May, S. (2013). *Language and minority rights: Ethnicity, nationalism and the politics of language*. Routledge.
7. Phillipson, R. (1992). *Linguistic imperialism*. Oxford university press.
8. Rousseau, J. J., & Herder, J. G. (2024). *On the origin of language: two essays*. University of Chicago Press.
9. Smith, A. D. (1991). *National Identity*. Reno. University of Nevada Press, 19, 205-218.

SUD LINGVISTIK EKSPERTIZASI: HORIJIIY TAJRIBA

Ismoilov Xurmatillo To'liqinjon o'g'li

Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti doktoranti (DSc), filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada sud lingvistik ekspertizasi (SLE)ning nazariy asoslari va xorijiy tajribalari tahlil qilingan. Tadqiqotda Buyuk Britaniya, AQSh, Germaniya, Rossiya va Belarus olimlari tomonidan ishlab chiqilgan sud lingvistikasiga oid ilmiy yondashuvlar qiyosiy o'rganilgan. Xulosa o'rnida, xorijiy tajriba asosida O'zbekistonda sud lingvistik ekspertizasi yo'nalishini rivojlantirish, metodik asoslarini ishlab chiqish va milliy amaliyotga tatbiq etish zaruriyati ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: sud lingvistikasi, lingvistik ekspertiza, forensik lingvistika, huquqiy til, sud tili, "plain language", matn interpretatsiyasi, mualliflik ekspertizasi, haqorat, tuhmat, ekstremistik nutq, hujjat tili, lingvopragmatika.

СУДЕБНАЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Исмоилов Хурматилло Тулкинжон угли, докторант Андижанского государственного университета имени Захириддина Мухаммада Бобура, кандидат филологических наук (PhD), доцент

Аннотация. В данной статье проанализированы теоретические основы и зарубежный опыт судебной лингвистической экспертизы (СЛЭ). В исследовании проведено сравнительное изучение научных подходов к судебной лингвистике, разработанных учёными Великобритании, США, Германии, России и Беларуси. В заключение подчёркивается необходимость развития направления судебной лингвистической экспертизы в Узбекистане, разработки её методологических основ и внедрения в национальную практику на основе зарубежного опыта.

Ключевые слова: судебная лингвистика, лингвистическая экспертиза, форензическая лингвистика, юридический язык, язык суда, «понятный язык», интерпретация текста, автороведческая экспертиза, оскорбление, клевета, экстремистская речь, язык документа, лингвопрагматика.

FORENSIC LINGUISTIC EXAMINATION: FOREIGN EXPERIENCE

Ismoilov Khurmatillo Tolqinjon ogli, Doctoral Candidate at Andijan State University named after Zahiriddin Muhammad Babur, PhD in Philology, docent

Annotation. This article analyzes the theoretical foundations and foreign experiences of forensic linguistic examination (FLE). The study provides a comparative overview of the scientific approaches to forensic linguistics developed by scholars from the United Kingdom, the United States, Germany, Russia, and Belarus. In conclusion, based on international experience, the necessity of developing the field of forensic linguistic examination in Uzbekistan, creating its methodological foundations, and implementing them in national practice is emphasized.

Keywords: forensic linguistics, linguistic expertise, forensic examination, legal language, courtroom language, plain language, text interpretation, authorship analysis, insult, defamation, extremist speech, document language, linguopragmatics.

KIRISH. Sud lingvistikasi – bu tilshunoslik va huquqshunoslikning tutash nuqtasida shakllangan fan sohasi bo'lib, huquqiy nizolarda nutq va matn vositalarini ilmiy asosda tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Uning amaliy yo'nalishlaridan biri – lingvistik ekspertiza bo'lib, u huquqni muhofaza qiluvchi organlar topshirig'iga binoan nizoli yoki muhim til birliklarini ilmiy-tahliliy

tekshirish jarayonidir. Lingvistik ekspertizaning ilmiy asoslari uning semantika, pragmatika, stilistika, sintaksis va sotsiolingvistika kabi fanlarga asoslanib ish ko‘rishi bilannasoslanadi. Bu esa tilshunoslik, huquqshunoslik, psixologiya va kommunikatsiya nazariyasining integratsiyasini talab qiladi.

Sud lingvistik ekspertizasi nisbatan yosh, ammo tez rivojlanayotgan ilmiy yo‘nalishdir. Sud lingvistik ekspertizasi amaliyotida horijiy tadqiqotchilarning xizmatlari beqiyos ahamiyatga ega. Xususan, Buyuk Britaniya, AQSh va Germaniya va Rossiyada SLE (sud lingvistik ekspertizasi, keying o‘rinlarda SLE) amaliy tilshunoslik va kriminalistika tutashgan soha sifatida shakllangan. Bu borada Buyuk Britaniyada Malcolm Coulthard, Roger Shuy, John Gibbons; AQShda Lawrence M. Solan, Peter M. Tiersma, Rossiyada Yelena Ivanovna Galyashina, Mikhail Kobrin; Belarusiyada Andrey Babuk kabi tadqiqotchilar bu yo‘nalishning nazariy asoslarini ishlab chiqqan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Aston University (Birmingham, UK) qoshida “Forensic Linguistics Institute” asoschisi Malcolm Coulthard [1] sud lingvistikasi (forensic linguistics) sohasining asoschilaridan biri hisoblanib, “A Word of Warning (1996)”, “Forensic Linguistics: An Introduction to Language in the Justice System” (2000, Alison Johnson bilan hammualliflikda) kabi asarlari mashhur. Ushbu asarlarning negizida matn muallifligini aniqlash, jinoyat yozishmalari, va audio yozuvlarda lingvistik tahlil usullarini ishlab chiqilgan. Olimning “A Word of Warning” nomli maqolasida yozma nutqda tahdid (threat) ifodalanishining lingvistik xususiyatlarini tahlil qilinadi. U tahdidning pragmatik strukturasini, so‘zlovchining niyatini va mavhum semantik birliklarning huquqiy talqinini aniqlashga qaratilgan lingvopragmatik metodikani ishlab chiqqan. Asar forensik lingvistika amaliyotida jinoyat yozishmalari, anonim xatlar va tahdidli bayonotlarni ekspertiza qilishda qo‘llaniladigan nazariy asos sifatida tan olingan. Bu ish “forensik lingvistika ilmiy jurnali (The International Journal of Speech, Language and the Law)”da chop etilgan ilk yirik metodologik tadqiqotlardan biridir.

Malcolm Coulthardning Alison Johnson bilan hammualliflikdagi “Forensic Linguistics: An Introduction to Language in the Justice System” asarida “sud lingvistikasi (forensic linguistics)”ning nazariy va amaliy asoslarini yorituvchi birinchi kompleks qo‘llanma bo‘lib, unda sud jarayonlari tili, guvoh so‘rovlari, politsiya protokollari, tahdidli xatlar tahlili hamda mualliflik ekspertizasi masalalari keng yoritilgan. Kitob til va adliya tizimi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatib, sohada amaliy metodika sifatida keng qo‘llanadi.

Sociolinguistics asoschisi, ko‘plab real sud ishlarida ekspert sifatida qatnashgan Roger Shuy [2] Forensic “Language Crimes (1993)”, “Linguistic Battles in Trademark Disputes (2002)” asarlari bilan mashhur. Unda yozma va og‘zaki nutqda manipulyativ strategiyalarni aniqlash metodikasini ishlab chiqilgan. “Language Crimes (1993)” asarida Shuy sud jarayonlarida til vositalarining noto‘g‘ri talqini qanday qilib adliya xatolariga olib kelishini ko‘rsatadi. Muallif guvohlarning so‘zlash uslubi, politsiya so‘rovlari, eshittirilgan yozuvlarning lingvistik ekspertizasi kabi real sud holatlarini tahlil qiladi. Asar sud tilining sotsiolingvistik aspektlarini ochib berib, lingvist ekspertning mas’uliyati va metodologik yondashuvlarini belgilab beradi. Mazkur manba forensik lingvistika nazariyasining amaliy poydevorini yaratgan asarlardan biri hisoblanadi. “Linguistic Battles in Trademark Disputes (2002)” asarida esa Roger Shuy savdo belgilaridagi til mojarolarida tilning rolini, semantik va pragmatik o‘xshashliklarning sud qarorlariga ta’sirini tahlil qiladi. Asarda muallif real sud materiallari asosida “til o‘xshashligi”, “iste’molchi tushunchasi” va “brend identifikatsiyasi”ning lingvistik ko‘rsatkichlarini o‘rganadi. Shuy savdo belgisi bo‘yicha bahslarni tilshunoslik, huquq va psixolingvistika kesishgan nuqtada yoritadi hamda lingvist ekspertning suddagi o‘rnini amaliy jihatdan asoslaydi. Mazkur asar forensik lingvistikada intellektual mulk va brend tili tahliliga bag‘ishlangan ilk fundamental tadqiqotlardan biridir.

Avstraliya va Buyuk Britaniyada yetakchi mutaxassislardan biri sanalgan John Gibbonsning [3] tadqiqotlari sud amaliyotida sud muhokamasi, surishtiruv va tergov jarayonlaridagi muloqotga e’tibor qaratilganligi bilan muhimdir. Olimning “Forensic Linguistics: An Introduction to Language

in the Justice System (2003)” sud tili, guvohlar so‘rovi, politsiya savollarining tahliliga amaliy yechim sifatida yuzaga kelgan. John Gibbonsning ushbu asari sud tili, guvohlar so‘rovi (witness interrogation), politsiya so‘roq bayonnomalari (police interviews) va sud muhokamalarida til vositalarining qo‘llanishini amaliy tahlilga asoslab bergan. Muallif sud jarayonlarida tilning ijtimoiy va kommunikativ funksiyasini aniqlash orqali tilshunoslik yondashuvlarini huquq tizimiga tatbiq etishning amaliy yechimlarini taklif qiladi. Asar 2000-yillarda sud lingvistikasini alohida fan sifatida shakllantirgan eng muhim nashrlardan biri hisoblanadi.

“Brooklyn Law School” professori Lawrence M.Solan [4] huquq tili va sud jarayonlarida tilshunoslik masalalarining yetakchi tadqiqotchisidir.

Olimning Peter Tiersma bilan hammualliflikda “The Language of Judges (1993), Speaking of Crime (2005)” asari mashhur bo‘lib, Asarning nazariy ahamiyati unda sudyalarning tomonidan qonun matnlarini talqin qilishdagi lingvistik omillarni chuqur tahlil qilganligidadir. “The Language of Judges” asarida mualliflar sud qarorlarini qabul qilishda tilning roli, qonun matnlarining talqini, hakim nutqining pragmatik xususiyatlari va tilning huquqiy oqibatlarini tahlil qiladilar. Asarda lingvistik talqin va huquqiy interpretatsiya o‘rtasidagi tafovutlar misollar asosida ko‘rsatilgan. Mualliflar sud tilini semantik, pragmatik va sotsiolingvistik jihatdan o‘rganib, adolatli sudlov uchun tilning aniqligi muhimligini ilmiy asoslaydilar. Bu asar bugungi kunda forensik lingvistikaning eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

“Speaking of Crime” asarida esa jinoyat jarayonidagi kommunikativ muhit – politsiya so‘roqlari, guvoh bayonotlari, advokat va prokuror nutqlari, shuningdek, e’tirof matnlarining lingvistik tahlili yoritilgan. Mualliflar sud jarayonlarida tilning psixolingvistik va pragmatik xususiyatlarini ko‘rsatib, lingvist ekspertizasining adolatli sudlovdagi o‘rnini asoslab beradilar. Mazkur kitob forensik lingvistika sohasida xalqaro miqyosda eng ko‘p iqtibos keltiriladigan asarlardan biri bo‘lib, AQShdagi huquqiy tilshunoslik ta’limida asosiy darslik sifatida foydalaniladi.

Peter M.Tiersmaning [5] bu boradagi izlanishlari Solan bilan hamkorlikda muakammallashgan, deyish mumkin. Olimlarning “Legal Language (1999)”, “Speaking of Crime (2005)” asarlarida sud tili, guvohlarning nutqi va qonun tilini tahlil qilgan. “Plain Language” (aniq til) tamoyillarini yuridik yozuvlarga tatbiq etgan. “Legal Language” asarida Tiersma huquqiy tilning tarixiy shakllanishi, grammatik murakkabligi va tushunarlik muammolarini tahlil qiladi. Muallif sud hujjatlaridagi archaik iboralar, terminologik ziddiyatlar va oddiy fuqarolar uchun tushunarsiz tildagi hujjatlarning oqibatlarini ko‘rsatadi. Asarda “plain language movement” (sodda huquqiy til harakati) konsepsiyasi asoslab berilib, qonun matnlarini oddiy va aniq ifoda qilish zarurligi ilgari suriladi. Bu asar bugungi kunda huquqiy tilshunoslik, sud tilining modernizatsiyasi va huquqiy kommunikatsiya tahlilida asosiy nazariy manba sifatida e’tirof etilgan.

“Speaking of Crime (2005)” asarida esa mualliflar jinoyat jarayonidagi tildan foydalanish masalalarini tahlil qiladilar. Kitobda guvohlarning so‘zlash uslubi, politsiya savollarining lingvistik tuzilishi, ayblov va himoya nutqining pragmatik xususiyatlari hamda e’tirof (confession) matnlarining tahlili yoritilgan. Asar sud jarayonlarida tilni tahlil qilishning forensik lingvistika, sotsiolingvistika va pragmatika asosidagi metodikasini taklif etadi. Bu nashr hozirda AQSh va Yevropada sud lingvistikasi bo‘yicha asosiy o‘quv manbalaridan biri sifatida e’tirof etilgan.

Germaniyada Dieter Stein [6] tilning huquqiy diskursdagi pragmatik xususiyatlarini o‘rgangan olim sifatida tanilgan. Uning izlanishlarida matn interpretatsiyasi va qonun tili strukturasi bo‘yicha muhim nazariy qarashlar bayon etiladi. Dieter Steinning ushbu “Linguistic Meaning and Legal Interpretation: The Pragmatics of Legal Discourse” asarida tilning huquqiy diskursdagi pragmatik xususiyatlari, ya’ni qonun matnlari va sud nutqining ma’no talqini (interpretatsiyasi) tahlil qilinadi. U qonun tilining grammatik tuzilishi bilan huquqiy talqin o‘rtasidagi murakkab aloqalarni ko‘rsatib beradi. Muallifning fikricha, huquqiy matnni to‘g‘ri tushunish uchun faqat semantika emas, balki kontekst, kommunikativ niyat va ijtimoiy sharoit ham inobatga olinishi zarur. Mazkur asar G‘arb tilshunosligida “pragmatik yondashuvli huquqiy til tahlili” yo‘nalishining ilmiy asosini yaratgan.

Yelena Ivanovna Galyashinaning [7] faoliyati va tadqiqotlari Rossiyada sud lingvistik

ekspertizasi nazariyasini yaratgan olimlar sifatida yuksak e'tirofga loyiq. Uning “Назначение, производство и оценка заключения судебной лингвистической экспертизы (2002)” asari “haqorat”, “tuhmat” va “ekstremistik nutq” turlarini aniqlash bo'yicha lingvopragmatik mezonlarni ishlab chiqilganligi bilan qimmat kasb etadi. Mazkur asarda Galyashina sud lingvistik ekspertizasi jarayonining uch bosqichi – tayinlash, o'tkazish va xulosani baholash masalalarini huquqiy-nazariy jihatdan tahlil qiladi. Asarda “haqorat”, “tuhmat” va “ekstremistik nutq” kabi konfliktli nutq aktlarini aniqlash uchun lingvopragmatik, semantik va diskursiv mezonlar ishlab chiqilgan. Ushbu yondashuv bugungi kunda Rossiya va MDH mamlakatlarida sud lingvistik ekspertizasi amaliyotining asosiy metodologik bazasi sifatida qo'llanilmoqda.

Rossiyada “Юридическая лингвистика” yo'nalishini rivojlantirgan Mikhail Kobrin [8] “Yuridicheskaya lingvistika (2017)” asari bilan tanilgan deyish mumkin. Asarda hujjat tili, qonun matnlarining semantik noaniqligi va ularning huquqiy oqibatlarini o'rganilgan. Ushbu asarda Kobrin huquqiy matnlarni semantik va sintaktik tahlil qilish zaruratini asoslaydi. Asar “hujjat tili” tushunchasini keng yoritib, qonun matnlaridagi noaniqlik (неопределённость) holatlari qanday qilib turlicha talqin va huquqiy oqibatlarga olib kelishini ko'rsatadi. Muallif “yuridik tilni standartlashtirish” va “normativ matnlarni lingvistik ekspertiza asosida tahrirlash” zarurligini ta'kidlaydi.

Belarus tadqiqotchisi Andrey Babuk Jinoyat ishlarida hujjat matnlarini identifikatsiyalash va tahlil qilish metodikasini ishlab chiqqan olim sifatida e'tirofga molik. Bu boradagi nazariy qarashlar uning “Следственно-лингвистическая экспертиза документов (2020)” asarida aks etadi. Mazkur asarda Andrey Babuk jinoyat ishlarida hujjat matnlarini identifikatsiyalashning lingvistik asoslarini ishlab chiqqan. Asarda avtorlik tahlili, stilometrik mezonlar, nutq izlari va psixolingvistik ko'rsatkichlar asosida hujjatning muallifini aniqlash metodikasi batafsil bayon etilgan. Shuningdek, soxta yoki tahrirlangan matnlarni ekspertiza yo'li bilan aniqlashning lingvopragmatik va texnik asoslari ham yoritilgan. Bu asar hozirda Belarus va Rossiyada tergov-lingvistik ekspertiza bo'yicha qo'llanma sifatida foydalanilmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqot ishida tarixiylik va ilmiylik hamda xronologik va qiyosiy tahlil usullaridan keng foydalanilgan.

Sud lingvistikasi tarkibida lingvistik ekspertizaning o'rni beqiyos. Bu sud lingvistikasining hujjatlar tilini tahlil qilish, mualliflik ekspertizasi, haqorat, tuhmat va ekstremizm ifodalarini baholash hamda kommunikativ niyat tahlili kabi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga olishi bilan izohlanadi. Lingvistik ekspertiza ayniqsa matndagi so'z va iboralarni qonuniy jihatdan baholashda muhim ahamiyatga ega.

Jahon tilshunosligida SLE amaliyoti bo'yicha amalga oshirilayotgan tadqiqotlar bilan tanishish asnosida ularni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

- 1) SLda qonun va hujjat matnlari lingvistik ekspertizasi;
- 2) SLda og'zaki va yozma nutq lingvistik ekspertizasi.

SLda qonun va hujjat matnlari lingvistik ekspertizasi yo'nalishida sudyalarning tomonidan qonun matnlarini talqin qilishdagi lingvistik omillar tahlili, qonun tili tahlili “plain Language” (aniq til) tamoyillarini yuridik yozuvlarga tatbiq etish, matn interpretatsiyasi va qonun tili strukturasi, hujjat tili, qonun matnlarining semantik noaniqligi va ularning huquqiy oqibatlari, jinoyat ishlarida hujjat matnlarini identifikatsiyalash va tahlil qilish metodikasi (Lawrence M.Solan, Peter M.Tiersma, Dieter Stein, Mikhail Kobrin, Andrey Babuk) masalalari diqqat SLda markazida bo'lgan.

SLda og'zaki va yozma nutq lingvistik ekspertizasi yo'nalishida matn muallifligini aniqlash, jinoyat yozishmalari, va audio yozuvlarda lingvistik tahlil usullari, yozma va og'zaki nutqda manipulyativ strategiyalarni aniqlash metodikasi, sud tili, guvohlar so'rovi, politsiya savollarining tahlili, “haqorat”, “tuhmat” va “ekstremistik nutq” turlarini aniqlash bo'yicha lingvopragmatik mezonlari (Malcolm Coulthard, Roger Shuy, John Gibbon, Yelena Ivanovna Galyashina) masalalariga e'tibor qaratilgan.

XULOSA. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, horijiy tajriba sud amaliyotida qonun va hujjat tili

(matnlari)ni soddalashtirish hamda ogʻzaki va yozma nutq (matn)larni muayyan metodlar asosida lingvistik ekspertiza qilishning ulkan zarurat ekanligini koʻrsatmoqda. Bu borada Oʻzbekistonda ham SLE yoʻnalishini takomillashtirish, kelgusida yanada rivojlantirish va metodik asoslarini barqarorlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Coulthard, M. A Word of Warning: Threats in Written Discourse. // Forensic Linguistics: The International Journal of Speech, Language and the Law. – Birmingham: Aston University Press, 1996. – Vol. 3, No. 2. – P. 242–257. – ISSN 1350-1771; Coulthard, M., Johnson, A. Forensic Linguistics: An Introduction to Language in the Justice System. – London: Routledge, 2000. – 256 p. – ISBN 978-0-415-18704-3; <https://research.aston.ac.uk/en/publications/an-introduction-to-forensic-linguistics-language-in-evidence?utm>.

2. Shuy, R. W. Language Crimes: The Use and Abuse of Language Evidence in the Courtroom. – Oxford: Blackwell Publishers, 1993. – 240 p. – ISBN 978-0-631-18835-4; Shuy, R. W. Linguistic Battles in Trademark Disputes. – New York: Palgrave Macmillan, 2002. – 256 p. – ISBN 978-0-312-29426-2; http://rogershuy.com/ae_forensic.html?utm.

3. Gibbons J. Forensic Linguistics: An Introduction to Language in the Justice System. – London; New York: Longman, 2003. – 352 p.

4. Solan, L. M., & Tiersma, P. M. The Language of Judges. – Chicago: The University of Chicago Press, 1993. – 250 p. – ISBN 978-0-226-76759-1.; Solan, L. M., & Tiersma, P. M. Speaking of Crime: The Language of Criminal Justice. – Chicago: The University of Chicago Press, 2005. – 244 p. – ISBN 978-0-226-80491-3; https://www.hofstra.edu/forensic-linguistics-institute?utm_ «Forensic Linguistics Institute».

5. Tiersma, P. (n.d.). Forensic Linguistics. Retrieved from https://www.rogershuy.com/ae_forensic.html; Tiersma, P. M. Legal Language. – Chicago: The University of Chicago Press, 1999. – 324 p. – ISBN 978-0-226-80485-2; Tiersma, P. M., & Shuy, R. W. Speaking of Crime: The Language of Criminal Justice. – Chicago: The University of Chicago Press, 2005. – 244 p. – ISBN 978-0-226-80491-3.

6. Stein D. “Linguistic Meaning and Legal Interpretation: The Pragmatics of Legal Discourse”. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1992. – 278 p.

7. Галяшина Е. И. Назначение, производство и оценка заключения судебной лингвистической экспертизы. – Москва: Академия управления МВД России, 2002. – 312 с.

8. Кобрин М. Ю. Юридическая лингвистика. – Москва: Проспект, 2017. – 256 с. – ISBN 978-5-392-23456-1.

9. Бабук А. В. Следственно-лингвистическая экспертиза документов. – Минск: Издательство БГУ, 2020. – 284 с. — ISBN 978-985-566-874-9; Бабук А. В. Судебная лингвистическая экспертиза документного текста: зарубежный опыт // Научная статья. Отрасли и институты права / Branches and Institutions of Law. 2021. – P. 206-220.

10. <https://universaljurnal.uz/index.php/jurnal/article/view/35>

K. RAXMANOVNING “AQIBET” ROMANIDAGI SATIRIK XARAKTERLAR

A.S.Jaqsilikova

*Ajiniyoz nomidagi NDPI Qoraqalpaq adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada K. Raxmanovning “Aqibet” romanidagi satira vositasida ifodalangan ijtimoiy va axloqiy muammolar tahlil qilinadi. Asardagi Taspolat, Ulperi va Sherniyaz kabi obrazlar orqali poraxo'rlik, ikkiyuzlamachilik, boylikka sig'inish kabi illatlar fosh etiladi. Muallifning badiiy uslubi, obraz yaratishdagi mahorati, monolog va dialoglar, portret va psixologik tahlillar orqali satiraning kuchi ochib beriladi. Tadqiqot romandagi satiralik xarakterlar orqali jamiyatga ogohlik signalini beruvchi badiiy ifoda vositalarini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: satira, badiiy obraz, ikkiyuzlamachilik, poraxo'rlik, axloqiy inqiroz, ijtimoiy tanqid

Аннотация: В статье рассматриваются социальные и моральные проблемы, выраженные посредством сатиры в романе К. Рахманова «Акыбет». Через образы Тасполата, Улпери и Шернияза автор раскрывает такие явления, как коррупция, лицемерие, поклонение богатству. Анализируются художественные средства, используемые автором: диалоги, монологи, портретные и психологические описания, помогающие усилить сатирический эффект. Работа подчеркивает роль сатиры как инструмента общественного пробуждения и критики.

Ключевые слова: сатира, художественный образ, лицемерие, коррупция, моральный кризис, социальная критика

Abstract: This article analyzes the social and moral issues portrayed through satire in K. Rakhmanov's novel “Aqibet”. The characters Taspolat, Ulperi, and Sherniyaz represent various societal flaws such as corruption, hypocrisy, and materialism. The author's use of artistic tools—dialogues, monologues, portrait and psychological descriptions—enhances the satirical impact. The study highlights satire as a powerful literary device for social critique and moral reflection.

Keywords: satire, literary character, hypocrisy, corruption, moral decay, social critique.

Adabiyot jamiyatning axloqiy va ma'naviy ko'zgusi bo'lib, unda yozuvchilar turli badiiy janrlar orqali zamonasining eng og'riqli masalalarini aks ettirib keladilar. Shunday janrlardan biri bu — satira bo'lib, u ko'pincha istehzo, hajv, tanqid orqali axloqiy buzuvchiliklarni, ijtimoiy tengsizlik va mansabparastlik kabi illatlarni fosh qiladi. Satira oddiy kulgi emas — bu o'tkir ijtimoiy baho, ogohlik va og'riqning birgalikda mujassam bo'lgan badiiy shaklidir.

Qadimgi Rim adabiyotida Seneka, Yuvenal, Petroniyar qanday qilib o'z asarlari orqali jamiyatdagi illatlarni tanqid qilgan bo'lsa, zamonaviy yozuvchilar ham bu yo'ldan borib, o'z asarlari orqali jamiyattagi dolzarb muammolarni qalamga olgan. Shulardan biri — qoraqalpoq yozuvchisi K. Raxmanov bo'lib, uning “Aqibet” nomli romani jamiyatda keng tarqalgan illat — boylikka sig'inish, poraxo'rlik, ikkiyuzlamachilik va axloqiy tanazzulni satira orqali fosh etgan muhim badiiy asarlardan biridir.

Satira badiiy adabiyotda tanqidiy vosita sifatida qadimdan mavjud. U insoniy kamchiliklarni, axloqiy tubanliklarni, ijtimoiy nohaqliklarni kulgi orqali ko'rsatadi. Ammo bu kulgi — istehzoli va achchiqdir. Satira yozuvchi uchun ijtimoiy haqiqatni ochib berish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Odatda satira orqali yozuvchi:

- jamiyatdagi adolatsizliklarni ko'rsatadi;
- axloqiy inqirozni fosh qiladi;
- illatlarning oqibatini ochib beradi;

- o'quvchini o'ylashga va o'zgarishga undaydi.

K. Raxmanov satirani ko'proq psixologik dramatism, tragikomediya va portret tahlili orqali amalga oshiradi. U romanidagi obrazlarni shunchaki kulgili emas, balki jirkanch, achinarli, fojeaviy qilib chizadi. Bu orqali u o'quvchini kuldiribgina qolmay, uni og'riqqa ham boshlaydi.

Roman voqealari markazida turgan obraz — Taspolat bo'lib, u savdo bo'limi boshlig'i lavozimida ishlaydi. Biroq bu lavozim u uchun jamiyatga xizmat qilish vositasi emas, balki shaxsiy boylik orttirish yo'liga aylangan. U poraxo'rlik uchun yashash, moddiy manfaatni hayotining maqsadi deb biluvchi odamdir.

Yozuvchi syujetni shunchaki oddiy boshlab yubormaydi. O'quvchi Taspolat bilan darhol tanishmaydi. Dastlab, uning rafiqasi Ulperining tushi, orzu-umidlari va o'zgargan fe'l-atvori orqali Taspolat haqida bilib boramiz. Bu esa yozuvchining obraz ochishdagi uslubiy yondashuvini ko'rsatadi.

Taspolat o'zining illatlarini yashirmaydi. U jamiyatda juda ko'p uchraydigan "hujjat pishiruvchi", "tanish-bilish" orqali ish hal qiluvchi, oshqozon uchun yashovchi inson obrazidir. U satira orqali zamonaviy jamiyatda ko'p uchraydigan "og'zaki to'g'ri, lekin amalda buzilgan" insonlar guruhiga mansub qilib ko'rsatilgan.

Ulperi — Taspolatning rafiqasi bo'lib, romanda u moddiy manfaatni hayotining eng muhim qadriyatiga aylantirgan ayol sifatida gavdalanadi. Yozuvchi uning tashqi ko'rinishini: "Paxta tig'ilgan qanarday gewdesi"[1.32] deya ifodalaydi. Bu obrazda nafaqat tashqi, balki ichki jirkanchlik ham mujassam. Ulperi — qaysi zamonda bo'lmasin, shaxsiy manfaat uchun har qanday pastkashlikka tayyor ayol obrazidir.

Uning Sherniyazga nisbatan qiziqishi, o'z erini sevmasligi, o'zini o'ylashi — bularning bari yozuvchining keskin tanqidiga uchraydi. Ulperi timsolida yozuvchi nafaqat bir shaxsni, balki jamiyatda keng tarqalgan foydapara, ochko'z, razolatga tayyor insonlar qatlamini fosh qiladi.

Sherniyaz — dastlab oddiy xizmatkor sifatida ko'rinadi. U "oddiy, halol" ko'ringan inson, lekin voqealar rivoji bilan uning ham haqiqiy basharasi ochiladi. Sherniyaz boylikka ko'zi to'ygan, o'z sha'nini yo'qotgan, axloqiy mezonlardan butunlay uzoqlashgan obrazga aylanadi.

U tasodifiy boylik orttiradi, o'z oilasini tark etadi va "qiziqarli" ayolga uylanadi. Bularning bari uning ichki tanazzulini, qadriyatlardan uzoqlashganini ko'rsatadi.

Yozuvchi Sherniyaz obrazini tragikomik uslubda tasvirlaydi. U o'z harakatlaridan o'zi ham jirkanadi, ammo baribir u yo'ldan qaytmaydi. Bu esa satiraning kuchli ta'sirini bildiradi — kuldiradi, ammo faryod uyg'otadi.

Romanda K. Raxmanov monolog, dialog, portret, kinoya, ichki nutq, psixologik tahlil, detal tasviri kabi vositalar orqali obrazlarni chuqur ochadi. Jumladan:

- Dialoglar orqali xarakterlar o'zlari haqida gapirib qo'yadi;
- Ichki kechinmalar ularning ruhiy holatini ochadi;
- Portret va tashqi ko'rinishlar — ichki axloqiy darajasining aksi sifatida tasvirlanadi;
- Tasviriy kinoya — o'quvchini shunchaki kuldirmaydi, balki uni og'ir haqiqat ustida o'ylantiradi.

Adabiyotshunos P. Nurjanov ham romanning bu jihatlarini alohida ta'kidlab o'tgan: «Qaharmanlarning dialog va monologlari, harakatlari orqali yozuvchi ulkan mahorat ko'rsatgan. Ayniqsa, portret va peyzaj tasvirlari obrazlar xarakterini ochishda alohida rol o'ynaydi.»[2.38]

K. Raxmanovning "Aqibet" romanida aks ettirilgan obrazlar orqali yozuvchi zamonaviy jamiyatdagi eng muhim ijtimoiy va axloqiy muammolarni satira vositasida o'ta ta'sirchan tarzda ochib beradi. Asarda satiralik xarakterga ega bo'lgan qahramonlar Taspolat, Ulperi va Sherniyaz o'zlarining harakati, fe'l-atvori, tanlovlari bilan axloqiy inqirozga uchragan insonlar timsolini gavdalandiradi. Bu obrazlar zamonaviy jamiyatdagi real holatlar, tanqid qilinishi zarur bo'lgan illatlar, ya'ni boylikka qunish, ikkiyuzlamachilik, poraxo'rlik, axloqsizlik kabi salbiy ko'rinishlarning badiiy talqinidir.

Asarda har bir xarakterning fojeasi tasodifiy emas, balki o'zlarining tanlovi, yovuz niyatlari va

ichki tubanliklari natijasida yuzaga keladi. Ayniqsa, Ulperining o‘z manfaatidan boshqa narsani o‘ylamasligi, Sherniyazning axloqiy yo‘ldan adashib, moddiy manfaat ortidan oilasini tark etishi, Taspolatning esa lavozimini shaxsiy foyda uchun ishlatishi — bularning barchasi jamiyatda hamon dolzarb bo‘lgan muammolarni fosh etadi. Bu jihat romanni faqat badiiy asar emas, balki ijtimoiy ogohlik vositasi sifatida ham qadrlashga asos bo‘ladi.

Yozuvchining mahorati shundaki, u bu illatlarni quruq tanqid yoki didaktika orqali emas, balki satira, istehzo, ichki konflikt va psixologik tahlil orqali ochib beradi. Obrazlar o‘z nutqlari, ichki kechinmalari, portretlari va harakatlari orqali o‘zlarining kimligini fosh qiladi. Bu esa asarni nafaqat o‘quvchi, balki adabiyotshunoslar uchun ham tadqiq etilishi lozim bo‘lgan qimmatli manbaga aylantiradi.

Yana bir muhim jihat shundaki, “Aqibet” romanida aks ettirilgan muammolar va obrazlar mahalliy muammo emas, balki umuminsoniy, universal masalalardir. Insoniyat qayerda bo‘lishidan qat’i nazar, boylikka haddan ortiq intilish, ma’naviy qadriyatlarni yo‘qotish va ikkiyuzlamachilik kabi illatlar bilan to‘qnash keladi. K. Raxmanov esa bu masalalarni o‘ziga xos yozuvchilik stili, badiiy tili va kuchli satirik uslubi bilan ochib bergan.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, “Aqibet” romani — nafaqat o‘z zamoni uchun, balki hozirgi va kelajak avlodlar uchun ham ijtimoiy saboq bo‘la oladigan asardir. Yozuvchi asar orqali o‘quvchini hayot, axloq, tanlov va javobgarlik haqida o‘ylashga undaydi. Har bir obrazning “aqibati” uning qilgan ishlari bilan bog‘liq ekani — romanning yetakchi falsafiy xulosasidir.

Umuman olganda, “Aqibet” romani satira janrining kuchini, badiiy obraz vositasida ijtimoiy ogohlik uyg‘otish imkoniyatini yorqin namoyon qiluvchi adabiy yutuqdir. K. Raxmanov bu asari orqali nafaqat jamiyatdagi illatlarni fosh qilgan, balki o‘quvchini o‘ziga ko‘zgu tutishga undagan.

Adabiyotlar:

1. Рахманов К. Ақыбет. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1993
2. Нуржанов П. К.Рахмановтың «Ақыбет» романында сюжет хәм қахарман характери. Әдебият ҳаққында ойлар. - Нөкис: Билим, 2023
3. Қожакеев Т. Сатира негіздері. Оқулық. – Алматы: Санат, 1996.

ABOUT THE IMAGE OF HEROES WITH SIMILAR FATES

Kaniyazova Jupargul Orinbayevna

Doctor of Philological Sciences

Karakalpak State University, Department of Karakalpak Literature Associate Professor

Annotation. The article examines the typology in the short novels of Sh. Seitov and Ch. Aitmatov through the analysis of the images of Nurimbet, Tolganay, and Baytemir. The similarity of these characters' images is explained by the artistic demands of the literary-historical process in which the work was created, and the closeness of the writers' views.

Key words: Sh.Seitov, Ch.Aitmatov, short novel, image, typology, old Nurimbet, Tolg'anoy, Baytemir.

ОБ ОБРАЗАХ ГЕРОЕВ СО СХОЖИМИ СУДЬБАМИ

Каниязова Жупаргул Орынбаевна

доктор филологических наук (DSc)

Каракалпакский государственный университет, доцент кафедры каракалпакской литературы

Аннотация. В статье типология в повестях Ш.Сейтова и Ч.Айтматова определяется путем анализа образов старик Нуримбета, Тулганая и Байтемира. Сходство в образах этих персонажей объясняется художественными требованиями литературно-исторического процесса, в котором было создано произведение, и сходством мировоззрений писателей.

Ключевые слова: Ш.Сейтов, Ч.Айтматов, повесть, образ, типология, старик Нуримбет, Тулганай, Байтемир.

TAQDIRI O'XSHASH QAHRAMONLAR OBRAZI HAQIDA

Kaniyazova Jupargul Orinbayevna

filologiya fanlari doktori (DSc)

Qoraqalpoq davlat universiteti, Qoraqalpoq adabiyoti kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Maqolada Sh.Seytov va Ch.Aytmatov qissalaridagi tipologiya Nurimbet qariya, To'lg'anoy, Baytemir obrazlarini tahlil qilish orqali aniqlanadi. Bu personajlar obrazidagi o'xshashliklar asar yaratilgan adabiy-tarixiy jarayondagi badiiy talablar va yozuvchilar qarashlarining yaqinligi bilan izohlanadi.

Kalit so'zlar: Sh.Seytov, Ch.Aytmatov, qissa, obraz, tipologiya, Nurimbet qariya, To'lg'anoy, Baytemir.

Each literary-historical period is characterized by a new concept of the hero's image. In the literary historical process, the strengths and weaknesses of the «person of the era» are studied, and the ideas about the «human» in literature are aesthetically developed. From the second half of the 1950s, the conflict took on a new character in the literature of the Union republics. The problem of human dignity was at the center of many works created during those years, and the hero's fate was portrayed through conflicts between humanity and inhumanity. This was especially true of the nature of the short story genre.

The changing times influenced literature. In the 1960s, significant changes and renewals occurred in society, and political pressure eased somewhat. This, in turn, led to innovations in the literary process. A characteristic feature of the literary process of the 1960s is the strong tendency to bring the plot of a work of art closer to the reality of life. The thematic scope of fiction has expanded. Not only rural life and the newcomers were depicted, but also the lives of ordinary people. The writer's approach to his characters has changed: along with positive and

negative characters, qualitative changes have emerged in creating characters who embody these two qualities, reflecting the inner experiences of the protagonist, and narrating events from the main character's perspective. Researchers of the literature of this period especially note that the creation of the image of a common person intensified in all-Union literature after the story «Human Destiny» by the Russian writer M. Sholokhov [1].

In Karakalpak prose, alongside several other works, Sh. Seitov's first work, the short novel «There were many flying cranes», holds a special place in the formation and development of realistic depictions, depicting the fate of ordinary people. Alongside the short novel «There were many flying cranes» U. Pirjanov's «Picture» (1966), O. Xojaniyazov's «Fiery Years» (1966), A. Aliyev's «My Guljamal» (1966), K. Smamutov's «Child» (1966), A. Atajanov's «Yellow Notebook» (1966), and I. Qurbanbayev's «A Word» (1966) depict the lives of ordinary people. Sh. Seitov's subsequent short novels «The Fugitive» and «The Paths of Fortune» portray human destiny through the lens of young people.

M. Nurmuxamedov, Kh. Kamalov, J. Narimbetov, K. Xudaybergenov, Q. Makhsetov, K. Mambetov, S. Bahadyrova, J. Esenov, K. Allambergenov, and A. Sultanov specifically note the story «There were many flying cranes» [2]. The plot of the story «There were many flying cranes» depicts the difficult life that young Sapar endured during the war years. The plot takes place in a short period of time - between spring sowing and the end of the autumn harvest season - in a Karakalpak village farming virgin land. Sapar recounted the events he witnessed and experienced through his childhood imagination. Since it was in the last years of the war, there were no young people. Almost everyone in the village was elderly, women, and young children. The characters in the story are: Sapar, his father and mother, his grandmother, his neighbor, old Nurimbet, the Russian boy Petka, Sapar's classmate Gulsanem, and his younger brothers.

War leaves an indelible mark on the fate of every character in the short novel. Sapar is separated from his father, old Nurimbet from his son, and Petka from his mother. Although the story doesn't depict the horrifying scenes of the battlefield, those who perished in the war are a heavy psychological blow to humanity. This is especially evident in «There were many flying cranes», where the image of old Nurimbet is deeply depicted. The state of the old man when he goes to tell him about the grief of his son's death is described as follows:

«My poor grandfather, Nurimbet, didn't know what it was. The women were hugging each other and crying, yet they didn't understand. Then, startled as if a dagger had struck her heart, she shook her head and sobbed. He grabbed his forehead. What's the use? «If only I had at least one child left, I wouldn't have thought I'd die!» the poor soul cries out.» [3, p.159]

This would be a heavy burden for the old man, a lifelong burning. He will pass away without a trace. The image of this old man is intertwined with the characters of Tolganay in the Kyrgyz writer Ch. Aitmatov's short novel «Mother Earth» and Baytemir the road worker in the novella «To Have and to Lose».

The main character of Sh. Aitmatov's novella «Mother Earth», Old Lady Tolganay, is a heroic mother, wife, and kind mother-in-law who, like old Nurimbet, endured all the hardships of the war in the rear. In the prologue of the story, Tolganay is depicted as an elderly woman. «She was wearing a washed white dress and a white headscarf. This old woman, wrapped in a white belt over her plastered black coat, slowly walked along the path in the middle of the field. There was no one around. Summer's excitement has passed. The fields were deserted, and the sound of people's voices could not be heard. Cars, too, stopped raising dust on the roads. Even the distant combine harvesters wouldn't see it. The cattle had not yet grazed in the fields.

... The old woman paused, then looked around for a while with dim, lifeless eyes.

«Are you well, my blessed land?» he said softly. [4, p.3]

Tolganay is an image of a mother and a leader who reflects global issues such as peace and tranquility in the writer's work. It differs from the image of the fugitive's mother in the short

novel «Face to Face.» Although the work is written in dialogue form, the role of «I» is strong. The short novel is not about the dialogues of several characters, but rather Tolganay's story constitutes the majority of the story. Mother Earth appears as a listener. The reader recalls that Tolganay, interrupting her narrative in certain places, was listening to the Earth. The events depicted in this story - the harvesting of grain for a plan or for sowing, the woman's leadership of the collective farm - are close to the image of Sapar's mother in Sh. Seytov's short novel «Many Cranes Gone» and Aysultan in the book «Atlancap» of the «Xalkhabad» tetralogy.

The short novel depicts the difficult life of a Kyrgyz village during World War II through the life of a simple village woman, Tolganay. In Tolganay's recollections, the past is reconstructed. Being the daughter of a barefoot poor man, she finds her happiness through hard work. They met Subonqul and started a family. They have three sons. Her husband is a brigadier, a worker himself. Her eldest son, Qasym, is a combine operator. Her second son, Jaynakh, is a collective farm youth activist. Her daughter-in-law, Aliman, also works in the fields with her. They were happy. But these happy days didn't last long, and the war began. While Tolganay was content with his fate, his state at the time he first heard the word «war» is described as follows:

«War, Mother!» he said, as if his voice could be heard from afar.

As if I didn't understand the meaning of the words, I stared blankly at him.

War? «Are you talking about war?» I asked him again.

«Yes, mother, the war has begun,» he said.

At that moment, from the cold news, Tolganay burst into tears. Tolganay's sorrowful days began. Tolganay not only expresses her grief but also reveals the image of almost all the characters in the short novel. She became a brigadier in her husband's place. From morning till night, they stay on horseback, busy with community work. She and her daughter-in-law, Aliman, treat each other like sisters. Finally, Aliman's daughter-in-law stayed with Janpolat, the shepherd's son who had come to the village.

The heavy grief that befell Tolg'anoy stunned him:

«So, the war took its final revenge. The path I traveled that day was the heaviest and most difficult in my entire life. I even had the illusion that it would be better to die than to live like this... As I walked, the child in my arms was warm, rolling and kicking, crying non-stop. «Will you ever be born so unhappy,» I whisper, «as soon as you fall to the ground, you've said goodbye to your mother.» Amidst this mournful cry, hopeful thoughts arose in some parts of my heart: «This life hasn't been completely wasted and dried up; only a single leaf remains.» Meanwhile, he'd say, «Hey, what's the point of being so stubborn? Do you think a baby who hasn't had enough of their mother's colostrum will live long?» But still, I sincerely prayed for the child's survival: «God, at least leave this one alive now! Give him his lifespan. «Perhaps they'll survive?» I pleaded with fate. In short, as I was lost in these vague thoughts, dawn was breaking, and we were approaching the village. [4, 117 p.]

The old woman worried that Janpolat might become heartless by hearing this truth from someone else or herself.

Tolganay is not just a mother of her children, but an ideal character elevated to the status of a mother of the people.

Mother Earth is a symbolic image in the story. The earth speaks, grieves for the mother, and consoles the mother. In the most difficult moments of her life, Tolganay complained to Mother Earth. Tolganay's dialogue with Mother Earth reveals the main leitmotif of the short novel.

Writer Ch. Aitmatov, in his novella «To Have and to Lose» narrates the events from the first page, presenting the plot as a story told by two characters to a journalist. In the prologue of the story, the journalist urgently asks the driver of a SU truck to get to Ribach, but the driver hurries away without looking at him, and shortly after, the journalist unexpectedly meets the driver in the train compartment. The driver recognizes the journalist and apologizes for his past actions. The journalist asks why he did this, and the driver's experiences form the plot line of the short novel

«The Driver's Story.»

The second part of the short novel is called «The Road Worker's Story.» Based on a journalist's question, «Why don't you want to go to Pamir?» Baytemir got married and had two daughters. When his wife Gulbara Baytemir went to war, he worked as a road worker in the Pamirs. The house where Gulbara lived was buried under an avalanche of snow, and both daughters, including Gulbara, perished. Returning from the war, Baytemir lost himself in this misfortune.

«Here you are, meeting with your children! A thousand times I've fallen into hell alive and dead, but there's no sign of my children here. A deafening sadness awaited me. I was completely exhausted. I wanted to shout, echoing through the mountains, but my voice wouldn't come out. My whole appearance seemed to have turned to stone, frozen solid. Suddenly, I felt the bag on my shoulder slipping and falling on my toes. I stood frozen for a long time, as if waiting for something to happen. Then I turned and went back. Then I stopped and looked back, and the mountains seemed to be crashing down on me with all their weight. I ran away, screaming as if my heart was breaking. Run! Get out of this cursed place! At that moment, I wept with a mournful voice» [4, p. 416].

The tragedy in the fate of the heroes of the three analyzed novels is caused by war. Not only in these three novellas, but in each of the two writers' works, the war period is depicted. This can be explained as follows: 1) The writers' childhood coincided with the war years. They endured the hardships of wartime, and their memory will be etched for a lifetime. Again, the war left an indelible mark on the history of all mankind, turning into their grief. Therefore, writers portray the hardships of war that wounded their hearts and souls as heroic dramas. 2) the similarity of the social environment in which the two writers lived; 3) It can be concluded that the writers' perspectives are similar.

References:

1. Лейдерман Н.Л. Движение времени и законы жанра: Жанровые закономерности развития советских прозы 70-х годов. - Свердловск.: Сред.-Урал.кн.изд-во, 1982. – Стр.35-36; Османакунов И. Активная жизненная позиция личность в киргизской повести второй половины 50-х – 70-х годов. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Фрунзе, 1984, стр.88.

2. Мамбетов К. Прозадан изленген сокпак. //Эмиўдэрья. – Нөкис, 1970. -№3. –Б.43-44; Нурмухаммедов М. Хэзирги карақалпақ прозасының гейпара актуаль проблемалар. // «Эмиўдэрья», 1970, №10, 98-бет; Худайбергенов К. Дәўир талабы хәм жаслар творчествосы. –Қарақалпақ әдебиятының мәселелери. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. –Б.146; Мақсетов Қ. 1966-жылдағы повестьлер ҳаққында // Қарақалпақ әдебиятының мәселелери.– Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. 1-топтам. - 177-202 б Насруллаева З. Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе. Нукус «Қарақалпақстан», 1984, стр 64-68; Нарымбетов Ж. Жаңа эстетикалық шеклерге қарай. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985; Есенов Ж. Шеберликтің сырлары (хэзирги карақалпақ повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986; Бахадырова С. Проза тилиндеги поэзия // Совет Қарақалпақстаны газетасы. – Нөкис, 1988. - № 191. 4-октябрь; Султанов А. Қарақалпақ прозасында Ш.Айтматовтың поэтикалық дәстүрлери. –Нөкис: Билим, 2007.

3. Сейтов Ш. Көп еди кеткен тырналар. Повесть. – Нөкис: “Jeti ıqlım”, 2021. – 212 б.

4. Айтматов Ш. Ыразы бол, Гүлсары!. Повестьлер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979. – 429 б.

O'ZBEK TILIDA "HALOL" VA "HAROM" LEKSEMALARINING ZAMONAVIY SEMANTIK, PRAGMATIK VA SOTSIOMADANIY TAHLILI

*Naibaxon Mamadaliyeva,
filologiya fanlari doktori, professor*

*Abdulloh Orifboyev
Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbekiston Texnik jihatdan tartibga solish
agentligi boshqarma boshlig'i*

Annotatsiya. Maqolada "halol" va "harom" leksemalarining o'zbek tilidagi semantik tarkibi, pragmatik qimmati va sotsiomadaniy vazifalari kompleks tarzda tahlil qilingan, leksemalarning tarixiy shakllanish manbalari, diniy-huquqiy an'analar bilan bog'liq semantik o'zagi, ijtimoiy munosabatlarda kengaygan ma'no qatlamlari yoritiladi. Maqolada "halol" tushunchasining halol mehnat, daromad va insoniy poklik bilan chambarchas bog'liq universal ma'naviy qadriyat sifatidagi o'rni ilmiy jihatdan asoslanadi. "Harom" tushunchasining jamiyatning ichki axloqiy tartibini ta'minlovchi, kuchli emotsional ta'sir kuchiga ega bo'lgan, huquqiy va ijtimoiy nazoratni ifodalovchi normativ kategoriya sifatidagi o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: halol, harom, semantik tahlil, pragmatika, sotsiomadaniyat, derivatsiya, metaforizatsiya, o'zbek tili, ma'naviy me'yorlar, xalq tafakkuri.

СОВРЕМЕННЫЙ СЕМАНТИЧЕСКИЙ, ПРАГМАТИЧЕСКИЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСЕМ «ХАЛОЛ» И «ХАРАМ» В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье комплексно анализируются семантическая структура, прагматическая ценность и социокультурные функции лексем «халол» и «харам» в узбекском языке, раскрываются источники их исторического формирования, семантическое ядро, связанное с религиозно-правовыми традициями, а также расширенные смысловые слои, проявляющиеся в социальных отношениях. В статье научно обосновывается роль понятия «халол» как универсальной духовно-нравственной ценности, тесно связанной с честным трудом, законным доходом и человеческой чистотой. Анализируется функция понятия «харам» как нормативной категории, обеспечивающей внутренний моральный порядок общества, обладающей сильным эмоциональным воздействием и выражающей механизмы правового и социального контроля.

Ключевые слова: халол, харам, семантика, прагматика, социокультурная лингвистика, деривация, метафоризация, узбекский язык, нравственные нормы, культурные концепты.

CONTEMPORARY SEMANTIC, PRAGMATIC, AND SOCIOCULTURAL ANALYSIS OF THE LEXEMES "HALAL" AND "HARAM" IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the semantic structure, pragmatic value, and sociocultural functions of the lexemes "halal" and "haram" in the Uzbek language. It examines the historical sources of their formation, the semantic core associated with religious and legal traditions, as well as the expanded layers of meaning that manifest within social relations. The study scientifically substantiates the role of the concept "halal" as a universal moral and spiritual value closely linked to honest labor, lawful income, and human purity. The concept of "haram" is analyzed as a normative category that ensures the internal moral order of society, carries strong emotional impact, and reflects mechanisms of legal and social control.

Keywords: halal, harom, semantics, pragmatics, sociocultural linguistics, derivation,

metaphorization, Uzbek language, ethical norms, cultural concepts.

KIRISH. O‘zbek tilida “halol” tushunchasi inson hayotining barcha qatlamlarini qamrab olgan ma’naviy va huquqiy kategoriya sifatida shakllangan. Bu tushuncha faqat shariatdagi qonuniylikni anglatib qolmay, insonning ichki pokligi, niyatining tozaligi va muomalasining samimiyatini ham qamrab oladi. Halollik o‘zbek ma’naviyatida yuksak qadriyat sifatida qaraladi, u millatning ma’naviy o‘zagini tashkil etuvchi fazilatlardan biridir.

«Halol» so‘zi o‘zbek tilida turli ma’nolarni ifoda etadi va kontekstga qarab bir nechta semantik qatlamlga ega. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da ushbu so‘z quyidagicha izohlanadi[1]:

Birinchidan, «halol» so‘zi diniy nuqtayi nazardan, ya’ni shariat qoidalariga muvofiq foydalanish mumkin bo‘lgan narsalarni ifoda etadi. Bu ma’noda so‘z asosan harom va halol tushunchalari orasidagi farqni belgilaydi. Adabiy manbalarda, masalan, A. Qahhorning «Qo‘shchinor chiroqlari» asarida, so‘z insonning halolligi va ma’naviy pokligi bilan bog‘lanadi: «Pulni olmadim, ming marta roziman, sizga ona sutiday halol bo‘lsin». Bu yerda «halol» atamasi nafaqat huquqiy yoki iqtisodiy ma’noda, balki axloqiy qadriyat sifatida ham qo‘llanilgan.

Ikkinchidan, «halol» so‘zi ko‘chma ma’noda inson mehnati va pokligi bilan bog‘liq xususiyatni ifoda etadi. Bu kontekstda halollik — shaxsning o‘z mehnati bilan, adolatli va sohil yo‘l bilan ishlashi, xiyonat va g‘irromlikdan xoli bo‘lishi demakdir. R. Fayziyning «Cho‘lga bahor keldi» asarida va Shuhratning ijodida bu tushuncha haqiqiy mehnatkashlik va ishga sadoqat sifatida tasvirlanadi: «To‘g‘ri tut ishingni va halol yasha!». Shuningdek, gazetada keltirilgan misollar mehnatkashlik va oilaviy mas’uliyat bilan bog‘langan, bolalarni halol pul bilan boqish, demak, halollik atamasi jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy qadriyatlarga ham daxldorligini ko‘rsatadi.

Uchinchi ma’nosida, «halol» so‘zi shaxsning axloqiy sifatini ta’riflaydi. Bu yerda halollik — g‘irromlik va qing‘irlikka o‘rganmaganlik, to‘g‘ri va sofdillik sifatida tushuniladi. Sh. Rashidovning ijodi va Zargarov misollarida halollik shaxsning mehnatkashligi, mehribonligi va adolatligi bilan uzviy bog‘langan. A. Qahhor va A. Oripov asarlarida ham halollik odamning ma’naviy pokligi va jamiyatdagi obro‘si sifatida ko‘rsatilgan.

To‘rtinchidan, «halol» so‘zi nikoh va huquqiy munosabatlarda qonuniylikni ifoda etadi. Bu ma’noda so‘z asosan xotin haqida qo‘llaniladi va uning qonuniy, ya’ni nikohdan kelib chiqqan munosabatini belgilaydi. A. Qodiriy va S. Siyoyev asarlarida ham bu ma’no ijodiy kontekstda qo‘llanib, ijtimoiy normalar va inson munosabatlarida halollik qadriyatlari aks ettirilgan.

Beshinchidan, sport kontekstida «halol» so‘zi g‘alabaniing adolatli va sof bo‘lishini ifoda qiladi. O‘zbek kurashi misolida bu atama raqobatda pok va qonuniy g‘alabani ta’riflaydi.

«Harom» so‘zi ham o‘zbek tilida asosan diniy, axloqiy, ijtimoiy va kundalik hayot kontekstida qo‘llaniladi. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»ga ko‘ra, so‘z bir necha ma’noga ega[2]:

Birinchidan, diniy nuqtayi nazardan, «harom» — Shariat qoidalariga muvofiq yeyish, ichish va foydalanishga yaramaydigan, halol emas narsalarni ifoda qiladi. Bu ma’noda so‘z diniy qoidalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, isboti adabiy manbalarda ham uchraydi. Misol uchun, S. Anorboyevning «Oqsoy» asaridagi «U Ashir bilan qo‘l berib so‘rashishga hazar qilibdi. Chunki Ashir cho‘chqaboqar-da!» so‘zi cho‘chqaning shariatda harom maxluq sifatida qaralishi bilan bog‘liq. Shuningdek, «Eshakning kuchi halol, go‘shhti harom deganlaridek» iborasi halol va harom tushunchalari o‘rtasidagi farqni aniq ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, «harom» so‘zi an’ana, qoida yoki jamiyat tartibi bo‘yicha man etilgan ish yoki xatti-harakatlarni ifoda qiladi. Bu ma’noda haromlik nafaqat diniy, balki ijtimoiy va axloqiy me’yorlar bilan ham belgilanadi. S. Siyoyev asaridan olingan misolda: «To‘g‘ri bo‘l, haromdan hazar et, degansiz. Yig‘lab turgan g‘aribning yoniga kir, ko‘nglini ol, degansiz», — deya ta’kidlanganidek, haromlik shaxsning axloqiy va ijtimoiy harakatlariga ham daxldor bo‘lishi mumkin. Shuningdek, Mushtum va Mirmuhsin misollarida harom pul va harom yo‘l bilan topilgan mahsulotlar, hamda bunday odamlar haqida ijtimoiy tahlil qilingan.

Uchinchidan, so‘zning semantikasida jinsiy va sog‘liq kontekstlari ham mavjud. «S. t.» (sog‘liq tushunchasi) ostida, jinsiy munosabatdan so‘ng g‘usl qilmagan, cho‘milgan holatlar ham

«harom» deb ataladi. Bu ma'noda atama insonning tozalik va qoidabuzarlikka oid xususiyatini ifoda qiladi.

To'rtinchidan, «harom» so'zi foydalanish mumkin bo'lmagan yoki esiz ketgan narsalarga nisbatan ham qo'llanadi. S. Anorboyev va T. Alimov asarlaridagi misollar shunday kontekstda keltirilgan: «U bu majlisga Saidg'ozini bilan birga kechalari uyqusini harom qilib tayyorlandi», «yo haftada bir keladigan dam olish kunini ham haromga chiqarib, bozor-o'char qilsinmi?» Bu yerda «harom» faqat diniy ma'no bilan cheklanmay, balki kundalik hayotda vaqt va imkoniyatlarni yo'qotishni ham ifoda etadi.

Shuningdek, «harom» so'zining turli kontekstlardagi qo'llanishi, ya'ni diniy, axloqiy, ijtimoiy va kundalik hayotdagi ma'nolari, o'zbek madaniyatidagi poklik, adolat va ma'naviy normalar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Adabiy misollar va qo'llanmalar bu so'zning semantik va pragmatik qirralarini boyitib, uning til va madaniyatdagi ahamiyatini ochib beradi.

USULLAR

Tadqiqot quyidagi usul va manbalarga tayangan holda amalga oshirildi: nazariy asos sifatida leksik-semantik tahlil, metaforizatsiya va pragmatik faollashuv jihatlari inobatga olindi; ushbu nazariy modellar o'zbek tili materiallariga qo'llanib, o'zbek xalq og'zaki ijodi, qo'lyozma manbalar, klassik adabiyot, zamonaviy OAV va internet nutqi kontekstlari tahlil qilindi; tahlil jarayonida leksik-semantik va pragmatik tahlil, etnolingvistik yondashuv, kontekstual tahlil hamda qiyosiy tilshunoslik usullari qo'llanildi; shuningdek, rus tilidagi jarayonlar bilan o'zbek tilidagi jarayonlarni qiyosiy tahlil qilish imkoniyati yaratildi.

NATIJALAR

“Halol” tushunchasining zamonaviy talqinida yangi pragmatik jihatlar namoyon bo'lmoqda. Bozor iqtisodiyoti rivoji, mahsulot xavfsizligi, oziq-ovqat sifatini nazorat qilish mexanizmlarining kuchayishi, xalqaro sertifikatlashtirish tizimlarining ommalashuvi natijasida “halol” atamasi qaytadan semiotik qiymat kasb etdi. Hozirgi kunda O'zbekistonda “halol” belgisi nafaqat diniy ehtiyoj, balki sifat kafolati sifatida ham qabul qilinmoqda.

Jahon iqtisodiyoti va global savdo munosabatlari tobora diversifikatsiyalanayotgan bir davrda xalqaro bozorda muayyan talab va qoidalariga asoslangan mahsulotlar segmenti alohida yo'nalish sifatida shakllandi. Ulardan biri islom huquqshunosligida qonunga muvofiq, ruxsat etilgan degan ma'noni anglatuvchi «Halol» standartlari asosida ishlab chiqariladigan mahsulotlar bozoridir[3]. Bu yo'nalish nafaqat musulmon mamlakatlarida, balki global miqyosda ham talab yuqoriligi bilan ajralib turmoqda. Bugungi kunda dunyo aholisining salmoqli qismini tashkil etuvchi ikki milliarddan ziyod musulmonlar uchun iste'mol qoidalarida «Halol» talablari ustuvor hisoblanadi.

«Halol» standartlari avvalo diniy-axloqiy asoslarga tayanadi. Islom qonun-qoidalariga ko'ra, inson tanovul qiladigan oziq-ovqat, ichimlik, dori-darmon va hatto xizmat ko'rsatish turlari ham ma'lum me'yorlarga javob berishi kerak. Masalan, go'sht mahsulotlari muayyan tartibda so'yilishi, qo'shimchalarda spirt yoki iflos moddalar bo'lmasligi, ishlab chiqarish jarayonida poklik qoidalariga amal qilinishi talab etiladi.

Iste'molchi nega mahsulotni «halol» sertifikatidan o'tgan va sifatli deb baholaydigan tovarga afzallik berishi sababini anglash uchun standartlar mazmuniga baho berish zarur. «Halol» sertifikatlashtirish turli talablarga ega bo'lgan standartlar asosida amalga oshiriladi. Malayziya standarti MS 1500:2009ning 3.5.1.6-bo'limida shunday deyilgan: «Genetik jihatdan o'zgartirilgan organizmlar (GMO) mahsulotlari va/yoki ularning qo'shimcha mahsulotlarini o'z ichiga olgan oziq-ovqat va ichimliklar, shuningdek, shariat qonunlariga zid bo'lgan hayvonlar genetik materiali asosida olingan ingrediyentlar “halol” hisoblanmaydi»[4]. Demak, «halol» standartlari tarkibida GMO mahsulotlari va ingrediyentlar bo'lishini istisno etadi.

GMO mavjud emasligi bilan birga, eng ko'p qo'llaniladigan «halol» sertifikatlash standartlarida, xususan Codex Alimentarius komissiyasi tayyorlagan standart[5] hamda Malayziya standarti MS 1500:2009[6] da «halol» sertifikatlash jarayonida alkogol yoki boshqa mast qiluvchi va ongni zaiflashtiruvchi moddalar saqlovchi mahsulotlar ham istisno qilinadi[7].

Shunday qilib, «halol» sertifikatlash jarayonida tarkibida GMO, alkogol va turli mast qiluvchi moddalar bo'lgan mahsulotlar yo'q qilinadi. Bu esa o'z xavfsizligi maqsadida yuqorida tilga olingan moddalarning mavjud emasligiga qiziqqan iste'molchi, uning dinidan qat'i nazar, «halol» sertifikatiga ega tovarni tanlashini ta'minlaydi. Shu sababdan «Halol» so'zi ortiqcha tushuntirishsiz iste'molchilarga ishonch va kafolat ramzi sifatida xizmat qiladi.

Demak, «halol» sertifikatidan o'tgan mahsulot standartlarda belgilangan qat'iy talablar tufayli sifatli va xavfsiz tovar sifatida baholanib, yuqori talabga ega bo'ladi.

Barcha musulmon mamlakatlarida halol mahsulotlar uchun o'z milliy standartlari mavjud bo'lib, hozirgi vaqtda ularning uyg'unlashtirilishi yoki o'zaro tan olinishi yo'q. Hozirgi vaqtda quyidagi halol mahsulot standartlari keng qo'llanilmoqda: Islom hamkorlik tashkiloti (IHT) Islom mamlakatlari standartlar va metrologiya institutining (OIC/SMIIC) standarti, Fors ko'rfazi arab davlatlari standartlashtirish tashkiloti (GSO) standarti, Malayziyaning MS standarti va boshqalar[8].

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda xalqaro standartlar va sertifikatlash tizimini joriy qilishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, 2025-yil fevral oyida mahsulot va xizmatlarni «Halol» talablariga muvofiq sertifikatlashtirish faoliyatini hamda «Halol» belgisi bilan tamg'alangan mahsulot va xizmatlardan foydalanishni tartibga solish maqsadida Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan qarorga ko'ra mamlakatda rasman «Halol» sertifikati joriy etildi[9]. Bu qaror xalqaro savdo tizimidagi talablarga javob berish, eksport imkoniyatlarini oshirish va iste'molchilar ishonchini mustahkamlash yo'lida muhim qadam hisoblanadi.

Mazkur qaror nafaqat ichki bozorda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifatini oshirish, balki tashqi bozorga chiqish imkoniyatlarini kengaytirishga ham xizmat qiladi. Chunki dunyo bozoridagi musulmon mamlakatlari va musulmon diasporalari bilan savdo aloqalarini rivojlantirish uchun «Halol» sertifikati asosiy talablardan biri sifatida qo'yiladi.

Shu nuqtayi nazardan «Halol» sertifikati masalasi nafaqat diniy yoki milliy me'yorlarga, balki iqtisodiy strategiyaga ham bevosita bog'liq. Agar mamlakat xalqaro bozorda o'z mahsulotlari bilan munosib raqobatlasha olmoqchi bo'lsa, u holda ishlab chiqarish jarayonlarini global standartlarga moslashtirishi shart. «Halol» sertifikati ana shunday global standartlardan biri sifatida O'zbekiston iqtisodiyoti uchun muhim omilga aylanmoqda. Mahsulotlar, xizmatlar va ishlab chiqarish jarayonlariga nisbatan «halol» belgisining qo'llanilishi nafaqat diniy ehtiyoj, balki iqtisodiy raqobatning muhim qismiga aylanib bormoqda. Bu o'zbek iste'molchisi uchun «sifat, ishonch va xavfsizlik» ramzi sifatida qabul qilinadi.

«Harom» tushunchasi esa o'zbek tilida o'ta kuchli emotsional va axloqiy baholash quvvatiga ega bo'lib, jamiyat ongida eng og'ir ma'naviy ayb sifatida qabul qilinadi. Bu so'z shariatda taqiqlangan amaliyotlarni bildiradi, ammo xalq ongida u axloqiy buzilish, nohaqlik, zulm, yolg'on, o'zga haqini yemoq kabi salbiy holatlarning umumiy nomiga aylangan. «Harom» taqiq ma'nosidan tashqari qattiq ayblash ma'nosini ham oladi, shuning uchun tildagi «haromxo'r», «haromzada», «harom niyat», «harom yo'l» kabi iboralar semantik jihatdan keng, ta'sirchan va qat'iy ma'noga ega.

O'zbek tilida esa «harom» tushunchasi jamiyat ongining asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, u axloqiy tartibning markaziy elementidir. Bu jihat shuni ko'rsatadiki, Ragasova va Xusnutdinov tomonidan qayd etilgan semantik kengayish o'zbek tilida ancha chuqur va keng qamrovli. Ular ta'kidlaganidek, rus tilida «xaram» ayrim hollarda axloqiy nomuvofiqlikni bildirsa, o'zbek tilida u hayotning deyarli barcha jabhalarida ma'naviy nazorat mexanizmining asosiy vositasidir.

Halol va harom tushunchalarining o'zbek tilidagi metaforizatsiya jarayoni ham diqqatga sazovor. «Halol niyat», «halol munosabat», «halol mehr» kabi iboralar moddiy narsalar emas, balki ma'naviy holatlarning pokligi va samimiyatini ifodalaydi. Shuningdek, «harom yo'l», «harom ish», «harom qadam» kabi ifoda shakllari insonning niyatidagi buzqlikni, jamiyat qoidalariga zid harakatlarni, ma'naviy-axloqiy normalarni buzilishini anglatadi. Bu holat Ragasova va

Xusnutdinov qayd etgan rus tilidagi metaforizatsiya jarayoni — “xalyalnie dengi”, “xaramnie postupki” kabi iboralar bilan ma’no jihatidan teng[10]. Ammo o‘zbek tilidagi metaforaning kuchli tomoni shundaki, u xalq ongida asrlar davomida shakllangan axloqiy-etik tizimning ajralmas qismiga aylangan.

Zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan “halol” va “harom” tushunchalari o‘zbek tilida faqat diniy-huquqiy me’yorlar doirasida emas, balki iqtisodiy, siyosiy, maishiy, oilaviy, pedagogik, hatto psixologik kontekstlarda ham faol qo‘llanilmoqda. Mahsulot bozorlarida “halol” belgisi sifat va xavfsizlik ramziga aylangan bo‘lsa, mehnat bozorida “halol daromad” insonning iqtisodiy faoliyatidagi adolat va halollikni bildiradi. Oilaviy munosabatlarda “halol hayot” erining pok niyati, halol mehnatga asoslangan tirikchiligi, halol nikoh va halol muhabbat tushunchalari bilan bog‘lanadi. Bu jarayonlar xalq ongidagi ma’naviy qadamlarning zamonaviy sharoitda qayta shakllanishiga olib kelmoqda.

“Harom” tushunchasi esa zamonaviy siyosiy va ommaviy diskursda ham faol qo‘llanilmoqda. Jamoatchilik nutqida turli korrupsiya holatlari, mansabdan foydalanish, davlat mablag‘larini talon-toroj qilish kabi holatlar “harom ish”, “harom pul” sifatida qat’iy qoralanadi. Bu holat “harom” tushunchasining maishiy va diniy doiradan chiqib, zamonaviy fuqarolik ongidagi adolat o‘lchovi sifatida shakllanayotganini ko‘rsatadi. Bu rus tilidagi “xaram”ning faollashuviga oid tadqiqotdagi xulosalarni qiyosiy jihatdan tasdiqlaydi.

Halol-harom konsepti o‘zbek madaniyatida insonning botiniy tozaligi, ma’naviy yuksakligi va jamiyat oldidagi mas’uliyatini belgilaydigan universal me’yorlardan biridir. Bu tushunchalar tildagi semantik maydon orqali ommaviy ongga yo‘naltiriladi va insonning barcha harakatlarini axloqiy filter orqali baholashga xizmat qiladi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, bu leksemalarning ijtimoiy qiymati tilning o‘zgaruvchan tabiati va madaniyat bilan o‘zaro bog‘liq rivojlanishini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

O‘zbek tilidagi “halol” va “harom” leksemalarining semantik va pragmatik rivojlanishi, ularning zamonaviy til va jamiyat ongida tutgan o‘rni o‘zgaras diniy kategoriyalardan muloqot va ma’naviy tartibning universal qonuniyatiga aylanganini ko‘rsatadi. Bu jarayonni chuqur tahlil qilish, o‘zbek madaniyatining ichki mantig‘ini, tarixiy qatlamlarini va hozirgi ijtimoiy o‘zgarishlarni anglash uchun alohida ahamiyatga ega.

O‘zbek tilida “halol” tushunchasi xalq ongida oddiy ruxsat etilishdan yuqori darajadagi ma’naviy me’yor sifatida yashaydi. U insonning ichki tozaligi, halol mehnat qilish, halol daromad topish va halol munosabatda bo‘lish kabi keng ma’naviy vazifalar bilan bog‘langan. Bunday mazmunlar xalq ijodiyotida, maqol-matallarda, diniy va irfoniy adabiyotlarda, zamonaviy nutqda, rasmiy diskursda, hatto iqtisodiy munosabatlarda ham keng uchraydi. Insoniy tarbiya tizimida bolaga birinchi o‘rgatilgan qadriyatlardan biri aynan halollikdir. Halol ko‘rish, halol hayot kechirish, halol niyat bilan ish boshlash – bularning barchasi milliy mentalitetning ajralmas ma’naviy asosidir.

“Harom” tushunchasi esa o‘zbek madaniyatida yanada kuchli axloqiy va emotsional salmoqqa ega. U faqat diniy taqiqni emas, balki butun jamiyat uchun umumiy bo‘lgan ma’naviy cheklovni anglatadi. “Harom” deb belgilangan ish o‘z mohiyatiga ko‘ra jamiyat tomonidan keskin qoralanadi, chunki u insoniy poklikka, adolatga, to‘g‘rilikka, mehnatga rag‘bat va insof kabi qadriyatlarga zid hisoblanadi. Bu tushunchada jamiyat tomonidan shakllantirilgan kuchli tartib-intizom mavjud. “Haromxo‘r” degan ayblov o‘zbek ongida nafaqat diniy yoki huquqiy taqiqni buzgan insonni, balki umumiy insoniy me’yorlarni poymol qilgan shaxsni ham nazarda tutadi. Demak, “harom” tushunchasi axloqiy nazoratning iste’mol qilinishi emas, balki insonni tarbiyalovchi, jamiyatni tartibga soluvchi ma’naviy tuzilmaning ajralmas qismi hisoblanadi.

Rus tilida “xaram” tushunchasi axloqiy va ba’zan ritorik jihatdan qo‘llanilsa-da, u jamiyat ongidagi axloqiy tartibning markaziy elementiga aylangani yo‘q. O‘zbek tilida esa aksincha – u jamiyatning ichki tartibini belgilaydigan qonun darajasidagi ma’naviy me’yordir. Harom

tushunchasining o'zbek tilidagi semantik kuchi unga nisbatan qo'llanilgan har bir iborani keskin emotsional va ma'naviy ta'sirga ega ayblovg'a aylantiradi. Bu jamiyat ongidagi haqiqat, adolat va insoniylik me'yorlariga asoslangan ifoda vositasidir[11].

Halol va harom tushunchalarining o'zbek tilidagi rivoji zamonaviy sharoitda yangi qirralarni kasb etmoqda. Halol mahsulotlar sertifikatlashuvining rivoji, xalqaro savdo munosabatlarida "Halal industry"ning kengayishi, turizm va xizmat ko'rsatish sohasida halol standartlarining paydo bo'lishi, o'zbek tilida bu tushunchalarga nisbatan iqtisodiy va jamiyatshunoslik nuqtayi nazaridan yangicha talqinning kuchayishiga olib keldi. Mahsulot yetishtirishda halol tamoyiliga amal qilish, ishlab chiqarishda qo'llaniladigan texnologiyalarning pokligi, xizmat ko'rsatish jarayonlarining etik talablarga muvofiqligi – bularning barchasi halol tamoyilining zamonaviy talqinlarini yaratadi.

Harom tushunchasi ham zamonaviy hayotda yangi qo'llanish sohalarini topmoqda. Mansabdorning huquqbuzarliklari, davlat mablag'larini talon-toroj qilish, arzimagan mablag' evaziga inson qadrini poymol qilish kabi holatlar ko'pincha jamoatchilik tomonidan "harom ish" yoki "harom pul" deb baholanadi. Bu holat harom tushunchasining jamiyatning siyosiy ongida ham muhim kategoriyaga aylanganini ko'rsatadi. Shu tariqa, bu tushuncha axloqiy me'yordan fuqarolik pozitsiyasini bildiruvchi baholovchi kategoriyaga aylandi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, "halol" va "harom" leksemalarining derivatsiyalanishi o'zbek tilida juda faol bo'lib, ulardan yaratilgan yangi so'zlar tilning o'z qonuniyatlariga moslashgan va turli nutqiy holatlarda semantik jihatdan to'g'ri joy olgan[12]. "Halollik", "halol qo'l", "halol niyat" kabi qiyoslar tildagi ma'naviy-pragmatik munosabatlarni belgilaydi. "Haromzada", "haromxo'r", "harom oylik" kabi derivatlar esa jamiyatning keskin tanqidiy munosabatini ifoda etadi. Bunday shakllar tilda uzoq davr mobaynida yashab kelgan va jamiyat boshqaruvidagi ma'naviy-nazorat tizimining muhim elementlaridir.

Rus tilida "xalyalniy" va "xaram" kabi derivatlar yaratilgani haqida maqolada qayd etilgan fikrlar bilan qiyos qilinganda, o'zbek tilidagi jarayonning ancha tabiiy va qadimiy ekanini ko'rish mumkin. Rus tilida bunday derivatlar yangi ijtimoiy ehtiyoj asosida yaratilgan bo'lsa, o'zbek tilida ular tilning uzoq tarixiy tabiati bilan bog'liq holda mavjud bo'lib kelgan.

Madaniy nuqtayi nazardan, halol-harom konsepti xalqning dunyoqarashidagi ikki polyusli sistema sifatida namoyon bo'ladi. Bu sistema insonning har bir harakatini axloqiy baholashga, ichki irodani tarbiyalashga xizmat qiladi. Halol hayot kechirish va haromdan uzoq turish insonning hayotiy maqsadi sifatida ko'riladi.

Shuning uchun ham halol va harom tushunchalari o'zbek tilida semantik yoki grammatik kategoriya bo'lib qolmay, balki madaniy-axloqiy tafakkurning asosini tashkil etadi. Tildagi har bir ibora, sintaktik tizimdagi har bir kuchli ritorik birikma ushbu ikki polyusga bog'lanib keladi. Demak, halol va harom tushunchalari til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirning eng jonli misollaridan biridir.

XULOSA

O'tkazilgan keng qamrovli tahlil shuni ko'rsatadiki, "halol" va "harom" tushunchalari o'zbek tilida faqat diniy mazmunga ega bo'lgan leksema emas, balki jamiyatning ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy tartibini belgilaydigan universal kategoriyalardir. Ular tarixiy jihatdan islomiy huquq va odob-axloq tizimidagi tamoyillar asosida shakllangan bo'lsa-da, zamonaviy hayotda yangi pragmatik vazifalarni bajarmoqda.

"Halol" tushunchasi insonning ichki pokligi, halol mehnat va halol daromad idealini belgilaydi. Bozor munosabatlari sharoitida u sifat, xavfsizlik va ishonch ramziga aylanib, mahsulot va xizmatlar sohasida muhim sertifikatga aylandi. Halollik mustaqillik davrida milliy o'zlik va iqtisodiy raqobatning asosiy mezon sifatida yuksak qiymat kasb etdi.

"Harom" esa zamonaviy jamiyat ongida korrupsiya, huquqbuzarlik, aldov, nohaqlik, nopoklik va jamiyatga qarshi harakatlarning umumiy nomi sifatida mustahkamlandi. U jamiyatdagi axloqiy nazoratning asosiy vositasiga aylandi va fuqarolik pozitsiyasini ifodalovchi kuchli kategoriya

sifatida shakllandi.

Ushbu tushunchalarning semantik, pragmatik va madaniy quvvati o'zbek tilida juda keng bo'lib, ular tilning ichki tuzilishi va jamiyat ongidagi qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog'langan. Rus tilidagi "xalyal" va "xaram" leksemalari haqidagi tadqiqot ularning o'zbek tilidagi tabiatini yanada chuqur tushunish uchun nazariy asos vazifasini bajardi. Ushbu asos asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilida halol va harom konsepti tilning semantik rivoji, metaforizatsiya jarayoni va jamiyat ongidagi ma'naviy-axloqiy tartib bilan birgalikda shakllangan universal va doimiy qadriyatdir.

ADABIYOT/LITERATURA/REFERENCENS

1. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»//<https://izoh.uz/uz/word/halol>
2. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»// <https://izoh.uz/uz/word/harom>
3. CAC/GL 24-19971 «Общие методические указания в отношении использования арабского термина «halal» («разрешено») [Электронный ресурс].//https://www.fao.org/input/download/standards/352/CXG_024r.pdf
4. Adiarni N., Fortunella A. The Analysis of Halal Assurance System Implementation (HAS 23000) in Fried chicken Flour Product: A Case study on XXX Brand // Atlantis Press: 2018. № 149. С. –57.
5. CAC/GL 24-19971 «Общие методические указания в отношении использования арабского термина «halal» («разрешено»). URL: <http://www.fao.org/faowhocodexalimentarius/shproxy/ru/?lnk=1&url=https%253A%252F%252Fworkspac.pdf>
6. Ўша жойда
7. Adiarni N., Fortunella A. The Analysis of Halal Assurance System Implementation (HAS 23000) in Fried chicken Flour Product: A Case study on XXX Brand // Atlantis Press: 2018. № 149. С. –57; CAC/GL 24-19971 «Общие методические указания в отношении использования арабского термина «halal» («разрешено») . <http://www.fao.org/faowhocodexalimentarius/shproxy/ru/?lnk=1&url=https%253A%252F%252Fworkspac.pdf>
8. <https://www.vietnam.vn/ru/khai-mo-tiem-nang-thi-truong-halal-toan-cau>
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот ва хизматларни «Ҳалол» талабларига мувофиқ сертификатлаштириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида» 2025 йил 1 февралдаги 57-сон қарори// <https://lex.uz/en/docs/7354717>
10. Рагасова, С., Хуснутдинов, А. А. Слова «халяль» и «харам» в современной русской речи // Вестник Ивановского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2021. – №4. – С. 53–69.
11. Фозил қори Ёсин хожи ўғли. «Имом Бухорий» нашриёти. Т.:2020. 80 бет.
12. Эшимова Ш. Тропли деривация-метафоранинг қўлланилиш хусусиятлари. Хорижий филология №2, 2020 йил. Б.81

INGLIZ TILINI AKADEMIK MAQSADLARDA O'QITISHDA "MUSTAQIL TUZILGAN KORPUS" (DIY) DAN FOYDALANISH

Toshpulatova Mexriniso Kilichevna

Termiz davlat universiteti, Ingliz tili o'qitish metodikasi katta o'qituvchisi (PhD)

Annotatsiya. Do-it-yourself (DIY) korpuslari foydalanuvchilar tomonidan aniq, cheklangan va lokal maqsadlarda yaratiladigan elektron matnlarning kichik hajmdagi ma'lumotlar bazasi sifatida ta'riflanishi mumkin. Bunday korpuslar akademik maqsadlarda ingliz tilini o'qituvchi va o'rganuvchilar uchun katta foyda keltiradi. So'nggi dasturiy ta'minot yutuqlari tufayli EAP (English for Academic Purposes) o'qituvchilari va talabalar endilikda DIY korpuslarni o'z ehtiyojlariga mos ravishda nisbatan oson shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

O'qituvchilar uchun, ayniqsa o'zlari yetarli bilim va tajribaga ega bo'lmagan sohalarida kurs yaratish topshirig'i berilganda, maxsus DIY korpus tanlangan matnlar asosida soha diskursi bilan tanishish imkonini yaratadi. Bunday korpusga asoslangan tadqiqotlar o'qituvchilarga sohaga oid ilmiy normalar va amaliyotlarni tushunishda yordam beradi, dars jarayonida yoki o'quv materiallarida foydalanish uchun namunalar taqdim etadi hamda leksik va frazeologik birliklar haqida dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Mazkur maqolada EAP kontekstida DIY korpuslardan foydalanish zarurligi asoslab beriladi va bu fikr ikki misol bilan yoritiladi: birinchisi – "Materiallarni yaratish va yangisini yaratish" kurslarida autentik manbalardan korpus jamlash, ikkinchisi esa – talabalar tomonidan DIY korpuslarning individual korpus tuzish va uning tahlilini amalga oshirish.

Annotation. Do-it-yourself (DIY) corpora can be defined as small-scale databases of electronic texts created by users for specific, limited, and local purposes. Such corpora provide significant benefits for both teachers and learners of English for Academic Purposes (EAP). With the advancement of software tools, EAP teachers and students are now able to compile DIY corpora relatively easily according to their own needs. For teachers, in particular, when tasked with designing courses in areas where they may have little prior expertise, DIY corpora allow them to engage with the discourse of a specific discipline through selected texts. Corpus-based investigations help teachers to understand disciplinary norms and practices, supply authentic examples for use in teaching and learning materials, and support evidence-based decisions regarding lexis and phraseology. This paper argues for the necessity of employing DIY corpora in the EAP context and illustrates this claim with two examples: first, compiling corpora from authentic sources for "Materials Design and Development" courses, and second, engaging students in building and analyzing their own DIY corpora.

Аннотация. Корпусы «сделай сам» (DIY corpora) могут быть определены как небольшие базы данных электронных текстов, создаваемые пользователями для конкретных, ограниченных и локальных целей. Подобные корпуса представляют значительную ценность как для преподавателей, так и для изучающих английский язык для академических целей (EAP). Благодаря развитию программного обеспечения, преподаватели и студенты EAP получили возможность относительно легко создавать корпуса «сделай сам» в соответствии со своими потребностями. Особенно полезны такие корпуса для преподавателей, которым поручается разработка курсов в областях, где у них недостаточно знаний или опыта: они позволяют ознакомиться с дискурсом конкретной дисциплины на основе отобранных текстов. Исследования, основанные на корпусе, помогают преподавателям понять научные нормы и практики, предоставляют аутентичные примеры для учебных материалов и способствуют принятию обоснованных решений в отношении лексики и фразеологии. В данной статье обосновывается необходимость использования корпусов DIY в контексте

EAP. Эта идея иллюстрируется двумя примерами: во-первых, созданием корпусов из аутентичных источников для курсов «Разработка и дизайн учебных материалов»; во-вторых, самостоятельной работой студентов по построению и анализу собственных корпусов DIY.

Kalit so'zlar: DIY, korpus, EAP (Ingliz tilini academic maqsadda o'rganish) konkordans, materiallarni baholash va tanlash

So'nggi yigirma yil ichida ingliz tilini akademik maqsadlarda o'rgatishda (EAP —English for Academic Purposes) korpuslardan foydalanish sezilarli darajada oshdi va hozirda bu uslub keng tarqalgan bo'lib, J. Leech tomonidan «bilvosita» va «bevosita» foydalanish shakllariga bo'lingan. Bilvosita foydalanish – bu holatda faqat instruktor yoki kurs ishlab chiquvchisi korpus ma'lumotlariga ega bo'ladi va u korpus bilan talaba o'rtasida vositachi sifatida harakat qiladi. Korpus ma'lumotlari dars mazmunini shakllantirish va materiallar tayyorlashda qo'llaniladi, ammo yakuniy foydalanuvchilar (talabalar) bu jarayondan xabardor bo'lmasligi mumkin va ular ushbu ma'lumotlar bilan bevosita ishlamaydi. Bevosita foydalanish esa talabalar korpus ma'lumotlariga o'zlari kirish imkoniga ega bo'ladigan holatlarni bildiradi. Bunda ular qog'oz asosida tayyorlangan topshiriqlar orqali korpusdan olingan materiallar bilan ishlashi yoki kompyuterda konkordans dasturlari yordamida o'z mustaqil izlanishlarini olib borishlari mumkin. Korpusshunos olimlar A.Boulton va T.Cobb bu boradagi tadqiqotlarga oid so'nggi tahlillarni taqdim etgan.

EAP (Ingliz tili akademik maqsadlar uchun) doirasida korpuslardan foydalanishni tasvirllovchi ko'plab tadqiqotlar, odatda, avvaldan tuzilgan va, ko'pincha, onlayn tarzda o'qituvchilar uchun mavjud bo'lgan korpuslarga asoslangan. Masalan, Flowerdew (2012) biznes talabalariga mo'ljallangan kurs haqida xabar beradi, unda 1 million so'zdan iborat biznes xatlari korpusi qo'llanilgan (mavjud manzil: www.someya-net.com/concordancer). M. Chen va J.Flowerdewlar esa aspirantlar uchun ilmiy yozuv bo'yicha tashkil etilgan seminarlarni tasvirlaydi, bu yerda ular Britaniya Milliy Korpusidan (BNC) foydalanishgan. Akademik yozuvni o'rgatishda foydalanish mumkin bo'lgan yirik onlayn korpuslarga BNC'ning akademik qismlari va Zamonaviy Amerika Ingliz Tili Korpusi (COCA) (Davies 2008) kiradi, ikkalasi ham quyidagi manzilda mavjud: http://corpus.byu.edu/. Bunday korpuslarning bir qancha afzalliklari mavjud: ular, odatda, malakali mutaxassislar tomonidan tuzilganligi sababli ishonchli va vakillik darajasi yuqori bo'ladi; shuningdek, ular juda katta hajmda bo'lishi mumkin va shu sababli juda keng turdagi ma'lumotlarga kirish imkonini beradi. O'qituvchi uchun eng katta afzallik shundaki, bunday korpuslar darhol foydalanishga tayyor bo'ladi. Biroq, shunga qaramay, korpusni so'rov dasturi orqali ishlatishni o'rganish talab etiladi. Shu kabi resurslar mavjud bo'lishiga qaramay, ko'plab o'qituvchilar hali ham o'zlarining shaxsiy korpuslarini yaratishga ehtiyoj sezadilar. Bu kabi korpuslar bu yerda “o'zing tuzgan korpus” (DIY — Do-It-Yourself corpus) deb ataladi va ularni ma'lum bir cheklangan va lokal maqsadlar uchun foydalanuvchilar tomonidan yaratilgan kichik hajmdagi elektron matnlar bazasi deb tariflash mumkin. Bunday korpuslarni tuzish vaqt talab qiladi va ular avvaldan yaratilgan yirik korpuslar kabi katta bo'lmasligi mumkin, biroq ularning asosiy ustunligi shundaki, ular aynan muayyan talaba guruhining nutq ehtiyojlariga moslashtirilgan holda tuziladi. O'qituvchi yoki kurs ishlab chiquvchisi korpus mazmuni ustidan to'liq nazoratga ega bo'ladi va uni o'z xohishiga ko'ra, talabalar ehtiyojlariga qarab, matnlar qo'shish yoki olib tashlash orqali doimiy yangilab borishi mumkin. Ayniqsa, o'qituvchi ilgari tayyorlangan korpuslar yetarlicha qamrab olmagan biror fan yoki janr bo'yicha kurs yoki material ishlab chiqishi talab qilinganida, bu imkoniyat juda muhim ahamiyat kasb etadi.

M. Charles tadqiqotlarida ta'kidlanishicha DIY korpus yaratish faqat o'qituvchilargagina xos emas; balki tor ixtisoslashgan sohalarida ilmiy ish olib borayotgan aspirantlar yoki tadqiqotchilar ham o'z bibliografiyasidagi matnlar asosida shaxsiy DIY korpuslarini osonlik bilan tuzishlari mumkin. Bu ularga lug'atlar yoki grammatik qo'llanmalardagi ma'lumotlarni to'ldiruvchi,

mavzuga xos resurslarni taqdim etadi va o'z ilmiy ehtiyojlariga moslashtirish imkonini beradi. ingliz tilida akademik maqsadlarda o'qitishda (EAP) ko'pincha o'qituvchilar juda qisqa muddat ichida, o'zlari yetarlicha bilmagan sohada yangi kurs tayyorlashga majbur bo'ladilar. Bunday vaziyatlarda DIY (do-it-yourself) korpus o'qituvchilarga notanish fan doirasining diskursiv xususiyatlarini aniqlashda sezilarli yordam beradi. Masalan 4 bosqich talabalarga "Materiallarni tanlay va yangisini yaratish" nomli dasturlarda talabalar tomonida korpus ma'lumotlari jamlandi, talabalar uzlari tuzgan korpus ma'lumotlarida BNC saytidan foydalanishdi. Har bir talaba autentik materiallardan kalit so'zni belgilab oldi va kalit so'zga asosan 15 ta konkordansdan iborat korpus tuzildi va ularning tahlili ma'lum savollarga asosan amalga oshirildi. Kurs materialida konkordans chiziqlardan foydalanishga doir topshiriqlar ham ishlab chiqildi.

these results may lead to further research in the future.

... suggestions of future work are presented in this section.

... will point the way to the future of material science.

... in the future, experiments should focus on durability.

Ko'rib chiqilgan misollar shuni ko'rsatadiki, DIY korpus tahlillari ma'lum bir fanning diskursiv xususiyatlarini ochib berish va ko'plab autentik misollarni taqdim etish imkonini beradi. Shuningdek, korpus pedagogik maqsadlar uchun turlicha taqdim etish imkoniyatlarini yaratadi. Konkordans chiziqlar talabalarni ma'lumotdagi muntazamlikka e'tibor qaratishga yordam bersa, AntConc dasturi yordamida "bo'shliqli konkordanslar" ham tuzilib, gap to'ldirish mashqlarida qo'llanishi mumkin. Agar kengroq kontekst kerak bo'lsa, gaplar yoki butun paragraflar ham janr bosqichlarini ko'rsatish uchun olinadi. Bundan tashqari, so'zlar ro'yxati vositasi korpusdagi barcha so'zlarni chastotasi bilan beradi, bu esa, masalan, fanda ko'p ishlatiladigan referativ fe'llar yoki bog'lovchi ravishlarni ko'rsatishda foydalidir. Xususan, DIY korpus talabalarining ixtisoslashgan yozma ishlari bahosida katta yordam beradi, chunki u umumiy ingliz tili bilan sezilarli darajada farqlanishi mumkin bo'lgan soha xususiyatlarini ko'rsatib beradi. Demak, o'qituvchi uchun bilvosita foydalanishda ham DIY korpus yangi yoki notanish fan doirasida kurs ishlab chiqish va o'qitishda zarur bo'lgan boy ma'lumot manbai sifatida katta imkoniyatlar taqdim etadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, bu izlanishlar talabalar tomonidan o'z savollariga javob topish maqsadida DIY korpus yordamida amalga oshirilgan dastlabki qidiruvlar edi. Demak, korpusdan foydalanishning ilk bosqichidayoq talabalar muhim kashfiyotlar qilishlari mumkin. Shu bilan birga, bu misollar qidiruv savollarini to'g'ri shakllantirishda mashq qilish zarurligini ham ko'rsatadi, chunki olinayotgan ma'lumot haqiqatan ham talabaning savoliga javob berishini ta'minlash muhimdir. Bu borada, qidiruv amaliyotini muntazam takrorlash yanada samaraliroq qidiruv texnikalari va yaxshiroq natijalarga olib kelishi mumkin.

DIY korpuslardan foydalanishga oid avvalgi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalar ularning eng katta afzalligi sifatida yuqori darajadagi sohaga xoslikni e'tirof etadilar, bu esa ularning individual ehtiyojlarini aniqroq va samaraliroq qondirish imkonini beradi (Charles, 2017). Ushbu kursda talabalar asosan umumiy akademik qidiruvlarni amalga oshirgan bo'lsalar-da, ular doimiy ravishda o'z fanlariga xos maxsus diskursga duch kelib turdilar. Bundan tashqari, talabalar o'z DIY korpuslari mazmunini mustaqil nazorat qila olganliklari sababli, ular ushbu resurs ustidan "egallik hissi"ga ega bo'ldilar. Bunday imkoniyat esa oldindan yaratilgan korpuslardan foydalanishda kuzatilmaydi.

Ushbu maqolada DIY korpuslar, ayniqsa yuqori darajada ixtisoslashgan sohalarda faoliyat yuritadiganlar uchun, oldindan yaratilgan onlayn korpuslarga muqobil vosita sifatida samarali ekani ta'kidlandi. DIY korpus tuzish dastlab ma'lum vaqt sarfini talab etsa-da, so'nggi yillarda dasturiy ta'minotdagi yaxshilanishlar bu omilning ahamiyatini kamaytirdi. Natijada, korpusni yaratish jarayoniga vaqt ajratish kelajakda ko'proq vaqtni tejash imkonini beradi. O'qituvchilar va kurs ishlab chiquvchilar uchun DIY korpus sohaga oid matnlarga murojaat qilish, diskursni tahlil qilish va ma'lum bir guruh uchun mos material yaratishni osonlashtiradi. Individual magistrantlar

yoki tadqiqotchilar uchun esa DIY korpus ularning yozuv ehtiyojlariga to'liq mos keladi hamda ular uchun yuqori akademik talablar darajasida qabul qilinadigan sohaviy matnlarni yaratish imkonini beradi. Shuningdek, foydalanuvchilar o'z DIY korpuslarini yaratib, uning afzalliklarini boshdan kechirganlaridan so'ng, ular butun kasbiy faoliyatlari davomida qo'l keladigan ko'nikmaga ega bo'ladilar. Bu ularga tadqiqot yoki o'qitish yo'nalishlari o'zgarib borganda mavjud korpuslarini moslashtirish yoki yangilarini yaratish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Anthony, Laurence. 2014. AntConc (Version 3.4.3) [Computer Software]. Tokyo, Japan: Waseda University. Available from <http://www.laurenceanthony.net/>. ———. 2015. AntFileConverter (Version 1.2.0) [Computer Software]. Tokyo, Japan: Waseda University. Available from <http://www.laurenceanthony.net/>.
2. Boulton, Alex, and Tom Cobb. 2017. *Corpus Use in Language Learning: A Meta-Analysis*. *Language Learning* 67 (2): 348–93.
3. Charles, Maggie. 2012. *Proper Vocabulary and Juicy Collocations: EAP Students Evaluate Do-It-Yourself Corpus-Building*. *English for Specific Purposes* 31 (2): 93–102. ———. 2014. *Getting the Corpus Habit: EAP Students' Long-Term Use of Personal Corpora*. *English for Specific Purposes* 35: 30–40.
4. Chen, Meilin, and John Flowerdew. 2018. *Introducing Data-Driven Learning to PhD Students for Research Writing Purposes: A Territory-Wide Project in Hong Kong*. *English for Specific Purposes* 50: 97–112. Davies, Mark. 2008. *The Corpus of Contemporary American English (COCA): 560 Million Words, 1990-Present*. Available online at <https://corpus.byu.edu/coca/>.
5. Flowerdew, Lynne. 2012. *Exploiting a Corpus of Business Letters from a Phraseological, Functional Perspective*. *ReCALL* 24 (2): 152–68. Hyland, Ken. 2005. *Metadiscourse*. London: Continuum.
6. Leech, Geoffrey. 1997. *Teaching and Language Corpora: A Convergence*. In *Teaching and Language Corpora*, edited by Anne Wichman, Steven Fligelstone, Tony McEnery, and Gerry Knowles, 1–23. London: Longman.

ЭПИК ЖАНР МАНБАЛАРИ

М.Д.Бекбергенова

Ажиниёз номидаги НДПИ Қорақалпоқ адабиёти кафедраси профессори, филология
фанлари номзоди

Аннотация: Ушбу мақолада Бердақ асарлари орқали эпик жанр манбалари ўрганилади. Бердақ қорақалпоқ ёзма адабиётининг вакили бўлиб, миллий адабиётда эпик жанрнинг асосчиларидан ҳисобланади. Унинг «Раўшан», «Айдос баба», «Амангелди», «Ерназар бий», «Аҳмақ патша», «Шежире» каби асарлари қорақалпоқ халқ оғзаки ижодининг бой анъаналарини акс эттиради. Мақолада Бердақ асарларининг тарихий, бадиий аҳамияти, уларнинг эпик жанр ривожига ўрни кўрсатилиб, олимларнинг ушбу ижодий меросни ўрганишга қўшган ҳиссаси таҳлил қилинади. Шунингдек, Бердақшунослик фанининг шаклланиши, матншунослик ва филологик тадқиқотларнинг давом этаётгани ҳақида маълумот берилади.

Калит сўзлар: эпик жанр, эпик поэзия, оғзаки ижод, типологик алоқалар, тарихий достон, қорақалпоқ эпикаси.

Аннотация: В данной статье изучаются источники эпического жанра через произведения Бердаха. Бердах является представителем каракалпакской письменной литературы и считается одним из основоположников эпического жанра в национальной литературе. Его произведения «Раушан», «Айдос баба», «Амангельды», «Ерназар бий», «Ахмак патша», «Шежире» отражают богатые традиции каракалпакского устного народного творчества. В статье показано историческое и художественное значение произведений Бердаха, их роль в развитии эпического жанра, проанализирован вклад ученых в изучение этого творческого наследия. Также будет представлена информация о формировании науки о Бердакове, о продолжающихся текстологических и филологических исследованиях.

Ключевые слова: эпический жанр, эпическая поэзия, устное творчество, типологические связи, исторический эпос, каракалпакская эпика.

Abstract: This article examines the sources of the epic genre through Berdaq's works. Berdakh is a representative of Karakalpak written literature and is considered one of the founders of the epic genre in national literature. His works «Raushan», «Aydos Baba», «Amangeldy», «Yernazar Biy», «Ahmaq Patsha», «Shejire» reflect the rich traditions of Karakalpak oral folk art. The article shows the historical and artistic significance of Berdakh's works, their role in the development of the epic genre, and analyzes the contribution of scholars to the study of this creative heritage. Information will also be provided on the formation of Berdakh studies, the continuation of textual and philological research.

Keywords: epic genre, epic poetry, oral creativity, typological connections, historical epic, Karakalpak epic.

Бадиий адабиётни типологик нуқтаи назардан ўрганиш баъзан тарихий қиёсий тадқиқотнинг бир тури ҳисобланади. Бу адабий ҳодисаларни ўрганишнинг икки тури бўлгани билан, иккови бир хил эмас. Адабиётни қиёсий ўрганиш - бу турли адабиётлар ўртасидаги алоқаларни ўрганиш, уларнинг таъсири ва ўзаро алоқаларини аниқлашдир.

Адабиётнинг типологик жиҳатдан ўрганиш - бу адабий-эстетик умумийликнинг тамойилларива алоқаларини очиб кўриш - деб белгилаган еди академик М.Б. Храпченко [1.22].

Жанр типологиясини тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга. А.С.Пушкин эртақларининг баъзи бир мотивларининг аналогиясини Шарқнинг ҳар хил халқларининг фольклорида

учраши ҳақида ёзган эди. [2.16] Бунинг сабабини Академик М.К.Нурмухамедов кўрсатади: қадимги даврларда изи йўқолиб кетган халқларнинг руҳий дунёсидаги кўп ҳодисаларнинг боғланишлари ва синтези. Мисол сифатида Шарқ халқларининг фольклорида кўп учрайдиган туғилган чақалоқни яшириш мавзуси. Бу мавзу фольклордан ёзма адабиётга ўтган бўлиши мумкин. Шу типологик яқинликни олим Бердақнинг «Аҳмоқ подшо» достонида янги туғилган чақалоқ қизни подшоҳдан яшириб, ернинг остида сақлаши эпизодини мисол қилиб берган. Шунингдек, Бердақнинг «Шажара» достонидаги Чингизхон ҳақидаги афсона аналогияси қирғиз, мўғул, хитой, рус, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Сибир халқларида учрайди. [2.16]

Бердақнинг асарлари халқ орасидан XX асрнинг 30 йилларидан йиғила бошланган. Бу ҳақида филология фанлари доктори, профессор К.Мақсетов ўзининг «Бердақ ижодининг ўрганилиши,» «Шажара»сининг халқчиллиги» деб аталган мақоласида [1.100], профессор А.Пахратдинов «Бердақ шоирнинг бадиий дунёси» деб аталган китобида кенг маълумотлар беради [2.11].

Бердақ асарларини тўплаб, нашрга тайёрлашда О.Кўжуров, С.Мавленов, Ш.Хўжаниёзов, Қ.Айимбетов, М.Дарибоев, А.Бегимов, А.Шамуратов ва бошқаларнинг номларини тилга олиш ўринлидир.

Шоирнинг шеърлари 1938 йилдан бошлаб республикадаги газета-журналларда эълон қилинган.

1940 йили «Қорақалпоқ халқ ижоди» деб аталган тўпلامда шоирнинг асарлари эълон қилинади. [1] Бердақнинг асарлари алоҳида китоб бўлиб 1941, 1950, 1956, 1977, 1987, 1997 йиллари нашрдан чиққан. Аммо бу нашрлардаги шоирнинг кирган асарлари ҳақида Бердақшунослик илмида ҳар хил қарашлар, фикрлар бор. [2.42]

Бердақ шоир ижодини махсус тарзда ўрганган, Бердақшунослик илмининг шаклланиб ривожланишида катта ҳисса қўшган олимлар Н.Давқараев, И.Сағитов, А.Муртазаев, А.Пахратдиновлар ҳисобланади. Бердақнинг ижоди бўйича кўплаб олимлар иш олиб борди, улардан академик М.К.Нурмухамедов, академик Ж.Базарбаев, академик Ҳ.Ҳамидов, филология фанлари докторлари, профессор К.Мақсетов, С.Баҳодирова, К.Худайбергенов, проф.М.Тилеумуратов ва бошқалар Бердақнинг поэзияси, унинг эпик асарлари қорақалпоқ олимлари томонидан кенг тарзда, чуқур ўрганилди. Шоир асарларини текстологик жиҳатдан ўрганиш ҳозирги даврда ҳам давом этмоқда. Бу турдаги тадқиқотлар араб, форс тилларини мукамал билишни талаб этади.

Бердақ қорақалпоқ ёзма адабиётининг вакили. У қорақалпоқ миллий адабиётида эпик жанрнинг ижодкори. Шоирнинг «Раўшан,» «Айдос баба,» «Амангелди,» «Ерназар бий,» «Аҳмақ патша,» «Шежире,» дostonлик асарлари бўлиб ҳисобланади. Бу асарлар бизнинг қорақалпоқ адабиёти тарихида ёзма адабиётнинг намуналари бўлиш билан бирга, миллий ёзма адабиётимиздаги янги эпос жанрининг пайдо бўлишини белгилайди. Л.Н.Тимофеев ва С.В.Тўраевлар тузган «Литературоведческих терминов» («Адабиётшунослик терминларининг луғати») да эпос ҳақида қуйидаги изоҳ берилган: «Эпос юнон тилидан олинган бўлиб, эпос-сўз, гап, ҳикоя деган маънони билдиради. Бу атама турли маънода қўлланилади. 1) Эпик поэзия (эпик жанрлар), 2) Эпос-шеър билан ёзилган катта асар, баъзан эпопея деб аталади. 3) Халқ эпоси - қаҳрамонлик эпопеялари ва қўшиқлари. [3.475] Халқ эпосининг пайдо бўлиши ва шаклланиш анъаналари халқ оғзаки ижодидан бошланади.

Қорақалпоқ фольклорида қаҳрамонлик эпос «Алпамыс,» «Қоблан,» «Қырк қыз,» «Маспатша» ва б. лиро-эпик эпос «Ашық Нәжеб,» «Ғариб ашық,» «Саятхан Ҳамра» ва б. тарихий эпос «Едиге,» эртаклик эпос «Шарияр» ва б. машхур. Бу асарлар қорақалпоқ фольклорининг катта эпос намуналари бўлиши билан бирга, бизнинг халқимизнинг миллий ғурури. Қорақалпоқ адабиётшунослик илмида ва фольклоршуносликда бу халқ асарларини дoston деган термин билан атайди. Таниқли фольклорист, проф. Қ.Мақсетов «қорақалпоқлар орасида «дoston» деган тушунча анча эрта вақтлардан бошлаб тарқалган,»

- деб ёзган эди.[4.225]

Шунингдек, Бердакнинг «Аҳмак патша» асарини шоирнинг ўзи дoston деб атаганини ва «йирик шеърый асарларни дoston деб аташ Навоий, Ҳофиз, Жомий давридан бошлаб анъана сифатида шаклланган»ини таъкидлайди.[4.226]

Профессор А.Пахратдинов Бердакнинг эпик асарлари бўйича катта махсус тарзда катта монография ёзди.[2]

Бу илмий ишда Бердакнинг дostonлик асарлари тарихий-қийосий нуқтаи назардан ўрганилган. «Шежире» деган сўз умуман қадим замонлардан бери туркий тилли халқларнинг тушунчасида ёзма нусхадаги халқ тарихи деган маънони англатиб келган,» -деб тушунтиради олим.[5]

Шунингдек Бердакнинг «Шежире» дostonи бўйича биринчи бўлиб илмий иш ёзган Н.Давқараевнинг «Бердак шоир» асарига тўхталиб ўтади.

Русларнинг «Ипатьевская летопись,» Хоразм тарихчиси Абул Фазлах Бейҳақийнинг ёзган маълумотлари билан таништириб, Бердакнинг «Шежире» дostonини чуқур ўрганган ва уни қорақалпоқ классик адабиётининг бадиий асари эканлигини исботлаган. Профессор А.Пахратдинов бу номи тилга олинган асарида Бердак шоирнинг дostonлик асарларининг эпик хусусиятга эга эканлигини, ёзма адабиёт намуналари сифатида юқори баҳолаган.[2.10]

Академик М.К.Нурмухамедов Бердакнинг «Шежире» дostonини жанри бўйича поэма-йилнома деб белгиллаган. «Бу поэма, - деб ёзган олим, - бир неча олимлар авлодларини ўзига жалб қиладиган қимматли ва қизиқарли тарихий этнографик манба.»[5.25]

Филология фанлари доктори А.Муртазаев Бердак шоирнинг «Аҳмак патша» асари бўйича махсус асар ёзган.[6]

«Аҳмак патша» асарининг эпик белгилари бўйича адабиётшуносларнинг ҳар хил фикрларини келтириб, «Аҳмак патша» Бердакнинг ўзининг яратган оригинал асари, ёзма сифатга эга бадиий асар, ёзма характердаги дoston ва шунинг билан бирга поэмастик белгиларга ҳам эга эканлигини исботлаган.[6.25]

Бердакнинг «Амангелди,» «Айдос баба,» «Ерназар бий» дostonлик асарлари тарихий воқеалар асосида ёзилган. Профессор А.Пахратдинов Бердак шоирнинг дostonлик асарларини икки гуруҳга «тарихий ҳужжатли дostonлик» ва «адабий бадиий ёзма дostonлик» деб ажратади. «Хоразм,» «Шежире,» «Амангелди,» «Айдос баба,» «Ерназар бий» асарларини тарихий ҳужжатли дostonлик асарлар деб кўрсатади. «Аҳмак патша,» «Еркабай,» «Раўшан» дostonларини эса адабий бадиий ёзма асарлар деб белгилайди.[2.59]

Адабиётшунослик илмида типологик алоқалар, генетик ва адабий алоқалар деб аталадиган муаммолар мавжуд. Типологик алоқалар бу адабий ҳодисалар орасидаги (асарлар, ёзувчиларнинг умумий услуби, адабий оқимлар ва йўналишлар) бутун бир давр адабиётлари орасидаги объектив алоқалар яқинлиги тушунилади.

Типология деган термин нарсаларнинг ёки ҳодисаларнинг ҳар хил типлар орасидаги муносабатни кўрсатадиган классификация деган мазмунни билдиради.

Қорақалпоқ адабиётининг классик шоири Бердак эпик поэзиянинг яратувчиси. Унинг «Аҳмоқ подшо» асарининг жанри ҳақида адабиётшунос олимлар ҳар хил фикрлар билдирган. Бердак шоирнинг ўзи «Аҳмоқ подшо» дostonини «Қисса» деб атайди. «Бир қиссаны оқыганда,» «Бу қиссага кўнгил бўлдим.» [8.181]

Қисса деган термин араб тилидан олинган бўлиб ҳикоя, повесть деган маънони билдиради. «Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг фольклорида ва ёзма адабиётида кенг тарқалган сюжетли асарлар. Қиссанинг сюжети чигал-чигал воқеаларга бой, тинглашга ва ўқишга қизиқарли бўлиб келади.» [9.110]

«Аҳмоқ подшо» асарининг сюжети Гулимнинг бошидан ўтган воқеаларга қурилган. Подшо қирқ хотин олса ҳам, бефарзанд. Шунинг учун элдаги ёш, гўзал қизларни подшо саройига олиб келишни буйруқ беради. Подшо саройидаги 40 аёлнинг аҳиллиги, Гулимга

ғамхўр бўлиши, ер остига аёллар ўзларига сарой қуриб қўйгани, туғилган ёш чақалоқлар Гулзор ва Анорнинг шу ер остидаги саройда боқиб, вояга етгунча тарбияси, хаёлий, ажойиб эртаклик услубда тасвирланган. Бердақ ижодини тадқиқ этувчилардан бири олим А.Муртазаев «Аҳмоқ подшо» асарининг жанр шаклини дoston деб белгилаган. «Аҳмоқ подшо» - ўз даврининг классик қимматли асари. У жанр хусусияти жиҳатидан роман ҳам, поэма ҳам, қисса ҳам, тарихий жир ҳам эмас, - дoston.»[10.116-144]

Бердақ шоир «Аҳмоқ подшо» асари билан ёзма адабиётда дostonнинг янги турини яратди. Бу эпик жанрнинг ривожланишида унинг типологик боғланишини белгилайди.

XX аср Қорақалпоқ адабиётида Бердақ шоирнинг адабий анъанаси давом этиб ривожланди. Т.Жумамуратовнинг «Макаря сулув» асарининг жанр шакли ҳақида ҳам адабий тадқиқотчилар уни «қисса,» «Роман,» «Поэма,» «Дoston» деган фикрларнинг билдирилгани маълум. «Макария сулув» қиссаси шоирнинг энг катта асарларидан бири. Бунда шоир кенг планда ўтмишдаги халқ турмушининг муҳим воқеаларини сўз этади, тарих ҳақиқатини яширган қадимги афсоналарга алоҳида жон беради.» [11.97] Шоирнинг ўзи бу асарни дoston деб кўрсатади.

Умумлаштириб айтганда эпик жанрнинг типологияси қорақалпоқ оғзаки адабиётида дoston, ёзма адабиётдаги дoston, халқ дostonи, қисса ва яқка муаллифлар яратган хаёлий ажойиб эртаклик туридаги дostonлар билан боғлиқ.

Адабиётлар:

1. Храпченко М.Б. Вопросы литературы. №2 ,1968.
2. Нурмухамедов М.К. Сказки А.С.Пушкина и фольклор народов Средней Азии. Ташкент, издательство «Фан» Узбекской ССР, 1983.
3. Мақсетов Қ. Бердақ творчествосының үйренилиўи// Бердақ ҳақында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987.
4. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр дөретиўшилигиниң гейпара мәселелери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2003.
5. Словарь литературоведческих терминов. М.: «Просвещение», 1974.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. Нөкис, «Билим», 1996.
7. Муртазаев А. Бердақтың «Ақмақ патша» поэмасы. Нөкис: «Қарақалпақстан».
8. Бердақ. Таңламалы шығармалары. Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.
9. Ахметов С. Есенов Ж. Жарымбетов Қ. Әдебияттанў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис: Билим, 1994.
10. Муртазаев А. Классикалық дөретпелердиң авторлығы ҳәм «Ақмақ патша» ның жанрлық өзгешелиги ҳақында.// Бердақ ҳақында сөз. Нөкис: Қарақалпақстан, 1987.
11. Мақсетов Қ. «Т.Жумамуратовтың «Макаря сулыў» повестыиниң халықлық белгилери» // Фольклор ҳәм әдебият. Нөкис: Қарақалпақстан, 1975.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИНОЯЗЫЧНОЙ ОНОМАСТИКИ

Велиева С.Р.,

преподаватель, Джизакский филиал Национального университета Узбекистана
имени Мирзо Улугбека

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей лексико-семантической интерпретации иноязычной ономастики в современной русской речи, выявлению специфики её функционирования в условиях активного межкультурного взаимодействия и процесса глобализации. Анализируется функционирование заимствованных имен собственных в русскоязычном дискурсе, определяются их когнитивные, культурные и коммуникативные функции. Подчеркивается, что иноязычные имена собственные выступают не только следствием языковых контактов, но и индикатором протекающих в социуме культурно-исторических и когнитивных изменений. Основное внимание уделяется вопросам семантической адаптации заимствованной ономастики в ходе её включения в российскую языковую систему. Исследование базируется на современных методологических подходах лингвистического анализа и новейших достижениях ономастических наук.

Ключевые слова: ономастика, иноязычная лексика, семантика, заимствование, адаптация, имя собственное, когнитивная, глобализация, лингвистика.

Annotatsiya. Maqola zamonaviy rus nutqida chet til onomastikasining leksik-semantik talqin xususiyatlarini, faol madaniyatlararo o'zaro ta'sir va globallashuv jarayonlari sharoitida uning funksional xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Rus tilidagi diskursda o'zlashtirilgan atoqli otlarning ishlatilishi tahlil qilinadi, ularning kognitiv, madaniy va kommunikativ funksiyalari aniqlanadi. Ta'kidlanishicha, chet tillardagi atoqli otlar nafaqat til aloqalarining natijasi, balki jamiyatda kechayotgan madaniy-tarixiy va kognitiv o'zgarishlarning ko'rsatkichi sifatida ham namoyon bo'ladi. Asosiy e'tibor o'zlashtirilgan onomastikaning rus tili tizimiga kirib borish jarayonidagi semantik moslashuv masalalariga qaratilgan. Tadqiqot zamonaviy lingvistik tahlilning metodologik yondashuvlari hamda onomastika fanining so'nggi yutuqlariga asoslanadi.

Kalit so'zlar: onomastika, chet tili leksikasi, semantika, o'zlashtirish, moslashuv, atoqli ot, kognitsiya, globallashuv, lingvistika.

Abstract. The article is devoted to the study of the features of lexical and semantic interpretation of foreign onomastics in modern Russian speech, as well as to identifying the specifics of its functioning in the context of active intercultural interaction and globalization. The functioning of borrowed proper names in Russian-language discourse is analyzed, and their cognitive, cultural, and communicative functions are determined. It is emphasized that foreign proper names are not only a consequence of linguistic contacts but also an indicator of cultural-historical and cognitive changes taking place in society. The main attention is paid to the issues of semantic adaptation of borrowed onomastics during its integration into the Russian linguistic system. The study is based on modern methodological approaches of linguistic analysis and the latest achievements in onomastic studies.

Keywords: onomastics, foreign vocabulary, semantics, borrowing, adaptation, proper name, cognition, globalization, linguistics.

Актуальные трансформации мирового языкового пространства характеризуются интенсификацией межкультурных и межъязыковых взаимодействий, что проявляется в изменении ономастической составляющей русского языка. Процесс заимствования антропонимов и топонимов является естественным следствием глобализационных процессов, расширения сферы международной коммуникации и усиления культурных

обменов. Современные направления лингвистических исследований демонстрируют устойчивый рост интереса к анализу динамики и функциональной значимости ономастических систем в условиях глобального языкового контакта. Особый акцент делается на изучении семантических характеристик иноязычных имен собственных, интегрирующихся в национальные языки и формирующих важные элементы культурного кода народов. Следовательно, важной задачей научного познания становится углубленное осмысление сложной и многоаспектной природы лексико-семантических структур иноязычной ономастики в рамках языкового поля.

Иноязычная ономастика играет ключевую роль в лексико-семантическом пространстве языка благодаря своей уникальной способности совмещать номинативно-идентификационную функцию с культурными коннотациями и символическими значениями. Имя собственное не только обозначает определенный объект или явление, но и выступает важным средством выражения культурно-ассоциативного опыта, выражающего оценки и ассоциации, характерные для конкретной этнокультурной среды. Процессы интернационализации и миграции приводят к активному проникновению заимствованных антропонимов и топонимов в русский язык, где они подвергаются сложному процессу смыслового переосмысления и адаптации. Формирование семантики иноязычных имен осуществляется под воздействием комплекса когнитивных и социокультурных факторов, влияющих на восприятие и интерпретацию этих единиц в новом языковом и культурном контексте. Современные исследования показывают, что восприятие и интерпретация имён собственных тесно связаны с ментальными репрезентациями и культурными стереотипами [10]. При этом национальные языки демонстрируют разные стратегии адаптации ономастических единиц.

Ономастика представляет собой самостоятельный раздел науки о языке, объектом которого служат имена собственные. Эти единицы отличаются от обычных знаменательных слов особым характером номинации, выделяя объекты среди однотипных путем присвоения уникального обозначения. Согласно определению выдающегося отечественного исследователя А. В. Суперанской, ономастическая система составляет неотъемлемую часть общей лексической системы языка, обладая при этом особыми характеристиками как в плане семантики, так и внутренней организации. Важнейшими чертами ономастики являются особая природа означивания объектов, высокий уровень социальной маркированности и тесная связь с культурой народа. Изучается ономастика с позиций исторического, сравнительного, географического и психолингвистического подходов, позволяющих раскрыть разнообразие способов образования и эволюции имен собственных в языках разных народов.

Проблематика семантического статуса имен собственных продолжает оставаться предметом активных научных обсуждений. Традиционно принято считать, что имена собственные функционируют исключительно как индивидуальные знаки идентификации конкретных лиц, предметов или мест, не обладающие денотативным содержанием. Однако современная наука (работы В.Н. Топорова, Е.В. Пименовой, А.М. Журавлёва и других исследователей) показывает, что помимо основной идентификационной функции, они способны приобретать дополнительные смыслы, связанные с культурными стереотипами, эмоциями и ценностными установками носителей языка [3]. Такие вторичные значения возникают вследствие длительного употребления имени собственного в определённом социальном и культурном контексте, приобретая статус устойчивого ассоциативного признака [6]. Таким образом, имена собственные оказываются полнозначными единицами языка, несущими дополнительную смысловую нагрузку и способствующими передаче значимых компонентов культурной памяти.

Проведённый лексико-семантический анализ продемонстрировал, что заимствованные имена собственные зачастую сохраняют исходную этимологическую форму, однако

обогащаются новыми ассоциативными оттенками в принимающей языковой среде. Англо-американские антропонимы и топонимы нередко наделяются дополнительными символическими или престижными функциями. Например, в русской культуре подобные названия отображают динамику процессов культурной интеграции и глобализации. Их включение в русскоязычный дискурс обусловлено разнообразием мотиваций, таких как исторические события (колонизационные, торговые, миссионерско-религиозные контакты) и современные факторы распространения массовой культуры и технологий.

Заемствованная иноязычная ономастика оказывает значительное воздействие на образ мысли и восприятие окружающего мира русским языком. Подобные наименования («Париж», «Лондон», «Амстердам»), сохраняя своё основное назначение указывать на конкретные географические точки, одновременно формируют у носителя языка ряд устойчивых ассоциативных образов, определяемых культурной традицией и коллективным сознанием. Этот эффект способствует накоплению дополнительного пласта семантических признаков, существенно увеличивая познавательную ценность и выразительные возможности заимствованного имени собственного.

Иноязычная ономастика служит инструментом межкультурного взаимодействия. Она не только обозначает, но и концептуализирует явления чужой культуры. В этом контексте важным является понятие когнитивного поля, где имя собственное выступает как знак и как носитель культурного смысла [13].

Лексико-семантическая адаптация заимствованных онимов в русском языке осуществляется посредством последовательных этапов освоения: начальная фаза фонетической ассимиляции (например, адаптация английского названия Manchester в форме «Манчестер»), последующая морфологическая интеграция (приобретение способности изменяться по падежам, родам и числам, как в примере с названием города «Париж» — «Парижа»), и финальная стадия семантического переосмысления, при которой имя собственное обогащается метафорическими и символическими коннотациями. В результате такого процесса семантика заимствованных имен оказывается многослойной, объединяя прямое референциальное значение с дополнительно сформированными культурно-значимыми элементами, прочно фиксирующимися в языковом сознании носителей. Иноязычные онимы выполняют важную культурно-коммуникативную функцию, отражая процессы взаимодействия языков и культур. Через них в национальную картину мира проникают новые концепты, культурные реалии и ценностные ориентиры.

Лексико-семантическое содержание иноязычной ономастики представляет собой сложную, многокомпонентную структуру, сочетающую в себе языковые, культурные и когнитивные характеристики. В процессе адаптации заимствованные имена собственные претерпевают изменения, частично теряя исходные признаки, но приобретая новое значение, соответствующее стандартам и ассоциативным структурам русского языка. Это ведет к созданию многослойной семантической конструкции, отражающей взаимодействие языка, культуры и когнитивной активности носителей.

Иноязычная ономастика не только иллюстрирует интенсивность языковых контактов, но и раскрывает культурную эволюцию общества, показывая, каким образом через имена собственные в язык внедряются новые смыслы, символы и ценности. Она функционирует как сложная динамическая система, проявляя механизм взаимодействия языков и культур. Лексико-семантический анализ иноязычной ономастики помогает лучше осознать процессы заимствования и адаптации в условиях современности. Перспективным направлением дальнейших исследований остается глубокое изучение когнитивных и прагматических функций иноязычных ономастических единиц в контексте глобализации, что позволит ещё точнее определить роль заимствованных имён собственных в формировании общечеловеческого культурного сознания и укреплении межкультурного взаимопонимания.

Список использованной литературы

1. Алексеенко М.А., Лукина Т.И. Языковая картина мира и проблемы перевода // Вестник Московского университета. Серия 22: Теория перевода. — 2018. — № 1. — С. 11–20.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том I. Лексическая семантика. — Москва: Школа «Языки славянской культуры», 2009. — 560 с.
3. Берков В.П. О некоторых проблемах переводоведения // Вопросы филологии. — 2015. — № 3. — С. 5–14.
4. Бурцева, И. А. (2020). Лингвокультурные особенности ономастики в современном русском языке. Москва: МГЛУ.
5. Володарская Э.Ф. Путеводитель по литературным тропам // Филологические науки. — 2012. — № 4. — С. 46–57.
6. Давид, Ж. (2021). Ономастические термины в публицистике Чешского национального корпуса. Журнал лингвистики, 72(1), 114–123.
7. Журавлёв А. М. Имена собственные в русском языке и речи. — М.: Изд-во МГУ, 2005.
8. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. Учебное пособие. — Москва: Гнозис, 2001. — 270 с.
9. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. — М.: Наука, 2004.
10. Леонтович О.А. Русско-английское коммуникативное поведение. Монография. — Волгоград: Перемена, 2005. — 360 с.
11. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. — Москва: Искусство, 1970. — 384 с. Пименова Е. В. Семантика и когнитивные аспекты онимов. — СПб., 2011.
12. Никитин М.В. Курс лекций по лексикологии. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2010. — 256 с.
13. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. — М.: Наука, 1988.
14. Реформатский А.А. Введение в языковедение / Под ред. В.А. Виноградова. — Москва: Аспект-Пресс, 2001. — 536 с.
15. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. — М.: Наука, 1973.
16. Супрун А.Е. Словообразование и части речи. — Минск: Вышэйшая школа, 1965. — 240 с.
17. Топоров В. Н. О семантической структуре имени собственного. — Вопросы языкознания, 1962, №2.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

OLIY TA'LIMDA TASHKILY-BOSHQARUV TIZIMNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

X.Umarova

*Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
p.f.f.d., (PhD), dotsent*

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy global iqtisodiyotda kechayotgan raqamli transformatsiya, innovatsion jarayonlar va mehnat bozoridagi dinamik o'zgarishlar sharoitida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish masalalari tahlil qilingan. Institutsional innovatsiyalar, raqamli ta'lim modellari, kompetentlikka asoslangan yondashuv va inson kapitalini strategik rivojlantirishning ilmiy-nazariy hamda amaliy asoslari yoritilgan. O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar tahlil qilinib, samaradorlikni oshirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, modernizatsiya, raqamli transformatsiya, institutsional innovatsiyalar, inson kapitali, raqobatbardoshlik, innovatsion texnologiyalar.

ADAPTATION OF THE EDUCATION SYSTEM TO THE REQUIREMENTS OF THE ECONOMY IN UZBEKISTAN: PROBLEMS AND PROSPECTS

Kh.Umarova,

*independent researcher of the National Pedagogical University of Uzbekistan named
after Nizami, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor*

Abstract. This article analyzes the issues of modernizing the education system in the context of digital transformation, innovative processes, and dynamic changes in the labor market in the modern global economy. The scientific-theoretical and practical foundations of institutional innovations, digital education models, a competency-based approach, and the strategic development of human capital are highlighted. The reforms being implemented in the education system of Uzbekistan were analyzed, and proposals and recommendations aimed at increasing efficiency were developed.

Keywords: education system, modernization, digital transformation, institutional innovations, human capital, competitiveness, innovative technologies.

Kirish. Zamonaviy global iqtisodiy sohada yuz berayotgan tub islohotlar, raqamli transformatsiya, innovatsion texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimini har tomonlama modernizatsiya qilishni taqozo etmoqda. Xususan, iqtisodiy tartibdagi dinamik sifat o'zgarishlari sharoitida ta'lim sub'ektlari bilan iqtisodiyotning institutsional tuzilmalari o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini takomillashtirish, ta'lim sohasida institutsional innovatsiyalarni joriy etish va uning amaliy samaradorligini ta'minlash ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Globalizatsiya sharoitida emas, balki uning chegarasidan tashqarida ham ta'lim tizimini samarali tashkil etish mamlakatning uzoq muddatli barqaror iqtisodiy rivojlanishi, milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligini yuksaltirish va inson kapitali sifatini oshirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, iqtisodiy o'sishni jadallashtirish, iqtisodiyot tarmoqlarini

modernizatsiya qilish va jahon bozorida mamlakat, mintaqa hamda shaxsning raqobatbardoshligini ta'minlash ta'lim tizimini neoiqtisodiy davr talablariga mos holda qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Bu jarayonda mavjud mahalliy tajribani tahlil qilish, ilg'or xalqaro amaliyotni implementatsiya qilish va ta'limni iqtisodiy rivojlanishning strategik drayveri sifatida ko'rish muhim ahamiyatga ega. Muammoning dolzarbligi shundaki, ta'lim va iqtisod o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur yorituvchi konseptual va uslubiy yondashuvlar hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Shu bois ushbu masalani ilmiy jihatdan o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy, milliy iqtisodiy strategiyani takomillashtirish nuqtai nazaridan ham katta ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya. Maqola quyidagi metodologik yondashuvlar va usullarga asoslanadi:

Institutsional tahlil – ta'lim va iqtisod o'rtasidagi munosabatlarni tuzilmaviy jihatdan o'rganish.

Sistemali yondashuv – ta'lim tizimini iqtisodiy va ijtimoiy tizimlar bilan birgalikda kompleks tahlil qilish.

Qiyosiy tahlil – milliy va xalqaro tajribalarni solishtirib o'rganish.

Ekspert baholash usullari – sohaviy mutaxassislar fikri asosida amaldagi jarayonlarni baholash.

Tarkibiy-dasturli tahlil – ta'lim siyosati va strategiyalarining iqtisodiy samarasini tahlil qilish.

Deskriptiv va analitik tahlil – statistik ma'lumotlar asosida amaldagi holatni o'rganish va xulosalar chiqarish.

Asosiy qism. Global iqtisodiyotda kechayotgan tezkor o'zgarishlar, raqamli transformatsiya va innovatsion texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimiga mutlaqo yangi talablarni qo'yimoqda. Iqtisodiy jarayonlar dinamikasi, bozor munosabatlarining diversifikatsiyasi va institutsional tuzilmalardagi o'zgarishlar ta'limning nafaqat ijtimoiy, balki iqtisodiy drayver sifatidagi ahamiyatini yanada oshirmoqda. Shu sababli ta'lim va iqtisod o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur tahlil qilish, institutsional innovatsiyalarni joriy etish, ta'lim sub'ektlarining iqtisodiy muhitga moslashuvchanligini ta'minlash bugungi kunning dolzarb talablaridan biridir. Ayniqsa, O'zbekistonning neoiqtisodiy rivojlanish bosqichida raqobatbardoshlikni saqlab qolish va oshirish ta'lim tizimini takomillashtirish bilan bevosita bog'liq bo'lib, mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada ortiradi.

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish jarayonida ta'lim tizimi ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikning asosiy omillaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Inson kapitali nazariyasiga ko'ra, ta'limlashgan va yuqori malakaga ega shaxslar mehnat unumdorligini oshiradi, innovatsion iqtidorni rivojlantiradi va iqtisodiy o'sishning ichki drayveriga aylanadi. T. Shuls, G. Bekker, R. Solou kabi olimlar inson kapitaliga yo'naltirilgan investitsiyalarni iqtisodiy taraqqiyotning asosiy sharti sifatida ta'kidlagan.

Institutsional iqtisodiyot nuqtai nazaridan qaralganda esa ta'lim tizimi faqat bilim berish jarayoni bo'lib qolmay, balki iqtisodiy institutlar – bozor mexanizmlari, mehnat bozori, siyosiy va ijtimoiy institutlar bilan uzviy bog'liq tizim sifatida namoyon bo'ladi. Demak, ta'lim va iqtisodiyot o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rganishda bilimlar rivoji, kadrlar sifati, innovatsion salohiyat, ta'limni moliyalashtirish, mehnat bozori strukturasi kabi ko'plab omillar inobatga olinishi lozim.

Neoinstitutsional yondashuv ta'lim jarayonlarini jamiyatning umumiy institutsional muhiti bilan bog'laydi. Unga ko'ra, ta'limda amalga oshiriladigan islohotlar iqtisodiyotdagi o'zgarishlar bilan muvofiqlashtirilmasa, samaradorlik past bo'ladi. Shu bois, ta'lim iqtisodiy islohotlarning tarkibiy qismi, iqtisodiy o'sishning ma'naviy va intellektual asosi hisoblanadi.

Ta'lim tizimi va iqtisodiy institutlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir ko'pqirrali va tarkibiy jihatdan murakkab hisoblanadi. Iqtisodiyot sub'ektlari – korxonalar, biznes tuzilmalar, davlat tashkilotlari va fuqarolik jamiyati institutlari ta'lim tizimining asosiy ijtimoiy hamkorlari sifatida faoliyat yuritadi. Ushbu munosabatlar quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. Mehnat bozori ehtiyojlari va kadrlar tayyorlash tizimi. Mehnat bozorida talab qilingan kadrlar strukturasi, kompetensiyaviy talablar va malaka standartlari ta'lim tizimiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Aniq va shaffof kasb standartlarining mavjudligi kadrlar sifatini oshiradi.

2. Korxonalar va ta'lim muassasalarining hamkorligi. Dual ta'lim, ishlab chiqarish amaliyotlari, korporativ ta'lim dasturlari institutsional hamkorlikning samarali shakli sifatida rivojlanmoqda.

3. Davlat siyosatining ta'siri. Ta'limga oid qonunchilik, moliyalashtirish siyosati, grantlar, stipendiyalar, innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash iqtisodiy tizim bilan bog'liq institutsional omillardir.

4. Xususiy sektor ishtirokining kuchayishi. Xususiy ta'lim muassasalari, korporativ o'quv markazlari va startap ekotizimlari iqtisodiy muhitda bilimlar yaratilishiga hissa qo'shadi.

Shu jihatdan qaraganda, ta'lim tizimining institutsional tuzilmalar bilan integratsiyasi iqtisodiy rivojlanishning asosiy tamoyiliga aylanib bormoqda.

Institutsional innovatsiyalar va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri. Institutsional innovatsiyalar – bu ta'lim tizimining tuzilmasi, boshqaruvi, mazmuni, texnologiyalari va ta'lim xizmatlarini ko'rsatish shakllaridagi yangi, samarali va qadr yaratadigan o'zgarishlardir. Ularning iqtisodiy rivojlanishga ta'siri quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

Raqamli transformatsiya va ta'lim. Raqamli texnologiyalar ta'limning mazmun va shaklini tubdan o'zgartirdi. Onlayn ta'lim, gibrid o'qitish, elektron platformalar va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish inson kapitali sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Raqamli sohadagi innovatsiyalar ta'limni qiymat yaratuvchi iqtisodiy resursga aylantirmoqda.

STEM va innovatsion ta'lim modellari. STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvi zamonaviy iqtisodiyotga mos kadrlarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Uning asosiy maqsadi – texnologik bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirgan, muammo yecha oladigan va innovatsiya yarata oladigan kadrlar tayyorlash.

Dual ta'lim modellari. Dunyoda keng qo'llanilayotgan dual ta'lim korxonalar bilan hamkorlikda kadrlar tayyorlashni nazarda tutadi. Bu model mutaxassislarning haqiqiy ish jarayonini o'rganishiga, kasbiy ko'nikmalarining shakllanishiga va iqtisodiy muhitga tez moslashishiga xizmat qiladi.

Kesishma sohalardagi korporativ ta'lim. Korporativ ta'lim korxonalarning ichki kadrlar siyosatiga asoslanib, aniq mehnat vazifalari uchun zarur kompetensiyalarni rivojlantiradi. Bu jarayonni institutsional innovatsiya sifatida ko'rish mumkin, chunki u mehnat bozoridagi raqobatbardoshlikni oshiradi.

O'zbekistonda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan strategiyaning muhim qismi hisoblanadi. Oliy, o'rta maxsus va umumiy ta'limda qator tub o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan:

Inson kapitali va milliy raqobatbardoshlikning o'zaro bog'liqligini quyidagi holatlarda ko'rish mumkin.

Ta'lim – milliy iqtisodiy raqobatbardoshlikning o'zagi hisoblanadi. Inson kapitali sifatining oshishi mehnat unumdorligini, texnologiyalarni o'zlashtirish darajasini va innovatsion salohiyatni kuchaytiradi.

Ta'limning raqobatbardoshlikka ta'siri quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. Mehnat unumdorligi oshadi. Kadrlar malakasining yuqoriligi ish samaradorligini oshiradi.

2. Innovatsion faollik kuchayadi. Yangilik yarata olish qobiliyati iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlaydi.

3. Texnologik transfer tezlashadi. Ta'limli mutaxassislar yangi texnologiyalarni tez o'zlashtiradi.

4. Eksport salohiyati kengayadi. Yuqori malakali kadrlar iqtisodiy sohalarning xalqaro bozorga chiqish imkoniyatlarini oshiradi.

Shuning uchun ta'limni iqtisodiy rivojlanishning strategik resursi sifatida qarash, uning nafaqat ijtimoiy, balki iqtisodiy funksiyalarini kuchaytirish zarur.

Tahlillardan kelib chiqib, O'zbekiston ta'lim tizimini iqtisodiy jarayonlar bilan integratsiya qilish bo'yicha quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Mehnat bozoriga muvofiq kompetensiyaviy ta'lim standartlarini yaratish.
2. Barcha ta'lim bosqichlarida STEM va innovatsion ta'lim modellarini tatbiq etish.
3. Dual ta'limni barcha viloyat va tarmoqlarda keng joriy etish.
4. Korxonalar bilan strategik hamkorlik platformalarini yaratish.
5. Ta'lim infratuzilmasining raqamli rivojlanishini jadallashtirish.
6. Xalqaro ta'lim xizmatlari eksportini oshirishga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish.
7. O'qituvchilar malakasini korporativ va innovatsion formatda qayta tayyorlash.
8. Innovatsion loyihalar uchun grant va venchur dasturlarini kengaytirish.

Ushbu takliflar asosida ta'lim va iqtisod o'rtasidagi institutsional aloqalarni tahlil qilishda yangi nazariy yondashuvlar ilgari suriladi, ta'limning iqtisodiy drayver sifatidagi roliga yangicha ilmiy qarashlar taklif etiladi.

Amaliy tavsiyalar asosida esa, oliy ta'lim tashkilotlarida milliy raqamli ekotizimi LMS, AI, Big Data yaratiladi, pedagoglarning raqamli va innovatsion kompetensiyasi oshiriladi,

korxonalar bilan dual ta'lim, stajirovkalar, texnoparklar integratsiyasi kuchaytiriladi, universitet avtonomiyasi va korporativ boshqaruv kengayadi, kompetentlikka asoslangan dasturlar va STEM/STEAM modellari joriy etiladi, inson kapitalini rivojlantirish bo'yicha milliy indikatorlar tizimi shakllantiriladi, Davlat-xususiy sheriklik asosida ta'limning moliyalashtirish mexanizmlari diversifikatsiya qilinadi.

Shuningdek, ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, milliy raqobatbardoshlikni oshirish, innovatsion ta'lim modellarini joriy etish va davlat ta'lim siyosatini takomillashtirishda amaliy qo'llanma sifatida xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, modernizatsiya jarayonlari ta'limni nafaqat texnologik, balki institutsional jihatdan ham qayta tashkil etishni talab qiladi. Raqamli transformatsiya, innovatsion modellar, kompetentlikka asoslangan yondashuv va inson kapitalini strategik rivojlantirish bugungi kunning eng muhim yo'nalishidir. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar natijani berayotgan bo'lsa-da, ularni tizimli va ilmiy asosda davom ettirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar ro'yxati (Bibliography):

1. Sh.Qurbonov, E.Seytxalilov. Ta'lim sifatini boshqarish. – T.: “Turon Iqbol”, 2006. - 590 b.
2. A.Radjiev, F.Karimov, A.Ibragimov. TALIS-2018 Xalqaro tadqiqotlari talablari asosida o'tkazilgan so'rovnoma va tadqiqot hisobotining ma'lumotlar to'plami. 2-qism. Toshkent-2022. 119 bet.
3. European Education Area. The Bologna Process and the European Higher Education Area. Poslednee obnovlenie: 18 June 2022 education.ec.europa.eu.
4. IQAA. The Bologna Process. Institutsional sayt — ta'lim sifatini ta'minlash jihatlari iqaa.org.
5. Wikipedia. Bologna Process. Tarixiy rivojlanish, 48 ta davlatdan iborat ishtirokchilar ro'yxati va ECTS ochib beruvchi sikllara haqida ma'lumot Vikipediya.
6. IQAA. The Bologna process in Kazakhstan. Qozog'istonning Boloniya jarayoniga qo'shilishi va natijalari iqaa.org.
7. IQAA Press Center. Kazakhstan joined the Bologna Process (March 2010). Qozog'istonning a'zoliqi haqida, va uning samaralari iqaa.org.
8. Abdikarimova, Z. The Problems of Implementing the Bologna Process in the Higher Education System of Uzbekistan. International Journal of European Studies, 3(1), 23–26. 2019. sciencepublishinggroup.com.
9. Zhukovskaya, I. E. Bologna System in the Republic of Uzbekistan: Monitoring and Current Trends. Sovremennaya Evropa, No 3 (131), 173–187. 2025. Eco-Vector Journals Portal.
10. Sherboeva, N. The Main Provisions of the Bologna Process and Its Relevance for Uzbekistan. MMIT Proceedings, 215–217. 2023. mmit.tiue.uz.
11. Amangeldyevich, E. B., et al. Higher education in Kazakhstan in terms of the Bologna process: Problems, solutions. New Trends and Issues Proceedings on Humanities and Social Sciences, 3(7), 37–43. 2017. un-pub.eu.
12. Lodhi, I., & Ilyassova Schoenfeld, A. The Bologna process and its impact on the higher education reforms in Kazakhstan: a case of policy transfer and translation. Studies in Higher Education, 204–219. 2022. OUCI.
13. SpringerLink. Twenty Five Years of Bologna Process. The Coexistence of

Different Frameworks and the Challenges for the European Higher Education Area. FOHE BPRC 2024, pp. 1–8 SpringerLink.

14. UNESCO. Indicators for Quality Assurance in Higher Education. 2021.
15. UNESCO. Higher Education Transformation Roadmap – 2022.
16. OECD. Measuring Performance in Higher Education Institutions. 2023.
17. OECD. Innovative Governance Models in Higher Education –2023.
18. EFQM Excellence Model (2020 Edition).
19. ISO 21001:2018 — Educational organizations — Management systems for educational organizations.
20. ISO 21001:2018 – Educational Organizations Management System Standard.
21. UzDaily.uz. Higher Education Reform Overview in Uzbekistan – 2025.

BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA TOLERANTLIK KOMPETENSIYALARINI ELEKTIV KURS VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Karimova Ezozxon Gapirdjanovna,

*O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi sotsiologiya fanlari
nomzodi dotsent*

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirish kasbiy-shaxsiy nuqtai nazardan muhim masala ekanligi bilan bog‘liq muammolar yoritib berilgan. Talabalarda tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirish integrativ sifat va xususiyatlar majmui sifatida pedagogik, umummadaniy va hissiy-emotsional turlarga tasnif qilinishi asoslab berilgan. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarda tolerantlikni rivojlantirish ularda tanqidiy fikrlash, komandada ishlash, turfa xillikka hurmat bilan munosabatda bo‘lish, mdaniy xilma-xillikka ega jamiyatda samarali hamkorlikka erishish kabi moslashuvchan ko‘nikmalar bilan bog‘liq ekanligi asoslangan. Maqolada tolerantlik pedagogikasida doir yondashuvlar, mazkur soha bilan shug‘ullangan yetakchi olimlarning ilmiy izlanishlaridagi asosiy qoidalar bayon etilgan. Bo‘lajak o‘qituvchilarda tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirish bo‘yicha samarali amaliyot sifatida Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universitetida ishlab chiqilgan “Tolerantlik pedagogikasi” elektiv kursi taqdim qilingan. Shuningdek, mazkur elektiv kursni “Ma’rifat darslari” bilan integratsiyalab o‘qitish yo‘llari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: tolerantlik, kompetensiya, sifat, xususiyat, tolerantlik kompetensiyalari, elektiv kurs, texnologiya, metod, vosita.

Kirish.

Tadqiqot muammosining dolzarbligi bo‘lajak pedagoglarni o‘quvchilarda tolerantlikni tarbiyalashga doir kompetensiyalar tizimiga ega bo‘lishi ob’ektiv zaruriyat ekanligi bilan belgilanadi. Mazkur fazilatlar tolerant xulq-atvorning asosiy mazmunini tashkil etadi. Tolerantlik kompetensiyalari ijtimoiy me’yorlarni o‘zlashtirish, o‘zga kishilarni tushunish, qabul qilish va konstruktiv hamkorlik qilish, barqarorlik va ongli xatti-harakatlarni amalga oshirish, kelishuvga erishish kabi integrativ sifat va qobiliyatlar tizimidir.

Tolerantlik psixologik-pedagogik muammo sifatida bahsli va munozarali hisoblanadi. Bu esa, bir tomondan tobora globallashuv chuqurlashib borayotgan davr chaqiriqlari bilan ahamiyatli bo‘lsa, ikkinchidan, mazkur tushunchani tadqiq etishga yagona yondashuvning mavjud emasligi va konseptual asoslarning xilma-xiligi bilan bog‘liqdir. Bizning fikrimizcha, bu holatda esa, bo‘lajak o‘qituvchilarning shaxsiy-qadriyatlar tizimiga tolerantlikni interiorizatsiyalash va uning kasbiy faoliyatini tashkil etishning ustuvor tamoyiliga aylantirish juda muhimdir.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirish ko‘pgina holatda oliy ta’lim tashkilotining tarbiyaviy faoliyati tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Oliy ta’lim tizimining asosiy maqsadi har tomonlama komil shaxsni rivojlantirish ekan, mazkur jarayonni amalga oshirish uchun to‘garak mashg‘ulotlarida ehtiyojga asoslangan elektiv kurslarni dolzarblashtirish maqsadga muvofiqdir. Chunki komil inson, umummadaniyatli shaxs tolerant fikr yuritadi va shunga mos xulq-atvorni namoyon qila oladi.

Yana shuni ham ta’kidlab o‘tish lozimki, o‘qitish va o‘rganish jarayonlari madaniyatning o‘ziga xos modeli sifatida tayanch qadriyatlar tizimini ifoda etadi. Davlat ta’lim standarti va malaka talablarida alohida qayd etib o‘tilmagan bo‘lsa-da, tolerantlikni tayanch (umummadaniy) kompetensiyalar guruhiga kiritish lozim.

Adabiyotlar tahlili.

Tolerantlik muammosi falsafa, sotsiologiya, axloqshunoslik, psixologiya, pedagogika kabi qator fanlarni o‘rganish predmeti hisoblanadi. Tolerantlikning psixologik o‘ziga xosliklari Gordon Olport[1] asarlarida o‘z ifodasini topgan bo‘lib, u “kommunikatsiya konsepsiyasi” va mazkur

konsepsiya orqali kishilar orasidagi kelishmovchiliklarni bartaraf etish hamda tolerantlikni shakllantirish yo'llarini ishlab chiqqan.

Yaponiyalik Ayami Nakaya [2], isroillik Ilana Paul-Benyamin, Roni Riengold [3], gruziyalik Peggu Shannon Baker[4], AQShlik Chelda Smiz[5]larning ilmiy izlanishlarida tolerantlik multimadaniyatning tarkibiy qismi sifatida tavsiflanib, u o'zgacha madaniyatga ega turli odamlar orqali universallik kasb etishi asoslab berilgan.

Indoneziyalik olimlar Didin Saripudin va Kokom Komolasari[6]ning fikricha, bo'lajak o'qituvchilarni o'quvchilarda hayotiy qadriyatlarni shakllantirishga tayyorlash kasbiy faoliyatga tayyorgarlikning muhim ko'rsatkichi sifatida milliy identiklik masalasiga ratsional yondashuvni taqozo etadi. Shuningdek, madaniy va an'naviy moslashuv omillarining o'zi ham tolerant xulq-avtor ko'rsatkichlari sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Niklas Berggren va Tereza Nilsson [7] hamda malayziyalik olimlar Mohd Mahzan Avang, Faridah Midin Kutti, Abdul Razaq Ahmad[8]larning ta'kidlashicha, tolerantlik etnik idektiklik, o'ziga xoslik hamda madaniyatlararo kompetentlik ijtimoiy integratsiyasi va hammaslikning zaruriy sharti sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Muzafer Sherif [9] esa, "realistik konflikt nazariyasi"ni ilgari surgan bo'lib, u guruhlarda resurslar uchun raqobat paydo bo'ladigan tajovuzkorlik va qarama-qarshiliklarni izohlab bergan. Shuningdek, V.Petrovskiy[10], A.Rean[11] ning ilmiy izlanishlarida turli kichik guruhlarda tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy bosimlarning inson xulq-atvoriga ta'siri masalalari yoritib berilgan.

Tolerantlikni o'rganishda ayniqsa T.Dmitriyev[12]ning ishlari muhim o'rin tutadi. Uning tadqiqotlari ko'pmadaniyatli ta'limning talabalarda tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirishga ta'sirini aniqlashtirishga bag'ishlangan.

Tolerantlik pedagogikasi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan R.Medetova milliy an'analar asosida tolerantlikni shakllantirish [13], G.Akramova tolerantlik tushunchalarini shakllantirishning didaktik asoslari [14], G.Kushakova yoshlarida tolerantlik tafakkurini shakllantirish texnologiyasi[15]ni takomillashtirish yuzasidan maxsus tadqiqotlarni amalga oshirishgan.

V.Gurov, B.Vulfov va V.Galyapin[16] ning fikriga ko'ra, tolerantlik – bu shaxsiy yoki ijtimoiy xususiyat bo'lib, u dunyoning va ijtimoiy muhitning ko'p qirrali ekanligini anglashni nazarda tutadi. Shu bois dunyoqarashlar ham turlicha bo'ladi, ularni yagona shaklga solish yoki kimningdir foydasi uchun bir xil qilish mumkin ham, lozim ham emas.

Adabiyotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, tolerantlik hech qanday ichki va tashqi omillarning mexanik ta'siri natijasi emas. Tom ma'nodagi tolerantlik – bu insonning ongli, ma'no-mohiyatli va mas'uliyatli tanlovining ifodasi, muayyan munosabatlarni shakllantirishdagi shaxsiy pozitsiyasi va faolligidir.

Tolerantlik kompetensiyasi mazmunini faqat bitta sifat yoki xususiyat bilan izohlab bo'lmaydi, ya'ni bu murakkab, ko'p jihatli va ko'p komponentli hodisa bo'lib, bir nechta "asosiy o'lchovlar"ga ega.

Muhokama va natija.

Tolerantlik kompetensiyalari turli-tuman fazilatlarni o'z ichiga olib, bo'lajak o'qituvchi faoliyatining xilma-xil sohalariga nisbatan namoyon bo'ladi. Bu o'z navbatida tolerantlikning turlari (milliy, etnik, gender, hududiy, diniy, siyosiy va boshqalar) bilan ham bog'liqdir. Shuningdek, tolerantlik insonlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonini shaxslararo, guruhlararo, madaniyatlararo va sivilizatsiyalararo darajada aks ettirish bilan ham tavsiflanadi.

Bo'lajak o'qituvchilarda quyidagi tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirish ayniqsa, muhim o'rin tutadi:

pedagogik: ta'lim va tarbiya shart-sharoitini ob'ektiv tahlil qilish, samaradorlikka yo'naltirilgan vazifalarni belgilash, metodik ta'minotni kreativ yondashuv asosida ishlab chiqish, uni doimiy tarzda yangilab borish, xorijiy ilg'or tajribalarga tayanish, o'quvchilarning psixologik-emotsional holatini tashxis qila olish, individual yondashuv, notiqlik, fikr va qarashlarning mantiqiyliqi,

o'zgalarga so'z bilan ta'sir qila olish mahorati, o'quvchi-yoshlarni yagona maqsad asosida birlashtira olish, prognostik qobiliyatga egalik va boshqalar;

umummadaniy: turli millat vakillarining psixologik va mental xususiyatlarini chuqur o'rganish, ularning tarixini yaxshi bilish, zarur bo'lsa yozuvchi, shoir, davlat arbolaridan misollar va iqtiboslar keltira olish, ularning maqol, matal va aforizmlarini, dinlar tarixini yaxshi bilish, yoshlarga konfliktologiya asoslari va mediatsiya bo'yicha birlamchi ma'lumotlarni berish, nizo va ziddiyatlar, ijtimoiy konfliktlarni yengish texnologiyalariga ularni o'rgatish, pedagog shaxsining bosiq, ochiq, mulohazali faoliyatini yo'lga qo'yish, yoshlarda o'ziga va o'z qarorlari, ma'lumoti va bilimlariga nisbatan ishonch uyg'otish, meditatsion xarakterga ega bo'lish;

hissiy-emotsional kompetensiya: haqiqatni so'zlash, ochiq va samimiy bo'lish, ochiq va samimiy muloqot qilish, aniq so'zlash, rasmiyatchilikdan qochish, xissiyotlarga berilmaslik, adolat talablariga hammaning bo'ysunishini talab etish, ob'ektivlik, tahlil va refleksiya, mavzu doirasidan chiqib ketmaslik, o'zaro hurmat, tenglik, o'zgalar fikrini e'tiborga olish, hamkorlikda ishlash, bir insonni ikkinchisidan ustun qo'ymaslik, birgalikda bilimlar mamlakatiga sayohat qilish, yaxlit komandaga aylanish, komandada ishlash tartiblarini o'rganish va ularga rioya qilish, bir birini qo'llab-quvvatlash.

Bo'lajak o'qituvchilarda mazkur kompetensiyalarni rivojlantirishda tolerantlik pedagogikasi muhim o'rin tutadi.

Tolerantlik pedagogikasining maqsadi o'sib kelayotgan avlodni madaniy, irqiy, milliy, diniy bag'rikenglik asosida, tinchliksevarlik, olamning turfa xilligini qabul qilish, inson huquqlarini hurmatlash va e'zozlash, o'zgalarga nisbatan zo'ravonlik psixologiyasidan va tazyiq o'tkazishdan ozod bo'lish asosida tarbiya qilishga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiyaning shakl, metod va vositalarini qo'llash asosida shaxsni kamol toptirish jarayonidir. Shu jumladan, davlatlar, madaniyatlar, shaxslar, dinlar, turli guruhlar, oila a'zolari va boshqa turdagi nizo va ziddiyatlarni tinchlik va hamkorlik yo'lida yechimini topish metodikalari ham tolerantlik pedagogikasining vazifalaridan biridir.

"Tolerantlik pedagogikasi" tushunchasiga nisbatan ikki xil yondashuv mavjud. Birinchi yondashuvda tolerantlik pedagogikasi alohida pedagogik yo'nalish va soha sifatida qabul qilinmaydi. Mazkur yondashuv ta'rafdorlarining fikriga ko'ra, tolerantlik bilan bog'liq barcha ko'tarilayotgan masalalar va muammolar shaxs formatsiyasi tarkibida mavjud bo'lib, har tomonlama kamol topgan shaxs tolerantlikdan ayri holda mavjud bo'la olmaydi. Masalan, konfliktologiya yo'nalishida tolerantlikning ko'pchilik masalalari ko'tariladi va ko'rib chiqiladi. Biroq bizning fikrimizga ko'ra, konfliktologiya tolerantlik pedagogikasi bo'la olmaydi. Chunki tolerantlik nafaqat ziddiyatlarsiz yashash falsafasidir, balki jamiyatda yashash tarzi va muloqotga kirishish tamoyillarini ham o'zida aks ettiradi.

Ikkinchi yo'nalish vakillari tolerantlik pedagogikasini alohida soha sifatida baholaydilar va tushuntiradilar. Ularning fikriga ko'ra, buning o'ziga xos tamoyillari mavjud: sabr va qanoatli, bag'rikeng bo'lishning tarixiy va diniy ildizlari mavjud bo'lib, ular doimiy ravishda oilaviy va diniy tarbiya jarayonida qo'llanilib kelingan, ya'ni tolerantlikka o'rgatish birdaniga vujudga kelgan soha bo'lmay, balki o'z tarixiy ildizlari va g'oyalariga ega bo'lgan tushunchadir. Shu nuqtai nazardan, bag'rikenglikning metodikasi, metodologiyasi umumgumanitar g'oyalar tarkibida doimiy mavjud bo'lgan. Ikkinchidan, bag'rikenglikning o'zining psixologik, ijtimoiy, falsafiy, tarixiy, axloqiy aspektlari mavjud bo'lib, ularni aynan tolerantlik pedagogikasi o'zida mujassam eta oladi.

Bo'lajak pedagoglarda tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universitetida "Tolerantlik pedagogikasi" nomli elektiv kurs ishlab chiqilgan va ana shu kurs doirasida ta'lim yo'nalishlarida "Ma'rifat darslari" tashkil etib borilmoqda.

Elektiv kursning maqsadi talabalarni madaniyatlararo farqlarning o'ziga xosliklaridan xabardor

qilish; madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini tarkib toptirish; etnik va diniy bag'rikenglikni qaror toptirish; tanqidiy va global fikrlashni rivojlantirishdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olingan: 1) bo'lajak o'qituvchilar uchun shaxsiy-ijtimoiy ahamiyat kasb etayotgan muammolarni ta'lim amaliyotiga kiritish; dialogga asoslangan o'quv muhitini yaratish, talabalarga o'z nuqtai nazarlarini erkin ifoda etishlari uchun sharoit yaratish; 3) artpedagogika vositasida o'zga millat va madaniyat vakillariga nisbatan empatiya va tolerant munosabatni rivojlantirish.

“Tolerantlik pedagogikasi” elektiv kursi quyidagi submodullarni o'zida aks ettirgan: tolerantlikka doir asosiy konsepsiyalar va nazariyalar; tolerant munosabat determinantlari: til, din, qadriyatlar, an'analar, xulq-atvor, tafakkur; noverbal muloqot; madaniy stereotiplar va bir yoqlamalilik; diniy va etnik tolerantlik; samarali muloqot texnikasi va texnologiyalari; tolerantlik amaliyoti; loyihaviy faoliyat.

Elektiv kurs bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etishda asosiy e'tibor talabalarning emotsional sohasiga pedagogik ta'sir ko'rsatish yo'llarini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, u real muammoli vaziyatlarni hal etishga doir keys-stadi texnologiyasidan foydalanishga asoslangan. Mazkur maqsadga turli vaziyatlar tahlili va talqini orqali erishiladi, uning yordamida insonning madaniyat kontekstida o'zini his etish qobiliyati, turli xalqlar va davrlar madaniyatlarini anglash va qadrlash hamda so'z orqali tushunish, hamkorlik qilish va o'zaro ta'sir ko'rsatish qobiliyati shakllanadi va rivojlanadi.

Shuningdek, elektiv kurs bo'yicha tashkil etiladigan “ma'rifat darslari”da talabalarga autentik materiallar (OAV, ijtimoiy tarmoqlar) taqdim etilib, ularni ijtimoiy tengsizlik, irqiy kamsitish, autsayderlar va migrantlar bilan bog'liq muammolarni tahlil qilishga jalb qilinadi. Talabalar ularni tanqidiy tahlil qiladilar va muammolarni hal etishning ehtimoliy yo'llarini muhokama qiladilar.

“Tolerantlik pedagogikasi” elektiv kursi bo'yicha tashkil etilayotgan “Ma'rifat darslari”da talabalar hissiy-emotsional sohasiga ta'sir ko'rsatishning improvizatsiyaga asoslangan syujetli-rolli modellashtirish va empatiyaga asoslangan vaziyatlarni yaratishga doir pedagogik usullardan foydalaniladi. Mazkur mashg'ulotlar jarayonida talabalar xilma-xil faoliyatga maqsadli jalb etib boriladi: talabalar kichik guruhlariga bo'linib, turli stereotiplar(millat, til, jins, yosh bilan bog'liq) ni muhokama qilishadi; xilma-xil ijtimoiy maqomga ega kishilarning rollarini ijro etishadi; inkyuziv mazmundagi yoki madaniy turfa xillikka ega video kontentlarni tomosha qilishadi va tahlil etishadi.

“Tolerantlik pedagogikasi” elektiv kursi bo'yicha tashkil etilayotgan “Ma'rifat darslari”da germevtik texnologiyani qo'llashga muhim ustuvorlik qaratiladi. Buning uchun talabalar bilan quyidagi algoritmik bosqichlarga asoslangan o'quv-bilish faoliyati tashkil etiladi: 1) ma'lumotlarni to'plash va qayd etish; 2) qiyosiy tahlil; 3) interpretatsiya.

Xulosa.

Tolerantlik serqirra tushuncha bo'lib, uning nafaqat pedagogik, balki etik, estetik, diniy-teologik, siyosiy, psixologik, falsafiy, tibbiy, antropologik, ekologik aspektlari ham mavjud. Shunga ko'ra, tolerantlikka nisbatan turlicha yondashuvlar va qarashlar keng tarqalmoqda. Pedagogik nuqtai nazardan tolerantlik avvalo axloqiy kategoriya bo'lib, u o'zida inson va jamiyat a'zolari o'rtasidagi turli munosabatlarning tinchlik va barqarorlikka yo'naltirilgan jihatini o'zida namoyon etadi va shaxs inetgrativ sifatleri (kompetensiyalar) sifatida talqin qilinadi. Tolerantlik ijtimoiylashuv jarayoni bilan uzviy yaxlitlikda rivojlantiriladi. Tolerantlik avvalo har qanday o'zga insonning ijtimoiy hayotda o'zgacha bo'la olish huquqini hurmat qilishni anglatadi. Tolerantlik ijtimoiy makonda shaxsning faol pozitsiyasi, fe'l-atvori va xatti-harakatlari orqali namoyon bo'ladi.

Bo'lajak o'qituvchilarda tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirish quyidagi texnologik tavsifga ega pedagogik shart-sharoitlar hisobga olinganda o'z samarasini beradi:

- elektiv kursning maqsad va vazifalarini ta'lim yo'nalishi xususiyati, talabalarning tayyorgarlik darajasi, ehtiyojlari, xohish-istaklari va dolzarb ijtimoiy vazifalarni hisobga olgan holda belgilash;

- elektiv kursning maqsad va vazifalariga mos ta'limiy resurslarni loyihalash, tanlash va konstruksiyalash;

- ma'ruzalar, seminarlar, munozaralar, rolli o'yinlar, loyihaviy faoliyati kabi o'qitishning turli-tuman shakl va metodlaridan samarali foydalanish.

Xulosa qilib aytganda, "Tolerantlik pedagogikasi" elektiv kursini "Ma'rifat darslari" bilan vertikal va gorizontaal yo'nalishlar bo'yicha integratsiyalash asosida tashkil etish bo'lajak o'qituvchilarda tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirishni baholashga doir maxsus tadqiqotlarni o'tkazish uchun yangidan yangi imkoniyatlarni taqdim etadi.

Reglament.

Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirishga doir umum pedagogik texnologiyalardan foydalanish va ularning samaradorligini baholash masalasi muhokama qilinmadi. Chunki tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirishga doir texnologiyalarning har biri alohida muhokama va tahlilni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Олпорт Гордон В. Личность в психологии. – М.: "КСП+"; СПб: ЮВЕНТА, 1998. – 345 с.; Олпорт, Г. Толерантная личность (глава из книги «Природа предубеждения») [Текст] / Г. Олпорт // Век толерантности: научно-публицистический вестник. – М., 2003. – Вып. 6. – С.155.

2. Nakaya, A. (2018). Overcoming Ethnic Conflict through Multicultural Education: The Case of West Kalimantan, Indonesia. *International Journal of Multicultural Education*. Vol 20, issue 1, page 118-137.

3. Paul-Binyamin, I., and Reingold, R. (2014). Multiculturalism in teacher education institutes– The relationship between formulated official policies and grassroots initiatives. *Teaching and Teacher Education*. Vol 42, page 47-57.

4. Shannon-Baker, P. A (2018). Multicultural Education Praxis: Integrating Past and Present, Living Theories, and Practice. *International Journal of Multicultural Education*. Vol 20, issue, page 48-66.

5. Smith, C. (2014). Culturally relevant pedagogy in multicultural teacher education: A paradoxical objective (Unpublished doctoral dissertation). Minneapolis: University of Minnesota.

6. Saripudin, D., and Komalasari, D. (2015). Living values education in school's habituation program and its effect on student's character development. *The New Educational Review*. Vol.39, issue 1, page 51-62.

7. Berggren, N., and Nilsson, T. (2016). Tolerance in the United States: Does economic freedom transform racial, religious, political and sexual attitudes? *European Journal of Political Economy*. Vol 45, page 53-70.

8. Awang, M. M., Kutty, F. M., and Ahmad, A. R. (2014) Perceived social support and wellbeing: First-year student experience in university. *International Education Studies*. Vol 7, page 261-270.

9. Sherif M. Group conflict and co-operation: Their social psychology. L.: Psychology Press, 2015. – 216 p.

10. Петровский А.В. Личность в психологии: парадигма субъективности. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 512 с.

11. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. – М.: АСТ, 2007. – 407 с.

12. Дмитриев Т.Д. Многокультурное образование // Народное образование. – Москва, 1999. – С.208.

13. Медетова Р.М. Формирование толерантности у школьников на основе использования национальных традиций: Дис. ... д-ра пед. наук (DSc). – Т., 2020. – 265 с.

14. Акрамова Г.Р. Бошланғич синф ўқувчиларида толерантлик тушунчаларини шакллантиришнинг дидактик асослари: пед.фан. ном. ...дисс. Автореф. – Тошкент, 2007. – 21 б.
15. Кушакова Г.Э. Ёшларда толерантлик тафаккурини шакллантириш технологияси (олий таълим муассасалари мисолида): фалсафа доктори (PhD) дисс. ... Автореф. – Самарқанд, 2020. – 50 б.
16. Гуров В.Н., Вульфов Б.З., Поштарева Т.В., Галяпин В.Н. Формирование толерантной личности в полиэтнической образовательной среде: учебное пособие / под общ. ред. В.Н.Гурова. – М.: Педагогическое общество России, 2004. – 234 с.

KASBIY FAOLIYATDA PROKRASTINATSIYA MUAMMOSI

Aripova M.L.

O'zDJTU "Pedagogika va psixologiya"
kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqola «faol prokrastinatsiya» atamasi, prokrastinatsiyaning mehnat faoliyati mahsuldorligiga ta'siri, mehnat faoliyatida kasbiy vazifalarni bajarishni kechiktirish hamda bu borada olib borilgan izlanishlar tahliliga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: jamiyat, kechiktirish, aspekt, muammo, tuzilish, akademik prokrastinatsiya, kognitiv taranglik, surunkali charchoq, faol prokrastinatsiya, kasbiy faoliyat, stress darajalari, psixodiagnostika.

ПРОБЛЕМА ПРОКРАСТИНАЦИИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. Это статья посвящена термину «активная прокрастинация», влиянию прокрастинации на производительность труда, задержке выполнения профессиональных задач в труде, а также анализу исследований, проведенных в этой области.

Ключевые слова: общество, прокрастинация, аспект, проблема, структура, академическая прокрастинация, когнитивное напряжение, хроническая усталость, активная прокрастинация, профессиональная деятельность, уровень стресса, психодиагностика.

THE PROBLEM OF PROCRASTINATION IN PROFESSIONAL ACTIVITIES

Annotation. This article is dedicated to the term «active procrastination», the impact of procrastination on labor productivity, the delay in completing professional tasks in labor, and an analysis of research conducted in this area.

Key words: society, procrastination, aspect, problem, structure, academic procrastination, cognitive strain, chronic fatigue, active procrastination, professional activity, stress levels, psychodiagnostics.

Bugun bo'lajak mutaxassislarning ish sifatiga katta qat'iy talablar qo'yilayotgan ayni vaqtda kasbiy faoliyatda mehnat vazifalarini bajarishni kechiktirishning psixologik strategiyasi sifatida prokrastinatsiyaning namoyon bo'lishini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman, korxona hamda tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi va samaradorligi har bir xodimning kasbiy malakasi, mehnat faoliyatiga bo'lgan munosabatiga bog'liq bo'lganligi sababli, ularning mehnat majburiyatlarini mas'uliyat bilan bajarish masalasi bugungi kunda juda dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Prokrastinatsiya mavzusi bo'yicha keyingi yillarda nashr etilgan kitoblar va maqolalar soni ancha ko'paygan bo'lsa-da, lekin hozirgi vaqtgacha kasbiy faoliyatda prokrastinatsiya muammosi yetarlicha tadqiq etilmagan va chuqur o'rganilmagan. Bu borada nazariy va amaliy jihatdan puxta ilmiy ishlanmalarni talab qiladigan qator sohalar mavjud.

Birinchidan, kasbiy faoliyatda prokrastinatsiya tushunchasini aniqlash borasida chuqur terminologik inqiroz mavjud. Bugungi kunga qadar ilmiy adabiyotlarda ushbu atamaning yagona va aniq talqini mavjud emas (Steel, 2010; Corkin, Yu, Lindt, 2011; Krause, Freund, 2014). Mavjud ta'riflar ham juda keng bo'lib, noto'g'ri tizimlashtirilgan va asosan, hodisaning tarkibiy tuzilishi ro'yxatini yoki sodir bo'layotgan jarayonlarning tavsifini keltirish bilan cheklaniladi, xolos. Eng

umumiy hollarda prokrastinatsiya niyatni amalga oshirishni, qaror qabul qilishni kechiktirish ma'nosida tushuniladi (Milgram, 1991; Ferrari, Johnson, McCown, 1995 va boshqalar).

Ikkinchidan, prokrastinatsiya hodisasi mehnatga layoqatli aholining kasbiy mehnat faoliyati va talabalarning o'quv faoliyati aspektlarida vatanimiz olimlari tomonidan juda kam o'rganilgan. Mavjud tadqiqotlarning aksariyati akademik prokrastinatsiyani tadqiq etishga qaratilgan bo'lib, ularning ko'pchiligi namunalar bo'yicha o'quvchi va talabalarni tanlash yo'li bilan o'tkazilgan, xolos.

Uchinchidan, vatanimiz psixologiyasida kasbiy faoliyatda prokrastinatsiya muammosi bo'yicha hozirgi kungacha deyarli fundamental tadqiqotlar o'tkazilgani yo'q. Professionallar ishidagi prokrastinatsiya hodisasiga bag'ishlangan yagona ilmiy ish rus olimlari V.V.Barabanshikova va E.A.Kaminskaya tomonidan olib borilgan bo'lib, unda IT-mutaxassislarida kasbiy faoliyat va stress darajalari o'rtasidagi bog'liqlik mexanizmlari ochib berilgan. Xususan, prokrastinatsiya va surunkali charchoq, charchoq va kognitiv taranglik kabi kasbiy faoliyat bilan bog'liq stressning namoyon bo'lishi o'rtasida ijobiy korrelyasiya o'rganilgan.

Xorijiy mamlakatlarning olimlari ish joyida prokrastinatsiyaning har bir xodimning mehnat faoliyati mahsuldorligiga va butun tashkilot muvaffaqiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishini bir ovozdan ta'kidlaydilar. Biroq, talabalar orasida ushbu hodisaning konstruktiv namoyon bo'lishi haqida dalillar mavjud. «Faol prokrastinatsiya» atamasi, ayniqsa, rejalarni amalga oshirishni kechiktirishning ijobiy psixologik strategiyasini ifodalash uchun kiritilgan. Faol kechiktirishga moyil bo'lganlar vaqt bosimi sharoitida harakat qilishni afzal ko'radilar, shuning uchun ular topshiriqlarni bajarishni ataylab kechiktiradilar, biroq qoida tariqasida ular boshlagan ishni o'z vaqtida yakunlaydilar. Shu bilan birga, bunday shaxslar o'zlari hal qiladigan har bir vazifada ustuvorlikni doimiy ravishda ta'minlash qobiliyati tufayli zamonaviy hayotning oldindan aytib bo'lmaydigan va dinamik sharoitlarida samaraliroq bo'lishga qodir ekanliklarini ko'rsata oladilar.

To'rtinchidan, ushbu masalaning mutaxassislar ishi bilan bog'liq bo'lgan juda dolzarb muammolari borligiga qaramay, hozirgi kunga qadar psixologiya fanida kasbiy faoliyatdagi faol prokrastinatsiya fenomeni bo'yicha izchil olib borilayotgan tadqiqotlar deyarli yo'q.

Beshinchidan, xorijiy mamlakatlarda qo'llanilayotgan psixodiagnostika vositalari va metodlar «katta yoshli» respondentlar bilan ishlashda prokrastinatsiya xususiyatlarini aniqlash uchun unchalik maqbul emas, chunki ular akademik kechiktirishni o'rganishga qaratilgan (masalan, Academic Procrastination Scale (APS; Aitken, 1982), Academic Procrastination State Inventory (APSI; Schouwenburg, 1995) va boshqalar) yohud o'quvchilar va talabalar materiallari asosidagina o'rganilgan: Aitken Procrastination Inventory (API; Aitken, 1982), General Procrastination Scale (GPS; Lay, 1986), Tuckman Procrastination Scale (TPS; Tuckman, 1991), Active Procrastination Scale (APS; Choi, Moran, 2009), Pure Procrastination Scale (PPS, Steel, 2010) va boshqalar.

Oltinchidan, vatanimiz psixologiyasida prokrastinatsiya fenomenini tashxislashga qaratilgan mustaqil usullarning yo'qligi (ayniqsa, uning mehnat faoliyatida namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish va tadqiq etish bo'yicha) tufayli o'ziga xos (original) psixodiagnostika vositalarini va metodikalarni ishlab chiqish hamda mahalliy sharoitlarga, milliy mentalitetga moslashtirish, mavjud xorijiy shkalalarni professionallar misollarida tekshirish masalalari alohida ahamiyatga ega bo'lib, maxsus tadqiqotlarni talab etadi. Kasbiy faoliyatda prokrastinatsiya fenomenini o'rganish mehnat psixologiyasi, jumladan, tashkiliy psixologiya uchun nazariy va amaliy nuqtai nazardan juda dolzarb hisoblanadi. Ilm-fanda mehnat faoliyatida kasbiy vazifalarni bajarishni kechiktirishning psixologik strategiyasining namoyon bo'lishi masalasi to'la ishlab chiqilmagan. Bugungi kunda mavjud tadqiqotlarda mavzuning chuqur ishlab chiqilmaganligi va bu boradagi tadqiqotlarning rivojlanmaganligi sababli kechiktirishning psixologik strategiyasi alohida ahamiyatga ega bo'lib, butun dunyoda, jumladan, vatanimizda ushbu muammoga qiziqish yil sayin ortib bormoqda. Hozirgi zamon jamiyati mavjud mehnat bozorida katta o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilar sonining qisqarishi va

nomoddiy xizmat ko'rsatish sohasiga jalb qilingan mutaxassislar sonining yildan yilga ko'payishi tendensiyasi kuzatilmoqda. Mehnat jarayonida kadrlar funksiyasi ham o'ziga xos o'zgarishlarga uchramoqda, mutaxassislar aqliy faoliyatini faollashtirishga jiddiy e'tibor qaratila boshlandi. Bu esa mazkur muammoning ana shu o'zgarishlarini hisobga olgan holda tadqiq etishni talab etadi.

Zamonaviy postindustrial jamiyat iqtisodiyotning innovasion rivojlanish yo'liga o'tishi bilan tavsiflanadi. Innovatsiyalarni ishlab chiqarish sohasiga jadal joriy etish vazifalaridan biri global, tez rivojlanayotgan iqtisodiy taraqqiyot uchun kuchli platformani shakllantirishdir. Natijada milliy iqtisodiy jarayonlar dinamikasi kuchayadi, ijtimoiy hamda mehnat sohasidagi tashqi va ichki muhit omillarining o'zgaruvchanligi yanada oshadi. Hozirgi vaqtda inson resurslarini boshqarish paradigmasi o'zgarmoqda. Xodimlarni boshqarishga konseptual yondashuvga ko'ra, korxonalar iqtisodiy rivojlanishining eng istiqbolli harakatlantiruvchi kuchlaridan biri - bu uning kadrlar salohiyatidir. Bugungi kunda kompaniyalarga nafaqat ishlab chiqarish muammolarini samarali hal qilishni ta'minlash uchun barqaror tashqi motivatsiyaga, balki tashkilot manfaati uchun kasbiy takomillashtirishga aniq ichki motivatsiya va qiymat yo'nalishiga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassislar kerak. Shu boisdan, hozir oldingi yillarda faol ishlaydigan ko'plab ish o'rinlari foydasiz bo'lib bormoqda. Endilikda xodimlar va ish beruvchilar o'rtasidagi mehnat munosabatlari ilgari belgilangan "xodim - ish beruvchi" tartibidan "tashqari"ga chiqa boshladi. Masalan, Outsourcing (biznes funksiyalarining ma'lum hajmini uchinchi tomon tashkilotiga o'tkazish) kabi kadrlar siyosati usullari paydo bo'lib, bugungi kunda juda keng ommaviy tus olmoqda; auttasking - individual topshiriqlarni bajarish uchun ijrochiga buyurtma berish; autstaffing - boshqa muassasada ishlaydigan mutaxassislarni ishga jalb qilish.

Kuchli raqobat sharoitida samarali yashash va ishlab chiqarish tamoyillarini muvaffaqiyatli amalga oshirish, foydani ko'paytirish hamda harajatlarni imkon darajasida kamaytirish uchun korxonaning mavjud moddiy resurslari hamda ishlab chiqarish quvvatlaridan oqilona foydalanishni talab qiladi. Shu bilan birga, tashkilot faoliyati samaradorligini oshirishning muruvvatlaridan biri to'liq va yarim kunlik xodimlarning individual hamda jamoaviy ishini optimallashtirish hisoblanadi. Mutaxassislar tomonidan belgilangan va topshirilgan mehnat vazifalarini bajarishning yuqori sifatiga erishishning muhim jihatlaridan biri sifatida kasbiy faoliyatda prokrastinatsiya fenomenining xususiyatlarini o'rganish - mutaxassislar tomonidan belgilab berilgan mehnat majburiyatlarini bajarishni kechiktirishning psixologik strategiyasining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish dolzarb bo'lib bormoqda (Barabanshikova, Kaminskaya). Ishga layoqatli aholi orasida prokrastinatsiya keng tarqaldi. Qator xorijiy tadqiqotlarga ko'ra, turli harakatlarni «keyinroq»qa qoldirish odati ingliz tilida so'zlashadigan mamlakatlarning katta yoshli fuqarolarining taxminan 20 foiziga xosdir (Harriott, Ferrari, 1996; Hammer, Ferrari, 2002; Ferrari, O'Callaghan, Newbegin, 2005). Boshqa ma'lumotlarga ko'ra, katta yoshli g'arbliklarning taxminan 95% rejalashtirilgan vazifalarni kechiktirishga moyilligini tan olishadi, ularning to'rtidan bir qismi bu tendensiyani surunkali deb hisoblaydi.

Prokrastinatsiya turli psixologik omillar bilan uzviy bog'liq. Ushbu hodisa ko'pincha shaxsning kognitiv, hissiy va motivasion sohalarining xususiyatlari bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Biroq, ushbu tuzilmalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning umumiy manzarasi hali ham yetarlicha o'rganilmagan. Prokrastinatsiyaning tegishli tuzilmaviy modellari soni unchalik ko'p emas va bu hodisaning psixologik determinantlari o'rtasidagi bog'liqliklarning xususiyatlarini to'liq tushunish imkonini bermaydi. Bundan tashqari, kasbiy faoliyatda prokrastinatsiya mualliflar tomonidan deyarli alohida tuzilma sifatida tasniflanmagan. Shuni ta'kidlash joizki, eng keng tarqalgan tasnif prokrastinatsiyaning quyidagi turlarini o'z ichiga oladi. Ular :

- kundalik hayotdagi prokrastinatsiya - zarur bo'lgan har kungi vazifalarni bajarishni kechiktirish, masalan, to'lovlarni kechiktirish, yashash joylarini va ishlash xonalarini yig'ishtirish yoki tartibga keltirishni, sotib olishni kechiktirish;
- qaror qabul qilishdagi prokrastinatsiya (shu jumladan, unchalik muhim bo'lmagan qarorlarni);

- nevroitik prokrastinatsiya - global hayotiy qarorlarni amalga oshirishni kechiktirish, masalan, kelgusidagi kasbiy faoliyatni tanlash, turmush qurish vaqtini kechiktirish;

- kompulsiv prokrastinatsiya – qaror qabul qilishni kechiktirish tendensiyasi bilan birgalikda bajariladigan ishlarni ham kechiktirish tendensiyasining xulq-atvorida surunkali namoyon bo'lishi;

- o'quv topshiriqlarini bajarishni kechiktirishda namoyon bo'ladigan akademik sustkashlik.

Shunday qilib, kasbiy faoliyatdagi prokrastinatsiya muammosini ilmiy rivojlantirishning eng istiqbolli yo'nalishlari sifatida quyidagi jihatlarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- kasbiy faoliyatdagi prokrastinatsiya hodisasini konsepsiyalash va operativlashtirish;

- har xil kasbiy soha vakillari, shu jumladan, ekstremal faoliyat profilidagi mutaxassislar ishida ish vazifalarini bajarishni "keyinroqqa" qoldirish strategiyasining namoyon bo'lishini qiyosiy o'rganish;

- kasbiy faoliyatdagi "nafaol" (an'anaviy) va "faol" (mahsulli) prokrastinatsiyaning o'ziga xos funksiyasini o'rganish;

- belgilangan kasbiy vazifalarni bajarishda prokrastinatsiya xulq-atvori tendensiyasi xususiyatlarini diagnostika qilish tizimini professionallar namunalarda sinovdan o'tkazish;

- o'z-o'zini tartibga solishning samarali usullarini va kasbiy muhitda amalga oshirish uchun mos keladigan prokrastinatsiya bilan kurashish strategiyalarini aniqlash.

Xulosa shuki, kasbiy faoliyatda prokrastinatsiya fenomenini o'rganish, umuman, zamonaviy psixologiya, xususan, mehnat psixologiyasi, jumladan, tashkiliy psixologiya uchun nazariy va amaliy nuqtai nazardan juda dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Барабанщикова, В.В. Перспективы исследования феномена прокрастинации в профессиональной деятельности / В.В.Барабанщикова, Г.И.Марусанова // Национальный психологический журнал. – 2015. – № 4. – С.130-140.

2. Lay C.H. At last, my research article on procrastination. Journal of Research in Personality, 20, 474–495.

3. Krause K., Freund A.M. Delay or procrastination – A comparison of self-report and behavioral measures of procrastination and their impact on affective well-being // Personality and Individual Differences. 2014. No. 63. P.75–80.

4. Барабанщикова В.В., Каминская Е.О. Феномен прокрастинации в деятельности членов виртуальных проектных групп // Национальный психологический журнал. 2013. No. 2. С.43–51.

5. Beheshtifar M., Hashemi-Nasab H. Effect procrastination behavior on organization-based self-esteem // Innova Ciencia Journal. 2012. No. 1 (Vol. 4). P.54–59.

6. Gafni R., Ger N. Time management: procrastination tendency in individual and collaborative tasks // Interdisciplinary Journal of information, knowledge and management. 2010. Vol. 5. P.116–123.

7. Юрьев С.В. Аутсорсинг как элемент современных экономических отношений в РФ: монография. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. гос.ун-т сервиса и экономики, 2012. – 165 с.

8. Steel P. Arousal, avoidant and decisional procrastinators: Do they exist? // Personality and Individual Differences. – 2010. – V. 48. – P.926-934.

IJTIMOYIY INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK FANLARNING INTEGRATIV IMKONIYATLARI

Azamov Umarxon Yaxyoxonovich

Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
umarxonazamov2019@gmail.com

Anotatsiya: Maqolada ijtimoiy intellekt tushunchasining zamonaviy pedagogik paradigmadagi mohiyati, uning shaxsning kasbiy shakllanishi va ijtimoiy moslashuvdagi o'rni, shuningdek, pedagogik fanlarning integrativ imkoniyatlari orqali ijtimoiy intellektni rivojlantirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Integrativ yondashuv pedagogik, psixologik va sotsiologik bilimlarni uzviy birlashtirish orqali shaxsning kommunikativ kompetensiyasi, empatik tafakkuri va ijtimoiy refleksiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Maqolada ta'lim tizimida ijtimoiy intellektni rivojlantirishning metodologik asoslari, o'quv jarayonida fanlararo integratsiya tamoyillari hamda ularning ta'sir samaradorligi ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy intellekt, pedagogik integratsiya, fanlararo yondashuv, empatiya, refleksiya, kommunikativ kompetensiya, uzluksiz ta'lim, kasbiy shakllanish, shaxs rivoji, interaktiv metodlar.

ИНТЕГРАТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация: В статье анализируется сущность понятия «социальный интеллект» в контексте современной педагогической парадигмы, его роль в профессиональном становлении личности и социальной адаптации, а также механизмы развития социального интеллекта через интегративные возможности педагогических наук. Интегративный подход способствует формированию коммуникативной компетенции, эмпатического мышления и социальной рефлексии личности путем органического объединения педагогических, психологических и социологических знаний. В статье научно обоснованы методологические основы развития социального интеллекта в системе образования, принципы междисциплинарной интеграции в учебном процессе и эффективность их влияния.

Ключевые слова: социальный интеллект, педагогическая интеграция, междисциплинарный подход, эмпатия, рефлексия, коммуникативная компетенция, непрерывное образование, профессиональное становление, развитие личности, интерактивные методы.

INTEGRATIVE POTENTIAL OF PEDAGOGICAL SCIENCES IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL INTELLIGENCE

Abstract: The article analyzes the essence of the concept of "social intelligence" within the framework of the modern pedagogical paradigm, its role in professional formation and social adaptation, as well as the mechanisms for developing social intelligence through the integrative potential of pedagogical sciences. The integrative approach serves to form communicative competence, empathic thinking, and social reflection by organically combining pedagogical, psychological, and sociological knowledge. The article scientifically substantiates the methodological foundations of developing social intelligence within the education system, the principles of interdisciplinary integration in the learning process, and the effectiveness of their impact.

Keywords: social intelligence, pedagogical integration, interdisciplinary approach, empathy, reflection, communicative competence, lifelong learning, professional formation, personal development, interactive methods.

Kirish: Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanish jarayonida inson shaxsini har tomonlama kamol toptirish, uni ijtimoiy jihatdan faol, mas'uliyatli va muloqotga tayyor shaxs sifatida shakllantirish muhim nazariy-amaliy vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy intellekt kategoriyasi bugungi pedagogik ilm-fanda nafaqat shaxsning aqliy salohiyati bilan, balki uning ijtimoiy-madaniy muhitga moslashish darajasi, boshqalar bilan empatik va kommunikativ aloqalarni barpo etish qobiliyati bilan ham uzviy bog'liq tushuncha sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi jarayonida ijtimoiy intellektni rivojlantirish masalasi, ularning shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarini mustahkamlashda muhim strategik omilga aylanmoqda. So'nggi yillarda global ta'lim makonida kuzatilayotgan integratsion tendensiyalar, pedagogik fanlararo hamkorlikni chuqurlashtirish zaruriyatini kun tartibiga olib chiqdi. Bunda ijtimoiy intellektni shakllantirish, turli pedagogik, psixologik, sotsiologik hamda falsafiy bilimlar sinteziga asoslangan holda amalga oshirilmoqda. Shu jihatdan, pedagogik fanlarning integrativ imkoniyatlarini tahlil etish ijtimoiy intellektni rivojlantirishning konseptual, nazariy va metodologik yo'nalishlarini aniqlashga xizmat qiladi. Bugungi kunda dunyo miqyosida inson resurslarini rivojlantirishda "soft skills" — yumshoq ko'nikmalar majmuasi ichida ijtimoiy intellekt eng muhim sifatlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda[1]. Bu esa ta'lim tizimini insonning shaxsiy tajribasini ijtimoiy o'lchamda rivojlantiruvchi integrativ mexanizmlar orqali qayta qurishni talab etadi. Ijtimoiy intellektni rivojlantirish masalasi faqatgina nazariy psixologik kategoriya emas, balki zamonaviy pedagogikaning asosiy funksional yo'nalishlaridan biri sifatida ham talqin etilishi kerak. Zero, shaxsning ijtimoiy tafakkurini, refleksiv qobiliyatini va muloqot madaniyatini rivojlantirishda fanlararo integratsiya yetakchi o'rinni egallaydi. Pedagogik integratsiya mohiyatan ta'lim jarayonida turli fanlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni, ularning yagona maqsadga yo'naltirilgan tizimli uyg'unligini ta'minlashni anglatadi. Bu jarayon ijtimoiy intellektning shakllanishida ayniqsa muhimdir, chunki shaxsning kognitiv, affektiv va ijtimoiy sohalarini uyg'unlashtirish, bilimning turli manbalarini yagona mantiqiy konstruksiyaga aylantirish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Shu sababli, ijtimoiy intellektni rivojlantirishda pedagogik fanlarning integrativ imkoniyatlarini aniqlash, ularning o'zaro metodologik asoslarini tahlil qilish zamonaviy ta'limni modernizatsiya qilishning muhim shartidir. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda ta'lim tizimini isloh qilish borasida qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar, jumladan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (2020-yil 23-sentabr) va "Uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi"da ta'limning insonparvarlik va kompetensiyaga asoslangan yondashuv asosida tashkil etilishi zarurligi ta'kidlanadi[2]. Ushbu yondashuvning markazida esa shaxsning ijtimoiy kompetensiyasini shakllantirish, ya'ni ijtimoiy intellektini rivojlantirish masalasi turadi. Ijtimoiy intellekt tushunchasi ilk bor E. Torndayk tomonidan XX asr boshlarida ilgari surilgan bo'lib, u insonning "odamlar bilan munosabatda to'g'ri yo'l tutish qobiliyati" sifatida talqin qilgan. Keyinchalik D. Veksler, G. Allport, X. Gardner, D. Goleman kabi olimlar bu tushunchani kognitiv-emotsional tizimda tahlil qilib, uni "emotsional intellekt"dan farqlagan holda "ijtimoiy o'zaro anglashish", "empatik tafakkur", "kommunikativ adekvatlik" kabi kategoriyalar bilan boyitdilar[3]. Shunday qilib, ijtimoiy intellekt insonning boshqalar hissiyotini, niyatini, ijtimoiy signallarni to'g'ri anglash va ularga mos tarzda javob qaytarish qobiliyatini ifodalaydi. Bugungi kunda bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash tizimi ijtimoiy intellektni rivojlantirishda integrativ ta'lim muhitini yaratish bilan chambarchas bog'liq. Chunki zamonaviy o'qituvchi nafaqat o'z fanini chuqur biladigan mutaxassis, balki ijtimoiy-psixologik jarayonlarni tahlil qila oladigan, turli kommunikativ vaziyatlarda moslashuvchan, tolerant va madaniyatlararo muloqotga tayyor shaxs bo'lishi kerak. Shu ma'noda, pedagogik fanlarning integratsiyasi — bu bo'lajak o'qituvchining ijtimoiy intellektini rivojlantirishning nazariy va amaliy mexanizmini belgilovchi

asosiy pedagogik shartdir. Pedagogik integratsiya nafaqat o'quv fanlarining birlashuvini, balki ularning metodologik asoslarining uyg'unlashuvini ham nazarda tutadi. Bu esa shaxsning dunyoqarashini kompleks shakllantirish, bilim va qadriyatlarni yagona tizimda mujassamlashtirish imkonini beradi. Masalan, pedagogika, psixologiya, ijtimoiyot va kommunikatsiya fanlarining uzviy integratsiyasi o'qituvchilarda ijtimoiy tahlil qilish, boshqalar hissiyotini anglash, jamoada muvozanatni saqlash kabi ijtimoiy intellekt komponentlarini rivojlantirish uchun zarur ilmiy poydevorni yaratadi[4]. Ijtimoiy intellektni rivojlantirish jarayonida integrativ yondashuv, avvalo, insonning kognitiv, affektiv va xulqiy komponentlarini yagona tizimda birlashtirishga xizmat qiladi. Kognitiv komponent – bu ijtimoiy vaziyatlarni idrok etish, tahlil qilish va baholash qobiliyatini, affektiv komponent – boshqalar hissiyotini his etish va u bilan empatik bog'lanish qobiliyatini, xulqiy komponent esa – o'z harakatini ijtimoiy muhitga moslashtira olishni anglatadi. Ushbu komponentlar o'zaro integratsiyada rivojlangandagina shaxsda to'laqonli ijtimoiy intellekt shakllanadi.

Adabiyotlar tahlili: Ijtimoiy intellektni rivojlantirish masalasi so'nggi yillarda jahon pedagogika va psixologiya ilmda keng qamrovli tadqiqotlar mavzusiga aylangan. Mazkur yo'nalishda ayniqsa, insonning hissiy-ijtimoiy o'lchamlarini o'rganishga bag'ishlangan xorijiy olimlar — Daniel Goleman hamda Howard Gardnerning ilmiy qarashlari alohida e'tiborga loyiqdir. Ularning konseptual yondashuvlari ijtimoiy intellektni inson tafakkurining, hissiy madaniyatining va ijtimoiy idrokining integratsiyalashgan shakli sifatida talqin etishga imkon beradi. Avvalo, Daniel Golemanning “Social Intelligence: The New Science of Human Relationships” nomli fundamental asarida ijtimoiy intellekt inson ongining alohida turini tashkil etuvchi, lekin emotsional intellekt bilan uzviy bog'liq bo'lgan tizim sifatida talqin etiladi[5]. Muallifning ta'kidlashicha, insonning muloqotdagi muvaffaqiyati nafaqat bilish jarayonlariga, balki hissiy-ijtimoiy aloqalarni to'g'ri idrok etish va ularni boshqarish qobiliyatiga ham bog'liqdir. Goleman ijtimoiy intellektni ikki asosiy komponent — “ijtimoiy xabardorlik” (social awareness) va “ijtimoiy ko'nikmalar” (social facility) orqali izohlaydi[6]. Unga ko'ra, shaxsning boshqalar hissiyotini aniqlash, ularning motivatsiyasini anglash, ijtimoiy signallarni sezish va ularga mos xatti-harakatni tanlash ijtimoiy intellektning asosi hisoblanadi. Ushbu komponentlar pedagogik jihatdan qaralganda, o'qituvchining sinf jamoasidagi ijtimoiy-emotsional muhitni boshqarish qobiliyatiga, o'quvchilarning psixologik farqlarini to'g'ri idrok etishiga bevosita ta'sir qiladi. Howard Gardnerning “Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences” nomli asarida esa inson aqlining ko'p o'lchovli tabiati, xususan, interpersonal (boshqalar bilan muloqot qilish qobiliyati) va intrapersonal (o'z hissiyotlarini anglash va boshqarish qobiliyati) intellekt turlari batafsil yoritilgan. Gardnerga ko'ra, insonning ijtimoiy intellekti aynan ushbu ikki turdagi intellektning integratsiyasi natijasida shakllanadi[7]. U ta'lim tizimida ijtimoiy intellektni rivojlantirish uchun fanlararo integratsiyani — ya'ni psixologiya, falsafa, lingvistika va sotsiologiya bilimlarini birlashtirish zarurligini asoslab beradi. Bunday integrativ yondashuv, uning fikricha, o'quvchilarda nafaqat bilish kompetensiyasini, balki ijtimoiy-hissiy idrok va hamdardlik qobiliyatini ham rivojlantiradi. Goleman va Gardnerning konsepsiyalarini solishtirgan holda shuni ta'kidlash lozimki, ikkala olim ham ijtimoiy intellektni insonning kognitiv va emotsional tizimlarining o'zaro uyg'unlashgan shakli sifatida talqin etadilar. Goleman ijtimoiy intellektni hissiy idrok va ijtimoiy moslashuv qobiliyati bilan izohlagan bo'lsa, Gardner uni ko'p komponentli intellekt tizimining ajralmas elementi sifatida baholaydi. Ularning qarashlari integrativ pedagogik yondashuvning nazariy poydevorini yaratadi. Chunki pedagogik fanlar aynan shunday o'zaro aloqadorlik — ya'ni kognitiv, hissiy, va sotsial tizimlarning integratsiyasiga asoslangan holda ijtimoiy intellektni rivojlantiradi.

Metodologik qism: Mazkur tadqiqotning metodologik asoslari ijtimoiy intellektni rivojlantirish jarayonini tizimli, fanlararo va aksiologik yondashuvlar birligida tahlil qilishga yo'naltirilgan bo'lib, unda zamonaviy pedagogik fanlarning integrativ imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiluvchi ilmiy prinsiplardan foydalanildi. Tadqiqotda sistemali yondashuv, integrativ yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, aksiologik tahlil, refleksiv kuzatuv metodi, empirik

kuzatish, pedagogik tajriba-sinov hamda modellashtirish metodlari bir butun ilmiy tizimda uyg'unlashtirilgan. Sistemali yondashuv ijtimoiy intellektni shaxsning kognitiv, affektiv va xulqiy komponentlarini yagona pedagogik tizim sifatida tahlil qilishga imkon berdi. Integrativ yondashuv esa pedagogik, psixologik va sotsiologik fanlarning metodologik birlikda qo'llanishi orqali o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni o'zaro bog'liq tizim sifatida o'rganish imkonini berdi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida esa ijtimoiy intellekt o'qituvchining kasbiy faoliyatida namoyon bo'ladigan kommunikativ, empatik va refleksiv ko'nikmalar tizimi sifatida baholandi. Aksiologik yondashuvning qo'llanilishi ijtimoiy intellektni insoniy qadriyatlar, madaniy tafakkur va muloqot etikasi bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilishga xizmat qildi. Shu orqali pedagogik fanlarning integratsiyasi shaxsni nafaqat bilish, balki qadriyatli yo'nalishlarda ham rivojlantiruvchi mexanizm sifatida asoslandi. Refleksiv kuzatuv metodidan foydalanish esa ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning o'z-o'zini tahlil qilish, o'z xatti-harakatini ijtimoiy vaziyatga nisbatan moslashtirish darajasini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot davomida empirik kuzatish va tajriba-sinov metodlari orqali integrativ ta'lim muhiti sharoitida ijtimoiy intellektni rivojlantirish jarayoni kuzatildi. Modellashtirish metodi yordamida esa pedagogik fanlarning integratsiyasiga asoslangan ijtimoiy intellektni shakllantirishning konseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu modelda ta'lim subyektlari o'rtasidagi kommunikativ o'zaro ta'sirlar, empatiya va refleksiya mexanizmlari hamda fanlararo integratsiya omillari tizimli tarzda mujassamlashtirildi. Shunday qilib, ushbu tadqiqot metodologiyasi fanlararo integratsiyaga asoslangan kompleks yondashuvni ifodalab, ijtimoiy intellektni rivojlantirishni pedagogik jarayonning uzviy tarkibiy qismi sifatida tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy intellektni rivojlantirishda pedagogik fanlarning integrativ imkoniyatlari shaxsning ijtimoiy-kommunikativ faoliyatini kompleks tarzda shakllantiruvchi muhim omil hisoblanadi. Integrativ ta'lim muhiti sharoitida o'tkazilgan kuzatishlar natijasida aniqlandi-ki, pedagogik, psixologik va sotsiologik fanlarning o'zaro uyg'unlashtirilgan o'qitilishi bo'lajak o'qituvchilarda empatiya, refleksiya, tolerantlik, hamkorlikka tayyorgarlik, ijtimoiy mas'uliyat kabi intellektual va axloqiy sifatlarning izchil rivojlanishiga olib keladi. Shuningdek, fanlararo integratsiya orqali o'quv jarayonida kommunikativ kompetensiyalar va ijtimoiy tahlil ko'nikmalari kuchayib, shaxsning muloqotda adekvat reaksiya bildirish, boshqalar hissiyotini to'g'ri anglash, ijtimoiy vaziyatlarga mos qaror qabul qilish qobiliyatlari oshgani kuzatildi. Tadqiqotning natijalari asosida ishlab chiqilgan integrativ pedagogik model shaxsning ijtimoiy intellektini rivojlantirishda kognitiv, affektiv va xulqiy komponentlarning o'zaro uyg'unligini ta'minlash orqali ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchining kasbiy va ijtimoiy kompetensiyasini mustahkamlashga xizmat qilishi aniqlandi. Shu bilan birga, tajriba-sinov natijalari pedagogik fanlarning integratsiyasi ijtimoiy intellektni rivojlantirishning nazariy-empirik asoslarini mustahkamlovchi, uzluksiz ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarni shakllantiruvchi samarali mexanizm ekanini ko'rsatdi.

Muxokama: Ijtimoiy intellektni rivojlantirishda pedagogik fanlarning integrativ imkoniyatlari masalasi bugungi zamonaviy ta'lim paradigmasida eng dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Bu jarayon bo'yicha turli yondashuvlar mavjud bo'lib, ular orasida G. Matthews va R. Thorndike o'rtasidagi ilmiy polemika ijtimoiy intellektning mohiyatini chuqur anglashga yordam beradi. G. Matthews o'zining "Social Intelligence and Learning Integration" nomli tadqiqotida ijtimoiy intellektning shakllanishi ko'p yo'nalishli fanlararo integratsiyaga bog'liqligini ta'kidlaydi[7]. Unga ko'ra, pedagogik fanlarning o'zaro uyg'unlashuvi inson tafakkurini kengaytiradi, shaxsni turli ijtimoiy kontekstlarda erkin fikrlashga o'rgatadi hamda uning kommunikativ moslashuvchanligini rivojlantiradi. Matthewsning fikricha, ijtimoiy intellektni rivojlantirish uchun fanlar integratsiyasi faqat nazariy tamoyil emas, balki shaxsning ijtimoiy anglash mexanizmini mustahkamlovchi metodik asosdir. U integrativ yondashuvni inson ongining ijtimoiy tafakkur darajasini shakllantiruvchi kognitiv mexanizm sifatida talqin qiladi. R. Thorndike esa "Social Intelligence Revisited: Pedagogical Perspectives" asarida mazkur masalaga

biroz boshqacha, ya'ni psixometrik va empirik yondashuv asosida qaraydi. Uning fikricha, ijtimoiy intellektni rivojlantirishda faqat fanlararo integratsiya yetarli emas, chunki bu jarayon ko'pincha nazariy chegaradan chiqmaydi[8]. U ijtimoiy intellektni o'lchash va baholash uchun psixometrik indikatorlar tizimini ishlab chiqish zarurligini ta'kidlaydi. Thorndike integrativ yondashuvni tan olgan holda, unga individual psixologik diagnostika, raqamli kuzatuv tizimlari va empirik baholash usullarini qo'shish zarurligini ilgari suradi. U ta'lim jarayonida o'qituvchilarning ijtimoiy refleksiv salohiyati aniq o'lchovlar orqali tahlil qilinmasa, pedagogik samaradorlikni ilmiy asosda isbotlash mushkul, deb hisoblaydi. Matthews esa bunga javoban, integrativ model inson idrokining madaniy, ma'naviy va axloqiy o'lchovlarini qamrab olgan holda kengroq tushunilishi kerakligini ta'kidlaydi[9]. U Finlandiya va Yaponiya tajribasiga murojaat qilib, bu davlatlarda pedagogik fanlar o'quvchilarda empatik fikrlash, madaniyatlararo kommunikatsiya va ijtimoiy moslashuvni rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida qo'llanilayotganini keltiradi. Unga ko'ra, ijtimoiy intellektni rivojlantirish faqat bilish jarayoni emas, balki shaxsning axloqiy va madaniy yetuklik darajasini ham belgilovchi integral tizimdir. Thorndike esa, bunday yondashuv nazariy jihatdan boy bo'lsa-da, amaliyotda aniq natijalar olish uchun o'lchov mezonlarini ishlab chiqish zarur, deb hisoblaydi[10]. U raqamli monitoring tizimlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali o'quvchilarning ijtimoiy faolligini, empatik reaksiyalarini va muloqot madaniyatini real vaqt rejimida baholash mumkinligini ilgari suradi. Matthews esa bu fikrni qo'llab-quvvatlagan holda, zamonaviy ta'limda raqamli muhit ijtimoiy intellektni rivojlantirishning ajralmas komponentiga aylanganini qayd etadi. U raqamli integratsiya yordamida o'qituvchilarning ijtimoiy tajribasi, kommunikativ qobiliyatlari va refleksiv tafakkuri yanada faol shakllanishini ta'kidlaydi.

Xulosa: Yuqoridagi ilmiy tahlillar va polemik mulohazalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy intellektni rivojlantirishda pedagogik fanlarning integrativ imkoniyatlari zamonaviy ta'lim tizimining asosiy ustun yo'nalishlaridan biridir. Fanlararo integratsiya jarayoni inson tafakkurining ko'p qirrali, kontekstual va refleksiv tabiatini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa bo'lajak o'qituvchilarga nafaqat kasbiy kompetensiyalarni, balki ijtimoiy anglash, empatik fikrlash, kommunikativ madaniyat va axloqiy qaror qabul qilish salohiyatini rivojlantirish imkonini beradi. Pedagogik fanlarning o'zaro uyg'unlashuvi ijtimoiy intellektni rivojlantirish uchun metodologik, kognitiv va madaniy platforma yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Ibragimjanovich, T. X. I. (2025). Bo'lajak o'qituvchilarda fuqarolik ongini shakllantirishning pedagogik asoslari. Problems and solutions at the stage of innovative development of science, education and technology, 2(6), 26-29.

Islomovich, I. T., & Ravshanbekovich, G. S. (2023). Development of pedagogical competence in future teachers. The American Journal of Management and Economics Innovations, 5(04), 12-16.

Ergashbayev, S. (2025). Philosophical foundations of the integration of education and upbringing in the development of youth's spiritual outlook. shokh library, 1(10).

Ismoilov, T. I. (2025). Zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida sog'lom turmush tarzini shakllantirish. Global Science Review, 4(1), 337-344.

Ergashbayev, S. (2025). Uzluksiz ta'lim tashkil etish orqali yoshlarning ma'naviy-falsafiy dunyoqarashini yuksaltirish. Bulletin of Contemporary Researches: Multidisciplinary, 1(1), 10-13.

Shaxlo, R., & Ismoilov, T. I. (2025). Bo'lajak pedagoglarni tayorlashda inovatsion oqitish texnologiyalaridan foydalanishning pedagogic mexanizmlari. Global Science Review, 4(2), 193-199.

Daniel Goleman o'zining "Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ" (Bantam Books, New York, 384 p., 2021

John D. Mayerning “Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications” (Psychological Inquiry, Vol. 15, No. 3, 2004, pp. 197–215)

Isaqova, A. M. (2023). BO'LAJAK Oqituvchilarda ijtimoiy intellektni rivojlantirishning pedagogik xususiyatlari. Academic research in educational sciences, 4(KSPI Conference 1), 251-256.

Mukaddas, A., & Shohbozbek, E. (2025). XIX-XX asr 1-yarmida o'zbekiston pedagogikasida milliylik tamoyilining rivojlanish imkoniyatlari. Global Science Review, 3(2), 89-94.

ЗНАЧЕНИЕ ЭСТЕТИКИ ЦВЕТА В ВОСПИТАНИИ ПЛАСТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ ДИЗАЙНЕРОВ И АРХИТЕКТОРОВ

Азимов Санжар Самадович

профессор кафедры «Изобразительное и прикладное искусство»

Бухарского государственного университета

АННОТАЦИЯ. Данная статья рассматривает некоторые аспекты теории цветоведения, роль и значение эстетики цвета в воспитании пластической культуры будущего дизайнера и архитектора. Раскрыто понятие эстетики цвета и его эстетические возможности в создании выразительной архитектурной среды и дизайна.

Ключевые слова: Эстетика цвета, пластическая культура архитектора, пластическая культура дизайнера, цветовая гармония, архитектурная среда, артефакт, изобразительное и декоративно – прикладное искусство, цветоощущение, цветовосприятие.

ANNOTATION. This article examines some aspects of the theory of color science, the role and significance of the aesthetics of color in the education of the plastic culture of the future architect and dizayn. The concept of color aesthetics and its aesthetic possibilities in creating an expressive architectural and dizayn, environment are revealed.

Key words: Aesthetics of color, plastic culture of an architect, plastic culture of an dizayn, color harmony, architectural environment, artifact, fine and decorative arts, color perception, color perception.

Наука о цветовидении предполагает формирование у будущих художников, дизайнеров и архитекторов устойчивых знаний, умение и навыков в искусстве живописи. В это понятие входит целый комплекс знаний, причём на первый план выходит овладение студентом младшего курса основ науки о цвете. У будущего архитектора воспитывается основы мироощущения цветовой гармонии и цветотонального понимания в живописи, а также совершенствование культурного зрительного восприятия цвета.

В истории методов обучения изобразительному искусству, как и в его составной части - методах учения воздействию цвета, цветотоновому восприятию всегда придавалось огромное значение.

Цветоведение - наука по изучению взаимодействия цвета как при смешении красок механическим и оптическим путём, так и изменения зависимости цвета от освещения, определилась лишь к XIX веку.

Изучением цвета занимались Ченино – Ченнини (1360-1440), Леон Батиста Альберти (1404-1472), Пьерро Делла Франческа (1416-1492), Леонардо да Винчи (1452-1519), Альбрехт Дюрер (1471-1528) и другие. Цвет исследовали: Исаак Ньютон (1542-1727), М.В. Ломоносов (1711-1765).

М.В. Ломоносов написал теорию трёхцветовой основы зрения. Герман Людвиг Фердинанд Гельмгольц (1812-1894) - немецкий физик, математик, физиолог и психолог - в 1853-66 гг. разработал учение о цветовом зрении. В. Гете (1749-1832) написал специальный труд «Учение о цвете». Пуртинье Ян Эвангелист (1787-1869) чешский биолог и общественный деятель основал первый в мире физиологический институт в Бреславле в 1839 г.

К примеру, и по прошествии многих десятилетий мысли Вильгельма Фридриха Оствальда об искусстве цвета не теряют своей актуальности. Так, он пишет в своей ставшей бестселлером книге «Цветом называется то ощущение, которое возникает в результате передачи соответствующих внешних раздражителей, вызванных светом – через посредство глаза и зрительного нерва – в мозг».

Цвет можно ощущать и без краски: стоит только закрыть глаза и слабо прижать глазное

яблоко, как появятся различные цветовые и световые эффекты» (1, с. 23).

В 20 в. активно изучались психофизиологические, психофизические вопросы цветовосприятия.

Цвет - одно из свойств объектов материального мира, воспринимаемое как осознанное зрительное ощущение. Тот или иной цвет присваивается объектам в процессе их зрительного восприятия. В подавляющем большинстве случаев цветовое ощущение возникает в результате воздействия на глаз потоков электромагнитного излучения из диапазона длин волн, в котором это излучение воспринимается глазом (видимый диапазон - длины волн от 380 до 760 н.м.). Иногда цветовое ощущение возникает без воздействия лучистого потока на глаз - при давлении на глазное яблоко, ударе, электрическом раздражении и др., а также по мысленной ассоциации с другими ощущениями - звука, тепла и т. д. и в результате воображения. Различные цветовые ощущения вызывают разноокрашенные предметы, их разноосвещённые участки, а также источники света и создаваемое ими освещение.

При этом восприятие цвета может различаться (даже при одинаковом относительно спектральном составе потоков излучения) в зависимости от источника света или от несамосветящихся объектов.

Основную долю предметов, вызывающих цветовые ощущения, составляют несамосветящиеся тела, которые лишь отражают или пропускают свет излучаемый источниками. В общем случае цвет предмета обусловлен следующими факторами: его окраской и свойствами его поверхности; оптическими свойствами света и среды, через которую свет распространяется, свойствами зрительного анализатора и особенностями ещё недостаточно изученного психофизиологического процесса переработки зрительных впечатлений в мозговых центрах.

Эволюционная способность к восприятию цвета развилась для целей идентификации предметов вместе со способностями к восприятию других их свойств (размеров, твёрдости, теплоты и др.) и перемещений в пространстве, помогая обнаруживать и опознавать в жизненно важных ситуациях отдельные предметы по их окраске при всевозможных изменениях освещения и состояния и окружающей их среды.

Живопись в профессиональной подготовке дизайнера и архитектора в условиях современных требований к облику архитектуры городов, ансамблей и отдельных сооружений, диктует необходимость создания эстетически выразительной среды, что значительно повышает значимость учебной дисциплины «Архитектурный рисунок, живопись и графика»,

Значение эстетики цвета в архитектуре отражено во многих современных исследованиях – диссертациях, статьях и книгах. К примеру, В. Кульбижеков указывает:

«Итак – пишет он, эстетика – это наука о человеческих ценностях, связанных с понятием прекрасного, раскрывающего проблемы интеллектуально – чувственного познания сущности универсума, особые, совершенно – выразительные формы сознания и бытия, объектированное в природных и человеческих конструктах (артефактах), несущих на себе печать «скрытой сущности»), (2).

Многие авторы справедливо отмечают, что система цветов, на основе которой обеспечивается тональная гармония, называется гармонизатором. Это – набор цветов, приведённое в упорядоченное построение, обусловленное выше определённым выбранным нами для работы принципом.

Само действие приведения цветов к тональной согласованности называется гармонизацией. Гармоничным мы будем называть цвета, выбранные в определённом порядке из одной цветовой системы. С.П. Ломов указывает, что «в изобразительном и прикладном искусстве и дизайне цветовая гармония неизбежно связана с материальными носителями цвета» (3, с. 103).

Это положение целиком и полностью относится и к архитектуре, где цветовая гармония

имеет важнейшее значение как при зарождении творческого замысла, архитектурного проекта, эскиза так и воплощения идеи в материале – сооружения и облике и связи с ландшафтом.

Исследователь Т.И. Наливина предлагает достаточно эффективную методику развития цветоощущения и эстетического чувства цвета посредством цикла пропедевтических упражнений. Цикл представляет собой взаимосвязанный набор заданий, рассчитанных на визуальное последовательное ознакомление с цветом. Пропедевтический цикл разработанный Т.И. Наливиной, состоит из двух типов упражнений. Первый тип – просмотрные упражнения или проигрывание цветовых гамм в комбинаториках, дающих возможность проследить цветовые эффекты заданной гаммы. Второй тип – оценочные упражнения, требующие определить психологические свойства изучаемой гаммы или её декоративные возможности (4, с. 57).

Таким образом, формирование пластической культуры будущего архитектора и дизайнера, эстетика цвета приобретают прикладное значение. И решение задач связанных с созданием цветового климата, который решаются архитекторами, дизайнерами и художниками должны быть выверены и служить гармонизации архитектурной среды.

Литература:

1. Вильгельм Оствальд. Цветоведение. Пособие для химиков, физиков, естествоиспытателей, врачей, физиологов, психологов, колористов, цветовых техников, печатников, керамистов, красильщиков, ткачей, художников, кустарей, живописцев плакатов, рисовальщиков узоров, модистов. Пер. 30 Мильмана. Акционерное общество «Промиздат», М.-Л.: 1926 – 207 с., ил.
2. В. Кульбиженев. Эстетика. Сиб. Сред. Ун-т, 2018 – 240 с.
3. С.П. Ломов, С.А. Амонтолов. Цветоведение. Уч. Пособие для будущих специалистов «Изобразительное искусство», «Декоративно - прикладное искусство», «Дизайн» - М.: Владас, 2015 – с. 144. С., ил.
4. Т.И. Наливина Теоретические основы преподавания цветоведения. /В сб. Пути повышения уровня теоретической и практической подготовки учителя изобразительного искусства – М.: МПГИ, 1985 – с. 51 – 58.
5. Abdullaev S.F. Kuchkarova G.R., Form-Forming Functions of Line and Color in Architectural Drawing 4th Global Congress on Contemporary Sciences & Advancements 30th April, 2021 Hosted online from Rome, Italy econfereceglobal.com
6. Dustova Dildora Sobirjanovna, Abdullaev Sayfulla Fayzullayevich, Diagnostic Study of the Formation of the Aesthetic Development of Primary Education Students in the Process of Teaching the Russian Language, European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630)
7. Абдуллаев С.С., Рафиева Н.А. Искусства древней Руси и средней Азии в духовном диалоге (исторический экскурс) //Вестник науки и образования. 99:21-2 (2020). С. 97-100.

TIZIMGA YO'NALTIRILGAN TEXNOLOGIYADA TAJRIBA-SINOV ISHLARINI AMALGA OSHIRILISHI

Axmedova Aziza Shokir qizi
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
<https://orcid.org/0009-0006-2974-9340>

Annotatsiya: Ushbu maqolada kasbiy ta'lim sohasidagi shaxsiy yo'naltilgan texnologiyalarni individual faoliyat uslubini rivojlantirish jarayonida tahsil oluvchilar va pedagoglarning o'zaro munosabatlarida o'qitish shakllari va usullarining integral birligini shakllantirish, kasbiy-pedagogik vaziyatlarda diagnostika va prognoz qilinadigan natijalarni ta'minlaydigan shaxsni rivojlantirishga qaratilgan harakatlar batafsil yoritib berilgan.

Kalit so'z: tizim, texnologiya, kasbiy ta'lim, vaziyat, subyekt, ta'lim sifati, kasbiy va kognitiv faoliyat.

РЕАЛИЗАЦИЯ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ И ИСПЫТАТЕЛЬНЫХ РАБОТ ПО СИСТЕМНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Ахмедова Азиза Шокировна
Базовый докторант Каршинского государственного университета
<https://orcid.org/0009-0006-2974-9340>

Аннотация: В статье подробно рассматриваются мероприятия, направленные на формирование личности, обеспечивающей диагностируемые и прогнозируемые результаты в профессионально-педагогических ситуациях, формирование целостного единства форм и методов обучения в процессе формирования индивидуального стиля деятельности личностно ориентированных технологий в сфере профессионального образования.

Ключевые слова: система, технология, профессиональное образование, ситуация, субъект, качество образования, профессионально-познавательная деятельность.

IMPLEMENTATION OF EXPERIMENTAL AND TESTING WORK IN SYSTEM-ORIENTED TECHNOLOGY (angliy)

Akhmedova Aziza Shakir kizi
Karshi State University basic doctoral student
<https://orcid.org/0009-0006-2974-9340>

Abstract: This article describes in detail the efforts aimed at developing a person who provides diagnostic and predictable results in professional and pedagogical situations, forming an integral unity of teaching forms and methods in the process of developing an individual style of activity of personally oriented technologies in the field of vocational education.

Keywords: system, technology, vocational education, situation, subject, quality of education, professional and cognitive activity.

Kirish (Introduction). Doimiy o'zgarib turadigan tashqi sharoitlarda mustaqil ta'lim va samarali faoliyatga tayyorgarlik ko'ra oladigan OTM texnika ixtisosliklari millionlab bitiruvchilarining kasbiy tayyorgarligi sifatiga jamiyatning talablari hamda texnika yo'nalishlarilardagi o'quv jarayonining haqiqiy amaliyoti o'rtasidagi mavjud ziddiyat sub'ektlarni innovatsion muhandislik faoliyatiga o'z-o'zini tayyorlash muammosini dolzarblashtirmoqda. Talabalarning kasbiy va ijodiy o'z-o'zini rivojlantirishni amalga oshirish uchun texnologik va innovatsion o'zini-o'zi tayyorlashi uchun sharoitlarni ta'minlash, tashabbuskorlik va ijodiy faollikni rivojlantirish uchun mustaqil ishning refleksiv shakllari ulushini oshirish kerak. Talabalarning kasbiy faoliyatga o'z-o'zini tayyorlashi OTM texnika ixtisosliklari bitiruvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash sifatini

rivojlantirishning ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatli muammosini hal qilish bilan chambarchas bog'liq. O'z-o'zini tayyorlash ta'lim sub'ektlarini kasbiy faoliyatga tayyorlash sifati darajasini rivojlantirishning sharti va vositasi bo'lib hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Kafolatlangan ta'lim sifatining asosiy qonunini shakllantirilgan bo'lib, agar ta'lim mustaqil ta'limga, tarbiya o'z-o'zini tarbiyalashga va rivojlanish shaxsning ijodiy o'z-o'zini rivojlantirishga aylansa, kafolatlangan ta'lim sifatiga erishiladi. Ko'rib chiqilayotgan kasbiy tayyorgarlik sifati muammosiga ko'ra, shuni qo'shimcha qilish kerakki, agar tayyorgarlik mustaqil tayyorgarlikka, tarbiya o'z-o'zini tarbiyalashga, rivojlanish esa shaxsning ijodiy o'zini-o'zi rivojlantirishiga aylansa, kasbiy tayyorgarlikning kafolatlangan sifatiga erishiladi.

Mustaqil ta'lim, o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini kasbiy faoliyatga tayyorlash muammolariga qiziqish ko'lamini hozirda juda katta. Internet tarmog'ida o'tkazilgan qidiruv natijalariga ko'ra, ilmiy nashrlarda 1 400 000 sahifada (ingliz va boshqa tillarida) "mustaqil ta'lim" atamasi, mos ravishda, 216 000 sahifa – "o'z-o'zini o'qitish" atamasi, 124 000 bet – "o'z-o'zini tayyorlash" atamasi va taxminan 28400 bet "kasbiy faoliyatga o'z-o'zini tarbiyalash" atamasi ishlatilgani aniqlandi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Mazkur tadqiqotni bajarish davomida "Kasbiy o'z-o'zini tayyorlash texnologiyalarini loyihalash va qo'llab-quvvatlash" yo'nalishi bo'yicha bugungi kungacha bajarilgan ilmiy ishlar izlandi. Qidiruv ilmiy nashrlar sohasida, dissertatsiya tadqiqotlari katalogida va Internet tizimida tashkil etildi. Bilmiy ishlarni biz topa olmadik. O'z-o'zini tayyorlashni "qo'llab-quvvatlash" deganda biz CALS-texnologiyalari g'oyasiga muvofiq, ya'ni ushbu jarayonni to'liq axborot bilan ta'minlash sharoitida o'z-o'zini tayyorlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish texnologiyasini joriy etish va rivojlantirishni tushunamiz.

Darhaqiqat, talabalarni kasbiy tayyorlash texnologiyasining har bir loyihasi mohiyatan tegishli texnologiya bilan ta'minlangan barcha pedagogik o'zaro ta'sir sub'ektlarining o'z-o'zini tayyorlash va o'z-o'zini rivojlantirish jarayonlarining tabiati to'g'risida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Pedagogik jarayonni ushbu texnologiyalarning har qanday turiga (yoki ularning kombinatsiyasiga) muvofiq amalga oshirish talabalarning kognitiv faoliyatini rivojlantirishga va kasbiy yo'naltirilgan faoliyatini shakllantirishga imkon beradi. O'z-o'zini tayyorlash shakllanayotgan kompetensiyasi tizimidagi o'z-o'zidan, tasodifiy o'zgarishlar o'z-o'zini tashkil etish jarayoniga "qo'shilishi", o'z-o'zini tayyorlash va o'z-o'zini rivojlantirishning ongli jarayonlariga aylanishi uchun ta'lim jarayonida pedagoglar va talabalar o'rtasidagi doimiy ravishda shaxsiy yo'naltirilgan hamkorlikni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash kerak. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, kasbiy tayyorgarlik texnologiyasining o'zini "kvazi-uzluksiz" monitoringini amalga oshirish kerak.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Bu individual tayyorgarlik jarayonining holati to'g'risida doimiy ravishda ma'lumot to'plashni, uni tahlil qilishni, individual rivojlanishning ehtimolli traektoriyalarini prognozlashni va belgilangan maqsadlarga erishishga mos keladigan nazorat harakatlarini birgalikda ishlab chiqishni talab qiladi. Mutaxassisning kasbiy tayyorgarlik fazilati jarayon sifatida nafaqat natijaning chiquvchi xususiyatlari, balki uni olishga sarflangan vaqt bilan ham tavsiflanadi. OTM texnika ixtisosliklari bitiruvchisini innovatsion faoliyatga kasbiy tayyorlash texnologiyasining samaradorligi "mahsulot"ning chiquvchi xususiyatlarining muvozanat darajasi hamda ularga erishish jarayoniga "jalb qilingan" barcha resurslarning umumiy sarfi bilan belgilanadi.

An'anaviy ta'lim monitoringi "talaba-pedagog" muloqoti diskret rejimida amalga oshiriladi va test, bilimlarni baholash, nazorat ishlari, imtihonlar va boshq. shaklida amalga oshiriladi. An'anaviy monitoring texnologiyasidan foydalanishning ko'p yillik tajribasi uni o'quv rejalari va dasturlarida nazarda tutilgan muddatlarda samarali amalga oshirish imkonini yo'qligini isbotladi.

Oliy ta'lim natijalarini va jamiyatning zamonaviy sharoitlarga javob beradigan talablariga

muvofiglashtirishning dolzarb muammolarini hal qilish maqsadida ustaqil ta'lim texnologiyasini loyihalash va qo'llab-quvvatlash metodologiyasini ishlab chiqish zarur bo'lib, uning muhim komponenti sifatida texnologiya o'zini rivojlantirishni doimiy monitoring qilish ko'rsatiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Pedagogika pedagog va tahsil oluvchilarning o'zaro munosabatlari masalalarini ko'rib chiqadi. Biroq, bu o'zaro ta'sirning negizida qanday harakatlar borligi haqidagi savol, afsuski, hozirgi kunga qadar deyarli o'rganilmagan. Bu savol tobora dolzarb bo'lib bormoqda, chunki ta'lim jarayonining mustaqil ta'limga qarab "o'tishi" barqaror tendensiyasi kuzatilmoqda. Istiqbolda ta'lim funksiyalari tobora ko'proq kompyuterlar va Internetga o'tkaziladi.

Hozirgi vaqtda muhandislarni nazariy, uslubiy va amaliy kompetensiyalarni rivojlantirish va integratsiyasiga tizimli yo'naltirilgan kasbiy faoliyatga mustaqil tayyorlash texnologiyasini yaratish uchun zarur bo'lgan shartlar tizimi mavjud. Mustaqil tayyorlashni loyihalash rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimlarining yutuqlarini, sifat menejmenti xalqaro tizimi talablarini, olimlar tomonidan ishlab chiqilgan innovatsion pedagogik texnologiyalarning umumiy imkoniyatlarini va ularni ilmiy, ishlab chiqarish va axborot texnologiyalarining innovatsion natijalari bilan integratsiyasini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. "Kasbga tayyorlash"dan "o'rganishga tayyorlash"ga o'tishning ob'ektiv ehtiyoji paydo bo'ldi, bu esa ta'lim texnologiyalarini o'zgartirishni talab qiladi.

Amaliyotda qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarga kerakli o'zgartirishlarni kiritish uchun ularda mavjud bo'lgan, kutilgan natijani – zamonaviy talablarga javob beradigan kasbiy tayyorgarlik sifatini olishga imkon bermaydigan qarama-qarshilikni aniqlash zarur.

"Kasbiy tayyorgarlik" va "kasbiy mustaqil tayyorgarlik" ta'riflarining eng muhimlarini umumlashtirib va birlashtirib, quyidagilarni ta'kidlaymiz. OTM o'quv jarayonining barcha elementlarida ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasi joriy etilishi sharoitida amalga oshiriladigan zamonaviy muhandislarni kasbiy tayyorlash innovatsion muhandislik-texnika ta'limning komponenti bo'lib hisoblanadi. Bu texnika ixtisosliklari bitiruvchilariga nafaqat faol kasbiy faoliyatga kirishish (shaxsiy, asosiy va kasbiy kompetensiyalarning shakllanganigi) uchun potensial imkoniyatni, balki ushbu imkoniyatni amalga oshirishga tayyorlikni – shakllangan kompetensiyalarni dolzarblashtirishga, kasbiy faoliyatning tegishli sohasida kompetensiyani namoyish etishga tayyorligini beradi.

Ta'lim, fan va ishlab chiqarishning tizimli integratsiyasi sharoitida OTM texnika ixtisosliklari talabalarini kasbiy faoliyatga tayyorlash kasbiy yo'naltirilgan muammolarni hal qilish hamda kasbiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan fanlararo loyihalarni bajarish sharoitida amalga oshiriladi. OTM texnika ixtisosliklari bitiruvchilari kasbiy tayyorgarligining sifat darajasi davlat va oliy o'quv yurtlari ichidagi ta'lim standartlari bilan tartibga solinadi hamda pedagogik texnologiyalar darajasi va xususiyatlari bilan belgilanadi. Kasbiy mustaqil tayyorgarlik (kasbiy faoliyatga o'z-o'zini tayyorlash) – bu insonning butun hayoti davomida davom etadigan (kasb bilan bog'liq) uzluksiz ta'lim tizimida mustaqil ta'limning sharti va vositasi bo'lib hisoblanadi. Mustaqil tayyorlash - tanlangan kasbiy faoliyat sohasida o'zini namoyon qiladigan "Men" qiyofasini shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha shaxsiy loyihani bajarish jarayonida amalga oshiriladigan o'z-o'zini o'qitish, o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirishni o'z ichiga olgan mustaqil ta'limning quyi tizimini ifodalaydi.

Zamonaviy ijtimoiy vaziyat universal tarzda harakat qila oladigan, hayotda o'z-o'zini belgilash madaniyatiga ega, o'zgaruvchan sharoitlarga moslasha oladigan shaxsni – kompetent shaxsni birinchi o'ringa chiqaradi. OTM texnika ixtisosliklari bitiruvchisi uchun kasbiy o'z-o'zini belgilash erkinligi shaxsga yo'naltirilgan texnologiyadan foydalangan holda amalga oshiriladigan yuqori sifatli muhandislik-texnika ta'lim bilan ta'minlanishi mumkin, bu esa bitiruvchining o'zi, ishlab chiqarish va umuman jamiyat ehtiyojlari va talablariga javob beradigan natijaga erishishni kafolatlaydi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarining mazmuni, uslublari va usullari, birinchi

navbatda, har bir o'quvchining sub'ektiv tajribasini ochib berishga va undan foydalanishga, bilish faoliyatini tashkil etish orqali uning shaxsini rivojlantirishga yordam berishga qaratilgan. E.F.Zeer fikriga ko'ra, shaxsga yo'naltirilgan texnologiyada shaxsning texnologiya ob'ekti sifatidagi tasavvuri quyidagi g'oyalarni birlashtiradi:

- har bir shaxs o'zining jismoniy tuzilishli, aql va ruhning o'ziga xos tuzilishli yaxlit individuallikdir;
- har bir shaxs o'zining shaxsiy qiyofalari va ma'nolariga mos ravishda o'z hayoti va faoliyati olamini tanlaydi va quradi;
- inson atrofdagi dunyo va odamlar bilan munosabatlarni oliy insoniy qadriyatlar, o'zaro tushunish va o'zaro ta'sir asosida quradi;
- o'zaro ta'sirning asosini ong faoliyati, ma'no va munosabatlarni amalga oshirishning universal vositasi sifatida muloqot tashkil etadi.

Tashkiliy madaniyatning zamonaviy loyiha-texnologik turi doirasida texnologiyalar loyihalar va dasturlar bilan bir qatorda faoliyatni tashkil etishning yetakchi shakliga aylanganligi aniqlandi.

Muhandislarni tayyorlashning zamonaviy texnologiyalari mohiyatan tizimni loyihalash, sinovdan o'tkazish va raqobatbardosh kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonining to'liq hayotiy siklini qo'llab-quvvatlashni anglatadi.

Ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasining zamonaviy sharoitida raqobatbardosh faoliyat uchun malakali muhandis kadrlar tayyorlash muammosini hal etishning "texnologik yondashuvlari"ni ishlab chiqish katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligi alohida ta'kidlandi. Loyihaning har bir ishtirokchisining mulkchilik shaklidan qat'i nazar, barcha darajadagi harakatlarning yuqori izchilligi va shaffofligini ta'minlaydigan oliy ta'lim tizimi, akademik va ishlab chiqarish fanlari, ishlab chiqarish va biznesning integratsiya jarayonlari asosida "ochiq arxitekturali" pedagogik texnologiyalarini loyihalash dolzarb bo'lib bormoqda.

Ta'kidlandiki, pedagogik texnologiyalardan foydalanish prognoz qilinayotgan yakuniy natijaga erishish uchun maqsadli harakat qilish imkoniyatini beradi. Pedagogika, psixologiya, matematika, kibernetika, tizim genetikasi, sotsiologiya, axborot texnologiyalari (va boshqa ilmiy sohalar)ning hozirgi ilg'or ilmiy yutuqlaridan tizimga yo'naltirilgan foydalanish bizga kasbiy tayyorgarlik va mustaqil tayyorlashning pedagogik texnologiyalarini rivojlantirishga yaqindan kirib borish imkonini beradi, kafolatlangan natijani – muhandislar tayyorlashning innovatsion sifati, shuningdek, shaxsning va jamiyatning zamonaviy ehtiyojlari va xalqaro sifat menejmenti talablariga javob berishini ta'minlaydi. Aniqlandiki, xalqaro va mahalliy oliy kasbiy ta'lim tizimlarining umumiy talablariga javob beradigan zamonaviy muhandisning kompetentlik modeli quyidagilarga yordam berishi kerak:

- ta'lim, fan, ishlab chiqarish tarmoq integratsiyasining maqsad, vazifalari va natijalariga erishish nuqtai nazaridan ta'lim jarayonlarini sifat jihatidan boshqarish;
- bo'lajak muhandislarning intellektual faoliyatining tizimli, funksional jihatdan to'liq hisoblash va grafik natijalarini yaratish uchun axborot texnologiyalaridan maqsadli foydalanish, ularni tezlashtirilgan aprotatsiyadan o'tkazish va vaqt bo'yicha qo'llab-quvvatlash.

OTM texnika ixtisosliklari bitiruvchilari – yigirma birinchi asr muhandislarining kompetentlik modellarini ishlab chiqish, aprotatsiyadan tizimli o'tkazish va qo'llab-quvvatlash ta'lim, fan va ishlab chiqarish xalqaro va mahalliy yutuqlardagi umumiylikni izlash, ularni turli asoslarda amalga oshirilayotgan ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasi jarayonida samarali qo'llashning asosiy yo'nalishlaridan biridir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasi sharoitida OTM texnika ixtisosliklari talabalarini raqobatbardosh faoliyatga tayyorlash kasbiy yo'naltirilgan muammolarni hal qilish hamda kasbiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan fanlararo loyihalarni amalga oshirish kontekstida kasbiy kompetensiyani shakllantirishga tizimli yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari asosida amalga oshirilishi kerakligi isbotlangan.

Ta'lim, fan va ishlab chiqarishning OTM texnika ixtisosliklari o'quv jarayonining barcha elementlariga joriy qilingan integratsiyasi sharoitida amalga oshiriladigan zamonaviy muhandislarni kasbiy tayyorlash innovatsion muhandislik-texnik ta'limning komponentiga aylanishi kerak. Bu texnika ixtisosliklari bitiruvchilariga nafaqat faol kasbiy faoliyat bilan shug'ullanish (shaxsiy, asosiy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish) uchun potensial imkoniyatlarni, balki ushbu imkoniyatni ro'yobga chiqarishga – shakllangan kompetensiyalarni amalga oshirishga, kasbiy faoliyatning tegishli sohasida kompetensiyani namoyon etishga tayyorligini ta'minlashga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Vzyatishev V.F. Balans texnologiy - sotsiokulturniy imperativ razvitiya / V.F.Vzyatishev / pod red. N.A. Seleznevoy i I.I. Dzeglenka. - M.: ITSPKPS, 2001.-50 c.

Informatsionniye texnologii podderjki prepodavatelskoy deyatelno-sti i upravleniya uchebnim protsessom / Seriya materialov tretyey Vse-rossiyskoy shkoli - seminara «Informatsionniye texnologii v upravlenii kachestvom obrazovaniya i razvitii obrazovatel'nogo prostranstva» / pod red. N.A. Seleznevoy i I.I. Dzeglenka. - M.: ITSPKPS, 2001. - 68 s.

Kachestvo obrazovaniya i informatsionniye texnologii. Razvitiye obrazovatel'nogo prostranstva s ispolzovaniyem informatsionnix texnologiy i kommunikatsiy / Seriya materialov tretyey Vserossiyskoy shkoli- seminara «Informatsionniye texnologii v upravlenii kachestvom obrazovaniya i razvitii obrazovatel'nogo prostranstva» / pod red. N.A. Seleznevoy i I.I. Dzeglenka. - M.: ITSPKPS, 2001. - 74 s.

Gevorkyan YE.N. E-learning v ekonomike, osnovannoy na znaniyax/ YE.N.Gevorkyan // Vissheye obrazovaniye v Rossii. - 2006.- №1. - S. 114-118.

5–7 SINF O‘QUVCHILARIDA AXLOQIY MULOQOT MATNLARI ASOSIDA O‘Z-O‘ZINI RIVOJLANTIRISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH USULLARINING TA‘SIRINI ANIQLASH

Abdumurodova Dilnoza Azimjon qizi

Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya Pedagogikasi Milliy Instituti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada 5–7-sinf o‘quvchilarida axloqiy muloqot matnlari asosida o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalarini shakllantirish usullarining ta‘siri tahlil qilindi. Tadqiqot Andijon, Toshkent va Samarqand viloyatlaridagi maktablarda tajriba va nazorat guruhlarida asosida o‘tkazildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, axloqiy muloqot matnlari bilan faol ishlash o‘quvchilarning shaxsiy, axloqiy va ijtimoiy ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Eng samarali metodlar sifatida matnlar bilan muhokama qilish, guruh ishlari va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi mashqlar aniqlangan.

Kalit so‘zlar: axloqiy muloqot, o‘z-o‘zini rivojlantirish, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy ko‘nikmalar, axloqiy qaror qabul qilish, 5–7 sinf, pedagogik metodlar, guruh ishlari, refleksiya.

ОПРЕДЕЛИТЬ ВЛИЯНИЕ МЕТОДОВ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ САМОРАЗВИТИЯ У УЧАЩИХСЯ 5–7 КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ТЕКСТОВ ЭТИЧЕСКИХ ДИАЛОГОВ

Абдумуродова Дилноза Азимжон кизи

Докторант Национального института образования и педагогики имени Кара Ниязи

Аннотация: В данной статье исследуется влияние методов развития навыков самосовершенствования у учащихся 5–7 классов на основе текстов нравственного общения. Исследование проводилось в школах Андижана, Ташкента и Самарканда с опытной и контрольной группами. Результаты показали, что активная работа с текстами нравственного общения значительно развивает личностные, нравственные и социальные навыки учащихся. Наиболее эффективными методами оказались обсуждение текстов, групповая работа и упражнения, направленные на развитие социальных навыков.

Ключевые слова: нравственное общение, самосовершенствование, личностное развитие, социальные навыки, принятие нравственных решений, 5–7 классы, педагогические.

TO DETERMINE THE IMPACT OF METHODS FOR DEVELOPING SELF-DEVELOPMENT SKILLS IN STUDENTS IN GRADES 5–7 BASED ON ETHICAL DIALOGUE TEXTS

Abdumurodova Dilnoza Azimjon kizi

Doctoral student of the Kori Niyoziy National Institute of Pedagogy and Character Education

Abstract: This article investigates the effect of methods for developing self-development skills in 5th–7th grade students through moral communication texts. The study was conducted experimentally in schools in Andijan, Tashkent, and Samarkand with both experimental and control groups. Findings indicate that active engagement with moral communication texts significantly enhances students’ personal, moral, and social competencies. The most effective methods were text discussions, group work, and exercises aimed at developing social skills.

Keywords: moral communication, self-development, personal development, social skills, moral decision-making, 5th–7th grades, pedagogical methods, group work, reflection

Kirish. Bugungi zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishi, o‘zini anglashi va ijtimoiy ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, 5–7 sinflar

bolalarning shaxsiy, axloqiy va ijtimoiy xulq-atvorini rivojlantirish uchun eng muhim davr hisoblanadi. Shu bois, axloqiy muloqot matnlari orqali o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirish usullarining samaradorligini tadqiq qilish bugungi pedagogika va psixologiya uchun dolzarb masala hisoblanadi. To'lashboyeva (2020) ta'kidlaganidek, pedagogik muloqot madaniyati o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirishning muhim vositasidir. Shu sababli axloqiy muloqot matnlari orqali o'z-o'zini rivojlantirish jarayoni samarali bo'lishi mumkin.

O'z-o'zini rivojlantirish – bu shaxsning o'z qobiliyatlari, xulq-atvori, hissiyotlari va bilimlarini ongli tarzda tahlil qilishi, o'rganishi va takomillashtirishi jarayonidir. Ushbu jarayon doimiy o'zini anglash, maqsadlar qo'yish, muammolarni mustaqil hal qilish, ijobiy xulq-atvorni rivojlantirish va shaxsiy o'sish ko'nikmalarini shakllantirishni o'z ichiga oladi. O'z-o'zini rivojlantirish nafaqat bilim va ko'nikmalarni oshirish, balki shaxsning ijtimoiy, axloqiy va psixologik jihatdan barqaror bo'lishiga xizmat qiladi.

Axloqiy muloqot esa shaxslar o'rtasida hurmat, halollik, adolat, hamdardlik va ijtimoiy qadriyatlarni inobatga olgan holda fikr almashish jarayonidir. Pedagogik nuqtai nazardan axloqiy muloqot o'quvchilarda muloqot madaniyati, ijtimoiy kompetensiya va shaxsiy rivojlanish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Axloqiy muloqot matnlari esa o'quvchilarga axloqiy qadriyatlarni o'rgatadigan, fikr almashish, muammolarni hal qilish va ijtimoiy tajriba orttirishga yordam beradigan samarali pedagogik vositalardir.

Tadqiqot obyekti: 5–7 sinf o'quvchilari. Tadqiqot predmeti: axloqiy muloqot matnlari asosida o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirish usullari.

Maqsad: o'quvchilarda axloqiy muloqot matnlari yordamida o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirish usullarining samaradorligini aniqlash.

Vazifalari:

Axloqiy muloqot matnlarini tahlil qilish va pedagogik jihatdan baholash.

O'quvchilarda o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini aniqlash.

Rivojlantirish usullarining ta'sirini tajribaviy baholash.

Olingan natijalarni tahlil qilish va samarali metodlarni aniqlash.

Metodlar:

Tadqiqot ishtirokchilari: 5–7 sinf o'quvchilari bo'lib, tajriba guruhi va nazorat guruhi shaklida tashkil etildi. Tajriba guruhi axloqiy muloqot matnlari asosida maxsus ishlab chiqilgan metodika bilan ishladi, nazorat guruhi esa an'anaviy dars metodlarini qo'lladi.

Tadqiqot usullari va natijalar

Tadqiqot usullari:

1. Axloqiy muloqot matnlari bilan ishlash: O'quvchilarga hikoyalar, dialoglar, axloqiy masalalar va qisqa maqolalar taqdim etildi. Ushbu matnlar o'quvchilarda boshqalarni tushunish ko'nikmalarini, axloqiy qarorlar qabul qilish qobiliyatini va shaxsiy o'sish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam berdi. Matnlar orqali o'quvchilar o'z fikrini bildirish, muammolarni tahlil qilish va guruh muhokamalarida faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

2. So'rovnomalar va testlar: O'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini baholash maqsadida maxsus so'rovnomalar va testlar ishlatildi. So'rovnomalar o'quvchilarning o'zini anglash, maqsad qo'yish, muammolarni mustaqil hal qilish va ijobiy xulq-atvorini aniqlashga yo'naltirilgan edi. Shu bilan birga, testlar yordamida o'quvchilarning ko'nikmalari va bilim darajasi raqamli ko'rsatkichlar bilan o'lchandi.

Tadqiqot davomiyligi:

Eksperimental ishlar 1 o'quv yili davomida olib borildi. Ma'lumotlarni tahlil qilishda sifatli va miqdoriy metodlar qo'llanildi.

Tadqiqot ishtirokchilari va hududi:

Tajriba-sinov ishlari Andijon, Toshkent va Samarqand viloyatlaridagi 12 ta maktabda o'tkazildi. So'rovnomalarda jami 180 nafar o'quvchi, 24 nafar o'qituvchi va 12 nafar fan metodisti ishtirok

etdi. Shu bilan birga, kuzatuv, suhbat va hujjat tahlili metodlari ham qo'llanildi.

O'rganilgan darsliklar:

- Guess What 5 (Toshkent: O'qituvchi, 2021)
- Guess What 6 (Toshkent: O'zbekiston, 2021)
- Prepare 7 (Toshkent: O'zbekiston, 2021)

Tahlil mezonlari quyidagilardan iborat edi:

Matnlarning mavzuviy doirasi;

Dialoglar shakli va mazmuni;

Ochiq va refleksiv savollarning mavjudligi;

O'quvchini fikrlashga undovchi topshiriqlar ulushi;

Shaxsiy tajriba asosida fikr yuritishga imkon beruvchi mashqlar.

Tajriba guruhi va nazorat guruhi o'quvchilarining axloqiy va ijtimoiy ko'nikmalari eksperiment davomida solishtirildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhi o'quvchilari axloqiy qarorlar qabul qilish ko'nikmasida 85% ga erishgan bo'lsa, nazorat guruhi o'quvchilarida bu ko'rsatkich 60% ni tashkil etdi. Shu bilan birga, o'zini anglash ko'nikmasi tajriba guruhi o'quvchilarida 80% bo'lib, nazorat guruhida 55% ga teng bo'ldi. Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda ham tajriba guruhi 78% natija ko'rsatgan bo'lsa, nazorat guruhi 50% natijaga erishdi.

Dars jarayonida olib borilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhi o'quvchilari faol qatnashdi, guruh ishlari va muhokamalarda o'z fikrini erkin ifoda etdi. Ushbu o'quvchilar matnlar bilan muhokama qilish, guruh ishlari va boshqalarni tushunish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan mashqlarda yuqori faollik ko'rsatdilar.

Shu tarzda olingan natijalar axloqiy muloqot matnlarining o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini tasdiqlaydi. Tajriba guruhi o'quvchilarining yuqori natijalari, metodik jihatdan boyitilgan matnlar va faol dars jarayoni bilan bog'liq bo'lib, bu usullar o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirishda sezilarli ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi.

Muhokama:

Natijalar nazariy asoslar bilan solishtirildi:

Duda (2022) ko'rsatganidek, barqaror rivojlanish uchun o'quv muhitini tashkil etishda interaktiv va hamkorlik metodlari qo'llanilishi kerak, bu esa guruh ishlari va muhokama metodlarini maqoladagi tajriba bilan bog'lashga yordam beradi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, axloqiy muloqot matnlari bilan faol ishlash o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi.

Pedagogik ahamiyati: o'qituvchilar matnlarni faol qo'llashi, guruh ishlari va muhokama metodlarini qo'llash orqali shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Shuningdek, boshqalarni tushunish qobiliyati va ijtimoiy qaror qabul qilish ko'nikmalari ham sezilarli darajada oshdi.

Bekchanova (2022): Bolalarning shaxsiy rivojlanishida tashqi va ichki omillarning ta'siri mavjud, shuning uchun axloqiy muloqot matnlarini tizimli qo'llash natijalarni oshiradi.

Xulosa va tavsiyalar:

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, 5–7-sinf o'quvchilarida axloqiy muloqot matnlari asosida o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirish usullari samarali bo'lib, o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarini sezilarli darajada oshiradi. Tajriba guruhi natijalari tasdiqladiki, metodik jihatdan boyitilgan matnlar va ularni dars jarayonida faol qo'llash o'quvchilarda quyidagi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi:

O'zini anglash va refleksiya qobiliyati – o'quvchilar o'z hissiyotlarini, qarorlarini va xulq-atvorini tahlil qila oladi, o'z-o'zini baholash va yaxshilashga intiladi.

Boshqalarni tushunish va ijtimoiy munosabat ko'nikmalari – o'quvchilar jamoadagi boshqalar bilan hamdardlik asosida muloqot qilishni o'rganadi, boshqalarning nuqtai nazarini hurmat qiladi

va ijtimoiy vaziyatlarda samarali qarorlar qabul qiladi.

Axloqiy qarorlar qabul qilish ko'nikmasi – o'quvchilar turli vaziyatlarda axloqiy mezonlarga asoslanib qaror qabul qilishni o'rganadi, muloqot va hayotiy tanlovlarda ongli harakat qiladi. O'quvchilar o'z hissiyotlarini, qarorlarini va xulq-atvorini tahlil qila oladi, o'z-o'zini baholash va yaxshilashga intiladi (Yusupov & Hatamova, 2023).

Guruh ishlari va muhokama qobiliyati – dars jarayonida o'quvchilar o'z fikrini aniq va lo'nda ifodalashni, boshqalar bilan hamkorlikda muammolarni hal qilishni o'rganadi. Dars jarayonida o'quvchilar o'z fikrini aniq va lo'nda ifodalashni, boshqalar bilan hamkorlikda muammolarni hal qilishni o'rganadi (Bekchanova, 2022).

Shu asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

O'qituvchilar matnlarni faol qo'llashi – darslarda axloqiy muloqot matnlarini faqat o'qib tushuntirish bilan cheklanmasdan, ular ustida muhokama, tahlil va ijodiy ishlashni tashkil etish.

Guruh ishlari va muhokama metodlaridan foydalanish – o'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lib ishlashga rag'batlantirish, muammoli vaziyatlarni muhokama qilish orqali shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish.

Boshqalarni tushunish va ijtimoiy qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish – darslarda mashqlarni shunday tashkil etish kerakki, o'quvchilar boshqalar nuqtai nazarini o'rganish, hamdardlik va murosaga tayyor bo'lish ko'nikmalarini egallasin.

Refleksiya va o'zini baholash mashqlari kiritish – har bir matn va topshiriqdan so'ng o'quvchilarni o'z fikrini yozma va og'zaki tarzda ifodalashga, o'z yutuq va kamchiliklarini tahlil qilishga rag'batlantirish.

Hayotiy va axloqiy vaziyatlarni qo'llash – matnlar va mashqlar real hayotiy vaziyatlarga asoslangan bo'lishi, o'quvchilarni kundalik hayotdagi tanlovlar va axloqiy qarorlar bilan shug'ullanishga tayyorlashi.

Ushbu tavsiyalarni qo'llash orqali o'qituvchilar dars jarayonida o'quvchilarning nafaqat til yoki axloqiy bilimlarini, balki shaxsiy va ijtimoiy rivojlanish ko'nikmalarini ham samarali shakllantira oladi. Shu bilan birga, bu yondashuv o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, muammolarni hal qilishga va jamiyatdagi o'z o'rnini anglashga tayyorlaydi.

Adabiyotlar:

Bekchanova, M.I. (2022). Bolalarning shaxsiy rivojlanishiga omillar ta'siri. *Journal of Innovations in Scientific and Educational Research*.

Duda, E. (2022). Building the Learning Environment for Sustainable Development: a Co creation approach. *arXiv*.

Sun, H., Zhang, Z., Mi, F., & Huang, M. (2022). MoralDial: A Framework to Train and Evaluate Moral Dialogue Systems via Moral Discussions.

To'lashboyeva, Sh. (2020). Pedagogik muloqot madaniyati va psixologiyasi. *Science and Education*.

Yusupov, U., & Hatamova, M. (2023). Maktabgacha yoshdagi bolada o'zini-o'zini anglash jarayonining rivojlanib borishi. *Proceedings of International Conference on Developments in Education*.

TALABALARNING PEDAGOGIK QADRIYATLARINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI VA SHART-SHAROITLARI

*Boboxujayev Joxonmirzo Umar o'g'li
Guliston davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalarning pedagogik qadriyatlarini shakllantirish jarayoniga ta'sir etuvchi asosiy omillar va zaruriy shart-sharoitlar tahlil qilinadi. Maqolada talabalarda mazkur qadriyatlarni rivojlantirishda ta'lim muassasasi muhiti, o'quv dasturlari, amaliyot jarayoni, axloqiy tarbiya, AKT vositalaridan foydalanish, ilmiy-tadqiqot ishlari va kasbiy refleksiya kabi omillar muhim rol o'ynashi qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Pedagogik qadriyatlar, talaba shaxsini shakllantirish, ta'lim muhiti, axloqiy tarbiya, kasbiy rivojlanish, pedagogik amaliyot, refleksiya, ta'lim texnologiyalari, deontologik yondashuv, innovatsion metodlar

Abstract: This article analyzes the pedagogical processes of students and the necessary conditions for their development. The article regulates the important role of the educational process, curricula, practice process, moral education, ICT production and processing, scientific and repair work and professional processing in the development of these products.

Keywords: Pedagogical factors, student personality, educational environment, moral education, professional activity, pedagogical practice, reflection, educational technologies, deontological conditions, innovative methods

Аннотация: В статье анализируются педагогические процессы студентов и необходимые условия их развития. Отмечается важная роль образовательного процесса, учебных программ, процесса практической деятельности, нравственного воспитания, производства и обработки ИКТ, научно-исследовательской и ремонтной работы, а также профессиональной переработки в разработке этих продуктов.

Ключевые слова: педагогические факторы, личность студента, образовательная среда, нравственное воспитание, профессиональная деятельность, педагогическая практика, рефлексия, образовательные технологии, деонтологические условия, инновационные методы.

Kirish: Bugungi kunda ta'lim sohasida yuz berayotgan islohotlar va jamiyat oldidagi yangi ijtimoiy-ma'naviy talablar pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonini yanada mukammallashtirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, pedagogik faoliyatga tayyorlanayotgan talabalar shaxsida chuqur kasbiy qadriyatlarni shakllantirish zarurati ortib bormoqda. Pedagogik qadriyatlar — bu o'qituvchi shaxsining kasbiy e'tiqodi, axloqiy qarashlari, ma'naviy-axloqiy tamoyillari va kasbga bo'lgan fidoyiligini belgilovchi asosiy omillardandir. Mazkur qadriyatlar talabalarning kelajakdagi pedagogik faoliyatiga qanday munosabatda bo'lishi, o'quvchilarga namuna bo'la olishi va ta'lim jarayonining ma'naviy sifatini belgilashda muhim o'rin tutadi. Shu bois, ularni shakllantirishda nafaqat ta'lim mazmuni, balki uni amalga oshirishga xizmat qiluvchi omillar va shart-sharoitlar ham alohida e'tiborga loyiqdir. Bu omillarga — pedagogik muhit, o'qituvchining shaxsiy namunasi, kasbiy amaliyot, interaktiv o'quv metodlari, axloqiy tarbiya, zamonaviy texnologiyalar va ilmiy-tadqiqot faoliyatlari kiradi.

Talabalarda pedagogik qadriyatlarni shakllantirish nafaqat individual pedagogik rag'bat va yondashuvga, balki keng ijtimoiy-pedagogik shart-sharoit va strukturalarga bog'liq murakkab jarayondir. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning pedagogik qadriyatlarini shakllantirishda psixo-pedagogik omillar muhim o'rin tutadi. Ushbu omillar talabalarning akademik madaniyati va kasbiy axloqiy-qadriy yondashuvlarining poydevorini tashkil etadi. Ularga ichki motivatsiya, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi samarali o'zaro ta'sir, ta'lim muhitining sifatli tashkil etilishi

hamda ta'lim muassasasining talabalarga ko'rsatadigan to'liq va tizimli qo'llab-quvvatlashi kiradi [1]. Xususan, ichki motivatsiya — talabani o'z kasbiy maqsadlariga erishish yo'lida mustaqil ravishda harakat qilish istagi — ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shuningdek, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi ochiq va samimiy muloqot, o'zaro ishonch muhitining yaratilishi, talabani pedagogik qadriyatlarni chuqur anglashiga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida, talabani shaxsiy va kasbiy o'sishini rag'batlantiradi hamda ta'lim jarayoniga yanada faol jalb etilishiga turtki beradi. Ta'lim muhitining o'rni ham katta ahamiyatga ega: ilmiy, ma'naviy va madaniy jihatdan boy va qo'llab-quvvatlovchi muhit talabani axloqiy qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga, shuningdek, ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, institut tomonidan ta'lim jarayonini muvofiqlashtirish, talabalar individual ehtiyojlarini hisobga olish, psixologik yordam ko'rsatish va ilmiy-metodik qo'llab-quvvatlash kabi xizmatlar ham muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Oli ta'lim muassasalarida talabalarda pedagogik qadriyatlarni shakllantirish, shuningdek, kasbiy shaxsiyat va javobgarlik hissini rivojlantirish uchun muhim pedagogik shart-sharoitlar yaratish zarur. Ushbu shart-sharoitlar talabani shaxsiy va kasbiy o'sishini kompleks tarzda qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Birinchidan, talabani kasbga bo'lgan motivatsiyasi va pedagogik qadriyatlarga ongli munosabatining shakllanishi ta'lim jarayonining asosiy omili hisoblanadi. Bu, o'z navbatida, talabani kasbiy faoliyatga nafaqat nazariy bilimlar asosida, balki axloqiy va madaniy jihatdan ham tayyor bo'lishini ta'minlaydi. Motivatsiyaning yuqori darajasi talabani o'z kasbiy vazifalarini bajarishga mas'uliyat bilan yondashishini mustahkamlaydi. Ikkinchidan, amaliy-tashabbusiy faoliyatning faol tashkil etilishi pedagogik qadriyatlarning rivojlanishida katta rol o'ynaydi. Fakultativ mashg'ulotlar, ijodiy loyihalar, dars tashqarisidagi ijtimoiy va ilmiy faoliyatlar talabalarga o'z bilimlarini amaliyotga tatbiq etish, ijodkorlik va tashabbuskorlik ko'nikmalarini oshirish imkonini beradi [2]. Bu esa talabani kasbiy shaxs sifatida shakllanishiga, shuningdek, o'z fikrini erkin ifoda etish va jamoa bilan samarali ishlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Talabalarda pedagogik qadriyatlarni samarali shakllantirish uchun yagona pedagogik makon yaratish zarur. Bu makon akademik faoliyat, mustaqil o'qish, amaliyot, ilmiy-tadqiqot ishlari, shuningdek madaniy va ijtimoiy faoliyatlarni uzviy birlashtirish orqali tashkil etiladi. Ushbu tizimli yondashuv talabalar pedagogik qadriyatlarni mantiqan bog'lab, chuqur va tizimli o'zlashtirishiga imkon yaratadi. Tizimli integratsiya yordamida talabalar nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalari uyg'unlashadi, shuningdek ularning shaxsiy va kasbiy o'sish jarayonlari samarali boshqariladi. Masalan, ilmiy-tadqiqot faoliyati orqali talabalar tanqidiy fikrlash va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirsa, madaniy va ijtimoiy tadbirlarda qatnashish orqali ijtimoiy mas'uliyat va hamkorlik ko'nikmalarini oshiradi [4].

Talabalarda pedagogik qadriyatlarni shakllantirish jarayonida ijtimoiy-madaniy va ichki omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu omillar makro-va mikro-ijtimoiy sharoitlarning o'zaro ta'siri asosida shakllanadi. Makro-ijtimoiy darajada jamiyatning universal qadriyat tizimi, me'yorlari va ijtimoiy institutlar talabani axloqiy-etik qarashlari va pedagogik qadriyatlarni qabul qilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, davlatning ta'lim siyosati, madaniy an'analar va jamiyatdagi axloqiy normalar talabalar shakllantirishda asosiy yo'nalishlarni belgilaydi. Mikro-ijtimoiy omillar esa shaxsning oilaviy muhiti, ya'ni oiladagi tarbiya, ota-ona munosabatlari va shaxsiy xususiyatlar — yosh, temperament, individual psixologik xususiyatlar — ta'lim jarayonida pedagogik qadriyatlarning chuqurroq o'zlashtirilishiga ta'sir ko'rsatadi [5]. Ushbu omillar talabani ijtimoiy muhitga moslashuvi, o'zini anglash darajasi va axloqiy qadriyatlarni qabul qilish darajasini belgilaydi. Pedagogik jarayonda bu ijtimoiy-madaniy va ichki omillarni hisobga olish, shaxsning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim-tarbiya tizimini moslashtirish muhimdir. Bu yondashuv talabani pedagogik qadriyatlarni mustahkam o'zlashtirishiga va shaxs sifatida to'laqonli rivojlanishiga zamin yaratadi.

Talabalar pedagogik qadriyatlarni samarali egallashida o'qituvchining roli juda muhimdir.

Ayniqsa, o'qituvchining shaxsiy namunasi, uning pedagogik yo'naltirishi va faol ishtiroki mentorlik vazifasini bajarish bilan birga, axloqiy model sifatida ham talabalarga ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi nafaqat bilim va ko'nikmalarni yetkazuvchi, balki talabalarining axloqiy qaror qabul qilish va professional etikaning me'yorlarini qabul qilishida yo'ldosh sifatida xizmat qiladi [6]. Bu sharoitda o'qituvchi talabalarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy hayotiy axloqiy prinsiplarni namoyish etadi, ularni kasbiy faoliyatda qanday qo'llash mumkinligini ko'rsatadi. Shunday qilib, o'qituvchining mentorlik faoliyati talabaning axloqiy me'yorlarni chuqur tushunishi va ularni kundalik pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatli qo'llashiga asos bo'ladi. O'qituvchining shaxsiy xulq-atvori, kasbiy intizomi va pedagogik qadriyatlari talabalarda axloqiy mas'uliyatni shakllantirishda namuna bo'lib xizmat qiladi. Natijada, ta'lim jarayonida o'qituvchining ijobiy ta'siri pedagogik qadriyatlarning izchil va mustahkam o'zlashtirilishiga olib keladi.

Talabalarining pedagogik faoliyatlarini tahlil qilish va o'zini baholash ko'nikmalari ularning pedagogik qadriyatlarini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Refleksiv yondashuv talabalarga o'z faoliyatidagi kamchiliklarni aniqlash, o'z ustida ishlash va professional sifatlarini takomillashtirish imkonini beradi. Interaktiv baholash metodlari, o'qituvchining pedagogik uslubi hamda talabaning oilaviy va ijtimoiy muhitdagi munosabatlari ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi [7]). O'z-o'zini baholash jarayoni talabaning mas'uliyat hissini oshirib, pedagogik qadriyatlarni chuqurroq anglash va ularga amal qilishga rag'batlantiradi. Bu esa talabaning professional va axloqiy rivojlanishini ta'minlab, ta'lim jarayonida yanada samarali faoliyat yuritishiga imkon yaratadi.

Xulosa: Talabalarda pedagogik qadriyatlarni shakllantirish – bu murakkab va ko'pbo'g'lamli jarayondir. Uni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun psixologik, ijtimoiy, strukturaviy va shaxsiy omillarni inobatga olgan holda, kompleks pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarur. Ushbu yondashuv talabaning nafaqat o'z kasbiy shaxsiyatini anglashiga, balki jamiyatdagi ta'lim salohiyatini oshirishga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston", 2017.

Sh.Q.Mardonov, B.X.Xodjayev, T.A.Almamatov. O'qituvchilar malakasini oshirishning innovatsion-qadriyatli yo'nalishlari: strategiya, taktika va kafolatlangan natija. –T.: «Fan va texnologiya», 2014, 160 bet.

Taylanova Sh.Z. Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarida qadriyatlar tizimini shakllantirish ("Pedagogika tarixi" fani misolida): Pedagogika fanlari nomzodi. ... diss. – T., 2012. – 176 b.

Эгамбердиева Ф.О. Адабий таълимга илғор педагогик технологияларни татбиқ этиш методикаси (Чўлпон ижоди мисолида). Пед. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 23 б.

Сластенин, В. А., Каширин, В. П. Психология и педагогика. М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 480 с.

SALOMATLIK MADANIYATI KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK XUSUSIYATLARI

Davronov Nurzod Ismoilovich,

*Buxoro davlat pedagogika instituti jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi kafedrası
dotsenti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada salomatlik madaniyati ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishning metodik asoslari ilmiy-nazariy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda sog'lom turmush tarzi elementlarini o'quvchilarga singdirish, gigiyenik, psixologik va jismoniy salomatlikka oid bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishning samarali usullari yoritilgan. Maqolada pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodlar, interfaol mashg'ulotlar, motivatsion yondashuvlar hamda valeologik ta'lim mazmunining salomatlik madaniyati ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, ta'lim muassasalari, oila va jamiyatning salomatlikni mustahkamlashga qaratilgan hamkorlik mexanizmlari ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari salomatlik madaniyati ko'nikmalarini shakllantirishning tizimli va innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etilishi shaxsning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy salomatligini ta'minlashda muhim omil ekanini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: salomatlik madaniyati, sog'lom turmush tarzi, metodika, pedagogik texnologiyalar, valeologiya, gigiyena ko'nikmalari, psixologik salomatlik, jismoniy rivojlanish

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВЬЯ

Давронов Нурзод Исмаилович,

Бухарский государственный педагогический институт, доцент кафедры теории и методики физической культуры

Аннотация: В данной статье анализируются методические основы формирования и развития навыков культуры здоровья с научно-теоретической точки зрения. В исследовании выделены эффективные методы привития студентам элементов здорового образа жизни, сочетающие знания о гигиеническом, психологическом и физическом здоровье с практической деятельностью. В статье глубоко проанализирована роль педагогических технологий, инновационных методов, интерактивных занятий, мотивационных подходов и валеологического образовательного контента в развитии навыков культуры здоровья. Также показаны механизмы взаимодействия образовательных учреждений, семьи и общества, направленные на укрепление здоровья. Результаты исследования подтверждают, что организация формирования навыков культуры здоровья на основе системного и инновационного подходов является важным фактором обеспечения физического, психического и социального здоровья личности.

Ключевые слова: культура здоровья, здоровый образ жизни, методика, педагогические технологии, валеология, гигиенические навыки, психологическое здоровье, физическое развитие

METHODOLOGICAL FEATURES OF DEVELOPING HEALTH CULTURE SKILLS

Davronov Nurzod Ismoilovich,

*Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Physical Culture,
Bukhara State Pedagogical Institute*

Annotation: This article analyzes the methodological foundations of the formation and development of health culture skills from a scientific and theoretical point of view. The study highlights effective methods for instilling in students the elements of a healthy lifestyle, combining

knowledge about hygienic, psychological and physical health with practical activities. The article deeply analyzes the role of pedagogical technologies, innovative methods, interactive classes, motivational approaches and valeological educational content in the development of health culture skills. It also shows the mechanisms of cooperation between educational institutions, family and society aimed at strengthening health. The results of the study confirm that the organization of health culture skills formation based on systematic and innovative approaches is an important factor in ensuring the physical, mental and social health of an individual.

Keywords: health culture, healthy lifestyle, methodology, pedagogical technologies, valeology, hygiene skills, psychological health, physical development

Ta'lim tizimida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish turli yo'nalishlarda izchillik bilan, muayyan dastur asosida, aniq yo'nalishlarda olib borilishi lozim. Xususan, bu avvalo oliy pedagogik ta'lim jarayonida talabalarga sog'lom turmush tarziga oid muayyan tibbiy va gigienik bilimlarni berish, ularda sog'lom turmush tarzini saqlashning inson tanasi takomiliga ta'siri haqidagi tushunchalarni shakllantirishga qaratilsa, ikkinchi tomondan, yoshlarda qat'iy rejim asosida gigienik qoidalarga amal qilish, o'zi va yon-atrofdagilarning sog'lig'ini asrashni kundalik odatga aylantirish ko'nikmalarini tarkib toptirish bilan bevosita aloqadordir. Shuningdek, sog'lom turmush tarzi ommaviy axborot vositalari orqali keng targ'ib etilishi bilan birga, barcha ta'lim-tarbiya maskanlari bilan hamjihatlikda maktab, oliy ta'limda beriladigan ta'lim-tarbiya mazmuniga chuqur singdirilmog'i lozim.

Zamonaviy ta'lim tizimida shaxsning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy salomatligini ta'minlashga qaratilgan kompetensiyalarni shakllantirish dolzarb vazifalardan biriga aylangan. Globalizatsiya jarayonlari, ekologik muammolar, axborot oqimining keskin ortishi, turmush tarzidagi o'zgarishlar inson salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatar ekan, ta'lim jarayonida salomatlik madaniyati ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Salomatlik madaniyati ko'nikmasi — bu shaxsning sog'lom turmush tarzini ongli ravishda tanlashi, salomatlikni saqlashga doir bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik faoliyatda qo'llay olishi, xavf omillarini oldindan baholay bilishi va o'z salomatligiga mas'uliyatli munosabatda bo'lishini ta'minlaydigan integrativ kompetensiyadir. Mazkur ko'nikmaning rivojlanishi pedagogik jarayonning maqsadga yo'naltirilganligi, metodik ta'minotning ilmiy asoslanganligi hamda ta'lim muhitining salomatlikni qo'llab-quvvatlovchi xarakterga ega bo'lishiga bog'liq. Ushbu maqolada salomatlik madaniyati ko'nikmasini rivojlantirishning metodik xususiyatlari, pedagogik texnologiyalarning samaradorligi, interfaol va innovatsion usullarning ta'lim jarayoniga tatbiq etilishi, shuningdek, oila, ta'lim muassasasi va jamiyatning o'zaro hamkorligi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — salomatlik madaniyati ko'nikmalarini shakllantirishda qo'llaniladigan metodik yondashuvlarni aniqlash, ularning o'quvchilarda sog'lom turmush tarzini qaror toptirishdagi ahamiyatini asoslab berishdan iborat.

Salomatlik madaniyati ko'nikmasi zamonaviy pedagogika va valeologiyaning muhim kategoriyalaridan biri bo'lib, shaxsning sog'liqni saqlashga qaratilgan kognitiv, affektiv va faoliyat komponentlaridan tashkil topgan integrativ kompetensiya sifatida qaraladi. Ilmiy adabiyotlarda bu ko'nikma shaxsning: salomatlikka oid bilimlarni egallashi (kognitiv komponent), sog'lom turmush tarziga nisbatan barqaror motivatsiyani shakllantirishi (motivatsion-emotsional komponent), gigiyena va profilaktika bo'yicha amaliy xatti-harakatlarni bajarishi (amaliy-faoliyat komponenti) bilan izohlanadi. Shunday qilib, salomatlik madaniyati ko'nikmasining mohiyati shaxsning ongli ravishda sog'lom turmush tarzini amalga oshira olish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Salomatlik madaniyati ko'nikmasining tarkibiy tuzilmasi Ilmiy tadqiqotlar salomatlik madaniyati ko'nikmasining quyidagi tarkibiy bloklardan iboratligini ko'rsatadi: Biologik-gigiyenik komponent Ushbu komponent shaxsning organizm faoliyati, sog'lom ovqatlanish,

jismoniy mashqlar, kundalik gigiyena hamda zararli odatlarning salbiy ta'siriga oid fundamental bilimlarni o'z ichiga oladi. Biologik ko'nikmalar sog'liqni saqlashning fiziologik asoslarini egallashga xizmat qiladi.

Psixologik komponent: Psixologik salomatlik xavflarni boshqarish, stressni yengish strategiyalari, emotsional muvozanatni saqlash, pozitiv fikrlash ko'nikmalarini qamrab oladi. Bu komponent o'quvchilarning psixologik barqarorligi va ijtimoiy moslashuvchanligini oshirishda muhim o'ringa ega. Ijtimoiy muhit bilan konstruktiv aloqalar o'rnatish, sog'lom muloqot madaniyati, jamoaviy faoliyatda ishtirok etish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlaridan foydalanish ko'nikmalari ushbu komponentning asosini tashkil etadi. Sog'lom turmush tarzini shaxsiy ehtiyoj sifatida qabul qilish, salomatlikni oliy qadriyat deb bilish, ijobiy odatlarni shakllantirish va uzoq muddatli motivatsiyani mustahkamlash salomatlik madaniyati barqarorligini ta'minlaydi. Salomatlik madaniyati ko'nikmasini rivojlantirishning metodik yondashuvlari. Valeologik yondashuv shaxs salomatligini mustahkamlashga qaratilgan ilmiy, amaliy va tarbiyaviy jarayonni o'z ichiga oladi. Bu yondashuv ta'lim jarayonida sog'liq haqidagi ilmiy bilimlar, profilaktik chora-tadbirlar, gigiyena qoidalari va xavfsizlik madaniyatini shakllantirishni taqozo etadi.

Sog'lom turmush tarzini akademik emas, balki faol o'rganishga yo'naltirilgan metodlar salomatlik madaniyati ko'nikmasi shakllanishini tezlashtiradi. Ularga quyidagilar kiradi:

- “Aqliy hujum”,
- Klaster metodi,
- Rolli o'yinlar,
- Voqea asosida o'qitish (case study),
- Trening mashg'ulotlari,
- Sog'lom hayot aksiyalari.

Ushbu metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, refleksiya qilish va mas'uliyat bilan qaror qabul qilishini rivojlantiradi. Innovatsion ta'lim texnologiyalari: Raqamli texnologiyalar salomatlik madaniyatini rivojlantirishda samarali vosita sifatida qaraladi:

- sog'liq monitoringi mobil ilovalari,
- onlayn treninglar,
- virtual laboratoriyalar,
- interaktiv platformalar.

Bu texnologiyalar nafaqat nazariy jarayonlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham mustahkamlaydi. Salomatlik madaniyatini rivojlantirish turli fanlar — biologiya, psixologiya, jismoniy tarbiya, madaniyatshunoslik va ijtimoiy pedagogika bilan integratsiyada olib borilganda eng samarali bo'ladi. Interfandalik yondashuv o'quvchining dunyoqarashini kengaytiradi. Ta'lim muassasasining roli-Maktab va oliy ta'lim muassasalari salomatlikni mustahkamlovchi ta'lim muhitini yaratishi zarur. Bu muhit quyidagilarni qamrab olishi kerak:

- sog'lom ovqatlanish tizimi,
- jismoniy faoliyat infratuzilmasi,
- psixologik qo'llab-quvvatlash xizmatlari,
- muntazam profilaktik tadbirlar.

Oilaning roli-Oila — salomatlik madaniyati shakllanishining boshlang'ich maktabi. Ota-onalarning o'z sog'ligiga mas'uliyatli yondashuvi bolalarning kundalik odatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Jamiyatning ta'siri-Jamiyatda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, ommaviy sport tadbirlari, ekologik loyihalar, sog'lom ovqatlanishni qo'llab-quvvatlash dasturlari salomatlik madaniyatini shakllantirishda muhim omillardir. Salomatlik madaniyati ko'nikmasini rivojlantirishning metodik modelini ishlab chiqish. Tahlillar asosida salomatlik madaniyati ko'nikmasini rivojlantirishning quyidagi metodik modeli taklif etiladi:

Diagnostika — o'quvchilarning salomatlik madaniyati darajasini aniqlash.

Ma'rifat — nazariy bilimlarni shakllantirish.

Motivatsiya — sog'lom turmush tarziga doir ichki ehtiyojni kuchaytirish.

Amaliyot — interfaol mashgʻulotlar, sport faolligi, gigiyena malakalari.

Monitoring va refleksiya — natijalarni baholash, odatlarni barqarorlashtirish.

Ushbu model shaxsning salomatlik madaniyatini izchil, tizimli va barqaror rivojlantirishga imkon beradi.

Olib borilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, salomatlik madaniyati koʻnikmasini rivojlantirish — shaxsning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy salomatligini mustahkamlashga qaratilgan kompleks pedagogik jarayondir. Ushbu koʻnikma kognitiv, motivatsion-emotsional va amaliy-faoliyat komponentlaridan tashkil topib, oʻquvchining ongli ravishda sogʻlom turmush tarzini tanlashi va amalga oshira olishini taʼminlaydi. Metodik nuqtai nazardan, salomatlik madaniyati koʻnikmasini shakllantirish interfaol va innovatsion pedagogik texnologiyalar, valeologik yondashuvlar hamda kompetensiyaga asoslangan taʼlim strategiyalarini birlashtirish orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, taʼlim muassasalari, oila va jamiyatning integratsiyalashgan hamkorligi, motivatsion va reflektiv mexanizmlarning qoʻllanilishi bu jarayonning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shu asosda, salomatlik madaniyati koʻnikmalarini tizimli va barqaror rivojlantirish shaxsning sogʻlom turmush tarzini qabul qilishi, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga hissa qoʻshishi va kasalliklarning oldini olishda strategik ahamiyatga ega ekanligi taʼkidlanadi. Shu bois, pedagogik yondashuvlarni ilmiy asoslash va innovatsion metodlarni joriy etish, salomatlik madaniyati koʻnikmalarini shakllantirishning dolzarb vazifasi sifatida qoladi.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Akhmedov, Sh. (2020). Salomatlik madaniyati va uning pedagogik asoslari. Toshkent: Fan.
2. Karimova, D. & Tursunov, R. (2019). Valeologiya asoslari va sogʻlom turmush tarzi. Toshkent: Oʻqituvchi.
3. Mamatqulov, B. (2021). Pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar: Taʼlimda sogʻlom turmush tarzi koʻnikmalarini shakllantirish. Toshkent: Ilm-Ziyo.
4. Davronov N.I. Boʻlajak jismoniy tarbiya oʻqituvchilarida salomatlik madaniyatini rivojlantirish mazmuni. // Pedagogik akmeologiya. 2024. №8(16). B.77– 79.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING ANALITIK FIKRLASH VA MA'NAVIY TARBIYANING UYG'UNLIGI HAQIDAGI PEDAGOGIK G'OYALARI TAHLILI

Ermatova Guli,

Qori Niyoziy nomidagi TPMI mutsaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sharq mutafakkirlari Ibn Arabiy, Najmiddin kubro, Jaloliddin Rumiy, Nasafiyning analitik fikrlash, uni rivojlantirish, fikr va ma'naviy tarbiyaning uyg'unligi haqidagi g'oyalari, pedagogik yondashuvlari tahlil qilingan. Analitik fikrlash bosqichlari analitik, fikrlash konsepsiyasi uning bugungi pedagogik, psixologik yondashuvlar bilan uyg'unligi ochib berilgan. Maqola ilmiy pedagogik jamoatchilik, o'qituvchilar uchun manba sifatida xizmat qiladi.

Tayanch so'zlar: analitik fikrlash, idrok, tahlil, intuitiv fikrlash, aql va qalb birligi, fikrlash va ma'naviya uyg'unligi, ma'naviy tarbiya, axloqiy julosalar, idrok etish, tahlil qili, anglash ma'naviy rivojlanish.

Sharq mutafakkirlari Abu Nasr Farobiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino, Bahouddin Valad, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Ahmad om Donish, Abu Hamid G'azzoliy, Xusayin Voiz Koshifiy, Jaloliddin Rumiy, Najmiddin Kubro, Ibn Arabiy kabi allomalar inson tafakkurini rivojlantirishni, xususan, analitik fikrlash, ya'ni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish haqida o'zlarining qimmatli qarashlarini bayon qilganlar. Mutafakkirlarning pedagogik ta'limotlarida shaxsning fikrlash faoliyatini rivojlantirish, bilimlarning mazmun va mohiyatini anglash va tahlil qilish, muammoli fikrlashni qo'llab quvvatlash, fikrlarning mantiqiy strukturasini shakllantirish va izchiligini ta'minlash, bilimlarni tajriba va kuzatish orqali boyitish kabi masalalarga ustuvorlik berilgan. Analitik fikrlash tahlil (tafakkur) ma'lumotni qismlarga ajratish, mazmunni tuzilishi jihatidan anglash, sintez tahlil qilingan qismlarni yangi bir yaxlit g'oyaga birlashtirish, qiyoslash, chog'ishtirish, buyumlar va voqea hodisalarni o'zaro taqqoslash orqali ular orasidagi mutanosiblik va farqlarni topish, voqea hodisalarning sabab-oqibat bog'lanishlari orasidagi aloqadorlikni topish, asosli xulosalar chiqarish, dalillarga tayangan holda qaror qabul qilishga oid qarashlarni bayon qilganlar. Jumladan, Muhyiddin ibn Arabiy (1165–1240) shaxsning analitik fikrlash faoliyatini shakllantirishga oid qarashlarini aqliy tarbiya kontekstida ilgari surgan. U shaxsning anglash, bilish va fikrlash jarayonini chuqur tahlil qilishga muvaffaq bo'lgan. U analitik fikrlashning mantiqiy, ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishlarini nazariy jihatdan asoslagan. Arabiyning fikricha fikr insonni yopiq, cheklangan hududdan ma'nolar olamiga olib chiqadi. Natijada inson anglash va tahlil qilish yordamida haqiqatni izlab topadi. Ibn Arabiy fikrlashning uchta yo'nalishini tadqiq qilgan. Uning fikricha aql, buyumlar, voqea hodisalarni mantiqiy tahlil qilish qobiliyati, qalb esa ichki his etish va ma'naviy anglash markazi, ruh esa ilohiy ilhom va idrok manbaidir. Ibn Arabiyning fikricha tafakkurning ushbu uch yo'nalishi haqiqatni anglash va tahlil qilishning asosini tashkil qiladi. Unga ko'ra aql tashqi olamni, qalb ichki olamni, ruh esa haqiqatni anglashga xizmat qiladi. Ularning analitik fikrlashdagi o'rni mantiqqa, ilhomga, ma'naviyatga asoslangan tahlildir.

Allomaga ko'ra insonning bilish jarayoni voqelikni mushohada qilish, uni ko'rish, kuzatish, idrok etish, tafakkur esa buyumlar voqea hodisalarni tahlil qilish, anglash, uning mazmun mohiyatini tushunish, ishonchli xulosalar chiqarish bosqichlarida kechadi. Bu bosqichlar zamonaviy psixologiyaning analitik fikrlash, sintezlash va refleksiv fikrlash jarayonlariga mos keladi. Ibn Arabiyning falsafiy pedagogik ta'limotiga ko'ra analitik fikrlash sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash bilan bog'liq. Shuning uchun voqea-hodisalarni tahlil qilishda ularni faqatgina ko'rish emas, balki aql bilan yondashgan holda tahlil qilish kerak deb hisoblaydi. Ibn Arabiy tahliliy, ya'ni refleksiv fikrlashning ildizlarini ko'rsatib berishga muvaffaq bo'lgan. U fikrni dalillar bilan bir qatorda ilhom va his qilish orqali anglashga asoslanishini ham ko'rsatgan. Ko'rinib turibdiki Ibn Arabiy intuitiv falsafiy fikrlashning dastlabki modelini yarata olgan. Ibn Arabiy bolani fikrlashga o'rgatish uni haqiqatni ko'rishga o'rgatishdir degan fikrni ham metodologik ham amaliy jihadan asoslashga muvaffaq bo'lgan. Buning uchun ularni tabiat va jamiyatdagi voqea-hodisalarni diqqat

bilan kuzatishga odatlantirish, mushohada usuli yordamida ularning tafakkurini rivojlantirish, savol orqali haqiqatni anglashga undash, taqqoslash yordamida umumiylikni topish, o'z his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish, bu jarayonda esa masallar, hikoyalar va ramziy obrazlardan foydalanish zarurligini tavsiya qilgan. Ibn Arabiyning analitik fikrlash konsepsiyasiga bag'ishlab xoriyda bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Masalan, Nader Ahmad M. Alsamaanining "Ibn Arabiyning oliy haqiqat haqidagi ta'limotiga analitik falsafiy yondashuv" nomli tadqiqot ishi bunga misol bo'la oladi.

Najmiddin Kubro o'z asarlarida insonning aqliy faoliyati, ruhiyati va qalb kechinmalarini chuqur tahlil qilgan. U insonning haqiqiy kamolotini uning tafakkurida ko'radi. Uning inson tafakkurini rivojlantirishga oid pedagogik qarashlarida "olamni tahlil orqali anglash" konsepsiyasi mujassam. Najmiddin Kubroga ko'ra shaxs tafakkuri aqliy hamda ruhiy xarakterga ega. Shuning uchun ham u aql orqali voqea-hodisalarni tahlil qiladi, ruh orqali ularga oid haqiqatni anglaydi. Inson tafakkuri analitik fikrlash bilan aloqadorligiga ko'ra mantiqiy, ratsional fikrlash, intuitiv va ma'naviy tahlil, haqiqiy bilim va to'liq fikrlash shu ikki darajaning uyg'unlashuvi orqali rivojlanadi. Najmiddin Kubro insonning fikrlash faoliyatini ruhiy-analitik jarayon sifatida tavsiflab, uni to'rt bosqichga bo'lgan:

1. Tavakkuf, ya'ni to'xtab fikrlash, ushbu bosqichda shaxs ma'lum hodisani ongida to'xtatib, tahlil uchun tayyorlaydi.
2. Tadbir, ya'ni tahlil qilish, bu bosqichda voqea hodisalarning kelib chiqish sabablarini izlaydi.
3. Taammul, ya'ni chuqur mulohaza yuritish, tahlil qilingan ma'lumotlarning mazmun-mohiyatini ma'naviy jihatdan anglash bosqichi.
4. Ta'ammul, ya'ni o'zaro yaqinlik va anglash, bu bosqichla fikrlarga tayangan holda xulosa chiqarish va ichki ishonchga ega bo'lish faoliyati amalga oshadi.

Bu tizim zamonaviy analitik siklga mos keladi. Bunda idrok qilish, tahlil qilish, xulosalash va anglash kabi kognitiv jarayonlar amalga oshadi. Najmiddin Kubroning ta'biricha, haqiqiy tahlil faqat aql emas, balki qalb pokligi bilan birlashganda samarali kechadi. "Aql – nur, qalb – oyna. Agar oyna toza bo'lmasa, nur aks etmaydi," deydi u. Mutafakkirning ushbu g'oyasi analitik fikrlash ma'naviy asosga egaligini ko'rsatadi. U insonlarni tabiat, vaqt va hodisalarning mohiyatini tahlil qilish orqali anglashga undaydi. Kubro fikrni insonning o'z ichki olamiga sayohati sifatida talqin qiladi. Mazkur jarayonda shaxs o'zining to'g'ri va noto'g'ri fikrlarini tahlil orqali anglab yetadi, natijada insonda tanqidiy fikrlash shakllanadi. Najmiddin Kubroning fikrlash konsepsiyasida tafakkurning cho'qqisi haqiqatni anglash, ya'ni ma'rifat ekanligi asoslab berilgan. Tafakkurning mazkur cho'qqisiga tahlil, mulohaza va tajriba orqali erishiladi. Najmiddin Kubroning pedagogik ta'limotiga ko'ra bolani yoshligidan boshlab, fikri va qalbi birgalikda rivojlantirilishi kerak. Buning uchun esa ularni tabiat va jamiyatni, ya'ni odamlarni kuzatish, undan keyin ular orasidagi sabab-natija haqida birgalikda fikr yuritish, uni mustaqil savol berish, o'z fikrini dalillar yordamida isbotlash, voqea-hodisalar, narsalarni ko'rish, tasavvur etish, anglash orqali tahlil qilish, fikrlash jarayonida axloqiy me'yorlarga amal qilishga o'rgatish lozim deb hisoblaydi. Bu usullar yordamida bolada mantiqiy va analitik fikrlash, vaziyatlarni mas'uliyatli va ma'naviy tahlil qilish madaniyati rivojlanadi.

Jaloliddin Rumiyning falsafiy pedagogik ta'limoti mazmunida inson o'zini va olamni anglash uchun fikr, muhabbat, ya'ni his tuyg'ularini uyg'unlashtirishi kerak degan g'oya ustuvor o'rin egallaydi. Rumiyning ta'biricha fikr insonni yorug'likka yetaklovchi asosiy vositadir. Alloma fikrlashni faqatgina mantiqiy jarayon emas, anglash, tahlil va ma'naviy poklanish vositasi sifatida baholaydi. Rumiyn inson tafakkurini ikki turga bo'lib talqin qiladi.

1. Aqliy fikr, tafakkurning ushbu turi sabab, natija va dalillarga asoslanadi.
2. Qalbiy, ya'ni intuitiv fikrlash, insonning his-tuyg'ulariga asoslangan fikrlash faoliyatidir.

Rumiyning ta'biricha, insonning haqiqiy fikrlash faoliyati aql va qalbning uyg'unashgan tahliliga asoslanadi. Bu insonning har bir narsa, hodisaga chuqur ma'no izlab yondashishini anglatadi.

Rumiy insonning bilish jarayonini atrof borliqni diqqat bilan kuzatish, voqea-hodisalarning mazmun-mohiyatini chuqur mulohaza qilish, idrok etish, tafakkur yuritish, anglangan voqea-hodisalarning mazmun-mohiyatini tushunish, ongli tarzda xulosa chiqarish asosida ma'naviy dunyoqarashini boyitishdan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Bu jarayon zamonaviy pedagogika va psixologiyadagi analitik, sintetik va refleksiv fikrlash bosqichlariga mos keladi. Rumiy bilimni faqat eshitish bilan emas, balki his etish va sinov orqali shakllanadi deya ta'kidlaydi. U fikrni faqat nazariy emas, tajriba va mushohada bilan bog'langan tahlil jarayoni sifatida ko'radi. U muammoli savollarni bilim eshigini ochadigan vosita sifatida talqin etadi. Rumiyning ta'biricha har bir hodisa o'zining ichki va tashqi talqiniga ega. Bu g'oya analitik fikrlashning mohiyati chuqur tahlil va ichki mantiqni izlashdan iborat ekanligini ifodalaydi. Rumiy ta'lim jarayonida o'quvchilarni tafakkur yuritish, mulohaza qilish, hissiy anglash orqali rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi.

Aziziddin Nasafiyning "Inson komil", "Maqomot va manozil", "Qushlar to'g'risidagi risola", "Zubdatul haqoyiq" kabi asarlarida insonning bilish qobiliyati, aql va qalbning vazifasi, fikrlash madaniyati haqidagi pedagogik ta'limotlar o'z ifodasini topgan. Aziziddin Nasafiyga ko'ra inson o'z o'zini anglamasdan turib haqiqatni anglay olmaydi. Bu analitik fikrlashning ildizi, ya'ni anglash va tahlil orqali haqiqatni tushunish konsepsiyasini ifodalaydi. Nasafiy inson tafakkurini aql, ilhom va tajriba uyg'unligida talqin etadi. Shu tarzda, Nasafiy fikrlashni faqat nazariy jarayon deb emas, tahlil, tajriba va ma'naviy mushohada jarayonidan iborat kognitiv hodisa sifatida tavsiflaydi. Nasafiyning fikricha tafakkurni insonni voqelikni anglashga yetaklovchi vositadir. Fikrlash imkoniyatiga ega bo'lgan inson voqea-hodisalarning mazmun mohiyatini anglaydi, fikrlash layoqatiga ega bo'lmagan kishilar esa narsalarning shaklinigini ko'rinishini ta'kidlagan. Mazkur ta'limotda analitik fikrlashning xususiyati hodisalarni tashqi tomondan ko'ra olish emas, balki uni ichki mohiyatini anglashdan iborat ekanligini asoslashga muvaffaq bo'lgan. Nasafiy tafakkur orqali haqiqatni anglash mumkin deb hisoblaydi. U fikrni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratadi va tahlilni haqiqatni anglashning asosiy usuli deb biladi. U har bir so'z va amalning chuqur mazmun-mohiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Insoning fikrlash faoliyati nafaqat mantiq, balki qalb hissi orqali ham tozalanadi. Bu jarayon bugungi kunda alohida e'tirof etilayotgan emotsional-intellektual fikrlash modeliga mos keladi. Nasafiy fikr tarbiyasiga oid ta'limotda alohida e'tibor qaratadigan holatlar voqea hodisalarni diqqat bilan kuzatish, olam va odam munosabatlarini tahlil qilish, voqea-hodisalarning o'ziga xos xususiyalaridan asosli xulosalar chiqarish, haqiqatni izlash va anglash kabi fikrlashning o'ziga xos turlari zamonaviy pedagogikada nazariy jihatdan asosangan va e'tirof etilayotgan analitik fikrlash bosqichlariga mos kelib, ular ko'rish, tahlil qilish, idrok etish, xulosalar chiqarish kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Aziziddin Nasafiy o'quvchilarga ta'lim berish jarayonida ular tafakkurini rivojlantirish amaliy hamda ma'naviy tarbiya bilan uyg'un tarzda amalga oshirilishini tavsiya qilgan. O'quvchilarni savol berish asosida mulohaza qilishga undash, tabiat hodisalarini kuzatish va ularning mazmun mohiyatini izlab topish, voqea-hodisalar, narsalarni qiyoslash, har bir hodisadan xulosa chiqarishga o'rgatishga da'vat etgan. Natijada o'quvchilar fikrlarning sabab-oqibat bog'lanishlarini anglash, tahlil qilish va umumlashtirish, mantiqiy fikrlash asosida axloqiy xulosalar chiqarish ko'nikmalariga ega bo'lishlarini chuqur anglab yetgan. Ko'rinib turibdiki mutafakkir ajdodlarimiz bugungi kunda o'quvchilarning taraqqiyoti uchun nihoyatda zarur bo'lgan analitik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan pedagogik ta'limotlarini ilgari surganlar. Bu ta'limotlar ta'lim tizimida o'quvchilarni analitik fikrlashga o'rgatishda muhim manba, yo'riqnoma vaziqasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

R.G.Safarova. Kognitiv pedagogikaga oid nazariy yondashuvlar. Monografiya. – Toshkent: "Science and innovation", 2024. – 186 b.

Rumiy Jaloliddin. Ma'naviy Masnaviy: Kulliyot. J. 1. K.1 – T.: Sharq, 1999. – 368 b.

Ibn Arabi. Izbrannoe. T. 1 / Perevod s arabskogo, vvodnaya statya i kommentarii I. R. Nasyrova. – M.: Yazyki slavyanskoy kultury: OOO «Sadra», 2013. – 216 s

Aziziddin Nasafiy. Komil inson. / Najmiddin Komilov va Olimjon Davlatov tarjimasi. – T., 2000-2013.

Aziziddin Nasafiy. Zubdat ul-haqoyiq. / N.Komilov tarjimasi. – Toshkent: "Kamalak", - 2003.

Shayx Najmiddin Kubro // Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to'plami 17-T. Nasoyim ul-muhabbat / Mas'ul muharrir S.Rafiddinov.-T.: Fan, 2001.-B. 287-292.

Akramova.G. R. O'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish asosida ijtimoiy munosabatlarga tayyorlash tizimini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi// Toshkent, 2023. – B. 244

<https://ibnarabisociety.org/>

TALABALAR NUTQIY INTUITSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING IMITATSION PARADIGMALARI

*G'aniyeva Muhabbat Lutfullayevna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti
"Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalar til o'rganishda nutqiy intuitsiyalarini rivojlantirish bo'yicha imitatsion (taqlid) paradigmalarining o'rni, pedagogik imkoniyatlari va amaliy jihatlari ko'rib chiqiladi. Imitatsion faoliyat (modelga taqlid qilish, fokal nutq tarkiblarini takrorlash, rolli o'yinlar orqali nutqiy intuitsiyani shakllantirish) orqali talabalar nutqga nisbatan sezgirlikni oshirib, spontan nutq faoliyatida muvozanatli, fikrli va intuitsiyaga asoslangan nutq namoyon etishlari maqsad qilinadi. Maqolada imitatsion paradigmalarining nazariy asoslari, amaliy bosqichlari va talabalarning nutqiy intuitsiyasini rivojlantirishdagi afzalliklari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: nutqiy intuitsiya, imitatsion paradigma, modelga taqlid, talaba nutqi, pedagogik texnologiya.

ИМИТАЦИОННЫЕ ПАРАДИГМЫ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ ИНТУИЦИИ УЧАЩИХСЯ

*Ганиева Мухаббат Лутфуллаевна
Шахрисабзский государственный педагогический институт, педагогический
факультет,
преподаватель кафедры «Методика начального обучения»*

Аннотация: В данной статье рассматривается роль имитационных (моделирующих) парадигм в развитии речевой интуиции у студентов, их педагогические возможности и практические аспекты. Посредством имитационной деятельности (подражание модели, повтор специальных речевых конструкций, ролевые игры) студенты повышают чувствительность к речи и проявляют сбалансированную, интуитивно обоснованную устную речь. В статье анализируются теоретические основы имитационных парадигм, этапы их реализации и преимущества в развитии речевой интуиции студентов.

Ключевые слова: речевая интуиция, имитационная парадигма, подражание модели, студенческая речь, педагогическая технология.

IMITATION PARADIGMS OF DEVELOPING STUDENTS' SPEECH INTUITION

*Ganiyeva Muhabbat Lutfullayevna
Shahrisabz State Pedagogical Institute, Faculty of Pedagogy,
Teacher of the Department of «Primary Education Methodology»*

Abstract: This article examines the role of imitation-based (modelling) paradigms in the development of students' speech intuition, focusing on their pedagogical potentials and practical implementation. Through imitation tasks (model copying, repeated use of focal speech patterns, role-plays), students enhance their sensitivity to spoken language and display balanced, intuitive oral production. The article analyses theoretical foundations of imitation paradigms, outlines implementation stages, and discusses advantages for developing speech intuition among learners.

Keywords: speech intuition, imitation paradigm, model-based imitation, student speech, pedagogical technology.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida tilni o'rganish nafaqat grammatik qoidalarni yod olish, balki til sezgirligini, ya'ni nutqiy intuitsiyani rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Talaba tilda

to'g'ri gap qurish, tabiiy muloqot yuritish va kontekstga mos ifodalarni tanlash qobiliyatiga ega bo'lishi uchun uning nutqiy intuitsiyasi shakllangan bo'lishi zarur.

Tilshunoslar (Chomsky, 1965; Krashen, 1982; Ellis, 2003) nutqiy intuitsiyani til tizimining ongsiz idroki sifatida talqin qiladilar. Bu qobiliyat insonning til elementlarini ichki mantiq orqali to'g'ri tanlashi, ularni tabiiy kontekstda mos qo'llay olishi bilan ifodalanadi.

Ta'lim tizimida esa bu jarayon imitatsion paradigma orqali samarali yo'lga qo'yilishi mumkin. Imitatsiya – bu tayyor nutq namunalarini takrorlash emas, balki muloqotni modellashirish, kontekstni qayta yaratish va tilni amaliy vaziyatda idrok etish jarayonidir. Nutqiy intuitsiya til o'rganish jarayonida talabalar nutqiy holatlarni aniq sezish, nutqiy holatlarga mos ravishda spontan nutq chiqara olish, nutqiy konstruksiyalarni ichki his qilish kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi. Zamonaviy til pedagogikasida nutqiy intuitsiyani rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda, chunki an'anaviy grammatik-tahliliy yondashuvlar talabalar nutqida xavotirga sabab bo'lishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Bu kontekstda "imitatsion paradigmalar" deganda — modelga taqlid qilish, nutq namunalarini qayta ishlab chiqish, nutqiy strukturalarni takrorlash, talabalarning nutq faoliyatida rolli o'yinlar orqali model imitatsiyasi amalga oshiriladigan pedagogik yondashuvlar tushuniladi. Imitatsiya nazariy jihatdan til o'rganishda muhim o'rin tutadi.

Nutqiy intuitsiya tushunchasining ilmiy asoslari

Nutqiy intuitsiya — bu shaxsning til tizimi haqida ongli bilimga ega bo'lmasdan turib, to'g'ri va tabiiy nutq yaratish qobiliyati. U fonetik, leksik, grammatik va pragmatik sezgilar majmuasidan tarkib topadi.

Tilshunoslikda nutqiy intuitsiya uch bosqichda shakllanadi:

1. Eshituv (perseptiv) daraja – so'zlovchi tovush tizimi, ohang va intonatsiyani tabiiy ravishda qabul qiladi;
2. Kognitiv daraja – so'z va iboralarning ma'nosi, ulardan foydalanish mantiqini anglaydi;
3. Kommunikativ daraja – o'z nutqini maqsadga muvofiq holda ongli tarzda boshqaradi.

Bu jarayonning tabiiy yo'li imitatsion ta'lim bilan uzviy bog'liq, chunki imitatsiya intuitiv sezgini kontekst orqali shakllantiruvchi mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Taqlidning turli shakllari: Masalan, sirt (yuzaki) taqlid va chuqur (chuqur tuzilmalar) taqlid — talaba tashqaridan modelni takrorlaydi yoki modelga oid semantik struktura va nutqiy tizimni his qiladi.

Imitatsion yondashuvlar til o'rganishda, ayniqsa talaffuz va intonatsiyani shakllantirishda an'anaviy ravishda qo'llanilgan.

Imitatsiyaning o'quvchi nutqini rivojlantirishdagi roli: Imitatsiya nafaqat nutqiy shakllarni takrorlash balki nutqiy holatlarni anglashga ham xizmat qilishi mumkin. Masalan, bir tadqiqotda 42 ta bolada 2 yoshda amalga oshirilgan taqlid qobiliyati bilan 3 yoshda til o'rganishi orasida ijobiy korrelyatsiya aniqlangan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Imitatsiya faqatgina taqlid qilishdan iborat emas. Masalan, bolalar maqsadga yo'naltirilgan harakatni ko'rib, shunchaki papmazlik bilan takrorlash emas balki undan ma'noni anglay oladi — bu "abstract imitation" deb ataladi.

Kritik jihatlari: Taqlidga asoslangan metodlar nutqiy intuitsiyaning to'liq shakllanishi uchun yetarli emas, chunki nutqning kreativ jihatlari, yangi konstruksiyalarni ishlab chiqish kabi funksiyalar so'zlash orqali amalga oshiriladi.

Talabalar nutqiy intuitsiyasini rivojlantirishda imitatsion paradigmalar. Imitatsion paradigma — bu o'quvchi yoki talabaning tabiiy til modeliga tayanib, real kommunikativ vaziyatni qayta yaratish, muloqot jarayonini "taqlid asosida" o'zlashtirish tizimidir. U o'quvchi faol ishtirokini,

eshitish idrokini va refleksiv fikrlashni talab qiladi.

Imitatsion paradigma quyidagi shakllarda qo'llanadi:

1. Dialogik imitatsiya – tayyor dialoglar asosida yangi muloqot yaratish.
2. Rol o'yinlari va ssenariyli mashg'ulotlar – real hayotiy vaziyatlarni nutqiy jihatdan modellashtirish.
3. Audiovizual imitatsiya – tabiiy nutq namunalarini (kino, podkast, video) takrorlash va tahlil qilish.
4. Virtual imitatsiya – sun'iy intellekt yoki interaktiv platformalar orqali muloqot simulyatsiyasi.
5. Reflektiv imitatsiya – talaba o'z nutqini yozib, tahlil qilib, tabiiy nutq bilan solishtiradi.

Modelni taqlid qilish: O'qituvchi yoki ona tilida nutq namunasi (talabaga mos) taqdim etadi, talabalar uni eshitib, qayta aytadilar. Bu bosqich talaffuz, intonatsiya, ritm jihatidan muhimdir.

Rolli o'yin va dialoglar: Talabalar nutqiy vaziyatni model sifatida ko'rib, unga taqlid orqali kiradilar va keyinchalik o'z nutqlarini hosil qiladilar. Bu orqali nutqiy intuitsiya shakllanadi, chunki talabalar muayyan nutqiy holatni anglab, unga mos ravishda javob beradi.

Kontseptual takrorlash: Muayyan nutqiy konstruktsiyalarni ko'p takrorlash orqali talabalar ichki nutq qonuniyatlarini his qiladilar. Masalan, savol-javob shaklida takrorlash, substitutsion mashqlar.

O'z-o'zini refleksiya qilish va taqqoslash: Talabalar model va o'z nutqlari orasidagi farqni sezib, o'z nutqini yanada intuitsiyaga asoslangan tarzda ishlab chiqishlari kerak. Pedagog tomonidan qayta taqdim qilish muhimdir.

Murakkab nutqiy vaziyatlar bilan ishlash: Bosqichma-bosqich sodda modeldan murakkab vaziyatga o'tish, bunda talabalarni faollashtirish, nutqiy intuitsiyani rag'batlantirish muhimdir.

Imitatsion yondashuvning psixolingvistik asoslari

Psixolingvistika nuqtai nazaridan, imitatsiya tilni avtomatik tarzda o'zlashtirishning tabiiy shaklidir. Bola ona tilini o'rganishda nutqiy muhitni kuzatadi, so'ngra uni ongli tarzda emas, balki intuitiv mexanizm orqali takrorlaydi.

Bu mexanizm kattalarda ham faol bo'lishi mumkin — ayniqsa, til o'rganishda tabiiy muhit yaratilganda.

Imitatsion o'qitish jarayonida quyidagi psixologik jarayonlar faollashadi:

Eshituv e'tiborining kuchayishi (audial sezgi);

Assotsiativ xotira – so'zlar ma'lum kontekstlar bilan bog'lanadi;

Refleksiv faoliyat – o'z nutqini tahlil qilish va to'g'rilash qobiliyati;

Motivatsion uyg'onish – o'zini real muloqot muhitida his etish.

Shunday qilib, imitatsion paradigma til o'rganishning tabiiy psixologik mexanizmlarini faollashtiradi.

Bosqich 1: O'rganilayotgan nutqiy jalb konstruktsiyasini model sifatida taqdim etish; talabalar identik takrorlaydilar.

Bosqich 2: Talabalar juftlik yoki kichik guruhlarda modelga yaqin nutqni takrorlashadi, o'zgarishlar kiritadilar (substitutsion mashqlar).

Bosqich 3: Talabalar mustaqil ravishda modelga o'xshash, lekin o'z fikrlarini aks ettiradigan nutq faoliyatini amalga oshiradilar (rolli o'yin, situatsion dialoglar).

Bosqich 4: Refleksiya va tahlil: Talabalar va o'qituvchi model va talabalar nutqlari orasidagi farqni muhokama qiladilar, nutqiy intuitsiyani rivojlantirish bo'yicha kelgusidagi yo'nalishlarni belgilaydilar.

Metodik tavsiyalar: O'qituvchi modelni tanlashda talabalar darajasi va nutqiy ehtiyojlarini inobatga olishi, imitatsiya mashqlarini rag'batlantirishi, talabalarni passiv takrorlashdan faol nutq ijodiga o'tkazishi lozim. Shuningdek, taqlid qilish bilan birga nutqni tahlil qilish va mustaqil nutq faoliyatiga o'tish muhimdir.

Afzalliklari va cheklovlari

Tabiiy til muhiti yaratadi;

Kognitiv refleksiyanı faollashtiradi;
 Talabada til sezgirligini oshiradi;
 Kommunikativ vaziyatlarda mustaqil nutq yaratishga tayyorlaydi;
 Til o'rganishni emotsional va motivatsion jarayonga aylantiradi.

Afzalliklari: Imitatsion paradigma talabalar nutqiy intuitsiyasini faollashtiradi, talaffuz va intonatsiya jihatidan nutqni yaxshilaydi, nutqiy holatlarni "his qilish" imkonini beradi. – Imitatsiya til o'rganishda muhim mexanizm ekanligi ko'plab tadqiqotlarda tasdiqlanadi.

Cheklovlari: Imitatsiya yolg'iz nutqiy intuitsiyani to'liq shakllantirish uchun yetarli emas. Nutqning kreativligi, yangi konstruksiyalarni ishlab chiqish, fikrni erkin ifodalash kabi jihatlar mustaqil nutq faoliyati orqali rivojlanadi.

Bundan tashqari, agar taqlid mashqlari faqatgina sirt shaklida amalga oshirilsa (ya'ni ma'no va ichki nutq tizimi anglanmasa), u nutqiy intuitsiyaning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Imitatsion paradigma talabalar nutqiy intuitsiyasini rivojlantirishda tabiiy muloqot muhiti, psixolingvistik mexanizmlar va kognitiv faoliyatni birlashtiruvchi integrativ tizim sifatida e'tirof etilishi kerak. U til o'rganishni sun'iy jarayon emas, balki ijtimoiy-muloqotiy tajriba sifatida tashkil etadi.

Natijada talaba tilda grammatikani yodlab emas, balki to'g'ri sezib, tabiiy nutq tuzishga o'rganadi. Shu bois, til ta'limida imitatsion-paradigmatik modelni qo'llash nafaqat samaradorlikni oshiradi, balki shaxsning kommunikativ kompetensiyasini ham chuqurlashtiradi. Talabalar nutqiy intuitsiyasini rivojlantirishda imitatsion paradigmalar pedagogik jihatdan samarali vosita hisoblanadi. Imitatsion mashqlar talabalarga nutqiy holatni sezish, ichki nutqiy "sensor"ni rivojlantirish imkonini beradi, lekin bu yondashuvni mustaqil kreativ nutq faoliyati bilan to'ldirish lozim. O'qituvchilarga model tanlash, bosqichma-bosqich mashqlar tuzish, talabalar refleksiyanini ta'minlash tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva, S. (2021). "Kognitiv yondashuv asosida nutqiy sezgini shakllantirish." Filologiya masalalari, №2.
2. Davies et al. (n.d.). "The Oral Approach and Situational Language Teaching."
3. De Giacomo et al. (2009). "Imitation and communication skills development in children with pervasive developmental disorders." Neuropsychiatr Dis Treat, 5, 355–362.
4. Ellis, R. (2003). Task-Based Language Learning and Teaching. Oxford: OUP.
5. Frolli, A. et al. (2022). "Early imitation and language learning." Current Pediatric Research, 26(7), 1508–1511.
6. GÜNEŞ, Firdevs. (2020). "Automatic imitation and conscious imitation in learning process." Journal of Education, Theory and Practical Research, 6(3), 409–418.
7. Hariri Asl, M. H. (n.d.). "The Role of Imitation in Language Acquisition + Best Tips." LELB Society.
8. Karimova, M. (2022). "Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda imitatsion metodlarning o'rni." Til va madaniyat jurnali, № 3

MAHALLIY KVARS QUMIDAN MAGNIYLI QAYTARISH ORQALI TEXNIK KREMNIY OLISH TEXNOLOGIYASI

Jiyanova Sayyora Ibragimovna.

Termiz davlat universiteti fizika kafedrasi katta o'qituvchisi (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Surxondaryo viloyatida joylashgan Jarqo'rg'on, Termiz, Sherobod tumanlarining turli joylaridagi kvarsit koni mineralini boyitish va kremniy ajratib olish jarayonlari bo'yicha o'tkazilgan tajriba natijalari keltirilgan.

Tayanch so'zlar: elektr, energiya, kvarts, kvartsit, harorat, mineral, kremniy, qaytaruvchi, alyuminiy, magniy, uglerod, elektr pech.

ТЕХНОЛОГИЯ ПОЛУЧЕНИЯ ТЕХНИЧЕСКОГО КРЕМНИЯ ИЗ МЕСТНОГО КВАРЦЕВОГО ПЕСКА

Жиянова Сайёра Ибрагимовна

Старший преподаватель кафедры физики Термезского государственного университета, (PhD)

Аннотация. В данной статье представлены результаты эксперимента по обогащению и извлечению кремния из минерала кварцита в разных местах Жаркурганского, Термезского, Шерабадского районов Сурхандарьинской области.

Ключевые слова: кварц, кварцит, минерал, кремний, восстановитель, магний, алюминий, углерод, электропечь.

TECHNOLOGY FOR OBTAINING TECHNICAL SILICON FROM LOCAL QUARTZ SAND

Jiyanova Sayyora Ibragimovna.

Senior Lecturer (PhD) of the Department of Physics, Termez State University

Annotation: This article presents the results of an experiment on the enrichment and extraction of silicon from the quartzite mineral in different places of the Jarkurgan, Termez, Sherabad districts of the Surkhandarya region.

Keywords: quartz, quartzite, mineral, silicon, reducing, magnesium, aluminum, carbon, electric furnace.

Kirish Elektr energiyasi insonlar hayotida muhim o'rin tutadi. Oxirgi yillarda aholi sonining oshib borishi, sanoatning kengayishi, ishlab chiqarish hajmlarining ortishi, elektrlashtirish va avtomatlashtirish, energiyadan foydalanish miqdorining keskin ortishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa atrof-muhitga, tabiatga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Chunki iqlimning dunyo miqyosida global isib ketishi yoqilg'ining organik turlaridan foydalanadigan issiqlik elektr stantsiyalarining ishlashi natijasida yuzaga keladigan, shuningdek, tobora ko'payib borayotgan ichki yonish dvigatellaridan atmosferaga chiqarayotgan gazlar bilan ham bevosita bog'liq. Bundan tashqari neft, tabiiy gaz, ko'mir va uran kabi an'anaviy energiya manbalarining zahirasi cheklangan. Shuning uchun, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan (QTEM) foydalanish tobora rivojlanib bormoqda.

Adabiyot tahlillari

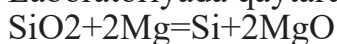
Qayta tiklanuvchi energiya manba(QTEM)laridan samarali foydalanish masalasi zamonaviy ilm-fan va texnologiyaning eng dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari — bu tabiiy jarayonlar natijasida doimiy ravishda yangilanib turadigan energiya manbalari bo'lib, ular qatoriga quyosh, shamol, biomassa, geotermal issiqlik va gidroenergiya kiradi. Ushbu manbalar inson faoliyatining atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish, energiya xavfsizligini ta'minlash va barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlashda muhim o'rin

tutadi. [1-5].Quyosh energiyasidan foydalanish QTEM ning eng samaralisi hisoblanadi. Bugungi kunda bozordagi 90% dan ortiq quyosh elementlari kremniy asosida yasalgan. Agar er qobig'ida kremniy massasi bo'yicha kisloroddan keyin ikkinchi o'rinda turishini nazarga olsak, kelajakda kremniyli quyosh elektr stantsiyalari QTEM asosiy manbai hisoblanadi [6].

Tabiatda asosan kremniy (IV) oksid va silikat kislotaning tuzlari – silikatlar holida uchraydi. Ular er po'stlog'ining qobig'ini hosil qiladi. Sanoatda kremniy elektr pechlarda SiO₂ ni koks bilan qaytarish orqali olinadi:

Laboratoriyada qaytaruvchilar sifatida magniy va alyuminiydan foydalanish mumkin:

Shuningdek, laboratoriya va sanoatda kvarts minerallari va qumdan toza kremniyni alyuminiy yordamida qaytarib olish usuli ham qo'llaniladi.

Tadqiqotning maqsadi

Mahalliy kvarts qummi turli usullar bilan boyitish va undan texnik kremniy ajratib olish texnologiyasini ishlab chiqish

Tadqiqot vositalari va usuli

Ushbu tadqiqot ishida Surxondaryo viloyatining Jarqo'rg'on, Sherobod tumanlari hamda Uchqizil hududidan olib kelingan qumdagi kremniy miqdorlari, qummi boyitishning turli usullari o'rganildi va uning tarkibidagi kremniy miqdori aniqlanib, hozirgacha bo'lgan ma'lumotlar bilan solishtirildi.

Kvars qumi - silikatlar sinfiga mansub eng ko'p tarqalgan mineral. Kimyoviy formulasi SiO₂. Kvarsning kristallining 2 ta modifikatsiyasi ma'lum: geksagonal kvars 870-573°C harorat oralig'ida turg'un va trigonal Kvars 573°C dan pastda turg'un. Qattikligi 7 Zichligi 2,65 g/sm³. Suyuqlanish harorati 1710°C, soviganda kvars oynasi deb ataluvchi jismga aylanadi. Kvarsning sanoat sintezi 1957 yildan beri yo'lga qo'yilgan [8].

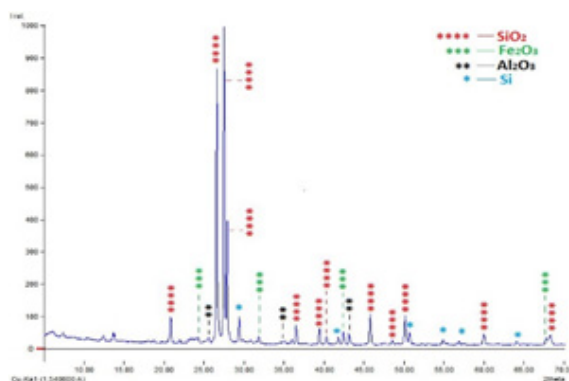
Magniy (Magnesium, Mg) - Davriy sistemaning II guruhiga mansub kimyoviy element; ishqoriy - er metallarga kiradi. Tartib raqami 12, atom massasi 24,305. Magniyni 1829-yilda fransuz kimyogari Magniy Byussi magniy xloridga kaliy bug'i ta'sir ettirib, magniyni metall holida ajratib olgan. Magniy massa jihatidan er po'stlog'ining 2,35% ni tashkil qiladi [9,10].

Tadqiqot metodikasi

Magniyotermik usulda texnik kremniy olish uchun kremniy oksidi va magniy metali (SiO₂/Mg) 2:1, 1:1, 1:2, 1:3, 1:4, 1:7 mol nisbatlarda olindi. Tayyor reaksiya aralashma yuqori bosimli press yordamida tabletka shaklida presslandi. Har bir namuna kvars shisha idishlarga solinib, ichidagi havoni chiqarish maqsadida dastlab argon gazi bilan to'ldirildi va vermukilit asosida tayyorlangan olovbardosh elim bilan ikki tomonlama germetiklandi. Shundan so'ng vakuumli sharoit hosil qilish uchun havo tortuvchi nasos bilan argon tortib olindi. Mazkur tadqiqot ishida magniy va kvars qumi o'rtasidagi reaksiya 600°C, 800°C, 1000°C, 1200°C, 1400°C, 1600°C, 1800°C haroratlarda 2, 4, 6, 8, 10 soat davomida olib borildi (2-reaksiyaga asosan). 1200°C gacha haroratlardagi reaksiyalar elektr pechda, 1400-1800°C haroratlardagi reaksiyalar esa, elektr yoy pechida o'tkazildi.

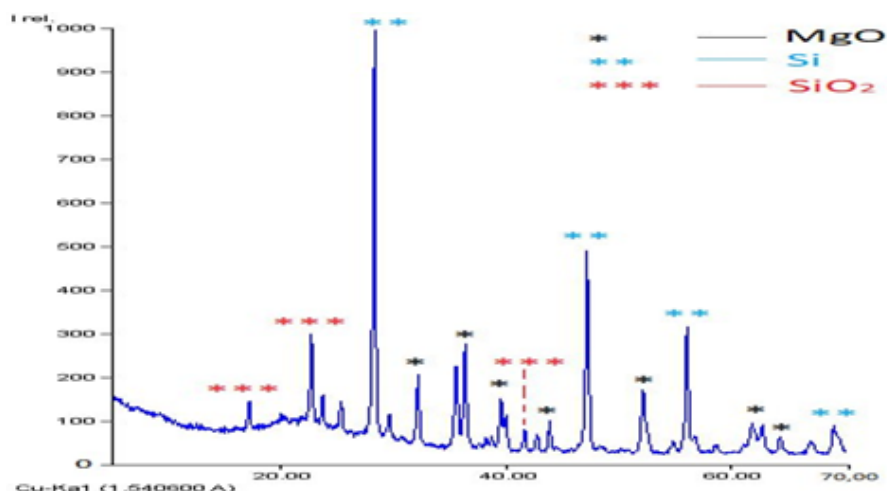
Natijaning tahlili

Dastlab boyitilmagan kvars qumlari ustida Rentgen fazaviy tahlil o'tkazildi.

1-rasm. Kvars qumining boyitilmagan holatdagi rentgen fazaviy strukturasini.

Tahlil natijalarida kvars qumi tarkibida kremniy (IV) oksididan tashqari turli metall birikmalari mavjudligi aniqlandi. Rasmdan ko'rinib turibdiki, rentgen nuri 250-300 burchak ostida tushganda SiO₂ miqdori eng ko'p bo'lgan. Bundan tashqari ishlov berilmagan qumda 96% SiO₂ va qolgan aralashmalarning tarkibi (% da) Al₂O₃ – 2,5; Fe₂O₃ – 0,4 Si-1,1 dan iborat ekanligi aniqlandi. Kvars qumlarini magniy bilan qaytarib texnik kremniy olish ustida tadqiqot ishlari olib borildi.

2-rasm. Kvars qumini magniyli qaytarilib, boyitilgandan keying Rentgen fazaviy tahlili

Demak, bu jarayonda SiO₂/Mg=1:2 mol nisbatda olingan aralashmaning 800°C haroratda olingan tahlilidan TKning tozaligi ≈87% ekanligi aniqlandi. Bunday foizli kremniy 773 markali bo'lib, siluminlar va Al-Si tizimining boshqa qotishmalarini ishlab chiqarishda; ferrosilikon, ferrosilikomarganes, ferrosilikokalsiy va boshqa ferroqotishmalar ishlab chiqarishda; kremniyorganik birikmalar ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1.Баранов Н.Н. Прямое преобразование энергии для автономной энергетики.// Энергия:экономика, техника, экология.-2000.-№8.-с.23-34.

2.Стребков Д.С., Пинов А.Б. Фотоэлектричество проблемы и перспективы.// Возобновляемая энергия.- 2021.-№1.-С.21-26.

3.Свен Уделл. Солнечная энергетика и другие альтернативные источники энергии. М.:Знание.88.

4.Hamakawa M. Solar photovoltaics recent progress and its new role.//Optoelectronics-Dev. and.Tech.-2004 v.5.- № 2.- pp. 113-125.

5.Программа A1LTENER и другие программы ЕК по развитию возобновляемой энергии.// Возобновляемая энергия.-2000.-№10-С6.

6. Kozlov A.V, YurchenkoA.V. The long-term prediction of silicon solar batteries functioning for any geographical region. // Proceedings of 22st European PV Solar Energy Conference and

Exhibition, Milan 3-7 September 2007 pp. 3019 - 3022

7.Будагян Б.Г., Шерченков А.А., Бердников А.Е., Черномордик В.Д. Высокоскоростной метод осаждения аморфного кремния. Микроэлектроника, 2000, т. 29, вып. 6, с. 442-448.

8. O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi.,2006 y. Toshkent

9.Aghion, E., Golub, G. (2006). Production Technologies of Magnesium. In: Magnesium Technology. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/3-540-30812-1_2

10.Скальный А. В. Химические элементы в физиологии и экологии человека. - М.: Издательский дом «ОНИКС 21 век»: Мир, 2004. - 216 с.

ЎҚУВ ЖАРАЁНЛАРИНИ БОШҚАРИШНИНГ РАҚАМЛИ-ТЕХНОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИНИНГ МАЗМУНИ, ТУЗИЛМАСИ ВА ТАРКИБИЙ КОМПОНЕНТЛАРИ

Жугинисова Алиса Дарьябаевна

Астрахан давлат техника университети Тошкент вилояти филиали кабинет мудираси

Аннотация: Ушбу мақолада ўқув жараёنларини бошқаришда рақамли-технологик механизмларни жорий этишининг назарий ва амалий асослари ёритилган. Таълим тизимида рақамли платформалар, ахборот тизимлари ва сунъий интеллект технологияларининг қўлланилиши ўқув жараёни самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этаётгани таъкидланади. Мақолада рақамли бошқарувнинг мазмуни, тузилмаси ҳамда унинг таркибий компонентлари — ахборот таъминоти, техник асослар, дастурий муҳит ва бошқарув алгоритмлари — таҳлил қилинган. Шунингдек, рақамли технологияларни жорий этиш орқали таълим сифатини назорат қилиш ва инновацион ёндашувларни ривожлантириш имкониятлари кўрсатилган.

Калит сўзлар: рақамли бошқарув, ўқув жараёни, ахборот технологиялари, рақамли механизм, таълим самарадорлиги, сунъий интеллект, рақамли трансформация.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические и практические основы внедрения цифрово-технологических механизмов управления учебными процессами. Подчеркивается значение цифровых платформ, информационных систем и технологий искусственного интеллекта в повышении эффективности образовательного процесса. Анализируется содержание, структура и основные компоненты цифрового управления — информационное обеспечение, техническая база, программная среда и алгоритмы управления. Также раскрываются возможности контроля качества образования и развития инновационных подходов с использованием цифровых технологий.

Ключевые слова: цифровое управление, учебный процесс, информационные технологии, цифровой механизм, эффективность образования, искусственный интеллект, цифровая трансформация.

Annotation: This article explores the theoretical and practical foundations of implementing digital-technological mechanisms in the management of educational processes. It emphasizes the importance of digital platforms, information systems, and artificial intelligence technologies in enhancing the effectiveness of education. The study analyzes the content, structure, and key components of digital management — including information support, technical infrastructure, software environment, and management algorithms. Additionally, the paper highlights opportunities for improving educational quality and fostering innovative approaches through digital transformation.

Keywords: digital management, educational process, information technologies, digital mechanism, educational efficiency, artificial intelligence, digital transformation.

Кириш: Бугунги кунда таълим тизими жадал рақамлашув жараёнини бошдан кечирмоқда. Таълим жараёнларини бошқаришда замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш орқали ўқув жараёнларининг самарадорлиги, шаффофлиги ва тезкорлиги таъминланмоқда. Рақамли трансформация нафақат таълим мазмунига, балки унинг бошқарув тизимида ҳам жиддий таъсир кўрсатмоқда.

Ўқув жараёнларини бошқаришнинг анъанавий усуллари кўп ҳолларда субъектив қарорларга асосланса, рақамли-технологик механизмлар бу жараёни аниқ маълумотлар таҳлили ва автоматлаштирилган моделларга таянадиган ҳолатга олиб келади. Шу маънода, рақамли бошқарувнинг мазмунини илмий асосда ўрганиш таълим тизими ривожини учун

долзарб аҳамият касб этади.

Рақамли-технологик бошқарувнинг назарий асослари

Рақамли бошқарув - бу таълим жараёнларини ташкил этиш, назорат қилиш ва таҳлил қилишда рақамли технологиялардан фойдаланишни назарда тутувчи тизимли ёндашувдир. Бу механизм таълим муассасасида қарор қабул қилиш жараёнларини автоматлаштириш, маълумотлар оқимини тизимлаштириш ва рақамли муҳитда фаолиятни мувофиқлаштиришни таъминлайди. Рақамли бошқарувнинг назарий асоси кибернетика, ахборот тизимлари назарияси, таълим социологияси ва менежмент фанларига таянади. Ушбу соҳаларнинг кесишмасида “digital learning management” тушунчаси шаклланади [1].

Рақамли бошқарув тизимининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: ўқув жараёнини режалаштириш ва автоматлаштириш; таълим ресурсларини рақамли форматда бошқариш; талабалар фаолиятини мониторинг қилиш ва таҳлил этиш; таълим сифатини баҳолаш учун маълумотлар таҳлилидан фойдаланиш.

Ўқув жараёнларида рақамли механизмларни жорий этиш амалиёти

Таълим жараёнларида рақамли механизмларни жорий этишда Learning Management System (LMS), электрон журнал ва рейтинг тизимлари, Google Classroom, Moodle, Microsoft Teams каби платформалар муҳим ўрин тутди. Улар орқали ўқув жараёнини режалаштириш, материалларни тақдим этиш, онлайн тестлар ўтказиш ва натижаларни таҳлил қилиш имкони яратилади. Шунингдек, рақамли таълим муҳитида сунъий интеллект (AI) ва Big Data технологияларидан фойдаланиш орқали талабаларнинг индивидуал таълим траекториясини шакллантириш имкониятлари пайдо бўлмоқда [2]. Масалан, таълим платформаларидаги адаптив алгоритмлар талабаларнинг фаолиятини таҳлил қилиб, уларга мослашган материаллар тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси таълим тизимида ҳам рақамли бошқарувни жорий этиш бўйича бир қатор ташаббуслар амалга оширилмоқда. “Raqamli ta’lim” платформаси, “ZiyoNET”, “my.mehnat.uz”, “my.edu.uz” каби ахборот тизимлари таълим жараёнларини автоматлаштиришга хизмат қилмоқда.

Рақамли бошқарув тизимининг тузилмаси ва таркибий компонентлари.

Рақамли бошқарув тизими бир нечта ўзаро боғлиқ компонентлардан ташкил топади.

Ахборот таъминоти - ўқув жараёнларига оид маълумотлар базаси, талабалар ва ўқитувчилар маълумотлари, фан дастурлари ва баҳолаш натижаларини ўз ичига олади.

Ахборот таъминоти - бу таълим жараёнларини бошқаришда зарур бўлган барча маълумотларни йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ва фойдаланишни таъминловчи тизимли жараёндир. У рақамли бошқарув механизмларининг асосий компонентларидан бири бўлиб, қарор қабул қилиш, режалаштириш ва назорат қилиш жараёнларининг илмий асосда амалга оширилишини таъминлайди [3].

Ахборот таъминоти ўқув жараёнларини самарали бошқариш учун ақлли маълумотлар муҳитини яратади. Унинг асосий мақсади – таълим жараёни иштирокчилари (ўқитувчи, талабалар, маъмурият) ўртасидаги маълумотлар оқимини тизимлаштириш ва рақамли платформа орқали уларни тезкор алмашиш имкониятини яратишдир.

Ахборот таъминотининг асосий таркибий қисмлари: Маълумотлар базаси (Database) - талабалар, ўқитувчилар, фанлар, баҳолар, дарс жадваллари ва электрон материаллар ҳақидаги маълумотлар мажмуаси. Бу маълумотлар реал вақт режимида янгиланиб борилиши лозим. Ахборот манбалари ва ресурслар - электрон кутубхона, онлайн ўқув контентлар, методик қўлланмалар, видеолекциялар ва рақамли дарсликлар.

Ахборот таъминоти таълим контентининг рақамли форматда сақланишини таъминлайди. Маълумотлар алмашинуви тизими (API, Integration layer) - турли таълим платформалари ўртасида маълумотларни автоматик алмашиш механизмлари. Масалан, LMS тизими билан электрон журнал ёки “my.edu.uz” платформаси ўртасидаги интеграция.

Ахборот хавфсизлиги ва ҳимоя тизими - шахсий маълумотларни муҳофаза қилиш, кириш ҳуқуқларини назорат қилиш, маълумотларни шифрлаш. Ахборот хавфсизлиги таълим муассасасининг рақамли ишончилигини белгилайди. Аналитик маълумотлар тизими (Data analytics) - йиғилган маълумотлар асосида таҳлил қилиш, таълим натижаларини баҳолаш, прогноз моделлар тузиш. Бу тизим раҳбарият учун қарор қабул қилишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Ахборот таъминотининг вазифалари: таълим жараёнлари ҳақидаги маълумотларни аниқ ва тизимли шаклда тақдим этиш; маълумотлар оқимини автоматлаштириш ва рақамли муҳитда фойдаланишни таъминлаш; таълим жараёнлари бўйича таҳлил ва прогнозлаш имкониятларини яратиш; таълим сифатини назорат қилиш учун ишончли маълумот манбасини шакллантириш; ахборот хавфсизлиги ва шахсий маълумотларни муҳофаза қилишни таъминлаш.

Ахборот таъминотининг таълимдаги аҳамияти. Ахборот таъминоти таълим жараёнларидаги барча иштирокчилар фаолиятини мувофиқлаштиради. У орқали ўқув жараёнининг барча босқичлари - қабулдан то битирувгача бўлган маълумотлар рақамли тарзда юритилади. Масалан: талабаларнинг давомати ва баҳолари LMS орқали автоматик сақланади; ўқитувчиларнинг юкламаси ва дарс жадвали электрон тизим орқали бошқарилади; таълим муассасаси раҳбарияти реал вақтда таҳлил қилинган маълумотларга асосан қарор қабул қилади.

Демак, ахборот таъминоти рақамли бошқарув тизимининг “асаб тизими” ҳисобланади. У маълумотларнинг тўлиқлиги, аниқлиги ва ишончилиги орқали таълим жараёнларини самарали бошқариш имконини беради. Замонавий таълим муассасасида ахборот таъминотисиз рақамли бошқарувни амалга ошириш мумкин эмас.

Техник инфратузилма - серверлар, компьютерлар, интернет тармоғи, мобил қурилмалар ва мультимедиа ускуналарини ўз ичига олади.

Техник инфратузилма - бу таълим жараёнларини бошқаришнинг рақамли-технологик механизмларини амалга ошириш учун зарур бўлган техник ва аппарат воситаларининг йиғиндисидир. У рақамли таълим муҳитининг асосий пойдевори бўлиб, барча ахборот тизимлари, платформалар ва дастурий таъминотнинг барқарор ишлашига замин яратади.

Техник инфратузилма фақат компьютер ёки интернет билан чекланиб қолмайди, балки таълим муассасасидаги серверлар, локал тармоқлар, маълумотлар марказлари, электрон қурилмалар ва алоқа каналларининг барча тизимини ўз ичига олади. У рақамли бошқарувнинг самарали ишлаши учун моддий асос ҳисобланади.

Техник инфратузилманинг асосий таркибий қисмлари: Сервер ва маълумотлар маркази (Data Center) - маълумотлар базаларини жойлаштириш, уларни қайта ишлаш ва сақлаш учун хизмат қилади. Серверлар таълим муассасасининг барча электрон тизимларини бирлаштирувчи марказий узел ҳисобланади. Компьютер ва мобил қурилмалар - ўқитувчилар ва талабалар фойдаланадиган персонал компьютерлар, ноутбуклар, планшетлар, смартфонлар техник инфратузилманинг муҳим қисми. Ушбу қурилмалар орқали таълим жараёнининг барча иштирокчилари рақамли муҳитда фаолият олиб борадилар.

Локал ва глобал тармоқлар (LAN, WAN, Internet) - маълумотлар алмашинуви ва онлайн таълимни амалга ошириш учун зарур. Кам кечикувчи (low latency) ва юқори тезликдаги интернет инфратузилмаси рақамли бошқарувнинг узлуксиз ишлаши учун муҳим. Мультимедиа ва интерактив воситалар - интерактив доскалар, проекторлар, видеоконференция тизимлари, виртуал лабораториялар техник инфратузилманинг визуал ва амалий имкониятларини таъминлайди. Улар таълим жараёнини интерактив ва инновацион шаклда ташкил этиш имконини беради.

Техник хизмат кўрсатиш ва қўллаб-қувватлаш тизими (IT-support) -техник носозликларни бартараф этиш, тизимларни янгилаш ва фойдаланувчиларга ёрдам кўрсатиш учун масъул бўлган хизматлар.

Бу тизим инфратузилманинг узлуксиз ишлаши учун кафолат вазифасини бажаради.

Техник инфратузилманинг таълим жараёнларидаги аҳамияти. Техник инфратузилма таълим жараёнларини рақамли форматда ташкил этиш, назорат қилиш ва бошқариш учун асос бўлади. У орқали қуйидаги имкониятлар яратилади: онлайн таълим ва масофавий бошқарувни таъминлаш; таълим платформалари ва ахборот тизимларининг интеграциясини амалга ошириш; маълумотлар хавфсизлигини таъминлаш ва архивлаш; таълим жараёнида интерактив усулларни қўллаш; сунъий интеллект ва Big Data технологияларини татбиқ этиш. Техник инфратузилма етарли даражада ривожланмаган муассасаларда рақамли бошқарув тизими самарасиз ишлайди ёки чекланган имкониятларга эга бўлади. Шу сабабли, таълим соҳасидаги рақамли трансформация дастурлари, аввало, техник инфратузилмани янгилаш ва модернизация қилишдан бошланиши лозим.

Техник инфратузилмани ривожлантириш йўналишлари. Таълим муассасаларида техник инфратузилмани ривожлантириш қуйидаги йўналишларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ: Облака технологияларини жорий этиш (Cloud computing)

– маълумотларни марказлаштирилган ҳолда сақлаш ва уларга масофадан кириш имкониятини яратади. Wi-Fi ва 5G технологиялари асосидаги юқори тезликдаги интернетни таъминлаш - онлайн таълим, видеоконференция ва рақамли платформаларнинг барқарор ишлаши учун муҳим [4].

“Яшил IT” (Green IT) инфратузилмасини ривожлантириш - энергия тежамкор ускуналар ва экологик самарали қурилмалардан фойдаланиш. Ахборот хавфсизлиги тизимини кучайтириш - киберхавфсизлик чораларини жорий этиш, маълумотларни шифрлаш ва бэкап (backup) тизимини йўлга қўйиш. Интеграция ва автоматизация - турли таълим тизимлари ва платформалар ўртасида маълумотлар алмашинувини автоматлаштириш, ягона идентификация тизимларини жорий этиш.

Демак, техник инфратузилма - рақамли таълим тизимининг моддий асоси бўлиб, у рақамли бошқарувнинг самарадорлиги ва узлуксизлигини таъминлайди. Инфратузилманинг ривожланиш даражаси таълим муассасасининг рақамли салоҳиятини белгилайди. Дастурий муҳит - таълим бошқарув платформалари, маълумотлар таҳлили дастурлари, AI ва CRM тизимлари. Бошқарув алгоритмлари ва аналитик тизимлар - ўқув жараёнлари ҳақидаги маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш ва визуализация қилишни амалга оширади. Инсон омили ва рақамли компетенциялар - ўқитувчилар ва талабаларнинг рақамли саводхонлиги, технологиялардан фойдаланиш малакаси тизим самарадорлигини белгилайди.

Ушбу компонентлар ўзаро интеграциялашган ҳолда таълим жараёнларини самарали бошқаришни таъминлайди.

Рақамли бошқарувнинг афзалликлари ва муаммолари.

Рақамли бошқарувнинг асосий афзалликлари қуйидагилар: маълумотларнинг аниқлиги ва тезкорлиги; автоматлаштирилган таҳлил асосида қарор қабул қилиш; таълим жараёнида шаффофлик ва ҳисобдорлик; масофавий таълим имкониятларини кенгайтириш. Бироқ бу жараёнда қатор муаммолар ҳам мавжуд: техник инфратузилманинг етарли эмаслиги; педагоглар ва талабаларнинг рақамли компетенцияларидаги етишмовчиликлар; ахборот хавфсизлиги ва шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ муаммолар. Бу муаммоларни бартараф этиш учун таълим муассасаларида рақамли маданиятни шакллантириш, инфратузилмани ривожлантириш ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса.

Ўқув жараёнларини бошқаришнинг рақамли-технологик механизмлари таълим тизимида сифат ва самарадорликни оширишнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Рақамли бошқарув тизимлари орқали таълим жараёнлари автоматлаштирилади, маълумотлар таҳлили асосида қарор қабул қилиш жараёнлари такомиллашади ва инновацион таълим

муҳити яратилади. Шу боис таълим муассасаларида рақамли бошқарув механизмларини илмий асосда жорий этиш, ўқитувчилар ва талабаларнинг рақамли компетенцияларини ривожлантириш ҳамда ахборот хавфсизлигини таъминлаш долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Karimov B. Raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etishning metodik asoslari. -TDIU Ilmiy axborotnomasi, -2022.
2. Xodjayeva D. “Ta’limda sun’iy intellektdan foydalanishning imkoniyatlari.” -Ta’lim innovatsiyalari jurnali, -2024.
3. Турсунов А. “Ўқув жараёнларини автоматлаштиришнинг ахборот технологиялари.” -ЎзМУ хабарлари, -2021.
4. Ганиева М. “Таълимда рақамли платформалардан фойдаланиш амалиёти.” -Педагогика фанлари журналы, -2023.

TANQIDIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHGA OID TARIXIY TAJRIBALAR

Masharipova Nasiba Ro'zmatovna

Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti doktoranti, "Milliy tarbiya, jadidlar va mutafakkirlarning pedagogik ta'limotlari" bo'limi katta ilmiy xodimi, p.f.f.d (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada tanqidiy fikrlashni shakllantirishga oid tarixiy tajribalar haqida ma'lumotlar berilgan. Xususan yunon faylasuflari va Sharq mutafakkirlarining fikr tarbiyasiga oid qarashlari ilmiy-nazariy jihatdan o'rganilgan. Suqrot, Arastu, Farobiy, Beruniy kabi olimlarning ilmiy merosidagi fikr tarbiyasi haqida bayon etilgan ko'rsatmalar keltirilgan. Bu maqola keng ilmiy jamoatchilik, tadqiqotchilar va bo'lajak o'qituvchilar uchun metodik manba sifatida xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar: shaxs, tanqidiy fikrlash, munosabat bildirish, yunon faylasuflari, Sharq mutafakkirlari, ko'nikma, tajriba, mantiq.

Fikr tarbiyasi masalalarini yunon faylasuflari hamda sharq mutafakkirlari tomonidan yetakchi ilmiy yo'nalishi sifatida o'rganilgan va tadqiq etilgan. Bu borada har bir davr alloma va olimlari o'ziga xos qarashlar, usullar va yo'nalishlarni ko'rsatib o'tganlar. O'quvchilar o'zini va boshqalarning faoliyatini, hatti-harakatlarini tanqidiy fikrlash asosida tahlil qila olishlarida o'zbek xalqi qahramonlari faoliyatini o'rganish, ulardan ibrat olishga yo'naltirish muhim ta'limiy vositalardan hisoblanadi.

Yunon faylasufi Suqrot tomonidan ishlab chiqilgan "mayevtika" metodi savol-javob orqali insonning fikrlash jarayonini faollashtiradi, dalillar bilan asoslashni talab qiladi. Suqrotning «mayevtika» metodi bu savol-javob orqali insonning o'z ichidagi bilimlarni kashf etishiga yordam beradigan usuldir. Ushbu usulda Suqrot suhbatdoshini bir qancha savollar berish orqali to'g'ri xulosaga kelishiga va haqiqatni anglashiga yo'l ko'rsatadi, ya'ni undagi bilimlar tug'ilishiga, o'zida mavjud fikrlarni bayon etishiga yordam beradi.

"Mayevtika" so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, "bachadon" ya'ni ona orqali oziqlangan embrion ya'ni bola ulg'ayadigan organizm. Suqrot insonda fikrni paydo bo'lishi, shakllanishi, mohiyatan yuksalishini va vaqti soati kelib dunyo yuzini ko'rishi lozimligini bachadondagi holatga qiyoslab o'z uslubini "mayevtika" deb atagan.

Bu metod Suqrotning falsafasining markazida turadi va uning ta'limotlarida muhim rol o'ynaydi. "Mayevtika" metodi quyida bosqichlarda olib borildi:

Savol berish. Suqrot savol beruvchi sifatida, suhbatdoshining fikrlarini aniqlash va ularni chuqurlashtirish uchun turli savollarni beradi.

Noqisliklarni aniqlash. Suhbatdoshning javoblaridagi nomutanosibliklar, kontradiksiyalar yoki noxush g'oyalar aniqlanadi. Javoblar tahlil qilinadi.

Fikrni tozalash. Ushbu aniqlangan noqisliklar asosida suhbatdosh o'z fikrlarini qayta ko'rib chiqadi va ularni tozalashga harakat qiladi. Bu yerda fikrlar sintezi amalga oshiriladi va xato ketayotgan fikrlar tahlil qilinib to'g'ri fikrlarga yo'naltiriladi va fikriy jarayon sintezlanadi.

Haqiqatni kashf etish. Nihoyatda, bu jarayon natijasida suhbatdosh o'z ichidagi haqiqiy bilimni yoki to'g'ri tushunchani kashf etadi.

Buyuk Yunon faylasufi Arastu inson tafakkuri ya'ni fikrlashini rivojlantirish borasida ham yetakchi qomusiy olim hisoblanadi. Arastu insoniyat tafakkurining eng buyuk namoyandalaridan biri bo'lib, ko'plab fanlarga asos solgan va ularga ijodiy ta'sir ko'rsatgan. U mantiq, metafizika, tabiiy fanlar, biologiya, etika va siyosat sohalari bilan shug'ullangan. Arastu mantiq ilmining asoschisidir. Arastu yaratgan va „analitika“ deb nomlagan mazkur fan tanqidiy fikrlashning tushuncha, muhokama, xulosa kabi asosiy shakllaridan, ayniyat, qarama-qarshilik va uchinchi istisno qonunlaridan, fikrni isbotlash yoki inkor etish shakllaridan iborat bo'lgan.

Arastuning tarbiya nazariyasi zahirida axloqiy va ruhiy qarashlari yotadi. Unga ko'ra tarbiyadan

maqsad - ruhning oliy jihatlari bo'lmish aql-zakovat hamda inson irodasini shakllantirishdi. Tarbiyaning o'zaro bog'liq uch jihati mavjud. Ular jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiyadir. Arastu bunday sifatlarni shakllantirish uchun tabiiy qobiliyat, bilim, ko'nikma va tajribalar zarur deb ta'kidlaydi.

Arastu mantiqni "ma'lum bilimlardan noma'lum bilimlarni aniqlovchi", "chin fikrni xato fikrdan ajra-tuvchi" fan sifatida baholaydi. U o'zining "Birinchi analitika", "Ikkinchi analitika" asarlarida fikrlash, uning asosi, omillaari, shakllanishi va yuzaga chiqishiga oid falsafiy qarashlarini bayon etgan. Arastu fikrlashning asosiy tamoyillarini sifatida quyidagilarni keltiradi:

Empirik kuzatuv – tajriba va amaliy kuzatuvlarga asoslangan bilim.

Mantiqiy tahlil – sabablarni aniqlash, baholash.

Tasniflash – o'z xulosalarini bayon etish, yechimlarni tartiblash.

Arastuni o'zidan keyingi har bir davr olimlari o'ziga ustoz deb bilganlari tarixiy manbalardan ma'lumdir. Arastuning qomusiy asarlari Sharq mutafakkirlari ijodida alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Ayniqsa Horun ar-Rashid va Ma'mun davrida Arab xalifaligi hududida Arastu asarlari tarjima qilinga va o'rganilgan. Sharq allomalari tomonidan uning asarlariga tahliliy izohlar va sharhlar yozilgan. Arastu ijodiga tayanib Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Beruniy kabi ulug' allomalari yuksak tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Farobiy Arastuning "Metafizika", "Jon haqida", "Etika", "Kategoriyalar", "Topika", "Analitika" asarlariga ilmiy izohlar yozib, „Sharq Arastusi“ degan unvonga sazovor bo'lgan. Abu Ali ibn Sino o'z ustozlarining ilg'or g'oyalarini yanada rivojlantirib, Arastu va Forobiydan keyin „Uchinchi muallim“ deb nom olgan. Ibn Sino bilan Beruniy o'rtasida Arastuning "Osmon haqida" va "Fizika" asarlari to'g'risidagi munozarasi Vatanimizda Arastu merosiga chuqur o'rganilganligini bildiradi. Arab faylasufi Ibn Rushd va uning shogirdlari Ishoq ibn Hunayn, Matto ibn Yunus va Yahyo ibn Adiy, al-Kindiy kabi Sharq allomalari Arastu ijodini o'rganib, uning asarlariga ilmiy sharhlar yaratib, „Buyuk Shorih“ sifatida e'tirof etilgan. Ular O'rta asrlarda Sharqida Arastu ta'limotini davom ettirganliklari uchun "Sharq aristotelchilari" nomi bilan ham mashxur bo'lganlar.

Sharq allomalari ham tanqidiy fikrlashga oid o'zlarining bir qator qomusiy asarlarida o'z qarashlari, g'oyalari va konsepsiyalarini ilgari surganlar. Sharq allomalaridan Abu Nasr Farobiy inson kamoloti uning fikrlashi, jamiyatda o'z o'rni va vazifasini belgilashi, shaxslararo munosabatlarni to'g'ri olib borishiga bog'liq ekanligini ko'rsatuvchi va asoslovchi bir qancha ilmiy-tahliliy asarlarni yaratgan.

Farobiy juda boy ilmiy meros qoldirgan. Xususan: "Falsafiy savollar va ularga javoblar", „Donolik asoslari“, „Mantiq ilmiga kirish“, „Baxt-saodatga erishuv haqida“, „Aql to'g'risida“, „Fazilatli xulqlar“, „Fozil odamlar shahri“ kabi asarlari mutafakkir inson tanqidiy fikrlashi, mantiqiy xulosalarga tayanishi orqali jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishini ta'kidlaydi. Farobiy "Baxt-saodatga erishuv haqida" nomli risolasida fikriy quvvat haqida mulohazalar bildiradi. Jumladan: "Fikriy fazilat yordamida sodir bo'ladigan narsa kashf ixtirosi sifatida qaralsa, o'ta ketgan foydali va go'zal bo'lishi mumkin. Chunki odatda, go'zal va manfaatli ish-harakatining o'zi ham yaxshi fazilatdir, o'ta ketgan foydali narsa esa g'oyatda go'zal hamdir. Mana bu fikriy fazilat madaniy (ya'ni ijtimoiy) fikriy fazilatdir. Fikriy quvvat ham qismlarga bo'linadi, masalan, fikriy fazilat natijasida vaqti-vaqti bilan bir yangilik yoki eng go'zal va foydali biron narsani kashf etuvchi quvvat mana shu quvvatlar jumlasidandir. Insonda ma'lum kasb-hunar fazilati raislik qiladi va bu mazkur san'at (yoki kasb-hunar) shunday san'at-ki, uni yuzaga chiqarish uchun unga muvofiq tushadigan hamma narsa ish-harakatni demak, hamma san'atlarda bo'ladigan usul va harakatlarini qo'llamasdan ilojimiz yo'q. Demak, bu san'at barcha san'atlarning boshlig'i, kasb-hunar fazilatlari ichida eng kuchlisi, quvvatda ham boshqa hamma san'atlarning kuchlirog'i" deya tanqidiy fikr yuritishga yuksak tasnif beradi.

O'rta asr renessansining (IX-XI asrlar) buyuk vakillaridan biri qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi o'z davri va o'zidan keyingi har bir davr ilmiy ma'rifati rivojida asosiy yo'nalish beruvchi manbalar sifatida e'tirof etiladi. Beruniyning ilmiy salohiyati va ilmiy ijodining

nihoatda kengligi uning bir nechta tillarni mukammal egallaganligi bilan bevosita bog'liqdir. Beruniy bolalik paytlaridan boshlab Xorazm tili bilan bir qatorda arab, so'g'diy, forsiy, suryoniy, yunon, qadimgi yahudiy, hind va sanskrit tillarini mukammal o'rgangan va shu tillarda mavjud ko'plab ilmiy manbalar bilan tanishgan. Taniqli olim S.P.Tolstov Beruniyning ilmiy manbalar bilan ishlashi borasida quyidagilarni ta'kidlaydi: "Beruniy manbalarni o'rganishda vazminlik va bilimdonlik bilan, tanqidiy aql-mulohaza uslubi asosida ish ko'rgan".

Allomaning bilim egallashda, ilm o'rganishda, ilmiy faoliyatni olib borishda va tadbqiq etishda quyidagilarga e'tibor berishni ta'kidlaydi:

"Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbing kishini ozdiruvchi illatlardan, odamni ko'r qilib qo'yadigan holatlardan, chunonchi, qotib qolgan urf-odatlardan, hirsdan, raqobatdan, ochko'zlikning quli bo'lishdan ozod bo'lmog'i darkor";

"Har bir olim o'z muhokamasida amaliyotga asoslanishi, o'z tadqiqotida aniq bo'lishi, to'xtovsiz mehnat qilishi, xatolarini qidirib tuzatishi, ilmda haqiqat uchun har xil uydirma, yuzakichilikka qarshi kurash olib borishi zarur";

"Bilimlilik orqali nodonlik ko'tariladi, azob-uqubat bo'lgan shak-shubha o'rniga ilm natijasida aniqlik kiradi".

Beruniy qomusiy olim sifatida astronomiya, astrologiya, matematika, geologiya, geografiya, biologiya, o'lkashunoslik, o'simlikshunoslik, ma'danshunoslik, tarix, manbashunoslik, dinshunoslik, adabiyot, falsafa, sotsiologiya, mantiq va ilohiyot sohalarida 150dan ortiq asarlar yaratganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Mutafakkirning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", ("Al-osor al-baqiya an al-qurun al-xoliya"), "Hindiston", "Mineralogiya", "Geodeziya", "Saydana" kabi asarlari eng yirik va boy ilmiy manbalar hisoblanadi. Beruniyning ilmiy merosini dunyoning ko'plab olimlari qatorida o'rganib chiqqan amerikalik olim Sarton XI asrni "Beruniy asri" deb ataydi va allomaning buyuk ilmiy merosini "Astronomiya va matematik, astrologiya va geografiya, antropologiya va etnografiya, arxeologiya va falsafa, botonika va minerologiya uning buyuk nomisiz qashshoqlashib qolgan bo'lardi" deya e'tirof etadi.

Shuningdek allomaning ilmiy asarlarini o'rgangan dunyoning tarixshunos, sharqshunos, arabshunos, islomshunos mutaxassislari Beruniyning qomusiy, ensikloplast olim sifatida ulug'lab: "Beruniy izlanish olib borgan sohalarni hisoblagandan ko'ra, u shug'ulanmagan sohalarni sanash osonroq" deya izoh bildirishlarining o'zi ham Beruniy ilmiy merosining nihoatdan katta va boy ekanligidan dalolat beradi. Ayniqsa "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida dunyo xalqlarining urf-odat va an'analari, madaniyati, udumlari, ijtimoiy hayoti, fe'l-atvori, madaniy tarixining shakllanishi borasida muhim va asosli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Ushbu asarda turli xalqlarda vaqtni hisoblash masalalari, podshohlar tarixini aniqlash, shuningdek islom ta'limotida ko'plab tarixiy hodisalar, shohlar va qahramonlar faoliyati, payg'ambarlik da'vo qilgan kishilar va ularning aldangan ummatlari haqidagi qiziqarli voqealar tahlil qilinib, o'quvchiga tanqidiy mulohazalar asosida yetkazib beriladi.

Ensikloplast olim sifatida Beruniy o'zining har biri asarini turli sohaga oid qiziqarli va faktli ma'lumotlar bilan boyitib borgan. Har bir asarida xulosa va izoh sifatida keltirgan hikmatlari o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishda muhim didaktik vosita sifatida katta ahamiyatga ega. Olim yoshlarga qalbni yomon illatlardan, inson o'zi sezishi mumkin bo'lmagan holatlardan, qotib qolgan yoxud insoniyatga zulm qilishi mumkin bo'lgan urf-odatlardan, nafsu hirsdan, behuda raqobatdan, ochko'zlikdan, shon-shuhratdan saqlanishi zarurligini uqtiradi. Olim o'z asarlarida keltirgan ba'zi rivoyatlar va hikoyalar o'quvchilarni chuqur o'ylashga, qilayotgan ishlarini tahlil qilishga, o'ziga tanqidiy baho berishga imkon beradi. Masalan Beruniyning quyidagi "Ma'rifat" haqida keltirib o'tgan hikoyasidan o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishda didaktik manba sifatida foydalanish imkoniyatlari mavjud. Beruniy shunday deydi: "Ma'rifatdagi darajalarni bir-biridan ortiq qo'ymoqchi bo'lgan kishilar uchun shunday masal to'qilgan: qorong'u kechada shogirdlari bilan yo'lga chiqqan bir kishi yo'l ustida tik turgan narsani ko'rib cho'chigan

va uning nima ekanligini aniqlashni buyurgan. Bir shogird: “Nima ekanligini bilolmayman”, degan, ikkinchisi: “Uni bilishga qudratim ham yetmaydi”, deya to'g'risini aytgan. Uchinchi esa: “Bilishning foydasi yo'q, chunki tong yorishgach, ma'lum bo'ladi-qo'yadi” degan. Demak, uch shogirdning ma'rifati qisqalik qilgan. Birinchisi – ilmsizligi, ikkinchisi – ojizligi, uchinchi – ishni keyinga surib, ustozlari oldida ojiz ekanliklarini ko'rsatishgan. Ammo to'rtinchisi aniq javob bermagan va shubhali narsaga yaqin borib, uning o'ralashib ketgan qovoq palagi ekanligini ko'rgan va uni tepib yuborgan. Shunday qilib, shogird o'zining ma'rifatliligi bilan ustozini xursand etgan ekan”. Ushbu hikoyada o'quvchilarni o'rgangan bilimiga tayanib xulosa chiqarish, o'z nuqtai nazarini ifodalash, mustaqil harakat qilish, savolga javob berishga, xulosa chiqarishga shoshilmaslikka undovchi tanqidiy fikrlash mohiyati mavjud.

Xulosa qilib aytish mumkinki, shaxsda tanqidiy fikrlash ko'nikmasini shakllanishi uchun avvalo o'z ichki olamini, ma'naviy dunyosini tushunib yetishi lozim. O'zligini, insoniy qadr-qimmatini anglab yetgan har qanday inson barkamollikga intiladi. Shunga ko'ra tanqidiy fikr yurita oladigan shaxsni shakllantirish ta'lim-tarbiyaning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Pedagogika: ensiklopediya. II jild / tuzuvchilar: jamoa.//Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. 2015. – 376 b.

Pedagogika. Ensiklopediya. III jild. jamoa//Toshkent: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 400 b.

Paul R. Critical thinking: what every person needs to survive in a Rapidly Changing World/ Sonoma State Uni. 1990

Masharipova N.R. O'quvchilarda ma'naviy sifatlarni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari. Science and Innovation International scientific journal Volume 1 issue 6. Uif. 2022: 8.2 Issn: 2181- 3337.P.62-66. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7105342>

Nishonova S. Sharq uyg'onish davri pedagogik fikr taraqqiyotida barkamol inson tarbiyasi. Ped. fan. dokt... yozilgan diss. – Toshkent, 1998.-288 b.

Shakirova D.M “Formirovanie kriticheskogo myshleniya uchashixsya i studentov: model i texnologiya”. Educational Technology Society 9(4)2006/ ISSN 1436-4522/ 2006

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA ISHLAB CHIQILGAN “MOLEKULAR FIZIKA” ELEKTRON DARSLIKNING TUZILISHI VA DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Muhammadiyev Behro'z Hafizovich
Termiz davlat universiteti, Fizika kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan “Molekulyar fizika” elektron darsligining tuzilishi, interaktiv komponentlari va didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Elektron darslik molekulyar fizika bo‘limidagi murakkab nazariy jarayonlarni vizual, tajribaviy va tahliliy usulda o‘rganish uchun yaratilgan raqamli pedagogik vosita sifatida tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, elektron darslik, molekulyar fizika, interaktiv simulyatsiya, virtual tajriba, AutoPlay 8.5, didaktik imkoniyatlar.

Zamonaviy ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Xususan, molekulyar fizika bo‘limini o‘qitishda nazariy tushunchalar murakkabligi va tajribaviy jarayonlarning mikroskopik tabiati sababli vizual vositalar va interaktiv platformalarning ahamiyati katta [1].

Raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan “Molekulyar fizika” elektron darsligi giperhavola tizimiga ega bo‘lib, AutoPlay 8.5 dasturida ishlab chiqilgan va oflayn rejimda ishlaydi. Unda asosan molekulyar fizika fani mavzulari raqamli rexnologiyalar (video, audio, foto, simulyatsiya, animatsiya va boshqalar) asosida tushuntirilgan.

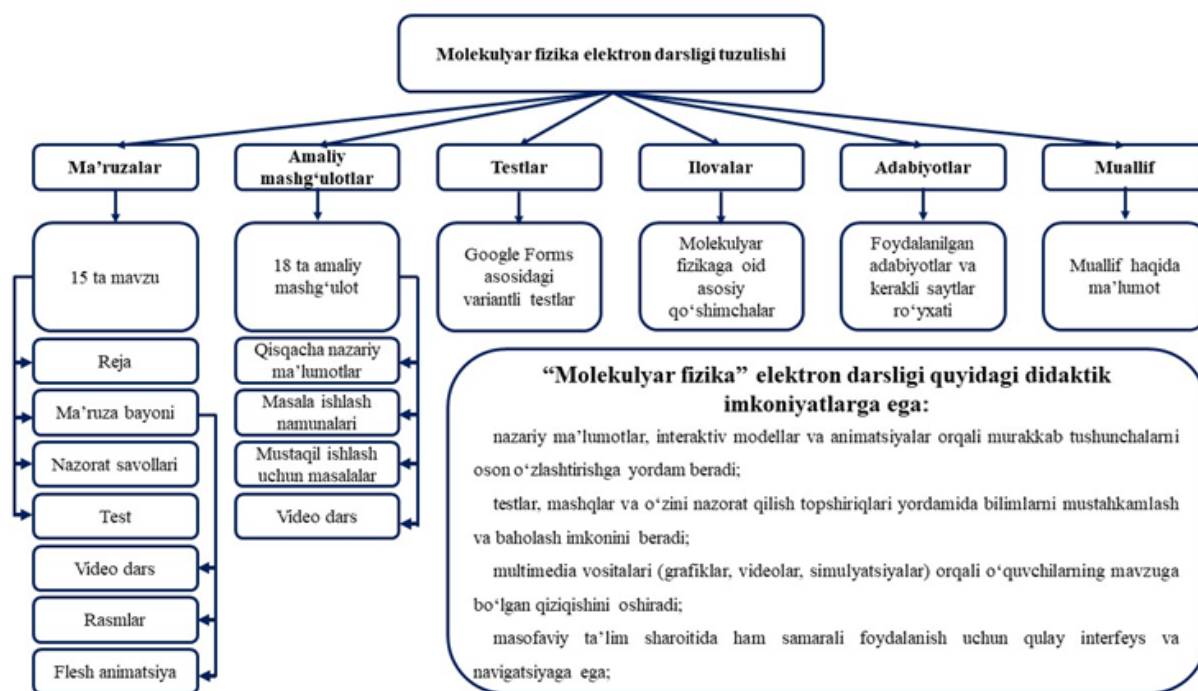
Zamonaviy ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar asosida baholash tizimlarini qo‘llash o‘quv jarayonini avtomatlashtirish, obyektivlikni ta’minlash va talabalarni o‘z-o‘zini tahlil qilishga yo‘naltirish imkonini beradi [5]. Shu jihatdan Google Forms platformasi bugungi kunda eng samarali va qulay raqamli baholash vositalaridan biri sifatida keng qo‘llanilmoqda. Mazkur tizim “Molekulyar fizika” elektron darsligi tarkibiga integratsiya qilinib, o‘quvchilarning bilim darajasini muntazam nazorat qilish, teskari aloqa o‘rnatish va o‘qitish jarayonining sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi [2].

Google Forms testlari talabalarning bilimini real vaqt rejimida baholash imkonini beradi. Test natijalari avtomatik tarzda qayta ishlanadi, har bir savol bo‘yicha to‘g‘ri va noto‘g‘ri javoblar tahlil qilinadi, umumiy statistika esa diagramma yoki jadval ko‘rinishida aks ettiriladi. Bu esa o‘qituvchiga talabalar o‘zlashtirishidagi kuchli va zaif tomonlarni aniqlash hamda kelgusidagi darslarni differensial yondashuv asosida tashkil etish imkonini beradi. Shuningdek, test savollariga rasm, video yoki animatsiya biriktirish orqali murakkab fizik jarayonlarni vizual idrok etish imkoniyati yaratiladi, bu esa ayniqsa molekulyar jarayonlarni o‘rgatishda samaradorlikni oshiradi.

Raqamli test tizimining didaktik afzalliklari quyidagilarda namoyon bo‘ladi: u talabalarda raqamli savodxonlikni rivojlantiradi, mustaqil fikrlashni faollashtiradi, kognitiv motivatsiyani kuchaytiradi, hamda teskari aloqa mexanizmini yo‘lga qo‘yadi [3]. Har bir test natijasida tizim tomonidan beriladigan izohli javoblar va to‘g‘ri yechimlar talabaning o‘z bilim faoliyatini reflektiv tahlil qilishini ta’minlaydi. Bundan tashqari, o‘qituvchilar uchun test natijalarini Excel yoki Google Sheets formatida yuklab olish, guruhlar kesimida taqqoslash, o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish imkoniyati ham mavjud [2].

“Molekulyar fizika” elektron darsligi tarkibida Google Forms testlarining joriy etilishi tajribasinoz ishlari davomida yuqori natijalar ko‘rsatdi. Sinov natijalariga ko‘ra, raqamli testlardan foydalangan guruh talabalari o‘rtacha 78–80% darajada o‘zlashtirishga erishgan bo‘lsa, an’anaviy test usulidan foydalangan nazorat guruhi 72% atrofida natija ko‘rsatgan. Bu esa baholashning raqamli shakli o‘qitish samaradorligini 6–8 foizga oshirishini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, talabalar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov natijalariga ko‘ra, ularning 87 foizi Google Forms testlarini “qulay”,

92 foizi esa “motivatsiyani oshiruvchi vosita” sifatida baholagan. Bu raqamlar ushbu tizimning ta'lim jarayonida yuqori psixologik va didaktik samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatadi. Raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan “Molekulyar fizika” elektron darsligi quyidagi tuzulishga ega (1-rasm).

1-rasm. “Molekulyar fizika” elektron darsligi tuzulishi.

Oliy ta'limda molekulyar fizikani o'qitish bo'yicha o'rganishlar natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, bugungi kunda universitetlarda molekulyar fizikani o'qitish bilan bog'liq bir qator murakkabliklar mavjud. Bu murakkabliklar quyidagilar:

molekulyar-fizik jarayonlar mikrodarajada kechadiganligi sababli talabalar bu hodisalarni tasavvur qilishda qiyinchilikka duch keladi;

an'anaviy o'qitish jarayonida talabalarda o'z-o'zini nazorat qilish va mustaqil o'rganish imkoniyati cheklangan;

darsliklardagi chizmalar va rasmlar ko'p hollarda statik, bu esa talabaning tushunishini qiyinlashtiradi;

molekulyar fizika mavzularining amaliy hayotdagi ahamiyati ko'rsatilmagani sababli, talabalar qiziqishi yetarli bo'lmaydi;

raqamli vositalardan samarali foydalanish ko'nikmasi har doim ham yuqori emas;

va boshqa shu kabi bir qator murakkabliklar.

Mazkur “Molekulyar fizika” elektron darsligi ana shu muammolarni bartaraf etishga yo'naltirilgan bo'lib, u ta'lim jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interaktiv modellar, virtual tajribalar, animatsiyalar va multimedia vositalari asosida yaratilgan. Darslikning asosiy afzalligi – u talaba va o'qituvchi o'rtasidagi an'anaviy “bir yo'nalishli” ta'lim jarayonini interaktiv va ikki tomonlama o'quv muhitiga aylantiradi.

Elektron darslik talabalarining o'quv motivatsiyasini oshiradi, ularni mustaqil fikrlash va tahliliy yondashishga undaydi. Undagi interaktiv topshiriqlar, testlar, nazorat savollari va laboratoriya simulyatsiyalari talabalarda mustaqil o'rganish, o'zini baholash va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu esa ta'lim jarayonida talabaga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi [2].

Elektron darslikning yana bir muhim jihati u ta'limning raqamli transformatsiyasi sharoitida, ya'ni masofaviy o'qitish, onlayn ta'lim va aralash o'qitish (blended learning) tizimlarida ham

samarali foydalanish imkonini beradi. Uning qulay interfeysi, multimedia elementlari va interaktiv strukturalari orqali dars jarayoni ko'rgazmali, qiziqarli va didaktik jihatdan to'laqonli tarzda tashkil etiladi (2-rasm).

2-rasm. “Molekulyar fizika” elektron darsligi

Bu elektron darslik Molekulyar fizika fan dasturi asosida ishlab chiqilgan bo'lib, jami 15 ta ma'ruza va 18 ta amaliy mashg'ulotdan iborat va har bir ma'ruzani o'qitishda video darslar, testlar, animatsiyalar, rasmlar, virtual tajribalar, videoroliklar asosida innovatsion yondashilgan.

Molekulyar fizika elektron darsligi quyidagi didaktik imkoniyatlarga ega:

murakkab molekulyar jarayonlar, harorat, bosim, issiqlik almashinuvi kabi tushunchalar animatsiyalar, 3D modellar, grafik va videotasvirlar orqali ko'rsatiladi.

darslikda interaktiv topshiriqlar, virtual tajribalar, simulyatsiyalar va testlar mavjud bo'lib, ular talabalarning o'qitish jarayonidagi faol ishtirokini kuchaytiradi.

elektron darslik individual o'rganish sur'atini hisobga olgan holda yaratilgan. O'zini nazorat qilish moduli, avtomatik tahlil va baholash tizimi orqali talaba o'z bilim darajasini mustaqil ravishda tekshira oladi. Bu o'z-o'zini o'qitish, izlanish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

o'quv materiallari hayotiy misollar, interaktiv topshiriqlar, o'yin elementlari va multimedia vositalari bilan boyitilgan. Bu talabalarda fan bo'yicha barqaror qiziqish, ijodkorlik va izlanish ruhini shakllantiradi.

talabalar test, mashq va virtual tajribalar natijalari asosida o'zining bilim darajasi va o'sish dinamikasini kuzatib borishi mumkin.

“Molekulyar fizika” elektron darsligi oliy ta'lim tizimida fizika fanini o'qitish sifatini oshirish, talabalarning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish va raqamli ta'lim muhiti talablariga moslashishda keng didaktik imkoniyatlarga ega. U an'anaviy darsliklarning o'rnini to'ldiribgina qolmay, ta'lim jarayonini interaktiv, vizual, motivatsion va amaliy jihatdan boyitilgan yangi bosqichga olib chiqadi [2].

Foydalanilgan adabiyotlar:

A.B. Narbayev Mediata'lim asosida ishlab chiqilgan “Atom fizikasi” elektron o'quv qo'llanmasining tuzilishi va didaktik imkoniyatlari. // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. ISSN 2181-1709 (P) 2021 y.

B. H. Muhammadiyev “Molekulyar fizika” elektron darslik. Termiz 2025 y.

Bakhramovich A. The opportunities of teaching astronomy based on media education at a secondary school //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2019. – T. 7. – №. 9.

B.H. Muhammadiyev. Virtual laboratoriya tajribalarining molekulyar fizika bo'limini o'rganishda talabalarning bilim darajasiga ta'siri // NamDU ilmiy Axborotnomasi 2025 – 2 son.

USE of virtual laboratory works on molecular physics — U. Mambetakunov, B. Kalamatova. Bulletin of the Jusup Balasagyn Kyrgyz National University, Vol. 16 No.3 (2024), 202-205. DOI:10.58649/1694-8033-2024-3(119)-202-205.

13–14 YOSHLI KURASHCHILARNING TAKTIK T AYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH

*Murodov Kamoliddin Nuritdinovich,
Oriental universiteti, Jismoniy madaniyat kafedrası professori (PhD)*

*Ramazonov Xondamir Rauf o'g'li,
Sport faoliyati yo'nalishi, 2-bosqich magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada 13–14 yoshli kurashchilarda taktik tayyorgarlikni shakllantirish hamda musobaqa jarayonida natijadorlikni oshirishda taktik tayyorgarlikning o'rni ilmiy asosda tahlil qilingan. Tadqiqot davomida yosh sportchilarda strategik fikrlash, raqib harakatlarini oldindan baholash, jang davomida tezkor va to'g'ri qaror qabul qilish kabi muhim taktik ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali usullari ishlab chiqildi. Olingan ilmiy-amaliy natijalar asosida o'smir kurashchilar uchun taktik tayyorgarlikni takomillashtirishga qaratilgan metodik tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar. kurash, taktika, o'smir sportchi, taktik tayyorgarlik, psixologik barqarorlik, murabbiy, texnik-taktik harakatlar, musobaqa strategiyasi.

РАЗВИТИЕ ТАКТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ КУРАШИСТОВ 13–14 ЛЕТ

*Муродов Камолитдин Нуритдинович,
Профессор кафедры физической культуры (PhD), университета Ориентал,*

*Рамазонов Хондамир Рауф углы,
Магистрант 2-го курса по направлению «Спортивная деятельность»*

Аннотация. В данной статье научно обоснованы вопросы формирования тактической подготовки у борцов 13–14 лет, а также значение тактики в повышении их спортивных результатов. В ходе исследования были разработаны эффективные методы развития у юных спортсменов стратегического мышления, способности адаптироваться к действиям соперника и принимать быстрые тактические решения. На основе полученных данных предложены методические рекомендации по совершенствованию тактической подготовки подростков-борцов.

Ключевые слова: кураш, тактика, юные спортсмены, подготовка, психологическая устойчивость, тренер, технико-тактические действия, соревновательная стратегия.

DEVELOPMENT OF TACTICAL TRAINING IN 13–14-YEAR-OLD WRESTLERS

*Murodov Kamoliddin Nuritdinovich,
Professor (PhD) of the Department of Physical Culture, Oriental University,*

*Ramazonov Xondamir Raufugli,
2nd-year Master's student in the field of Sports Activity*

Annotation. This article provides a scientific analysis of the development of tactical training among 13–14-year-old wrestlers and examines the role of tactical skills in improving their competitive performance. During the research, effective methods were developed to enhance young athletes' strategic thinking, their ability to adapt to opponents' actions, and to make quick and accurate tactical decisions. Based on the findings, practical recommendations for improving tactical training in adolescent wrestlers are presented.

Keywords: wrestling, tactics, young athlete, training, psychological stability, coach, technical-tactical actions, competition strategy.

Dolzarlighi. Bugungi kunda sportning barcha yo‘nalishlarida, xususan, kurash turlarida raqobat keskin ortib borayotgani yosh sportchilarni har tomonlama puxta tayyorlash zarurligini ko‘rsatmoqda. Ayniqsa 13–14 yoshli o‘smir kurashchilar uchun bu davr sport faoliyatida juda muhim bosqich bo‘lib, texnik ko‘nikmalar bilan bir qatorda taktik tafakkurning shakllanishi, raqib harakatlariga moslashish, musobaqa jarayonida to‘g‘ri qaror qabul qilish kabi ko‘nikmalarning rivojlanishi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Zamonaviy musobaqalar jarayonida sportchining muvaffaqiyati ko‘p hollarda uning jismoniy tayyorgarligidan ko‘ra taktik savodxonligiga ko‘proq bog‘liq bo‘lib bormoqda. Kuchli, jismoniy salohiyatga ega bo‘lgan sportchi taktika bo‘yicha yetarlicha bilimga ega bo‘lmasa, raqibning harakatlariga moslasha olmasa yoki jang davomida to‘g‘ri qaror qabul qilmasa, bu holat natijalarga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ayniqsa o‘smirlik yoshi sportchining psixologik barqarorligi yangi bosqichga o‘tadigan, fikrlash tezligi, idrok va qaror qabul qilish jarayonlari tez rivojlanadigan davr hisoblanadi. Shu bois mazkur yoshda taktik tayyorgarlikni shakllantirish tabiiy jarayonga mos ravishda, ilmiy asoslangan usullar bilan olib borilishi lozim.

Shuningdek, kurash turlarida texnik harakatlar ko‘plab variantlarga egaligi, jang jarayonining dinamik kechishi, sportchi tomonidan har soniyada vaziyatga mos qaror qabul qilishni talab qilishi — taktikaning ahamiyatini yanada oshirmoqda. O‘smir sportchilar raqibning qaysi yo‘nalishda hujum boshlashi, qaysi usulga tayyorlanayotgani yoki qaysi kombinasiyani qo‘llashi mumkinligini oldindan sezishi va buni amalda qo‘llay bilishi kerak. Bunday ko‘nikmalar esa faqat muntazam, maqsadga yo‘naltirilgan, yosh xususiyatlariga mos taktika mashg‘ulotlari orqali shakllanadi.

Mavzuning dolzarbligi, shuningdek, kurash bo‘yicha O‘zbekiston yoshlarining xalqaro arenadagi ishtirokini kuchaytirish bilan ham bog‘liqdir. So‘nggi yillarda yosh sportchilar o‘rtasidagi Osiyo va jahon musobaqalarida kurashchilarimizdan yuqori natijalar kutilyapti. Bunga erishish uchun esa murabbiylar va ilmiy xodimlar tomonidan taktik tayyorgarlik bo‘yicha samarali metodikalar ishlab chiqilishi talab etiladi. Bu metodikalar yosh sportchilar psixologiyasi, fiziologik rivojlanish bosqichlari va individual sport xususiyatlari bilan uyg‘un bo‘lishi zarur.

Shu nuqtai nazardan, 13–14 yoshli kurashchilarning taktik tayyorgarligini rivojlantirish yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borish, yangi usullarni sinovdan o‘tkazish, amaliy natijalar asosida tavsiyalar ishlab chiqish — bugungi sport ilmi va amaliyotining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi. 13–14 yoshli kurashchilarning taktik tayyorgarligini rivojlantirishga qaratilgan samarali uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish, ularning musobaqa jarayonida to‘g‘ri qaror qabul qilish, raqib harakatlarini oldindan baholash va texnik-taktik harakatlarni oqilona qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirishdir.

Tadqiqot vazifalari.

13–14 yoshli kurashchilarning taktik tayyorgarligini shakllantirishga ta‘sir etuvchi omillarni o‘rganish va mavjud metodikalarni tahlil qilish.

Kurashchilarda tezkor qaror qabul qilish, raqib harakatlarini oldindan baholash va musobaqa strategiyasini samarali qo‘llashga qaratilgan taktik tayyorgarlik mashqlari kompleksini ishlab chiqish va amaliyotda sinovdan o‘tkazish.

Tadqiqot obyekti. 13–14 yoshli kurashchilarning mashg‘ulot jarayonidagi texnik-taktik tayyorgarlik faoliyati tadqiqotning obyekti tashkil etadi.

Tadqiqot predmeti. 13–14 yoshli kurashchilarning taktik tayyorgarligini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulot metodlari, uslublari va ularning samaradorligi tadqiqot predmetini tashkil etadi.

Tadqiqot usullari.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy usullardan foydalanildi:

Adabiyotlarni tahlil qilish – kurash turlarida taktik tayyorgarlik bo‘yicha ilmiy manbalar, o‘quv qo‘llanmalar, metodik tavsiyalar va zamonaviy tadqiqotlar o‘rganildi.

Pedagogik kuzatish – 13–14 yoshli kurashchilarning mashg'ulot jarayoni, texnik-taktik harakatlarni bajarish sifati va musobaqadagi xulq-atvori kuzatib borildi.

Pedagogik tajriba (eksperiment) – taktik tayyorgarlikni rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar kompleksi amaliyotda sinovdan o'tkazildi.

Test sinovlari – sportchilarning texnik-taktik ko'nikmalari, qaror qabul qilish tezligi va jang davomida vaziyatni baholash qobiliyatlari maxsus diagnostik testlar orqali o'lchandi.

Suhbat va anketa usuli – murabbiylar hamda sportchilar bilan suhbatlar o'tkazilib, ularning fikrlari, mashg'ulot jarayoni va taktik tayyorgarlikka bo'lgan yondashuvi o'rganildi.

Matematik-statistik tahlil – olingan natijalar statistik jihatdan qayta ishlanib, uslubiy yondashuvlarning samaradorligi ilmiy asosda baholandi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi.

Tadqiqot davomida quyidagi yangi ilmiy jihatlar aniqlanib, amaliyotga kiritildi:

Taktik tafakkur va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar kompleksi ishlab chiqildi, bu yosh guruhidagi sportchilarda jang davomida tezkor va oqilona qaror qabul qilish qobiliyatini oshirish imkonini berdi.

Raqib harakatlarini oldindan baholash va moslashish mexanizmlari tizimli ravishda o'rganildi va taktik mashg'ulotlar jarayonida samarali qo'llanadigan metodlar tavsiya qilindi.

Mashg'ulotlar va musobaqa jarayonini birlashtiruvchi yondashuv ishlab chiqildi, bu esa 13–14 yoshli kurashchilarning texnik-taktik ko'nikmalarini nafaqat amaliy mashg'ulotda, balki real musobaqalarda ham oshirish imkonini yaratadi.

Tadqiqot natijalari asosida o'smir kurashchilar uchun individual va guruh bo'yicha taktik tayyorgarlikni rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi, bu esa murabbiylarning pedagogik faoliyatida qo'llanilishi mumkin.

Shu jihatlar tadqiqotning ilmiy yangiligini va dolzarbligini tasdiqlaydi hamda 13–14 yoshli kurashchilarning taktik tayyorgarligini samarali rivojlantirish bo'yicha yangi ilmiy yondashuvlar yaratishda ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning asosiy mazmuni.

Ushbu tadqiqotning asosiy mazmuni 13–14 yoshli kurashchilarning taktik tayyorgarligini rivojlantirish jarayonida yuzaga keladigan nazariy va amaliy muammolarni o'rganish va ularni hal etishga qaratilgan. Tadqiqot quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha olib borildi:

Nazariy tahlil – kurashchilarning taktik tayyorgarligi, strategik fikrlash va qaror qabul qilish jarayonlarini rivojlantirishga doir mavjud ilmiy adabiyotlar, o'quv-uslubiy qo'llanmalar va metodik tavsiyalar tahlil qilindi. Shu orqali o'smir kurashchilarda taktik tayyorgarlikning nazariy asoslari aniqlab olindi.

Amaliy eksperiment – tadqiqot guruhidagi 13–14 yoshli kurashchilar ustida maxsus ishlab chiqilgan taktik mashqlar kompleksi sinovdan o'tkazildi. Eksperiment jarayonida sportchilarning tezkor qaror qabul qilish, raqib harakatlariga moslashish va jang davomida texnik-taktik harakatlarni samarali qo'llash ko'nikmalari kuzatildi va baholandi.

Metodik yangiliklarni tatbiq etish – mashg'ulotlar jarayonida taktik ko'nikmalarni rivojlantirish uchun individual va guruh mashqlari tizimi ishlab chiqildi. Bu tizim murabbiylarga o'smirlar bilan ishlashda amaliy yordam beradi va ularning musobaqadagi samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Natijalarni tahlil qilish – olingan ma'lumotlar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlanib, taktik tayyorgarlikning samaradorligi ilmiy jihatdan baholandi. Shu bilan birga, har bir sportchining individual xususiyatlari va musobaqa natijalari asosida metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Shu tarzda, tadqiqotning asosiy mazmuni nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish, yosh kurashchilarda taktik tayyorgarlikni samarali rivojlantirish metodlarini ishlab chiqish va ularni sinovdan o'tkazish orqali shakllantirildi. Bu esa tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada mustahkamlaydi.

№	Ko'rsatkichlar	Kurashchilar (n=20)	O'rtacha qiymat ($\bar{x}$)	Variatsiya (σ^2)	Standart og'ish (σ)
1	Qaror qabul tezligi (soniya)	2,4; 3,0; 2,8...	2,9	0,13	0,36
2	Samarali hujum (%)	72; 60; 68...	66	27	5,2
3	Samarali himoya (%)	65; 70; 63...	66	21	4,6
4	Umumiy taktik ball (10 ballik)	7,2; 6,7; 7,0...	6,97	0,35	0,59

Jadval 1 – Mashg'ulotdan oldingi ko'rsatkichlar:

Bu jadval 13–14 yoshli kurashchilarning mashg'ulotdan oldingi taktik tayyorgarlik darajasini ko'rsatadi.

Qaror qabul tezligi – sportchilarning jang davomida qanchalik tez va to'g'ri qaror qabul qilishini aks ettiradi. O'rtacha qiymat 2,9 soniya bo'lib, ayrim sportchilarda bu ko'rsatkich yuqori yoki past bo'lishi mumkin, ya'ni qaror qabul qilish tezligi farqlanadi.

Samarali hujum va himoya (%) – raqibga nisbatan amalga oshirilgan muvaffaqiyatli harakatlarning foizini ko'rsatadi. O'rtacha 66%, ya'ni sportchilarning uchdan ikki qismi samarali harakat qila olgan.

Umumiy taktik ball – turli ko'rsatkichlar asosida berilgan umumiy baho. Mashg'ulotdan oldin o'rtacha 6,97 ball, bu yoshdagi sportchilar uchun o'rta darajani bildiradi.

Variatsiya (σ^2) va standart og'ish (σ) ko'rsatkichlar orqali sportchilarning natijalari orasidagi farqlar aniqlanadi. Masalan, qaror qabul tezligidagi $\sigma = 0,36$ soniya – bu sportchilarning tezlikdagi farqlanishini bildiradi.

№	Ko'rsatkichlar	Kurashchilar (n=20)	O'rtacha qiymat ($\bar{x}$)	Variatsiya (σ^2)	Standart og'ish (σ)	t-kriteriy (pre-post)
1	Qaror qabul tezligi (soniya)	2,3; 3,1; 2,7...	2,8	0,12	0,35	3,45*
2	Samarali hujum (%)	75; 60; 70...	68	28	5,3	4,12*
3	Samarali himoya (%)	68; 72; 65...	66	22	4,7	2,98*
4	Umumiy taktik ball (10 ballik)	7,4; 6,8; 7,0...	7,0	0,36	0,6	3,76*

Jadval 2 – Mashg'ulotdan keyingi ko'rsatkichlar va t-kriteriy:

Bu jadval mashg'ulotdan keyingi natijalarni aks ettiradi va t-kriteriy yordamida oldi va keyingi

natijalarni solishtirish imkonini beradi.

Qaror qabul tezligi o'rtacha 2,8 soniyaga kamaygan, ya'ni mashg'ulotlar orqali sportchilarning qaror qabul qilish tezligi oshgan.

Samarali hujum va himoya foizlari ham oshgan: hujum 68%, himoya 66%, bu mashg'ulotlarning samaradorligini ko'rsatadi.

Umumiy taktik ball 7,0 ga yetgan, ya'ni sportchilarning taktik tayyorgarligi yaxshilangan.

t-kriteriy qiymatlari (masalan, 3,45; 4,12; 2,98; 3,76) statistik jihatdan ahamiyatli ekanini bildiradi ($p < 0,05$). Bu degani, mashg'ulotdan keyingi o'zgarishlar tasodifiy emas, balki mashg'ulotlarning samarasi hisoblanadi.

Variatsiya va standart og'ish qiymatlaridagi kichik o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, mashg'ulotlar natijasida sportchilarning natijalari bir-biriga yaqinlashgan va o'zgaruvchanlik kamaygan.

Umumiy tahlil:

Jadval 1 va 2 ni solishtirganda, mashg'ulotlar taktik tayyorgarlikni sezilarli darajada oshirgan.

Qaror qabul qilish tezligi, samarali hujum va himoya foizlarining oshishi yosh kurashchilarning tezkor qaror qabul qilish, raqibni kuzatish va jangni boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berganini ko'rsatadi.

Ushbu tahlil natijalarini zamonaviy metodlar bilan, masalan video tahlil, wearable texnologiyalar va simulyatsion mashqlar bilan boyitish, taktik tayyorgarlikni yanada aniq va samarali baholash imkonini beradi.

Xulosa: 13–14 yoshli kurashchilarning taktik tayyorgarligi ularning jang davomida to'g'ri qaror qabul qilishi, raqib harakatlariga moslashishi va samarali harakat qilish qobiliyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu yoshdagi sportchilar jismoniy jihatdan rivojlanayotgan bo'lsa-da, psixologik va taktika qobiliyatlari hali shakllanmoqda, shuning uchun murabbiylar uchun taktik tayyorgarlikni rivojlantirish eng asosiy vazifalardan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, maxsus mashg'ulotlar, o'yin vaziyatlariga yaqin mashqlar va simulyatsion o'quv mashqlari sportchilarning qaror qabul qilish tezligi, samarali hujum va himoya foizlarini sezilarli darajada oshiradi.

Statistik tahlil natijalariga ko'ra, mashg'ulotdan oldingi o'rtacha qaror qabul qilish tezligi 2,9 soniya bo'lsa, mashg'ulotdan keyin bu ko'rsatkich 2,8 soniyaga tushgan. Samarali hujum foizi 66% dan 68% ga, samarali himoya esa 66% ga yetgan. Umumiy taktik ball esa 6,97 dan 7,0 ga oshgan. t-kriteriy yordamida oldi va keyingi natijalarni solishtirish natijalarining statistik jihatdan ahamiyatli ekanligi ($p < 0,05$) aniqlangan, bu mashg'ulotlarning samaradorligini tasdiqlaydi. Variatsiya va standart og'ish qiymatlari esa sportchilarning natijalari orasidagi farqlar kamayganini, ya'ni mashg'ulotlar natijasida ko'rsatkichlarning bir-biriga yaqinlashganini ko'rsatadi.

Zamonaviy metodlar, jumladan video tahlil, wearable texnologiyalar va interaktiv simulyatsion mashqlar yordamida taktik tayyorgarlikni yanada aniq va samarali baholash mumkin. Ushbu metodlar mashg'ulot jarayonini monitoring qilish, kuchli va zaif tomonlarni aniqlash va individual yondashuvni rivojlantirish imkonini beradi. Shu tariqa, 13–14 yoshli kurashchilarda taktik tayyorgarlikni rivojlantirish qaror qabul qilish tezligini oshiradi, samarali hujum va himoya foizlarini ko'paytiradi, shuningdek, sportchilarning moslashuvchanlik va o'z-o'zini tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Umuman olganda, taktik tayyorgarlik ushbu yoshdagi kurashchilarning umumiy sport tayyorgarligi va musobaqadagi natijalarini yaxshilashning muhim omili hisoblanadi. Mashg'ulotlar va zamonaviy statistik va texnologik yondashuvlar yordamida taktik tayyorgarlikni aniq, shaffof va samarali baholash, shuningdek, sportchilarning individual rivojlanishini maksimal darajada ta'minlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Murodov Kamol Nuritdinovich. Analysis of competitive activity of freestyle wrestlers and

the structure of the training process aimed at the development of power endurance. Eurasian Journal of Sport Science 2024; 1(2): 256-259 <https://ejss.uz>.

2. RAHMANOVA, D. (2024). Jismoniy tarbiya darslarida oliy ta'lim muassasalari talabalarini jismoniy sifatlarini rivojlantirish. News of the NUUZ, 1(1.8), 150-152.

3. Eshmanova, U. (2024). Development of speed of movement through playing basketball of student girls in primary training. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 5(01), 28-34.

4. Bobur Davidov Talabalik davrida o'zini o'zi boshqarishning pedagogik-psixologik xususiyatlari o'zmu xabarlar 2024/1/12 67-70 bet

5. Акрамович Болтаев Аъзам; Талабаларнинг олий таълим муассасаларидаги маданий ҳолатга мослашишининг психологик хусусиятлари. 2018-йил 126-129 б. Жисмоний тарбия ва спорт

6. Ma'murbekova Gulzoroy Azamjonovna, IMPROVING THE SPEED AND AGILITY OF NATIONAL WRESTLERS , The multidisciplinary journal of science and technology 2024 volume-4, issue-12, 34-37.

9. Пўлатов Л.А; Ёш таэквондочиларнинг техник-тактик тайёргарлигини ривожлантиришда мусобақалар беллашуви таҳлилининг аҳамияти, fan-sportga,, 4, 30-33, 2021, научно-исследовательский институт физической культуры и спорта

10. Abdullayev I. X. Improvement of the special physical training model of greco-roman junior wrestlers //Mental enlightenment scientific-methodological journal. – 2023. – с. 9-20.

11. Muidinov M.R, Technical Training In Belbogli Kurash Wrestling Through Coordination Exercises Development. Mental Enlightenment Scientific – Methodological Journal, 2024 vol (05), 106-115.

12. Muydinov M.R. The importance of mobile technologies in enhancing technical and tactical preparation in belt wrestling. Multidisciplinary Journal of Science and Technology VOLUME-4, ISSUE-12 INDIA. 17-23.

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILAR NUTQINING RIVOJLANISH DARAJASINI ANIQLASHDA BAYONDAN FOYDALANISH

Najimova A.D.

*pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.a.,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti*

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilar nutqining rivojlanish darajasini aniqlashda bayondan foydalanishning ahamiyati, o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ravon, bayon, qayta hikoya qilish, nutq, matn. mashqlar seriyasi, parametr, eksperimental, lug'at, diktant, imlo.

Аннотация: В статье освещены значение и особенности использования изложения в определении уровня развития речи учащихся на уроках родного языка в начальных классах.

Ключевые слова: беглость, изложение, пересказ, речь, текст, серия упражнений, параметр, экспериментальный, словарный запас, диктант, орфография.

Annotation: The article highlights the significance and specifics of the use of utterances in determining the level of maturation of students' speech in primary school mother tongue lessons.

Key words: fluency, narration, retelling, speech, text. a series of exercises, parametric, experimental, vocabulary, dictation, spelling.

Har bir insonning madaniy, ma'rifiy-mafkuraviy va ma'naviy saviyasi, muloqot madaniyati uning o'z ona tili boyligidan qanchalik maqsadga muvofiq tarzda foydalana olishida, tinglovchiga maqbul keladigan ohangda, ravon, ifodali gapira bilishida, adabiy til qonun-qoidalariga amal qilishida, o'zgalar nutqini to'g'ri tushuna olishida namoyon bo'ladi.

Ravon so'zlay olish, suhbatni o'rinli davom ettira bilish, muloqot jarayonida o'z fikrlarini suhbatdoshiga to'g'ri, vaziyatga mos ohangda etkaza olish, suhbatdoshini bosiq tinglay bilish va to'g'ri tushuna olish, bunda o'zini erkin va samimiy tutish hamda boshqa ko'pgina kommunikativ fazilatlarining shakllanishida har bir ona tili darsining xizmati katta.

Yozma ishning insho turini emas, bayonni tanlaganimiz sababi bayon uchun tanlangan matnda mazmun aniq bo'ladi. Inshoda esa berilgan mavzuni qanday mazmunda, qanday mantiqiy izchillikda yoritish kerakligi o'quvchi uchun mavhum bo'lib turadi. U biror mavzuda hikoya qilganda yoki insho yozganda (matn yaratganda) mazmunni o'ylab topish, izchil yoritish qiyinchiligiga duch keladi. Bu esa fikr bayon qilishni mushkullashtirib yuboradi. Ushbu qiyinchilik darslarda yaqin orada tanishilgan so'z boyligidan foydalanish, gap tuzish malakasining saviyasini aniqlashda obyektivlikka erishish imkonini bermaydi jarayonda asosiy e'tibor til birliklarini qo'llashga qaratilgani uchun inshoga nisbatan qulayroq.

Qayta hikoya qilish yoki bayon yozishda mazmun matn orqali berib qo'yilgan, o'zlashtirilishi lozim bo'lgan so'zlar qatnashtirilgan bo'ladi, o'quvchilar bayon matnini yod olmaganliklari uchun yozma ishni yozayotgan paytda aksariyat gaplarni o'zlari tuzishga majbur bo'ladilar. Bu esa yangi so'zlar ishtirokida gap tuzish malakalarini tekshirish imkonini beradi. Bayon yozma ish sifatida qaydlangani, tahlil imkoniyatlari mavjud bo'lgani uchun gaplar o'zaro qanday bog'langanini baholash imkonini beradi.

Matn mazmunini qayta hikoya qilish usuli o'zining diagnostika va monitoring olib borishning muhim vositasi ekanligi bilan ham qimmatlidir. Nutqning o'sayotganligi matn mazmunini "o'z so'zlari" bilan qayta hikoya qilish yo'lidagi muvaffaqiyatlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ushbu qodirlik bir qator parametrlar asosida o'lchanadi:

- matnga kiritilgan o'zgartirishlarning maqsadga muvofiqligi (to'g'ri yoki xato ekanligi);
- yangi so'zlar, so'z shakllari, sintaktik qurilmalardan foydalanilganligi;
- matndagi kitobiy so'zlar so'zlashuvga xoslari bilan almashtirganligi;
- o'quvchi nimalarni o'zidan qo'shib "ijod qilganligi";

- nimalar umumlashtirilganligi;
- qayta hikoyada soʻzlovchining voqelikka shaxsiy munosabatlari.

Taʼkidlashimiz lozimki, biz nazarda tutayotgan bayon yod olishga yaqin qilib oʻzlashtirilgan matnning qayta bayoni emas, balki nazorat tipida oʻtkaziladigan, yaʼni matnni bir-ikki marta oʻqib berib, bir-ikki oʻquvchiga qayta hikoyalatishdan soʻng oʻquvchilar mustaqil ravishda yozadigan bayondir. Metodik adabiyotlarda bir-ikki oʻquvchining qayta hikoyalashi boshqa oʻquvchilarni bayonni yozish paytida chalgʻitadi, degan fikrlar ham bor.

Albatta, nazorat tipidagi bu kabi bayon oʻquv yili mobaynida tayyorgarlik ishlari oʻtkazib turilgan, shunday yozma ishlar vaqti-vaqti bilan tashkil etib borilgan sinflarda olingani maʼqul. Bunda tadrijiy takomil amalga oshirilgan boʻladi. Ana shu ishlar bajarilgan yoki bajarilmaganligiga qarab oʻquvchilarni bayon yozishga oʻrgatishning quyidagi izchilligi va shakllari ajratiladi:

- matnning har bir gapiga bittadan savol tuzib, shu savollarga javob tarzida oʻtkaziladigan qayta hikoyalash va bayon yozish;

- matn yod olish darajasida qayta hikoyalashdan soʻng oʻtkaziladigan bayon;
- matn bir-ikki oʻqib berilgandan, bir-ikki bola gapirib bergandan keyin yoziladigan bayon.

Bayonning birinchi turida oʻquvchi tayyor berib qoʻyilgan savollarga javob qaytaradi, xolos. Bunda soʻzlarni oʻzlashtirish, gap tuzish jarayoni deyarli amalga oshirilmaydi, taʼlimiylik juda oz boʻladi. Shu bois bunday bayon nazorat uchun toʻgʻri kelmaydi.

Bayonning ikkinchi turida taʼlimiy hozirlik kuchli boʻladi. Chunki oʻquvchi tayyor matndan mazmun olish, nima haqda yozish kerakligini aniq tasavvur qilish asosida uni turli darajadagi oʻzgarishlar bilan qogʻozga tushiradi. Bayon matnida gaplarning bogʻlanishlilik jihatlarini ham taʼminlashga harakat qiladi. Ayonki, nazorat ishlari uchun ayni shu mazmundagi bayon tanlangani maʼquldir.

Bayonning birinchi turi asosan 1- va 2-sinflarda oʻtkaziladi. Shuni nazarda tutib, biz bayon tipidagi yozma ishni 3- va 4-sinflarda tashkil etish mumkin deb hisobladik.

Oʻqituvchi tajriba sinflarida nazorat tipidagi bayonni toʻsatdan emas, balki muayyan tayyorgarlik koʻrilgan darslardan, shuningdek, qayta hikoya qilish mashqlari, taʼlimiy bayonlardan keyin oʻtkazishi kerak. Shu maqsadda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- 1) oʻqib eshittirilgan matn mazmunini toʻlaroq anglatishga erishish;
- 2) unda qanday yangi (notanish) soʻzlar borligini soʻrab bilish;
- 3) qaysi gaplar mazmunini tushunish qiyin boʻlganini aniqlash;
- 4) matndagi gaplarning izchilligiga, bogʻlanish vositalariga eʼtibor qaratish.

Bayon oʻtkazishga koʻriladigan tayyorgarlik ishlari tizimida matn mazmunini qayta hikoya qilish alohida oʻrin tutadi, salmoqli oʻrin egallaydi. U ogʻzaki bayon tusini oladi, shu xususiyatiga koʻra oʻquvchilarni yozma bayonga yaqindan hozirlik koʻrish imkonini beradi.

Bayon namunani qayta ifodalash boʻlsa-da, u mexanik xotiraga asoslanmasligi kerak. Bayonda mantiqiy ish bajariladi: avval tahlil qilinadi (mazmuni, gʻoyasi, tili), soʻng fikrni yozma qayta ifodalashga oʻtiladi.

Koʻplab metodik adabiyotlardan [1] maʼlumki, matn mazmunini qayta hikoya qilish hajmiga koʻra toʻliq qayta hikoya qilish, biror qismi mazmunini qayta hikoya qilish, qisqartirib qayta hikoya qilish; mazmuniga koʻra batafsil (mufasssal) qayta hikoya qilish, matnning asosiy mazmunini qayta hikoya qilish, tanlab olib (saylanma) qayta hikoya qilish oʻquvchining mustaqil fikr bayon qilishiga koʻra matnni yod olib qayta hikoya qilish, matn mazmunini “oʻz soʻzlari” bilan qayta hikoya qilish; matnga kiritiladigan oʻzgarishlarga koʻra ijodiy qayta hikoya qilish kabi turlarga boʻlinadi.

Ona tili darslarida oʻquvchilarning imkoniyatlariga qarab qayta hikoya qilishning barcha turlari sinfdan sinfga osondan qiyinga, oddiydan murakkabga tomon borish printsiplariga amal qilib tashkil etib turiladi.

Toʻliq (batafsil) qayta hikoya qilish koʻpincha matnni yod olib soʻzlashni ifoda etadi. Bu

erda matnga kiritiladigan o'zgartirishlar, gap tuzish, so'zni tanlab ishlatish bilan bog'liq ta'limiy jihatlar deyarli amalga oshmaydi. Qisqa qayta hikoya qilishga o'rgatishda ana shunday jihat bor. Lekin qisqartirishlar matndagi ayrim gaplarni tashlab ketish hisobiga bo'lmasligi kerak.

Ijodiy qayta hikoya qilish alohida (maxsus) tayyorgarlik ishlarini taqozo etadi. Bu ishlar gap ustidagi mashqlar yordamida amalga oshiriladi. Ijodiy fikr yuritishga da'vat etadigan savollar, matndan chetga chiqishga undaydigan rasmlar seriyasidan foydalaniladi. Natijada matn qismlari orasidagi bog'lanish va bog'liqlik chuqurroq anglana boshlaydi. Bu ishlar natijasida o'quvchilarda mazkur ish turiga nisbatan "Barqaror qiziqish paydo bo'ladi, dastlabki muhokama unsurlari va fikrni ijodiy rivojlantirish unsurlari paydo bo'ladi" [2,4-5].

Matnni o'qish va uning mazmunini qayta hikoya qilish paytida o'quvchilarning so'z tanlab ishlatish amallari, bundagi yutuq va kamchiliklar, xatolar, qiyinchiliklar ayon bo'lib boradi. Masalan, o'quvchining matn mazmunini yaxshi tushunmaganligi sezilsa, voqealarni eslab qolishda qiynaladi. "Ayni shunday paytlarda o'qituvchi ba'zan noto'g'ri xulosaga keladi: u o'qish paytida tushunish qiyin bo'lgan o'rinlarni o'quvchining eslab qolishidagi qiyinchilik deb o'ylaydi" [3,66].

O'qib eshittirilgan matn mazmuni yuzasidan o'tkaziladigan suhbat uni chuqurroq anglab etish uchun xizmat qiladi. Lekin suhbatni tashkil etishga kommunikativ yondashuv joriy etiladigan bo'lsa, ushbu yondashuv talabiga ko'ra, matn asosidagi muloqot uchun parchada biror hayotiy yangilik bo'lishi kerak.

Ona tili darslarida matn mazmunini qayta hikoya qilish xarakteri bir qator shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi: 1) matnning hajmiga; 2) uning mazmunini tushunish oson-qiyinligiga; 3) jumalarning murakkablik darajasiga; 4) mashqda ko'zda tutilgan topshiriq shartiga; 5) ajratilgan vaqtga; 6) o'quvchilarning faolligi va nutqining o'sganlik holatiga; 7) faktik ma'lumotlarga; 8) kitobiy so'zlarning oz-ko'pligiga; 9) voqea-hodisalarni bayon etish izchilligi qanchalik anglanganiga.

Darsda o'quvchi kamgap bo'ladi, qayta hikoyada imo-ishoralardan deyarli foydalanmaydi, bir maromda gapiradi, ovozini o'zgartirmaydi, ifodalilik vositalariga murojaat etmaydi. U yoddan o'qiyotganday bo'lib zo'riqib (bo'g'ilib) gapiradi, to'xtab-to'xtab so'zlaydi, asosan, xotirasiga tayanadi.

Ona tili darslarida o'quvchilarni matn mazmunini qayta hikoya qilishga o'rgatishda matn xususiyatlari, u yoki bu sinfda o'rganilgan va darsda o'rganilayotgan yangi so'zlar, so'z shakllari, sintaktik qurilmalarni faollashtirish imkoniyatlari, nutq o'stirish dinamikasi, bu boradagi diagnostika, monitoring va boshqa shu kabi qator ta'limiy masalalar nazarda tutilmog'i darkor. Shu jihatiga ko'ra bunday mashq o'quvchilarni ijodiy fikrlashga undaydi.

Matn ustidagi mashqlar seriyasi o'quvchilarni navbatdagi ijodiy ishlarga tayyorlaydi. Bir mavzu asosida beriladigan topshiriqlar seriyasi matn qismlari orasidagi bog'lanish va bog'liqlikni aniqlash imkonini beradi, ya'ni material chuqurroq anglana boshlaydi. Barqaror qiziqish paydo bo'ladi, dastlabki muhokama unsurlari va fikrni ijodiy rivojlantirish unsurlari paydo bo'ladi [2,4-5]

Beriladigan topshiriqlar fahmlovga, anglashga, til sezgirligiga mo'ljallanishi kerak [2,5]

O'quvchining matn mazmunini qanday qayta hikoya qilishi kerakligi bir qator parametrlar asosida o'lchanadi: matnning nimasini o'zgartirganligi, qaysi so'zlarni qaysi so'zlar bilan almashtirganligi, nimalarni o'zidan qo'shganligi, qayta hikoya qilish izchilligi, nimalar umumlashtirilganligi, qaerlari buzilganligi, qanday munosabat bildirilganligi.

To'g'ri, bir o'quvchining qayta hikoya qilishini eshitib, shu savollarga javob topish maxsus e'tiborni talab etadi. Ayni shu ishni uddalay oladigan o'qituvchi o'quvchiga yordam bera oladi.

Bayonda matnga nisbatan qilinadigan noto'g'ri almashtirishlar voqelikni noto'g'ri tasavvur qilish bilan bog'liq. Shuning uchun onglilik, mustaqillik ko'p bo'lsa, so'z almashtirish ham, boshqacha jumla qurish jarayoni ham yaxshi kechadi. Almashtirishlar ko'p bo'lsa, mazmunni tushunganlik ham yaxshi bo'lgan bo'ladi.

A.I.Lipkina, M.I.Omorokovalarning kuzatishlariga ko'ra matn mazmunini tushunish va uni

qayta hikoya qilish bilan bog'liq ravishda quyidagi kabi qiyinchiliklar yuzaga keladi: mazmunini tushunish qiyin bo'lgan matn ko'pincha o'quvchini batafsil qayta hikoya qilishga undaydi, matn mazmuni tushunarli bo'lgani bilan uni o'zgartirish, o'z so'zlari bilan ifodalash qiyin bo'ladi [3,71].

Qayta hikoya qilishga o'rgatishda "metodik tizim" [4] bo'lishi kerak. Ushbu tizimning avvalida didaktik printsiplar talabiga mos oson matn asosidagi eng oddiy topshiriqlarni bajarish yotadi. Topshiriqlarni asta-sekinlik bilan murakkablashtira borish tizim mohiyatini ifoda etadi. Qayta hikoya qilish mashqlari mobaynida vazifani to'g'ri va noto'g'ri bajarish holatlarini taqqoslab borish muhimdir. Bu ham tizim unsurlariga kiradi.

Eng avvalo, matndagi gaplar orasidagi bog'lanishga e'tibor qaratish lozim. Qayta hikoya davomida matnga ayrim o'zgartishlar kiritish ijodiylik deb baholanishi mumkin. Ijodiy qayta hikoya qilish qayta hikoya qilish bilan hikoya qilish oralig'ida turadi. Shu munosabat bilan ta'kidlash joizki, bayonda ikki ziddiyat bor: namunaga yaqinlashtirish yoki ijod qilib undan uzoqlashtirish.

Tajriba darslari uchun matnga o'zgartishlar kiritish, ijodiylik asos bo'la olmaydi. Yangi so'zlarning, so'z shakllarining deyarli hammasi qamrab olinsa, gaplar matndagi gaplarga qisman yaqinlashtirib tuzilsa, hajm etarli qamrab olinsa, natijalarni to'laroq baholash imkoniyati yuzaga keladi. Zero, tajriba-sinov materiallari asosida bayon o'tkazishda qayta hikoya qilishning to'liq turiga asoslaniladi. Aksincha, o'quvchi matnni qisqartirsa yoki uning asosiy mazmunini bir necha gap bilan ifodalashga harakat qilsa, kutilgan natijalarni matematik tahlil qilish ishiga putur etadi.

O'qituvchi tajriba-sinovga qadar darslar o'z tajribasini ishga solishini, "1- (2-, 3-, 4-) sinfda ona tili darslari" va shu kabi metodik ishlanmalardagi tavsiyalardan foydalanishini nazarda tutib, uning bilimi va malakasini oshiradigan qilib materiallar tayyorlanadi. Shu bois tajriba-sinov davrida quyidagilarga e'tibor beriladi:

1. So'z boyligini oshirish bo'yicha:

– mashq materiallaridagi yangi so'zlar dars davomida tushuntirib boriladi, talaffuzi va imlosiga e'tibor beriladi;

– rasmlar yoki boshqa didaktik vositalar yordamida oz-ozdan mustahkamlanadi, faol so'zlar ishtirokida so'z birikmalari va gaplar tuzdiriladi, didaktik so'z o'yinlari o'tkaziladi.

2. Grammatik materiallar bo'yicha:

– nazariy ma'lumot orqali tushuntirilgan qo'shimchalar ustida ishlanadi: talaffuzi va imlosi mashq qilinadi, qo'llanishi o'rganiladi;

– mashq materiallaridagi ayrim qo'shimchalarga, yordamchi so'zlarning ishlatilishiga o'quvchilar e'tibori qaratiladi;

– ayrim mashqlar yordamida ko'nikmalar va malakalar shakllantiriladi.

3. Nutq o'stirish bo'yicha:

– har bir darsning uchdan bir qismi (dars oxirida 10-15 daqiqa) nutqiy mashqlarga ajratiladi;

– har bir darsda o'rganilgan yangi so'zlar qatnasha oladigan mavzular tanlanadi.

Ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan maktablarning "Bog'dagi hashar", "Muomala", "Buloq bobo" h.t.b. matnlar, ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarning 3-4 sinflari uchun shu kabi matnlar tanlang tanlandi va shular asosida bayon o'tkazildi. .

Matematik tahlil 3 parametr asosida amalga oshiriladi:

1) yangi so'zlarning ishlatilishiga doir miqdoriy ko'rsatkichlar;

2) gaplarning shakllantirish jihatdan to'g'riligi;

3) matnda gaplar izchilligining saqlanganlik darajasi.

Yangi so'zlar to'liq qatnashtirilgan bo'lsa, A daraja, kam ishlatilgan bo'lsa, B daraja bilan belgilanadi.

Gaplarning hammasi to'g'ri tuzilgan, so'z shakllaridan to'laroq foydalanilgan bo'lsa, A daraja, ayrim gaplar xato shakllantirilgan bo'lsa, B daraja bilan baholanadi.

Matnda gaplarning izchilligi saqlangan bo'lsa, A daraja, ayrim gaplarning izchilligi buzilgan

bo'lsa, B darajaga kiritilgan.

O'tkazilgan bayon orqali nazorat qilinmoqchi bo'lgan natijalar uch nuqtai nazardan tahlil qilinadi, har birining miqdoriy ko'rsatkichlari A va B daraja tarzida umumlashtiriladi. Tajriba-sinov ishlari natijalarini bunday baholash yoshlarning bilim va malakalarini baholashning xalqaro tizimi PIRLS (po-angliyski Progress In International Reading And Literacy Study)ga yaqinlashadi.

Bayonga tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi har bir paragraf (dars) materialini o'tish jarayonida (mashqlarni bajarish paytida) berilgan so'zlar, so'z birikmalari, gaplar, matndagi qaysi so'zlar notanish ekanligini o'quvchilardan so'rab aniqlab boradi, daftariga qayd etadi, bolalar tushunmagan so'zlarni izohlaydi, nutq o'stirishda shu so'zlarga alohida ahamiyat beradi. Lug'at diktanti tashkil etib, qaysi so'zlarning imlosi qiyin ekanligini ham belgilab qo'yadi.

Yuqorida aytib o'tilgan metodik yo'riqlar bilan qurollangan o'qituvchi tajriba bayonni tushungan holda tashkil etadi, deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ona tili o'qitish metodikasi: Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik: [K, Qosimova, S.Matchonov, X. G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, Sh. Sariyev. - T.: «Noshir», – 2009. – 352 b.

2. Махмудов М.Х. Таълимни дидактик лойиҳалашнинг назарий асослари: Пед.фан. доктори. ... дисс.автореферати. – Тошкент, 2004. – 45 б.

3. Липкина А.И., Оморокова М.И. Работа над устной речью учащихся на уроках чтения в начальных классах. – М.: Просвещение, 1967. – 223 с.

4. Архипова Е.В. Системный подход к обучению языку и методическая система речевого развития школьников. Рус.яз.в школе. 2005. № 4. – С. 3-11.

MUSIQA TA'LIMIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O'QUVCHILARNING MUSIQIY QOBILIYAT VA RIVOJLANISH DINAMIKASINI O'RGANISH

Nematov Doniyor Yunusovich

Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada musiqa ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarning musiqiy rivojlanish darajasini o'rganish masalasi yoritilgan. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning musiqaga bo'lgan hissiy munosabati, cholg'u asboblari idrok etishdagi bilimlari, ijodiy assotsiatsiya qilish qobiliyati va musiqiy ifodani tushunish darajalari aniqlanadi. Natijalar zamonaviy texnologiyalardan foydalanish musiqiy qobiliyatni shakllantirish, estetik didni rivojlantirish va o'quvchilarning ijodiy salohiyatini oshirishda muhim omil ekanini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: musiqa ta'limi, pedagogik eksperiment, zamonaviy texnologiyalar, musiqiy rivojlanish, hissiy sezgirlik, cholg'u asboblari, ijodiy idrok, estetik tarbiya, eksperimental guruh, nazorat guruhi.

Аннотация. В статье рассматривается проблема изучения уровня музыкального развития учащихся посредством применения современных педагогических технологий в музыкальном образовании. В ходе исследования выявлены особенности эмоционального отношения школьников к музыке, их осведомлённость об инструментах, способность к творческим ассоциациям и уровень понимания музыкальной выразительности. Результаты показали, что использование современных технологий является важным фактором в формировании музыкальных способностей, развитии эстетического вкуса и раскрытии творческого потенциала учащихся.

Ключевые слова: музыкальное образование, педагогический эксперимент, современные технологии, музыкальное развитие, эмоциональная чувствительность, музыкальные инструменты, творческое восприятие, эстетическое воспитание, экспериментальная группа, контрольная группа.

Abstract. The article explores the study of students' musical development levels through the application of modern pedagogical technologies in music education. The research identified students' emotional attitude towards music, their awareness of musical instruments, creative association skills, and understanding of musical expression. The findings demonstrate that the integration of modern technologies plays a crucial role in shaping musical abilities, fostering aesthetic taste, and enhancing students' creative potential.

Keywords: music education, pedagogical experiment, modern technologies, musical development, emotional sensitivity, musical instruments, creative perception, aesthetic education, experimental group, control group.

Kirish. Hozirgi davrda ta'lim jarayonini takomillashtirishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, musiqa ta'limi sohasida bu jarayon alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki musiqa — nafaqat badiiy-estetik tarbiya vositasi, balki o'quvchilarning ijodiy tafakkuri, estetik didi va shaxsiy dunyoqarashini shakllantiruvchi kuchli omildir. Shu boisdan musiqa ta'limida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarning musiqiy rivojlanish darajasini o'rganish, ularning qobiliyatlarini aniqlash hamda ijodiy salohiyatini ochish bugungi kunda dolzarb masala sifatida maydonga chiqmoqda. Ushbu tadqiqot o'quvchilarning musiqaga bo'lgan qiziqishini kuchaytirish, ularning hissiy va ijodiy idrokini rivojlantirish hamda ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot maktabning musiqa ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash tabiiy sharoitlarida o'tkazildi.

Asosiy qism. Eksperimental ish jarayonida maktabning musiqa ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash, tanlangan pedagogik shart-sharoitlarni amalga oshirish jarayonida ilgari surilgan farazni sinab ko'rish kerak edi.

Eksperimental ishning vazifalari:

1. Maktabning musiqa ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash darajasini aniqlash;

2. Maktabning musiqa ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash bo'yicha eksperimental metodologiya ning mazmunini ishlab chiqish;

3. Musiqa ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash uchun turli xil musiqiy faoliyat shakllaridan foydalanishda ijodiy yo'naltirilgan muhitni tashkil qilish.

4. Diagnostika bo'limlari jarayonida musiqa ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash ko'rsatkichlarining rivojlanish dinamikasini ochib berish.

5. Musiqa ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash samaradorligini ta'minlaydigan pedagogik shartlarning samaradorligini isbotlash.

Eksperimental tadqiqot o'tkazish uchun Buxoro ixtisoslashtirilgan san'at maktabida 2 ta sinf guruhi tuzildi - eksperimental (25 ta o'quvchi) va nazorat (25 ta o'quvchi) guruhlarida jami 50 o'quvchi eksperimentda ishtirok etdi. Eksperimental ish natijalarini keyinchalik taqqoslash uchun o'quvchilar bilan ishlashning dastlabki holatini va musiqa ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash darajasini aniqlash uchun nazorat guruhi eksperimentga kiritildi.

Psixologik va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish musiqa fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish natijasida o'quvchilarning bilim darajasini rivojlantirish ko'rsatkichlarini aniqlashga imkon berdi. Ko'rsatkichlar quyidagilar edi:

- musiqaga hissiy munosabat (hissiy komponent);
- musiqiy obrazni idrok etishda ijodiy jarayonning ongliligi va obrazli assotsiativligi (kognitiv komponent);
- musiqiy asarni idrok etishning ijodiy tabiati (faoliyat komponenti).

Musiqaga hissiy sezgirlik darajasini aniqlash individual dominant faoliyat shaklida amalga oshirildi: musiqa darslari jarayonida har bir mavzuga ma'lum texnologiyalarni qo'llash taklif qilindi.

Qo'llanilgan texnologiya ning samaradorligi o'quvchilarda hissiy sezgirlikning rivojlanish darajasini baholashda (eksperimentning nazorat bosqichining birinchi bosqichi) e'tibor, idrok qilish davomiyligi, yuz reaksiyalarining mavjudligi, idrok paytida ovozli tovushlar, o'quvchining musiqa tinglash istagi qayd etildi.

Qo'llanilgan texnologiya jarayonida to'plangan ballar miqdoriga qarab, o'quvchilarning musiqiy bilim darajasini rivojlanib borish ko'rsatkichlarining 3 darajasi aniqlandi:

- past daraja - agar o'quvchi darsda qo'llanilgan texnologiya vositasida egallagan musiqiy bilim darajasiga ko'ra 4 dan 6 ballgacha ball to'plagan bo'lsa;
- o'rtacha daraja - agar o'quvchi darsda qo'llanilgan texnologiya vositasida egallagan musiqiy bilim darajasiga ko'ra 7 dan 9 ballgacha ball to'plagan bo'lsa;
- yuqori daraja - agar o'quvchi darsda qo'llanilgan texnologiya vositasida egallagan musiqiy bilim darajasiga ko'ra 10 dan 12 ballgacha ball to'plagan bo'lsa.

O'quvchilarni o'zbek milliy cholg'u asboblari haqidagi tushunchasini bilish maqsadida pantomima texnologiyasidan foydalandik. O'quvchilarga cholg'u asboblari rasmini tarqatdik.

Cholg'u asbobi ijro usullarini harakatlar bilan ko'rsatishimizni, ular esa kuzatib, qaysi cholg'u asbobi ko'rsatilayotganligini topishini tushuntirdik.

Eksperimental guruhning 12 nafar o'quvchisida (48%) va nazorat guruhining 13 nafar o'quvchisida (52%) cholg'u asbobi ijrochiligiga hissiy sezgirlik rivojlanishining o'rtacha darajasi qayd etilgan. Bunday darajadagi o'quvchilarda cholg'u asboblar ijrochiligiga hissiy munosabat faqat tashabbusi kattalarga tegishli bo'lgan muloqot sharoitida paydo bo'ldi. O'quvchilar cholg'u asboblariga bo'lgan tushunchasini yetarlicha yorqin hissiy reaksiyalarda ko'rsatishga qiynaldilar, ularning harakatlari ifodasiz va qisqa muddatli edi. O'quvchilarning o'zlari ko'pincha musiqa asboblarini obyekt sifatida boshqarishga qiynaldilar, ularning harakatlari qisqa muddatli, ifodasiz va ritmik bo'lmagan xususiyatga ega edi.

Eksperimentni aniqlash bosqichining ikkinchi bosqichi o'quvchilarning cholg'u asboblar tasvirini idrok etish xabardorligi va assotsiativligini o'rganish edi. Aniqlash tadqiqotining ikkinchi bosqichi cholg'u asboblar haqida individual suhbat shaklida o'tkazildi, unda o'quvchidan quyidagi savollarga javob berish taklif qilindi:

1. Cholg'u asbobi ijro xarakterini ifodalovchi harakatlarda qanday his-tuyg'ular ifodalangan?
2. Bu cholg'u asbobi haqida nimalarni bilasiz?
3. Cholg'u asbobi nimalarni ifodalaydi?
4. Cholg'u asboblar, ijrolarini nima bilan solishtirish mumkin?
5. Cholg'u asobida kuy ijro etilgan jarayonda nima chizgan bo'lardingiz?

O'quvchilar bilan suhbatlashar ekanmiz, biz o'quvchi cholg'u asbobi ijrosida ifodalangan musiqiy kayfiyat va his-tuyg'ularni qanday bilishini, vizual lahzalarni ajratib ko'rsatishini va cholg'u asbobining xususiyatini, ifoda vositalari bilan bog'lashini, cholg'u asbobining tuzilishini ajratib ko'rsatishini aniqlashga harakat qildik.

Biz barcha o'quvchilarga o'zbek xalq kuyi "Dutor bayoti"ni dutor cholg'u asbobidagi ijrosini tinglashni taklif qildik. Tajribalarning mazmunliligi, samimiyligi va bevositaligi darajasi pedagogika fani tomonidan belgilangan ko'rsatkichlar bo'yicha baholandi.

Yuqori daraja quyidagi ko'rinishlar bilan tavsiflanadi: musiqani idrok etish maqsadga muvofiqdir, o'quvchilar musiqa asarining umumiy kayfiyatini ajratib turadilar va kayfiyat ranglarini farqlaydilar. Sensor dasturini tahlil qilish asosida musiqa asarining tuzilishini tavsiflash mumkin. Musiqaning tabiati va mazmuni haqidagi bayonotlarida ular musiqiy vositalar bilan ifodalangan hayotiy timsollarni topishga intiladi. Vizual vositalarni ajratib ko'rsatish, ular musiqa mazmunini o'zlarining hayotiy tajribasi bilan solishtirishadi. Musiqiy asarning tabiati haqida gapirganda, ular majoziy qiyoslardan foydalanadilar. Musiqiy ifoda vositalarining musiqiy tasvir tabiati bilan aloqasini ko'rsatish (dinamika, tembr, registr, temp); musiqiy asarga xos janr va janr xususiyatlarini aniqlash. Hissiy va baholovchi bayonotlar faol, o'quvchilar qanday musiqani yoqtirishlarini va nima uchun ekanligini tushuntira oladilar. O'quvchilar musiqa asarining nomiga tayanib, o'z g'oyalari va baholarini idrok etilgan musiqaning ajoyib tasvirlari bilan bog'laydilar.

O'rtacha daraja quyidagi ko'rinishlarga to'g'ri keldi: musiqani idrok etish maqsadli, ammo u yetarli darajada farqlanmasligi bilan tavsiflanadi. Ishning tabiati va uning shakli o'qituvchi yordamida aniqlanadi. Ular musiqaning tabiati va mazmuni haqidagi gaplarida faqat ayrim ifoda vositalarini nomlaydilar, kayfiyat va ifoda vositalari o'rtasidagi munosabatni aks ettirmaydilar. Musiqiy tasvirni tavsiflashda 1 - 2 ta ta'rifdan foydalaniladi, majoziy ma'noda gapirishi qiyin. Asarning janri va janr xususiyatlari o'qituvchining ozgina ishorasi bilan belgilanadi.

Past daraja. Musiqaning hissiy-majoziy mazmunini idrok etishning mazmunliligi va assotsiativligining past darajasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi: musiqani idrok etish parchalarga bo'lingan, o'quvchi umumiy kayfiyatni belgilaydi, lekin kayfiyat o'zgarishini aniqlashda qiynaladi. [1; 23-b] Musiqa tabiatini aniqlashda u bir bo'g'inli gaplardan foydalanadi (quvnoq, g'amgin, bilmayman va hokazo). O'quvchilar musiqiy ifoda vositalarini aniq nomlay olmaydilar, ularning ta'rifida xato qiladilar. Musiqiy asar janrini noto'g'ri aytadi. Hissiy-baholovchi

lugʻat va majoziy ifodalar zaif yoki yoʻq.

Suhbat natijalari shuni koʻrsatdiki, musiqiy idrok etishning yuqori darajada mazmunliligi eksperimental guruhning 4 nafar oʻquvchisida (16%) va nazorat guruhining 3 nafar oʻquvchisida (12%) namoyon boʻldi. Oʻrtacha daraja eksperimental guruhning 11 nafar oʻquvchisida (44%) va nazorat guruhining 11 oʻquvchisida (44%) qayd etilgan. Eksperimental guruhning 10 oʻquvchisida (40%) va nazorat guruhining 11 oʻquvchisida (44%) past koʻrsatkichlar qayd etildi.

Shunday qilib, eksperimental va nazorat guruhlaridagi oʻquvchilarning tushunish darajasi oʻrta va past koʻrsatkichlarga toʻgʻri keladi, bu oʻquvchilar tomonidan musiqiy asarni yetarli darajada idrok etishning chuqurligi, musiqiy fikrlashning shakllanmaganligi, oʻquvchilarning musiqiy asar rivojlanishini kuzata olmasligidan, tasvir, musiqiy ifoda vositalarini kuy xarakteri, kayfiyati bilan bogʻlashdan dalolat beradi. Oʻquvchilar musiqa haqidagi mulohazalar, asosli bayonotlar, musiqiy tajribalarni oʻzlarining hayotiy tajribasi bilan bogʻlashda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Emotsional atamalarning tili ancha sayoz va rang-barang emas.

Eksperimentni aniqlash bosqichining yakuniy bosqichida biz oʻquvchilarning eslash qobiliyatini va musiqiy asarni idrok etishning ijodiy tabiatini ochib berdik.

Oʻquvchilarga oʻzbek xalq kuyi “Andijon polkasi” asarining xarakterini harakatlarda yetkazish taklif qilindi. Vazifaning maʼnosi musiqani yaxlit idrok etishni uning musiqiy-motor qiyofasini ijodiy yaratish orqali tashkil etishdan iborat edi, shuning uchun oʻquvchi nimani tasvirlamoqchi ekanligi haqida (ogʻzaki talqin) aytib berish taklif qilindi. Musiqiy obrazni idrok etishning ijodiy tabiati va eslay olish darajalari belgilangan koʻrsatkichlar asosida aniqlandi. Agar oʻquvchi musiqaning umumiy xarakterini ifodalab, ifodali harakat qilsa va harakatlarni musiqiy nutqning nuanslari (dinamikaning oʻzgarishi, intonatsiya ranglari va boshqalar) bilan bogʻliq boʻlsa, biz yuqori darajani qayd etdik. Oʻquvchilar musiqiy tasvirni amalga oshirishga yordam beradigan keng koʻlamli pantomima (imo-ishora bilan koʻrsatiladigan) harakatlaridan foydalandilar. Ular musiqaning tabiati va uning mumkinligi oʻrtasidagi bogʻliqlikni osongina oʻrnatdilar. Oʻquvchilar harakatlar mantigʻini musiqa asarining rivojlanish mantigʻi bilan bogʻlab, yaxlit vosita tasvirini yaratishga intilishdi. Oʻquvchi tomonidan yaratilgan vosita tasviri uning ogʻzaki talqiniga mos keldi.

Biz bu koʻrsatkichlarni eksperimental guruhning 2 oʻquvchisida (8 %) va nazorat guruhining 3 oʻquvchisida (12 %) kuzatdik. Oʻrtacha daraja quyidagicha xarakterlanadi, agar oʻquvchi ifodali harakat qilsa, umumiy xarakterni yetkazsa, lekin musiqa tabiatining oʻzgarishi bilan harakatlarni muvofiqlashtirish qiyin boʻlsa. Pantomimik harakatlar musiqiy tasvirning timsoliga hissa qoʻshgan, ammo bir xil turdagi edi. Oʻquvchilarga musiqiy tasvirning vosita talqini va ogʻzaki talqini oʻrtasidagi munosabatni oʻrnatish qiyinchilik tugʻdirdi.

Bu darajani biz eksperimental guruhning 6 nafar oʻquvchisida (24 %) va nazorat guruhining 7 nafar oʻquvchisida (28 %) qayd etdik. Agar oʻquvchilar hissiy tarkibga mos keladigan harakatlarda musiqaning tabiatini yetkazish qiyin boʻlsa, biz past darajani baholadik. Qoida tariqasida, toʻliq vosita tasviri paydo boʻlmadi, musiqiy rivojlanish va harakatlar mantigʻi buzilgan. Oʻquvchi tomonidan yaratilgan vosita tasvirini ogʻzaki talqin bilan tushuntirib boʻlmadi. Ushbu koʻrsatkichlar eksperimental guruhning 13 nafar (52 %) va nazorat guruhining 15 nafarini (60 %) tavsifladi. Aniqlash bosqichining oxirida, eksperimental ish maʼlumotlarini umimlashtirib, biz maktab oʻquvchilarida musiqiy-estetik tarbiyaning rivojlanish darajasini aniqladik. Musiqiy rivojlanishining yuqori darajasi oʻquvchining musiqani diqqat bilan, ishtiyoq bilan tinglashi (koʻzlarning ifodasi, yuz ifodalari musiqadagi kayfiyatga mos kelishi), oʻquvchi mustaqil ravishda oʻz sevimli ijodini nomlashi bilan ajralib turardi. Ijod qiladi, oʻz xohish-istaklarini asoslaydi, ularning xarakteri haqida gapiradi, musiqiy asarning xarakterini belgilaydi, kayfiyat (shakl) oʻzgarishini yoritadi, turli taʼriflardan, boy va obrazli nutqdan foydalanadi. Asarning xarakteriga, tuzilishiga mos keladi, asarning musiqiy obrazi va gʻoya harakatlaridagi ijodiy timsol syujeti bilan bogʻliq, ritmik harakatlari musiqa tabiati bilan bogʻliq, harakatlarning talqini oʻzgaruvchan, mazmunli, obrazli, musiqiy asarning tabiati bilan bogʻliq ritmik harakatlar dinamikasida namoyon boʻladi. [4; 6-b]

O'quvchilarning musiqiy rivojlanishining o'rtacha darajasi shundaki, o'quvchi musiqa tinglaydi, ba'zan chalg'iydi, hech qanday maxsus his-tuyg'ularni ifoda etmaydi, sevimli asarlarni tanlashda qiynaladi, ularni yetakchi savollar yordamida chaqiradi, ishning tabiatini asoslay olmaydi va o'qituvchi yordamida uning shaklini (kayfiyatining o'zgarishini) aniqlaydi, tavsiflashda 1-2 ta ta'rifdan foydalaniladi, ijodiy harakatlar bir xil turdagi, ifodasiz, vosita talqini, ritmik harakatlari va majoziy harakatlardagi musiqiy tasvirning o'qituvchining faollashuvi yordamida namoyon bo'ladi.

Maktab o'quvchilarida musiqiy rivojlanishining past darajasi quyidagi sifat xususiyatlarida namoyon bo'ldi: o'quvchi musiqani qiziqishsiz tinglaydi, ko'pincha chalg'ib qoladi, sevimli asarini tanlashda qiynaladi yoki javob berishdan bosh tortadi, musiqa obrazini aniq aniqlay olmaydi.

Sifatli xususiyatlar va umumlashtirilgan miqdoriy ma'lumotlar asosida biz eksperimental guruhning 3 nafar (12 %) va nazorat guruhining 3 nafar o'quvchisida (12 %) musiqiy ijodkorlikning yuqori darajada rivojlanishi bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini aniqladik. Biz eksperimental guruhning 11 o'quvchisini (44%) va nazorat guruhining 12 o'quvchisini (48 %) o'rtacha darajaga yo'naltirdik. Eksperimental guruhning 11 nafar o'quvchisida (44%) va nazorat guruhining 10 nafar o'quvchisida (40 %) musiqiy idrok rivojlanishining past darajasi qayd etildi.

O'quvchilarda musiqiy-estetik tarbiyaning rivojlanish darajasi:

O'quvchilarda musiqiy-estetik tarbiyaning rivojlanish darajasi:

Daraja	Eksperimental guruhi		Nazorat guruhi	
	O'quvchilar soni	%	O'quvchilar soni	%
Yuqori	3	12,0 %	3	12,0 %
O'rta	11	44 %	12	48 %
Past	11	44 %	10	40 %

Xulosa qilib aytganda, aniqlovchi eksperiment maktab o'quvchilarida musiqani idrok etishda musiqiy rivojlanishning yetarli darajada emasligini aniqladik. O'quvchilar musiqani hissiy va ifodali idrok etishda namoyon bo'lgan qiyinchiliklar, hissiy sezgirlikning past darajasi va musiqiy asar mazmunini idrok etishning mazmunliligi maktab o'quvchilari uchun asarning majoziy mazmunini talqin qilishda qiyinchiliklarga olib keldi, shuning uchun o'quvchilar musiqiy asarning musiqiy va obrazli mazmunini ifodalovchi vosita improvizatsiyasining ijodiy kontseptsiyasini yaratishda qiyinchilik mavjud.

Ushbu qiyinchiliklar musiqiy rivojlantirish metodologiyasini yaratishda hisobga olingan va psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida aniqlangan pedagogik shartlarni amalga oshirishda pedagogik eksperimentning shakllantiruvchi bosqichi jarayonida tekislangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Axmedov Q.M., Ismoilov O.A. Yangi pedagogik texnologiyalar va ularni joriy qilish muammolari. –T.: «Fan va texnologiya», 2012, 36-b.

Karimova D. «Musiqiy pedagogik mahorat asoslari» Toshkent., «Moliya», TDPU., 2008-yil

O'.Tolipov, M.Usmonboeva. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. T. "Fan". 2005 y.-205 b.

Omonov H.T. Xo'jayev N.X., Madyarova S.A., Eshchonov E.U. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat - T.: «Iqtisod-moliya». 2009. -240 b.

O'tkir Tolipov. Dilnoz Ro'ziyeva "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat" (O'quv qo'llanma) -Toshkent: "INNOVATSIYA-ZIYO", 2019, 276 b.

Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. T. "Moliya" nashriyoti, 2003 y. – 171 b.

ZAMONAVIY MUHANDIS KADRLARNING O'QUV-KOGNITIV FAOLIYATI

Norqulov Usmon Elomonovich

Qarshi davlat texnika universitetining katta o'qituvchisi

Annototsiya. Tadqiqotlar va amaliy tajriba shuni ko'rsatdiki, muhandisning kasbiy faoliyati sifati uning kasbiy madaniyatining shakllanganlik darajasiga bog'liq bo'lib, hal qilinayotgan kasbiy vazifalar tizimi unga ta'sir qiladi. Shu nuqtai nazardan ushbu maqolada talabalarning kasbiy tayyorgarligini didaktik tamoyillarini yaxshilash maqsadida kasbiy madaniyatning shakllanganlik darajasini takomillashtirish keltirib o'tilgan hamda Talabalarning o'quv-kognitiv faoliyatini tashkil etishning fandagi bilish jarayoniga muvofiqligi ko'rib chiqilgan.

Tayanch so'zlar: Model, muhandis, texnolog, kompetentlik, elektrotexnika, didaktik, elektr zanjir, elektr mashina, kasbiy, o'quv-kognitiv.

УЧЕБНО-КОГНИТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ ИНЖЕНЕРНЫХ КАДРОВ

Норкулов Усмон Эломович

Старший преподаватель Каршинского государственного технического университета

Аннотация. Исследования и практический опыт показывают, что качество профессиональной деятельности инженера зависит от уровня сформированности его профессиональной культуры, на которую влияет система решаемых профессиональных задач. С этой точки зрения в данной статье приведены подходы к совершенствованию уровня сформированности профессиональной культуры с целью улучшения дидактических принципов профессиональной подготовки студентов, а также рассмотрена соответствие организации учебно-познавательной деятельности студентов научному познавательному процессу.

Ключевые слова: Модель, Инженер, Технолог, Компетентность, Электротехника, Дидактический, Электрическая цепь, Электрическая машина, Профессиональный, Учебно-познавательный

EDUCATIONAL AND COGNITIVE ACTIVITY OF MODERN ENGINEERING PERSONNEL

Norqulov Usmon Elomonovich

Senior Lecturer at Karshi State Technical University

Аннотация. Research and practical experience demonstrate that the quality of an engineer's professional activity depends on the level of development of their professional culture, which is influenced by the system of professional tasks being solved. From this perspective, the article presents approaches to improving the level of professional culture in order to enhance the didactic principles of students' professional training, and examines the alignment of students' educational-cognitive activity with the scientific process of cognition.

Key words: Model, engineer, technologist, competence, electrical engineering, didactic, electric circuit, electric machine, professional, educational-cognitive.

Kirish. Elektrotexnika mashg'ulotlarining mazmuni elektrotexnikaga oid fanlar

orqali amalga oshiriladi. Alohida fanlarning ahamiyati haqidagi g'oyalarni ko'rib chiqish mutaxassis modelining tarkibiy qismlari asosida amalga oshiriladi. Mazkur tadqiqot ishimizda mexanik muhandislar, texnologlar va boshqalarning zarur bilimlarini aniqlash jihatlaridan birini o'rganadi. Kompetentlik talablarini tashkil etish uchun elektrotexnika ta'limidan tayyorgarligini amalga oshirish nuqtai nazaridan va ular asosida - zamonaviy muhandislarni elektrotexnika ta'limiga tayyorlash bo'yicha o'quv dasturlari ishlab chiqiladi. Bunday ma'lumotlardan foydalanishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar birinchi navbatda kasbiy bilimlarning tuzilishi bilan bog'liq. Shu maqsadda guruh so'rovi tizimi qo'llanildi, uning davomida muhandislarning kerakli bilim, ko'nikma va malakalari haqidagi g'oyalari avval ishchi dasturlarda, so'ngra kurslar va fanlar nomlarining odatiy atamalarida qayd etiladi. Ushbu usul faol guruh muhokamasi bo'lib, unda kasbiy vazifalarning o'xshashliklarini hal qilish jarayonida zarur bilim, ko'nikma va malakalar aniqlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

Yuqorida qayd qilingan fikr mulohazalarni umumlashtirib, mazkur tadqiqot ishimizda kasbiy vazifalar tizimini aniqladik, ularning echimi elektrotexnika ta'limidan kasbiy tayyorgarliklar bilan ta'minlanadi. Elektrotexnika ta'limidan mashg'ulotlarini tashkil etish maqsadlari, tamoyillari, funksiyalari, shuningdek ularga erishish shakllari e'tiborga olinadi. Mazkur tadqiqot nuqtai nazaridan elektrotexnika ta'limining asosiy vazifalari quyidagilardan:

- zamonaviy muhandislarning kasbiy madaniyati darajasini shakllantirish jarayonining samaradorligini ta'minlaydigan shart-sharoitlarni yaratish.

- raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash kabilardan iborat.

Elektrotexnika ta'limidan kasbiy tayyorgarlikni tashkil etishning asosiy didaktik tamoyillari quyidagilardan:

- zamonaviy muhandisning kasbiy madaniyati asoslarini shakllantirish va o'qitish mazmunini tanlashda umumiy yondashuvlarni ishlab chiqish orqali amalga oshiriladigan izchillik va yaxlitlik. Umumiy g'oya kursning barcha mavzularini bir butunga bog'laydi, shuning bilan birga kursning har bir mavzusi turli nuqtai nazardan asosiy g'oyani mazmun bilan to'ldiradi, fan mavzusiga tizimli yaxlit qarashni shakllantiradi. Elektr zanjirlari va elektr mashinalari bo'limlarida bu quvvat balansi g'oyasi hisoblanadi.

Kasbiy tayyorgarlikning muayyan mazmuni va usullaridan foydalanish orqali amalga oshiriladigan kasbiy yo'nalish. Muhandislik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini aks etiruvchi elektrotexnika ta'limida kasbiy tayyorgarliklarining shartlaridan iborat. "Elektrotexnika" kursini o'rganish doirasida ushbu fan muammolarini talabalarning kelgusidagi faoliyatiga kasbiy yo'naltirishda, ularning kasbiy faoliyati bilan bog'liq mavzularni mukkamal o'rganish orqali ifodalanadi. Vazifalar, laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar mavzulari, hisoblash grafik ishlari va kurs loyihalarini tanlash amalga oshiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Talabalarning o'quv-kognitiv faoliyatini tashkil etishning fandagi bilish jarayoniga muvofiqligi orqali amalga oshiriladigan davriylik orqali amalga oshiriladi.

Zamonaviy muhandislarning kasbiy madaniyatini shakllantirish jarayonining uzluksizligi va izchilligini ta'minlash orqali amalga oshiriladigan uzluksizlik va izchiligi, moslashuvchan va ijodiy darajaga qadar, turli xil tashkiliy shakllarning kombinatsiyasi bilan ta'minlanadi[1].

Mustaqil ishni faollashtirish orqali amalga oshiriladigan mustaqillik va o'zi o'zini tushunishdir. Mustaqil ish uchun mazmunni tanlashga tabaqalashtirilgan yondashuv orqali

talaba shaxsini o'zini o'zi tushunishi uchun sharoitlar yaratiladi.

Kasbiy vazifalarni hal qilish sifatiga shakllangan kasbiy madaniyat darajasining ta'sirini ta'minlaydigan ko'p funksiyalilik. Kasbiy madaniyatning ma'lum darajasini shakllantirish nafaqat kasbiy muammolarni hal qilish ko'nikmasiga, balki zamonaviy muhandis kadrlarning kasbiy sifatlarilariga, uning umumiy madaniyatiga ham ta'sir qiladi.

Elektrotexnika ta'limi texnik vositalari tizimi orqali amalga oshiriladigan ko'rinish. Zamonaviy muhandis kadrlarning elektrotexnika ta'limi bo'yicha kasbiy tayyorgarliklarini amalga oshirishda ko'rinish muhim ahamiyatga ega. Maxsus laboratoriya uskunalari, stendlar, modellar, modellar va ma'ruzalar, laboratoriya va amaliy ishlar uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, kafedra xodimlari tomonidan laboratoriya jihozlari tarkibini doimiy ravishda davr talablariga muvofiq ravishda yangilanib boriladi[2].

Kasbiy madaniyatni shakllantirish jarayonining samaradorligi zamonaviy muhandis kadrlarning o'quv-kognitiv faoliyatini faollashtirishni ta'minlaydigan didaktik sharoitlarga bog'liq. Bular quyidagilar:

- kasbiy elektr tayyorgarligini tashkil etishda tizimli yaxlit yondashuvni amalga oshirish;
- maqsadli sozlamalarni amalga oshirishga qaratilgan tarkibni tanlash, o'qitish shakl va usullarini birlashtirish, shakllangan kasbiy madaniyatning ma'lum darajasiga erishish;
- ta'lim jarayoni uchun maxsus o'quv metodik ta'minotni ishlab chiqish;
- maxsus moddiy-texnik ta'minotni ishlab chiqish va ulardan foydalanish (laboratoriya uskunalari, stendlar, asboblari va shu kabilar.) kabilar tashkil qiladi[3].

O'qitishning asosiy funksiyalari quyidagilar: ta'limni, rivojlantiruvchi, moslashuvchan hisoblanadi. Zamonaviy muhandislarning elektrotexnika ta'limidan kasbiy tayyorgarligini amalga oshirishda muvazun tadqiqot ishimizda asosan o'qitish texnologiyasidan foydalanamiz, shuning bilan birga ta'limning ta'lim funksiyalari haqida unutmaymiz. Tayyorgarlik jarayonida talabalarga nafaqat zarur bilim, ko'nikma va malakalar beriladi, balki ularning intellektual darajasi oshadi, umumiy va kasbiy madaniyati shakllanadi[6].

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Ta'lim jarayonini quyidagilar: kunduzgi, sirtqi, masofaviy va tashqi tashkil etish shakllari hisoblanadi. Ta'lim jarayonini tashkil etish shakllarini quyidagilar: ma'ruzalar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, mustaqil ish kabilar tashkil qiladi.

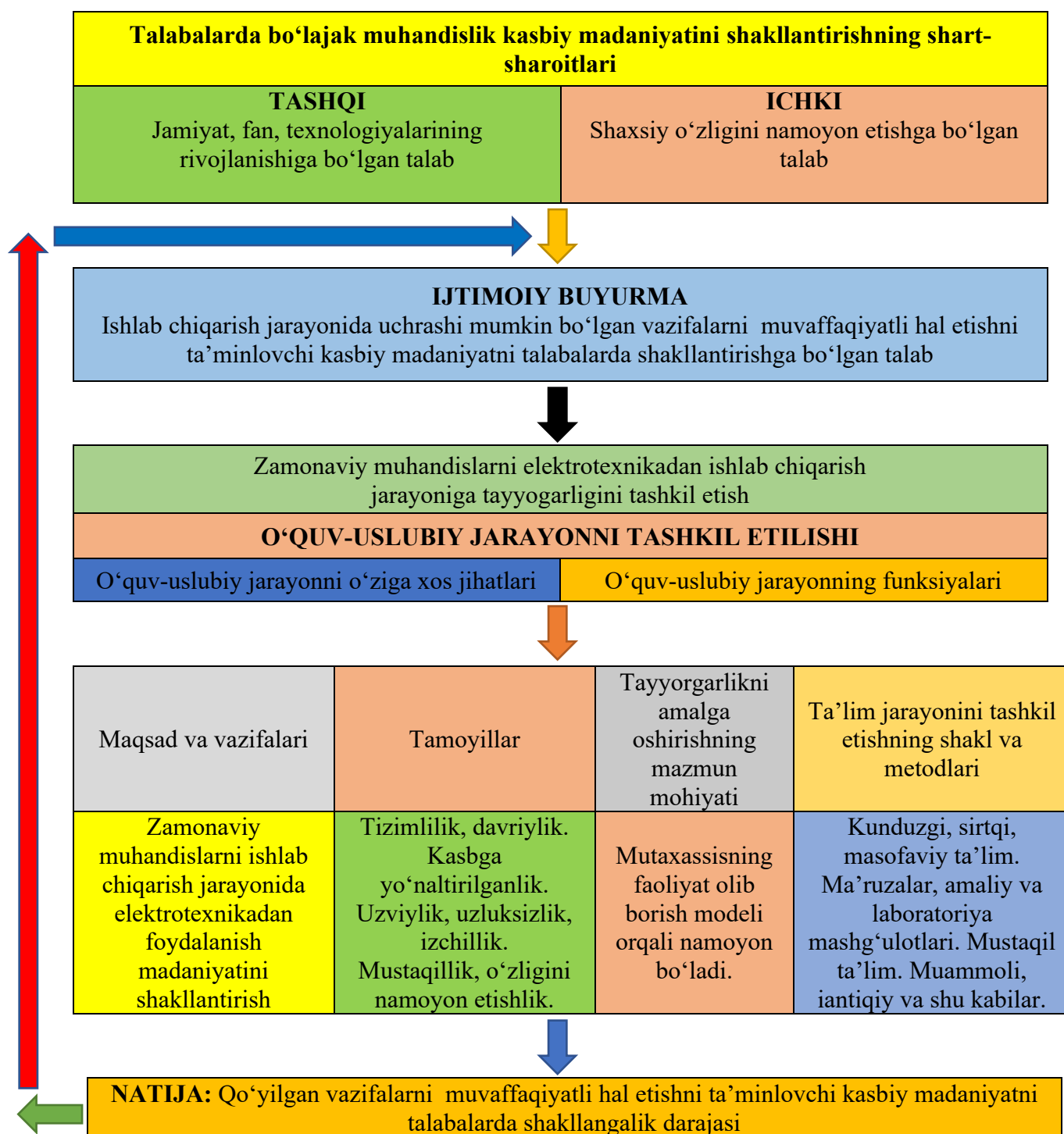
O'qitishning asosiy usullari bo'lib, eksperimental hamda rivojlantiruvchi ta'lim usullari hisoblanadi[4].

Zamonaviy muhandislarning kasbiy madaniyatini shakllantirish quyidagi: adaptiv, reproduktiv, evristik, ijodiy kabi darajalardan iborat.

Elektrotexnika ta'limidan kasbiy tayyorgarliklarini amalga oshirish ta'lim va axborot kasbiy yo'naltirilgan muhit sharoitida amalga oshiriladi. Mazkur tadqiqot ishimizda kasbiy tayyorgarliklarning zarur sifatlarini samarali shakllantirish va rivojlantirish mumkin bo'lgan muhitni yaratish haqidagi ilmiy g'oyalar ilgari surilgan.

Talabalarning o'quv-kognitiv faoliyatini rag'batlantirish bo'lajak muhandis kadrlar faoliyatining ijodiy tamoyillarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. O'qitish motivatsiyasi maxsus tashkil etilgan o'quv faoliyati natijasida shakllanishi mumkin[5].

Bo'lajak muhandislarning kasbiy madaniyati darajasi uning mashg'ulot paytidagi faoliyati darajasiga bog'liq. Zamonaviy muhandislarni tayyorlashning asosiy vazifalaridan biri - talabaning bilim, ijodiy ko'nikma va malakalarini aniqlash hamda rivojlantirishga imkon beradigan o'qitishning axborot turidan mashg'ulotlarga o'tish hisoblanadi[7].

1-rasm. Zamonaviy muhandislarni elektrotexnikadan ishlab chiqarish jarayoniga tayyorgarligini tashkil etish modeli.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Shunday qilib, zamonaviy muhandis kadrlarning kasbiy faoliyati turlari va mazmunini tahlil qilish, uni o'qitish uchun ijtimoiy buyurtma asosida muvazir tadqiqot ishimizda zamonaviy muhandis kadrlarning elektrotexnika ta'limidan kasbiy tayyorgarliklarini tashkil etish modeli taklif etildi (1-rasm)

[8].

Ishlab chiqilgan model konseptual darajaga (mutaxassisliklarni o'zlashtirish mantig'i), texnologik (o'quv strategiyasini e'tiborga olgan holda) va metodik (ta'lim jarayonini tashkil etishning tarkibi va o'ziga xos xususiyatlari) ega[9].

Model talabalarni elektrotexnika fanidan kasbiy tayyorgarligini amalga oshirish uchun ijtimoiy buyurtma tashqi va ichki omillar o'rtasidagi munosabatni belgilashini tushunishga imkon beradi; ijtimoiy buyurtmani amalga oshirishga didaktik sharoitlar va tayyorgarlik jarayonida yuzaga keladigan ziddiyatli holatlarga ta'sir qiladi; ushbu ziddiyatli holatlarni bartaraf etish mvzkur tadqiqot ishimizdaga ma'lum darajada kasbiy madaniyatni shakllantirishga yordam beradi. Elektrotexnika fanidan talabalarda kasbiy tayyorgarliklarni tashkil etish sifati bo'lg'usi muhandis kadrlarning kasbiy madaniyatini shakllantirish darajasi bilan baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Zaynobiddinov S., Tulkinov M. Ko'p fazali elektr zanjirlari mavzusini samarali o'qitish metodini ishlab chiqish // NamDU ilmiy axborotnomasi, 2022. – № 4. – 555–563 b.

2. Tulkinov M. Elektr energetikasi yo'nalishi talabalariga nazariy elektrotexnikani fanlararo o'qitishda kasbiy kompetensiyani rivojlantirib o'qitishning afzalliklari // Zaminaviy ta'lim, 2023. – № 4 (125). – B. 3–13.

3. Vlasov, S.I, Nazirov, D.N, Kuchkarov B.K., Bobokhujayev, K.U., (2014). Influence of allround compression on formation of the mobile charg in lead-borosilicate qlass structure. "Uzbekiston Fizika Jurnali", 3(16), 231-233.

4. Kuchkarov, B. K., Mamatkarimov, O.O., (2019). Influence of ultrasonic action on the rate of charge formation of the inversion layer in metal-glass-semiconductor structures. "Vestnik KRAUNC. Fiziko-Matematicheskie Nauki", 4(29), 125-134.

5. Vlasov S.I., Ovsyannikov A.V., Ismailov B.K., Kuchkarov B.H. (2012). Effect of pressure on the properties of Al-SiO₂-n-Si structures. "Semiconductor Physics Quantum Electronics & Optoelectronics", 2(15), 166-169.

6. Исаев И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. спес. / И.Ф. Исаев. - 2-э изд., стер. - Москва: Академия, 2004 (ГУП Саратов. полигр. комб.). - 206 с.

7. Иванов А.В. Сознание и мышление/А.В. Иванов - М.: Изд-во МГУ, 1994.-130с.

8. Молоткова Н.В. Методика формирования информационно-технологической составляющей профессиональной культуры учителя: Авто- реф. дис...канд. пед. наук/ Н.В. Молоткова. - Тамбов, 2000.- 24с.

9. Драгунова Э.А. Проектирование и реализация теоретического обеспечения многоуровневой подготовки специалистов в вузе: Дис...канд. пед. наук: 13.00.08/ Э.В. Драгунова.- Толяти, 2000.

GLOBALIZATSIYA SHAROITIDA PEDAGOGIKA FANLARINI O'QITISHDA TARIXIYLIK TAMOYILI

Norinov Faxriyot Qurbonovich
Qarshi DU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur makolada bugungi global tendensiyalar sharoitida pedagogika fanlarini o'qitishda tarixiylik tamoyilidan foydalanish imkoniyatlari haqida fikr bildirilgan. Shuningdek, Islom ta'limotida ikkinchi muhim manba hisoblanmish hadislarida ham ilm egallash va ilm o'rgatish xosiyati, afzalliklar hamda odobi haqida qator fikrlar bildirilgan.

Bundan tashqari, Navoiy mudarrislarining jamiyatdagi yuksak mavqeini, ularning aslo amalparast bo'lmashligini, o'zi bilmagan narsalar haqida hech qachon so'zlamashligini, o'z mavqidan foydalanib maqtanmasligini, o'z fikrini birovga tiqishtirishga urinmasligini, hurmattalab va izzattalab bo'lmashligini, o'ziga ortiqcha bino berishga odatlanmasligini alohida ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: pedagogika, fan, allomalar, pedagogik fikrlar, g'oyalar, zamonaviy integratsiya.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРИНЦИП В ПРЕПОДАВАНИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПРЕДМЕТОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Норинов Фахриёт Курбанович
Независимый исследователь Каршинского государственного университета

Аннотация. В данной статье представлено мнение о возможностях использования принципа историчности в преподавании педагогических предметов в контексте современных мировых тенденций. Также в хадисах, считающихся вторым по значимости источником в исламском учении, высказано ряд мнений о природе, преимуществах и этикете получения и передачи знаний.

Кроме того, Навои подчёркивает высокое положение учителя в обществе, его практическую ценность, то, что он никогда не говорит о том, чего не знает, не хвастается своим положением, не пытается навязать кому-либо своё мнение, не требует уважения и почёта и не привык к чрезмерным похвалам. Ключевые слова: педагогика, наука, ученые, педагогические мысли, идеи, современная интеграция.

HISTORICAL PRINCIPLE IN TEACHING PEDAGOGICAL SUBJECTS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Norinov Fakhriyot Kurbanovich
Independent researcher at Karshi State University

Abstract. This article presents an opinion on the possibilities of using the principle of historicity in teaching pedagogical subjects in the context of today's global trends. Also, a number of opinions are expressed in the hadiths, which are considered the second most important source in Islamic teachings, about the nature, advantages and etiquette of acquiring and teaching knowledge.

In addition, Navoi emphasizes the high position of the teachers in society, that they are never pragmatic, never talk about things they do not know, do not boast using their position, do not try to impose their opinion on someone, do not demand respect and honor, and are not accustomed to giving themselves too much credit.

Keywords: pedagogy, science, scientists, pedagogical thoughts, ideas, modern integration.

Kirish. O'qituvchilarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini inobatga olgan holda har qanday davrda ham pedagogika fanlarini o'qitish, ta'lim berish muammosiga alohida e'tibor qaratilgan.

O'rta asr G'arb faylasuflari ushbu muammoni jamiyatdagi metodologik muammolar qatorida tahlil qilgan bo'lsalar, Sharq mutafakkirlari va adiblari badiiy nuqtai nazardan izohlashga harakat qilganlar.

Zardushtiylilik dinining muqaddas kitobi bo'lmish "Avesto"da qimmatli ijtimoiy-falsafiy qarashlar bayon etilgan bo'lib, ular qatorida keltirilgan pedagogik fikrlar ham yuksak ahamiyatga ega hisoblanadi. Ushbu ta'limot yosh avlodga ilmu ma'rifatni o'rgatishda va tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qilgan. "Har bir kishini shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi o'qishni va so'ngra yozishni o'rganib, eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin" [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Pedagogik bilim berish bilan ulamokohinlar shug'ullanganlar. Ular jamiyat ma'naviy hayotida muhim mavqega ega bo'lganlar. Ular bolalar yetti yoshga to'lganida "muqaddas ko'ylak" kiygan holda quyoshga qarab "Avesto"dan ezgulik va yaxshilikni улуғловчи duolarni takrorlaganlar. Ustozlar bolalarni o'qitishda ko'rgazmali qurollardan, suhbat, hikoya, takrorlash kabi usullardan keng foydalanganlar. Bolalarga bilim berish bilan bir qatorda mehnatsevarlik va kasb-hunar ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan [1].

"Avesto"ning ta'limiy va tarbiyaviy qimmatini shundaki, u ko'p asrlar davomida xalq orasidan chiqqan ustoz-ziyolilar uchun asosiy qo'llanma sifatida yoshlarga ilmu ma'rifatni o'rgatish, axloq-odob fazilatlarini shakllantirishda muhim vazifani bajargan. "Har bir kishini shunday tarbiyalash zarurki-deyiladi "Avesto"da,- u, avvalo, yaxshi o'qishi va so'ngra yozishni o'rganib, eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin" [1].

"Avesto"da o'qituvchining asosiy faoliyati quyidagilarni o'z ichiga olgan: 1) diniy va axloqiy tarbiya; 2) jismoniy va mehnat tarbiyasi; 3) o'qish va yozishga o'rgatish.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Islom ta'limotida ikkinchi muhim manba hisoblanmish hadislarda ham ilm egallash va ilm o'rgatish xosiyati, afzalliklar hamda odobi haqida qator fikrlar bildirilgan. Imom Buxoriy tomonidan jamlangan va bugungi avlodlarga yetib kelgan "Al-jomi' as-sahih" asaridagi "Ilm kitobi" ma'lumotlar asosida ilm o'rgatuvchi – ustozlar va ilmi tolilblar amal qilishi lozim bo'lgan quyidagi talablarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

Ilm o'rganishning barcha uchun va har doim farz ekanligi, zero ilm o'rganish toat-ibodatga tenglashtirilganligi;

ilmni to'g'ridan-to'g'ri qabul qilmasdan, muhokama va munozara yo'li bilan o'rganish;

ilmni o'rganish, boshqalarga o'rgatish va ilmiga qat'iy amal qilishi lozimligi;

ilmni fahmlab, teran tushunib, anglab o'rganish, esda mustahkam saqlash;

ilm beruvchi ovozi va fikrlarining tinglovchilar uchun tushunarli, eshitilari, meyorlarga mos bo'lishi lozimligi;

ilm beruvchining fikrini jim turib, diqqat bilan eshitish, tushunmaganini so'rab o'rganishdan tortinmaslik va h.k. [1].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Sharqning buyuk allomasi, qomusiy olim Forobiy (873-950) muallimning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni va uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ibratli g'oyalarni ilgari surgan.

Forobiyning fikricha, muallim - aql-farosatga, chiroyli nutqqa ega bo'lishi va bolalarga aytmoqchi bo'lgan fikrlarni to'la va aniq ifodalay olishni bilmog'i zarur. Shu bilan birga o'z ornomusini qadrlashi, adolatli bo'lishi lozim. Ana shundagina u insoniylikning yuksak darajasiga ega bo'ladi va baxt cho'qqisiga erishadi. Mutafakkir o'qituvchi shaxsiga xos qator fazilatlarga xolisona, odilona, oqilona sharh berish imkoniyatiga erishgan buyuk zotdir. Shuning uchun mazkur sharhlar, ilmiy ilovalar, teran fikrlar, ibratli mulohazalar ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Mutafakkir o'zining "Aql to'g'risida" nomli risolasida axloqli odam egallashi lozim bo'lgan o'n ikki xislatni sanab o'tadi. Inson barcha a'zolarining mukammalligi, bilim olishga muhabbatli bo'lishi, xotirasi baquvvat, zehni o'tkir, so'zlari aniq, fikri ravonligi, g'ururli, vijdonli, adolatli, moddiy boylikka berilmasligi kabilar shular jumlasidandir. Shuningdek, Forobiy ustozlar haqida fikr bildirib, "ta'lim-tarbiya ahllari ham o'z bilimlarining darajasiga qarab bir-birlaridan

farq qiladilar, ortiq-kam bo'ladilar. Ularning ba'zim birlarida kashf, ixtiro quvvati bo'lmaydi, ba'zilarida esa bu quvvat kamroq bo'ladi" deya ta'kidlaydi [3].

Forobiy pedagogik bilim berishda muallimning kasbiy tayyorgarligi haqida to'xtalib, ta'lim faqat so'z va o'rganish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa, amaliy ish, tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalaridan iborat ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo'lishlikni o'rganishdir. Agar ular shu kasb-hunarga berilgan bo'lsalar, kasb-hunarga qiziqsalar, shu qiziqish ularni butunlay kasb-hunarga jalb etsa, demak, ular kasb-hunarning chinakam oshig'i bo'ladilar, degan xulosaga keladi.

Mazkur muammo yuzasidan mulohaza yuritgan atoqli olim Abu Ali ibn Sinoning fikricha, "... O'qituvchi matonatli, sof vijdonli, rostgo'y va bola tarbiyalash uslublarini, axloq qoidalarini yaxshi biladigan odam bo'lmog'i lozim. O'qituvchi o'quvchining butun ichki va tashqi dunyosini o'rganib, uning aql qatlamlariga kira olmog'i lozim" [2]. Abu Ali ibn Sino mulohazasiga ko'ra tarbiyachi dastlab bolalarni yaxshi ko'rishi, hurmat qilishi, ular bilan xushmuomala bo'lishi shart. Agar bola ishni yaxshi bajarsa, uni o'z vaqtida rag'batlantirish, gohida maqtab qo'yish, aksincha bo'lganda esa, unga tanbeh berish kerak. Tanbeh bolaning izzat-nafsigaga tegadigan bo'lmasligi lozim, o'quvchiga murosasozlik qilish esa bolaning o'zboshimcha bo'lib qolishiga olib boradi, - deydi Ibn Sino [2].

U axloq to'g'risidagi fikrlarida axloqiy fazilatlarini ulug'ladi va axloqiy illatlarni, yomonlikni keskin qoraladi. Olim ta'lim-tarbiya masalalariga jiddiy va ijodiy yondashgan. Uning bolani tarbiyalash va o'qitish borasidagi ko'p fikrlari o'zining chuqur mazmunga egaligi, insonparvarligi va teranligi bilan kishini hayratga qoldiradi.

Ibn Sino o'qitish jarayoniga katta ahamiyat bergan va uni tubandagi tarzda tashkil qilishni zarur, deb hisoblaydi:

O'quvchini birdan kitobga jalb qilib qo'yimaslik kerak.

O'qitish asta-sekin, osondan qiyinga o'tish yo'li bilan olib borilishi lozim.

O'quvchilar bilan amalga oshiriladigan tarbiya ularning yoshiga mos bo'lishi shart.

O'qitish jamoa tarzida uyushtirilishi darkor.

O'qitish o'quvchining mayli va qobiliyatini hisobga olgan holda olib borilishi zarur.

O'qitish jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borilishi shart.

Ibn Sino tarbiya masalalari ifodalangan asarlarida o'qituvchining roliga katta e'tibor bilan qaragan. Tarbiyachi tanlashni muhim masala deb hisoblagan. U bola 6 yoshga to'lishi bilan uni ustoz tarbiyasiga berishni tavsiya qiladi. Tarbiyachi rostgo'y, dono, odil, ozoda kiyinadigan, xushmuomala bo'lishi zarurligini uqtirib, yosh avlodni o'qitadigan hamda tarbiyalaydigan kishilar oldiga bir qancha talablar qo'ygan. Uning fikricha:

Tarbiyachi – bolalar bilan muomalada bosiq bo'lishi kerak.

Muallim o'quvchilar ta'limni qanday o'zlashtirayotganini kuzatib borishi kerak.

O'qitish jarayonida muallim har xil usullarni qo'llashi darkor.

Tarbiyachi o'quvchining xotirasi va boshqa aqliy qobiliyatlarini bilishi lozim.

Tarbiyachi bolalarni tarbiyalashda tegishli jazo choralarini qo'llashi, o'tilganlarni takrorlashga majbur qilish orqali ularni fanga qiziqtirishi lozim.

Tarbiyachi o'z fikrini o'quvchiga bayon qilishdan oldin undan masalaning mohiyatiga o'zi tushunib olmog'i, keyin uni qisqa adabiy tilda tushuntirishi, ortiqcha gapirishdan qochishi kerak.

Har bir fikr haqiqat bilan tasdiqlanishi, bolalarda hissiyot uyg'otadigan bo'lishi lozim [2].

Yusuf Xos Hojib – buyuk olim, zabardast dostonnavis, tadbirkor davlat arbobidir. Uning pedagogik bilimlarni berishda xalq bilan birga bo'lish, adolatparvarlik g'oyalari asosiy o'rinni tutadi. Olimning fikricha, insonning ulug'ligi, aql-idroki, so'zlash qobiliyati, bilimi, uquvi hunarga egaligidir.

O'quv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lur,

Bilik kimda bo'lsa, bedug'lu alur.

O'qishlug' o'qar-ul biliglig bilir,
Biligli, o'qigli tilikka tegir.

XII asrning ikkinchi yarmida yashab ijod etgan Burxoniddin Zarnudjiy "O'quvchiga ta'lim yo'lida qo'llanma" nomli asari yozadi. Ushbu asarda ustoz amal qilishi lozim bo'lgan qator axloqiy talablar haqida to'xtalib o'tilgan:

- o'rganish uchun fanlar orasida eng muhimlarini tanlash. Bola nimaga qiziqishi, nimani o'rganmoqchi ekanligi va kelgusi hayotda qaysisiga ehtiyoj tug'ilishini hisobga olish;
- eng avvalo bilimli, olijanob muallim tanlash;
- har bir kishi muruvvatpeshalik fazilatlarini egallashga intilishi;
- o'quvchi muallimdan, o'rganayotgan fanidan, tanlagan kasbidan to'la qanoat hosil qilishi;
- o'quvchining sherigi sofdil, pok fe'l-atvorli bo'lishi, yalqov, ishyoqmas, ezma bo'lmasligi va qo'li egrilardan uzoqroq yurish;
- o'quvchining muallimga, ustoziga hurmati – undan oldin yurmaslik, uning o'rniga borib o'tirmaslik, mashg'ulotlar paytida unga yaqinroq yurishidan bilinadi [2].

Jaloliddin Davoniyning pedagogik qarashlarida o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi va shaxsiy fazilatlariga alohida e'tibor berilgan. U bolalarning xulq-odobiga salbiy ta'sir etuvchi, qo'pol va badjahl muallimlarning xatti-harakatlarini keskin qoralaydi. Uning fikricha, muallim bilimli, aqlli, bola tarbiyasidan xabardor, yaxshi xislat va fazilatlariga ega bo'lishi lozim. Mutafakkir o'qituvchilik kasbining asl mohiyatiga to'xtalib, shunday deydi: "Agar ota uning jismini tarbiyalashga sababchi bo'lsa, muallim uning ma'naviy tarbiyasining kamolotga yetishuviga sababchidir" [2].

Davoniyning fikricha, muallim bola qaysi kasbga qiziqsa, shu kasbni egallashda astoydil yordam berishi, uni har tomonlama qo'llab-quvvatlashi lozimligini uqtiradi. U muallim uchun zarur bo'lgan eng yaxshi insoniy fazilatlar-adolatlilik, sadoqatlilik, donolik, zukkolik, sabr-bardoshlilik, qanoatlilik, iffatlilik, xayolilik, mehr-shafqatlilik, matonatlilik, saxiylik singari axloqiy fazilatlariga o'qituvchining xalq orasidagi obro'sini oshiradi, ustoz-shogird munosabatlarini yuksak darajaga ko'taradi va ta'limning samaradorligini ta'minlaydi, - degan xulosaga keladi.

Alisher Navoiy yashagan paytda o'qituvchiga hurmat bilan munosabatda bo'lish va qanday qilib bo'lsa-da, uning obro'sini oshirish va qadr-qiymatini saqlash zarur, deb hisoblangan. O'qituvchining mehnatiga haq to'lashda ham unga g'amxo'rlik qilingan. O'sha davrdayoq o'qituvchining mehnati eng murakkab va qiyin faoliyatlarning biri, deb hisoblangan. Shuning uchun o'qituvchining kasbiy tayyorgarligiga ma'lum talablar qo'yilgan. Mudarris (o'qituvchi) yuksak darajada bilimli, mantiqli, dono, kishilar bilan yaxshi muomala qila oladigan, vazmin, o'zining xulqi bilan ibratli odam bo'lishi kerak, deb hisoblangan. Bu o'sha davrdagi o'qituvchining o'ziga xos ideali bo'lgan.

Navoiy mudarrislarining jamiyatdagi yuksak mavqeini alohida e'tirof etadi, ulug'laydi. O'qituvchining aslo amalparast bo'lmasligini, o'zi bilmagan narsalar haqida hech qachon so'zlamasligini, o'z mavqeidan foydalanib maqtanmasligini, o'z fikrini birovga tiqishtirishga urinmasligini, hurmattalab va izzattalab bo'lmasligini, o'ziga ortiqchabin berishga odatlanmasligini alohida ta'kidlaydi. O'qituvchi o'z faoliyatida shunday illatlardan xoli bo'lmasa o'quvchilar tarbiyasida va hatto keyinchalik butun jamiyatda odamlar bilan o'zaro munosabatlarda kechirib bo'lmaydigan ko'ngilsizliklar yuz berishi mumkinligini ham e'tibordan chetda qoldirmaydi [2].

Alisher Navoiyning "...ba'zi mudarrislar qiynash yo'li bilan bolalar ko'nglini o'zlariga rom qilmoqchi va kichkintoylarning beqaror tabiatini do'q-po'pisa bilan tartibga solmoqchi bo'ladilar. Ulardan ko'rinib turgan qo'pollik yosh bolalardagi kelishmagan xatti-harakatni silliqlashga yirik egovdir", degan ibratomuz so'zlari yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi [2].

Uning fikricha, tarbiyaning maqsadi yosh avlodni xalqparvar, bilimli, eng yaxshi fazilatlariga ega kishi qilib voyaga yetkazishdir. Hatto injiq, yalqov, yomon xulqli bolalarni ham tarbiya va o'qitish yo'li bilan yaxshi fazilat egasi qilib tarbiyalash mumkin. Navoiy o'qituvchining bir qancha ijobiy sifatlarini - qat'iyligi, mehnatsevarligi, bilimdonligi, mehribonligi, hatto tashqi qiyofasi, saranjom-sarishtaligi, ozodaligi, yaxshi odatlari, chiroyli qaddi-qomati va yurish-turishlari bilan

hammaga namuna bo'lishini, yoshlarga ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda yondashishni, shuningdek, tarbiya ishi juda ham mashaqqatli va murakkab ish ekanligini alohida e'tirof etadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, bugungi globalizatsiya sharoitida ham pedagogika fanlarini o'qitishda tarixiylik imkoniyatlari, paradegmasiga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. chunki har qanday sharoitda tarixga murojaat qilish pedagogika fanlarini o'qitish ishini tasodifiy kishiga topshirish mumkin emasligini ta'kidlaydi. Shuningdek, o'qituvchining mas'uliyatligiga eng yuksak talablar qo'ygan. Pedagogik bilim berish, shaxs qobiliyatini o'stirish uchun nihoyatda bilimdon va usta tarbiyachi bo'lishi kerakligi uqtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Avesto. (Asqar Mahkam tarjimasi).-Toshkent: Sharq, 2001.- 384 b.

Pedagogika. / Pod red. P.I. Pidkasistogo. - Moskva, 2007. - 430 s.

Forobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri.-Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi nashriyot, 1993.-224 b.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING METODIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH

*Omonboyeva Meruyert Erkin qizi
Navoiy davlat universiteti Maktabgacha
va boshlang'ich talim fakulteti
Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik kompetentligini shakllantirish jarayoni, uning mazmuni va samarali yondashuvlari tahlil qilinadi. Metodik tayyorgarlikning asosiy tarkibiy qismlari, darsni loyihalash, pedagogik texnologiyalarni qo'llash hamda o'quv jarayonini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalar beriladi. Shuningdek, integrativ yondashuv va zamonaviy raqamli vositalar metodik kompetentlikni shakllantirishda muhim omil sifatida yoritiladi.

Kalit so'zlar: metodik kompetentlik, boshlang'ich ta'lim, o'qituvchi tayyorlash, pedagogik texnologiyalar, integrativ yondashuv, metodik tayyorgarlik, raqamli vositalar.

Аннотация. В статье анализируется процесс формирования методической компетентности будущих учителей начальной школы, её содержание и эффективные подходы. Приводятся основные компоненты методической подготовки, проектирования урока, использования педагогических технологий и развития навыков управления образовательным процессом. Также выделяются интегративный подход и современные цифровые инструменты как важные факторы формирования методической компетентности.

Ключевые слова: методическая компетентность, начальное образование, подготовка учителей, педагогические технологии, интегративный подход, методическая подготовка, цифровые инструменты.

Annotation. This article analyzes the process of forming methodological competence of future primary school teachers, its content and effective approaches. The main components of methodological preparation, lesson design, the use of pedagogical technologies and the development of skills in managing the educational process are given. Also, an integrative approach and modern digital tools are highlighted as important factors in the formation of methodological competence.

Keywords: methodological competence, primary education, teacher training, pedagogical technologies, integrative approach, methodological preparation, digital tools.

KIRISH. Mamalakatimizda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik kompetentligi doimiy o'zgarib borayotgan sharoitda ilg'or xorijiy tajribalarni o'rgangan holda, oliy ta'lim muassasasida ularning metodik kompetentligini rivojlantirish texnologiyasini, didaktik asoslarini ishlab chiqish, pedagogik shart-sharoitlari, mazmuni va tuzilmasi, takomillashtirish mezonlari va shakllanganlik darajalari, shakl, metod, vositalari, modeli, o'qitish sifatining samaradorligini oshirish, shuningdek, pedagogika oliy ta'lim muassasasida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida metodik kompetentlikni rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida talabalarni o'qitish jarayonida kutilayotgan natija umummadaniy, umumkasbiy va kasbiy kompetensiyalar orqali taqdim etilgan asosiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirishga qo'yilgan talablar ko'rinishida shakllantirilgan. Davlat ta'lim standartlarida bo'lajak o'qituvchining profilli (mutaxassislik) kompetensiyasi ham aniqlangan bo'lib, u o'qituvchining kasbiy kompetentligining muhim tashkil etuvchisi hisoblanadi. Hozirgi vaqtda u juda kam o'rganilgan muammolardan biridir. Ana shunday masalalardan biri bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida

kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga kompetentli yondoshuvni aniqlash va Davlat ta'lim standartlarining asosiy qoidalariga mos holda uning tuzilmaviy modelini ishlab chiqishdan iborat. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy kompetentligini aniqlash uchun ushbu tushunchani o'rganishga bag'ishlangan ba'zi bir tadqiqotlarga e'tiborni qaratamiz. Kasbiy kompetensiya pedagogik muammo sifatida o'rganilgan tadqiqotlarda asosan, o'qituvchining xususiyatlari tahlil qilingan.

V.I. Baydenko "kasbiy kompetentlik" tushunchasini quyidagicha tavsiflagan:

-o'z mutaxassisligi bo'yicha faoliyat yuritish uchun zarur bo'ladigan bilim, ko'nikma, malaka va qobiliyatlarga, kasbiy muammolarni qisman hal etishda bir vaqtda avtonomlik va egiluvchanlik xususiyatlariga ega bo'lish;

- kasbiy shaxslararo muhitda hamkasblar bilan hamkorlikni rivojlantirish;

- faoliyat mezonini (sifat o'lchovi), qo'llash sohasi, talab etiladigan bilimlarni o'z ichiga olgan standartlarni loyihalash tuzilmasi;

- ish beruvchi talablariga ko'ra kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirish imkonini beruvchi qobiliyatlardan samarali foydalanish;

- insonga hozirgi zamon mehnat muhitida ish faoliyatini muvaffaqiyatli bajarish imkonini beruvchi bilimlar, xususiyatlar va ko'nikmalarning integrallashgan birlashuvi[2, 72].

Yuqorida keltirilganlarni umumlashtirgan holda V.I.Baydenko kasbiy kompetentlikni faoliyat talablariga mos ravishda harakat qilishga, masala va muammolarni mustaqil hal etishga, shu bilan birga o'z faoliyati natijalari, ya'ni mos ko'nikmalar, texnik usullarni baholay olishga tayyorligi va qobiliyati sifatida tushunadi.

O.V. Xovovning fikriga ko'ra, kasbiy kompetentlik - bu nafaqat malaka, ya'ni faoliyat tajribasi, ko'nikma va bilimlar sifatida kasbiy malaka haqidagi, balki kasbiy faoliyatda mustaqillikni ta'minlovchi ijtimoiy-kommunikativ va individual qobiliyatlar haqidagi tasavvurlardan iborat[5, 454-455].

Yu.G. Tatur va V.Ye. Medvedevlar bo'lajak mutaxassisning kompetentligini kasbiy va ijtimoiy sohada muvaffaqiyatli ijodiy faoliyat yuritish uchun o'z imkoniyatini (bilim, ko'nikma, tajriba, shaxsiy sifatlar va boshqalar) amaliyotda namoyon qilishga intilish va qobiliyat sifatida, kompetensiyani esa, bo'lajak mutaxassisning ma'lum sohada muvaffaqiyatli faoliyat yurita olish uchun o'zining butun imkoniyatlari (bilim, malaka, tajriba va shaxsiy sifatlar) ni qo'llash va uning natijasiga ongli ravishda mas'uliyatini anglashga tayyoriigi sifatida ta'riflagan.

G.A. Larionovanning fikriga ko'ra, tayyorlik tuzilmasiga amaliy bilimlar majmuasi va shaxsning faoliyatga kirishini ta'minlovchi xususiyatlari kiradi. Mehnatga tayyorgarlik esa ikkita, ya'ni operatsional (bilim va ko'nikmalar) va shaxsiy (ko'rsatma, mehnatga yo'naltirilganlik, kasbiy motiv xususiyatlari, odat va munosabatlar tizimi, emotsional va irodaviy funksiyalar, shaxsning kasbiy ahamiyatli sifatleri) komponentlardan iborat murakkab tizim hisoblanadi [3, 171].

Mutaxassisning kompetensiyalarga ega, ya'ni faoliyatning qaysi usulini egallashi, nimalarni bajara olishi, nimalarga tayyorligini aniqlash - kompetentli yondoshuv deyiladi. Oliy ta'lim muassasasi bitimvchilarini tayyoriash sifatini boshqarishning konseptual muhim usullaridan biri - kasbiy ta'lim mazmunini modernizatsiyalashda kompetentli yondoshuvni amalga oshirishdir.

MUHOKAMAVANATIJALAR. Erkin va faol fikriash, ta'im-tartiya jarayonini modellash, ta'lim berish va tarbiyalashning yangi g'oya va texnologiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish qobiliyatlariga ega bo'lgan bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentlik darajasini oshirish muammosi zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda dolzarb hisoblanadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning asosiy sharoitlari quyidagilardan iborat:

1) tashkiliy-boshqaruvchanlilik (o'quv reja, o'quv jarayoni grafigi, dars jadvalini tuzish, kompetentlik darajasini aniqlash mezonini ishlab chiqish, ta'lim jarayonini moddiy-texnik ta'minlash);

2) o'quv-uslubiy (mashg'ulotlar mazmunini tanlash, turli kurslarning integrasiyasi, yetakchi g'oyalarni ajratish);

3) texnologik (nazorat-baholash, o'qitishning faol shakllarini tashkil etish, kompetentlikka kiruvchi bilimlar guruhlarini aniqlash, innovatsion texnologiyalarni qo'llash);

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligi tuzilmasi uning pedagogik ko'nikmalari orqali, ko'nikmalar (nazariy bilimlarga asoslangan va pedagogik masalalarni yechishga yo'naltirilgan bilimlar) esa, bosqichma-bosqich rivojlanuvchi harakatlar majmuasi orqali aniqlanadi.

XULOSA. Bugungi kunda "Ta'lim to'g'risidagi qonun"[1] talablarini amalga oshirish jarayonida yuqori malakali pedagog kadrlarni tayyorlash muhim muammo sifatida kun tartibiga qo'yilmoqda. Shunday ekan, ushbu talablardan kelib chiqqan holda bilimdon, mustaqil fikrlovchi, ijodiy izlanuvchi, yuqori malakali, madaniyatli, turli soha egalarini tayyorlash dolzarb muammolardan hisoblanadi. Qonunda e'tirof etilgan yangicha modeldagi shaxsni kamol toptirish, uning chuqur bilimlar sohibi bo'lib yetishishi, barkamolligini kafolatlovchi shart-sharoitlar orasida o'qituvchi kasbiy-metodik kompetentligini ta'lim va tarbiya jarayonlariga tatbiq etishda psixologiyaning o'z uslub va qoidalari yetarli bo'lmaganday. Shunga ko'ra yosh avlod ta'lim olish davrlaridagi rivojlanish tendensiyalaridan tortib, yangicha o'qitish texnologiyalarini ta'lim oluvchi tomonidan o'zlashtirilishi va undagi aqliy hamda intellektual qobiliyatlarga nechog'lik ta'sir ko'rsatayotganligini o'rganish hamda psixologiyadagi metodlarni didaktik metodlar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Buning uchun bo'lajak o'qituvchidan metodik kompetentlik, ayniqsa, turli xil sharoitlarda ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchi psixologiyasini to'g'ri baholay olish bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik kompetentlikning yuqori darajada bo'lishi talab qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi Qonuni, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son.
2. Байденко В.И. Выявление состава компетенций выпускников вузов как необходимый этап проектирования ГОСВПО нового поколения. - М. - 2006. - 72 с.
Academic Research in Educational Sciences VOLUME 3 | ISSUE 1 | 2022
ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF): 5.723 Directory Indexing of International Research Journals-CiteFactor: 0.89
DOI: 10.24412/2181-1385-2022-1-181-190
3. Ларионова Г. А. Компетенции в профессиональной подготовке студентов вузов: знания, действия, деятельность, самоопределение: монография. - Челябинск. -2004. - 171 с.
4. Махмудов А.Х. Таълим тизимида компетентлик асосида ёндашувнинг дидактик жиҳатлари // «Уқитувчиларнинг касбий маҳоратини оширишда инновация технологияларининг аҳамияти» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. - Тошкент. - 2012. 44-47 бетлар.
5. Ховов О.В. Компетентность профессиональная // Энциклопедия профессионального образования: В 3-х т. - М.:АПО. - 1998.-Т.1. -С.454- 455.
6. Karimova, M., & Tuychieva, R. (2019). THE PEDAGOGICAL BASICS OF TRAINING STUDENTS FOR PROFESSIONAL, MORAL AND EDUCATIONAL FUNCTION. Scientific Bulletin of Namangan State University, 7(10), 311-317.
7. Khaitboevich, B. B. (2020). Some features of protection of students from the threat of harmful information in the educational process. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 5(10), 69-72.
8. Maksudov, U. K. (2020). ISSUES OF NATIONAL VALUES AND SOCIAL ACTIVITY OF STUDENTS IN THE DEVELOPMENT OF POSITIVE PSYCHOLOGY. In Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества (pp. 394-396).
9. Qizi, M. K. I. (2020). A system for training future teachers in tourism through museum pedagogy. Проблемы современной науки и образования, (3 (148)).
10. SAIDKULOVICH, S. B., & UGLI, T. J. U. The Social Pedagogical Necessity of Developing Students' Aesthetic Culture in the Process of Globalization. International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology, 5(1), 75-77.

SUN'IY INTELLEKT LOYIHALARIDA PYTHON DASTURLASH TILINING AFZALLIKLARI

Qudratova Adolat Tursunovna

Sergeli tuman ixtisoslashtirilgan maktab o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) loyihalarida keng qo'llanilayotgan Python dasturlash tilining asosiy afzalliklari tahlil qilinadi. Maqolada Python'ning o'ziga xos soddaligi, kuchli kutubxonalar (TensorFlow, Keras, Scikit-learn, NumPy, va boshqalar), jamoaviy qo'llab-quvvatlash darajasi va o'rganishga qulayligi kabi jihatlar yoritilgan. Shuningdek, Python'ning sun'iy intellekt sohasidagi real amaliy loyihalardagi muvaffaqiyati misollar bilan ko'rsatib beriladi. Python tilining ilmiy doiralar va ta'lim tizimidagi o'rni, hamda dasturchilar jamoasi tomonidan ko'rsatilayotgan keng yordam va ochiq manbalar (open-source) mavjudligi ham uning afzalliklari qatorida keltirilgan. Maqolada Python tilining SI sohasidagi asosiy tanlovga aylanishi sabablari tahlil qilinadi. Ushbu maqola sun'iy intellekt sohasiga endigina kirib kelayotgan o'quvchilar, talabalar va dasturchilar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, Python dasturlash tili, mashinaviy o'qitish, chuqur o'rganish, TensorFlow, Keras, Scikit-learn, NumPy, open-source, dasturchilar hamjamiyati, ilmiy tadqiqot, ta'lim tizimi, dasturlash soddaligi, avtomatlashtirish, neyron tarmoqlar, algoritmlar, vizualizatsiya, kutubxonalar, tez prototiplash, platformalararo moslik.

ПРЕИМУЩЕСТВА ЯЗЫКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON В ПРОЕКТАХ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация: В данной статье анализируются основные преимущества языка программирования Python, широко применяемого в проектах, связанных с искусственным интеллектом (ИИ). В статье рассматриваются такие особенности Python, как простота синтаксиса, наличие мощных библиотек (таких как TensorFlow, Keras, Scikit-learn, NumPy и другие), высокий уровень поддержки сообществом и удобство изучения. Также приводятся примеры успешного применения Python в реальных ИИ-проектах. Особое внимание уделяется роли Python в научной среде и системе образования, а также широкому спектру поддержки со стороны сообщества разработчиков и наличию открытых ресурсов (open-source), что также рассматривается как одно из его значительных преимуществ. В статье анализируются причины, по которым Python становится основным выбором в сфере ИИ. Данный материал служит важной теоретической основой для студентов, начинающих программистов и исследователей, только начинающих осваивать область искусственного интеллекта.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, язык программирования Python, машинное обучение, глубокое обучение, TensorFlow, Keras, Scikit-learn, NumPy, открытый исходный код, сообщество разработчиков, научные исследования, система образования, простота кода, автоматизация, нейронные сети, алгоритмы, визуализация, библиотеки, быстрое прототипирование, кроссплатформенность.

ADVANTAGES OF THE PYTHON PROGRAMMING LANGUAGE IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE PROJECTS

Annotation: This article analyzes the main advantages of the Python programming language, which is widely used in artificial intelligence (AI) projects. It highlights Python's unique simplicity, powerful libraries (such as TensorFlow, Keras, Scikit-learn, NumPy, and others), strong community support, and ease of learning. The article also presents examples of successful real-world AI

projects developed using Python. In addition, it discusses Python's role in academic research and the education system, as well as the extensive support from the developer community and the availability of open-source resources, which further enhance its appeal. The reasons behind Python becoming the primary choice in the field of AI are thoroughly examined. This article serves as an important theoretical foundation for students, beginners, and aspiring developers entering the world of artificial intelligence.

Keywords: Artificial Intelligence, Python programming language, machine learning, deep learning, TensorFlow, Keras, Scikit-learn, NumPy, open-source, developer community, scientific research, education system, code simplicity, automation, neural networks, algorithms, visualization, libraries, rapid prototyping, cross-platform compatibility.

Kirish. Hozirgi davr texnologik inqilob asri sifatida tavsiflanmoqda. Har bir sohada raqamlashtirish, avtomatlashtirish va sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining kirib kelishi insoniyat hayotini tubdan o'zgartirmoqda. Tibbiyotdan tortib moliya, ta'lim, transport, sanoat va hatto kundalik hayotgacha – deyarli barcha jabhalarda SI ilg'or yechimlar taklif qilmoqda.[8] Bunday murakkab tizimlarni yaratishda esa dasturlash tillarining o'rni beqiyosdir. Ayniqsa, Python tili SI sohasida asosiy vositalardan biri sifatida ajralib turmoqda. Python o'zining oddiy sintaksisi, o'rganishdagi qulayligi va kuchli kutubxonalari bilan ko'plab dasturchilar va tadqiqotchilar uchun asosiy tanlovga aylangan. U orqali murakkab matematik modellar, neyron tarmoqlar, tasvirni qayta ishlash, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va boshqa ko'plab yo'nalishlarda samarali dasturlar yaratilmoqda. Shu bilan birga, Python nafaqat tajribali mutaxassislar, balki sohani endi o'rganayotgan talabalar, yosh dasturchilar uchun ham ayni muddao bo'lib xizmat qilmoqda[1]. Ushbu maqolada aynan Python dasturlash tilining sun'iy intellekt loyihalaridagi o'rni, uning asosiy afzalliklari, real loyihalardagi muvaffaqiyatli qo'llanilishi va uni boshqa dasturlash tillaridan ajratib turuvchi jihatlar tahlil qilinadi. Shuningdek, ilmiy va amaliy doiradagi muhim misollar orqali Python'ning sun'iy intellekt olamidagi salohiyati yoritib beriladi. Sun'iy intellekt qandaydir dasturlash tilida yaratilgan, inson kabi aql-idrokka ega dastur hisoblanadi. Dastur yaratish uchun muayyan bir dasturlash tilidan foydalaniladi. Bugungi kunda ko'plab zamonaviy dasturlash tillari mavjud va ular turli yo'nalishlarda muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Dasturchilar tomonidan eng ko'p foydalanilayotgan tillarga Kotlin, C++, Java, C#, Go, JavaScript, TypeScript, Swift, PHP, Ruby va Pythonni misol keltirishimiz mumkin. Sanab o'tilgan dasturlash tillarining bir-biridan kamchilik va ustunlik tomonlari mavjud. Ular ko'proq muayyan bir sohani rivojlantirishga yo'naltirilgan desak, xato qilmaymiz. Sun'iy intellektni rivojlantirish uchun eng yaxshi dasturlash tilini aniqlash bo'yicha ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Python dasturlash tili sun'iy intellektni rivojlantirish uchun eng ma'qul dasturlash tili sifatida e'tirof etilgan.[2]

Tadqiqot metodologiyasi

Sun'iy intellekt texnologiyalarida Pythonning keng qo'llanilishiga ikkita asosiy sabab bor: • sintaksisining osonligi va dastur kodining kam yozilishi; • sun'iy intellekt loyihalari uchun ichki kutubxonalarning mavjudligi. Python dasturlash tilida boshqa dasturlash tillarida bo'lgan ko'plab qo'shimcha sintaksis belgilaridan voz kechilgan. Shu bilan birga, amaliy masalalar yechimi Pythonda to'g'ridan to'g'ri amalga oshiriladi. Bu esa yozilishi kerak bo'lgan kodlarning qisqarishiga va dasturning tezroq ishlashiga olib keladi. Bunday holat esa sun'iy tafakkurga ega dasturlarni yaratishda muhim omil sanaladi.

Sun'iy intellektning xususiyatlari bilan tanishish orqali uning keng imkoniyatlari haqida tasavvurga ega bo'ldingiz. Bu imkoniyatlarni

amalga oshirish uchun Python dasturlash tili ko'plab qo'shimcha kutubxonalarni taqdim etgan. Pythonda sun'iy intellektni qo'llabquvvatlovchi kutubxonalarga NumPy, SciPy, Matplotlib, NLTK, SimpleAI, Neurolab, PyBrain, OpenSV, PyTorch, spaCy, Keras va boshqalarni misol keltirishimiz mumkin. Kutubxonalar va ularning imkoniyatlari NumPy massivlar bilan ishlovchi Python kutubxonasi hisoblanadi. U Pythoning odatiy massivlar bilan ishlash funksiyasidan bir necha o'n barobar tez ishlashi bilan ahamiyatlidir. Shuningdek, NumPy murakkab matematik funksiyalar va raqamli ma'lumotlarning ikkilik kodlari bilan ishlash imkoniyatiga ham ega. Bu esa sun'iy intellektning ish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. SciPy ilmiy va texnik hisoblashlar uchun ishlatiladigan ochiq manbali Python kutubxonasi hisoblanadi.[3].

SciPy kutubxona murakkab matematik funksiyalar (matematik optimallashtirish, chiziqli algebra, integratsiya, interpolyatsiya), raqamli (rasmi yoki sonli) ma'lumotlar hamda fan va muhandislikda keng tarqalgan boshqa vazifalarni bajarish uchun mo'ljallangan.

Matplotlib matematik sonli ma'lumotlarning 2D va 3D o'lchamdagi tasvirlarini hosil qilish imkonini beruvchi Python kutubxonasi hisoblanadi. Matplotlib ko'proq diagramma, gistagramma va chiziqli jadvallar ko'rinishidagi grafik ma'lumotlarni yaratishda qo'llaniladi.

NLTK (Natural Language Toolkit) Pythondagi mashhur kutubxonalardan biri bo'lib, u tabiiy tilni qayta ishlash imkoniyatini taqdim etadi. Yaratilayotgan dasturning inson tilini tushuna olish xususiyati shu kutubxona yordamida amalga oshirilishi mumkin.[4].

Neurolab sodda va kuchli neyron tarmoqlar yaratish va ularni tahrirlash imkoniyatiga ega Python kutubxonasi sanaladi. Kutubxona murakkab neyron tarmoq dasturlari (poyezd algoritmlari, moslashuvchan tarmoq konfiguratsiyalari, o'rganish algoritmlari)ni yaratishda boshqa Python kutubxonalari bilan o'zaro aloqaga ega. PyBrain sun'iy intellektning mashinani o'qitish tarmog'ini rivojlantiruvchi Python kutubxonasi hisoblanadi.

PyBrain algoritmlarni sinashi yoki bir nechta algoritmni bir-biriga qiyoslashorqali muqobil variantni tanlashi mumkin. Shuningdek, u algoritmlarni o'z imkoniyati darajasida optimallashtirish qobiliyatiga ham ega.

Ushbu tadqiqotning metodologiyasi sifatida taqqoslov tahlil, ilmiy adabiyotlarni o'rganish, hamda real loyihalar asosida amaliy misollarni tahlil qilish usullari qo'llanildi. Avvalo, Python dasturlash tilining sun'iy intellekt yo'nalishida qo'llanish holatlari yuzasidan ilmiy maqolalar, texnik bloglar, ochiq manbalar va rasmiy hujjatlar (documentation) o'rganildi. Shuningdek,

Python tili yordamida yaratilgan sun'iy intellekt tizimlari (masalan, TensorFlow, Keras, PyTorch asosida yaratilgan loyihalar)ning strukturasi, funksional imkoniyatlari va natijalari tahlil qilindi. Python tili boshqa mashhur dasturlash tillari (masalan, Java, C++, R) bilan funktsional, sintaktik va texnik samaradorlik nuqtai nazaridan solishtirildi. Bundan tashqari, onlayn kurslar, ta'lim platformalari (Coursera, edX, Kaggle) va forumlar (Stack Overflow, GitHub, Reddit) orqali Python tilining jamoaviy qo'llab-quvvatlanish darajasi ham baholandi. Amaliy tahlillar uchun ayrim kod namunalaridan, vizualizatsiya va mashinaviy o'rganish kutubxonalaridan foydalanildi. Mazkur metodologik yondashuvlar asosida Python dasturlash tilining sun'iy intellekt loyihalarida qanday afzalliklarga ega ekani, uni o'rganish va qo'llashdagi qulayliklari va real sohalaridagi tatbiqlari chuqur o'rganildi.[5].

Tahlil va natijalar. O'tkazilgan tahlillar natijasida Python dasturlash tili sun'iy intellekt (SI)

loyihalari uchun eng maqbul va samarali vositalardan biri ekani tasdiqlandi. Quyidagi muhim jihatlari asosiy e'tiborga olindi:

Sintaksisning soddaligi

Python tili boshqa dasturlash tillariga nisbatan ancha sodda va o'qilishi oson bo'lgan sintaksisga ega. Bu esa, ayniqsa, sohani endi o'rganayotgan talabalar va yosh dasturchilar uchun qulay muhit yaratadi. Kutilgan natija: SI algoritmlarini tezroq va kam xatolik bilan yozish imkoniyati.

Keng kutubxonalar ekotizimi

Python tilida ishlab chiqilgan TensorFlow, Keras, Scikit-learn, NumPy, Pandas, va Matplotlib kabi kutubxonalar mashinaviy o'qitish, chuqur o'rganish va ma'lumotlar tahlili jarayonlarini sezilarli darajada soddalashtiradi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, ushbu kutubxonalar nafaqat qulay, balki jadal rivojlanayotgan va doimiy yangilanib turadigan vositalardir.

Jamiyat va ochiq manbali qo'llab-quvvatlash

Python hamjamiyati juda faol va keng. Bu, ayniqsa, muammo yuzaga kelganda tez yechim topishga yordam beradi. Stack Overflow va GitHub'dagi loyihalar soni Python'ning SI sohasidagi mashhurligini isbotlaydi. Kutilgan natija: hamkorlikda ishlash va tajriba almashish uchun keng imkoniyat.

Platformalararo moslik

Python kodlari turli operatsion tizimlarda — Windows, Linux, MacOS — muammosiz ishlaydi. Bu esa yaratilgan SI modelining har xil tizimlarda testdan o'tkazilishini osonlashtiradi.

Tezkor prototiplash imkoniyati

Python orqali dastlabki modellarni juda tez yaratish mumkin. Tahlilga ko'ra, boshqa tillarga nisbatan Python'da bir xil funksional tizimlarni ko'proq qisqa va tez yozish mumkin.

Real amaliy loyihalardagi muvaffaqiyatlar

Google, Facebook, IBM, Amazon kabi yirik texnologik kompaniyalar o'zlarining SI tizimlarini yaratishda Python'dan keng foydalanadi. Bu esa uning ishonchliligi va samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi.[6].

Xulosa:

O'tkazilgan tadqiqot va tahlillar asosida shuni aytish mumkinki, Python dasturlash tili sun'iy intellekt sohasida eng maqbul va samarali vosita hisoblanadi. Uning sintaksisining soddaligi, kuchli va boy kutubxonalari, jamoaviy qo'llab-quvvatlov darajasi, ochiq manbalar bilan ishlash qulayligi hamda tezkor prototiplash imkoniyati uni boshqa tillardan ajratib turuvchi muhim omillardandir. Python tili orqali real hayotdagi murakkab sun'iy intellekt tizimlari muvaffaqiyatli yaratilmoqda. Ayniqsa, machine learning, deep learning, ma'lumotlar tahlili, tasvirni qayta ishlash, va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) kabi yo'nalishlarda Python o'zini eng ishonchli texnologik vosita sifatida ko'rsatdi. Shuningdek, Python'ning o'rganishga qulayligi uni talabalar, o'quvchilar va yangi boshlovchilar uchun ham ideal tanlovga aylantiradi. Shu sababli, sun'iy intellekt sohasida izlanayotgan har bir dasturchi uchun Python dasturlash tilini chuqur o'rganish — bu muvaffaqiyat sari muhim qadam hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Géron, A. (2019). Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras, and TensorFlow. O'Reilly Media.
- Chollet, F. (2021). Deep Learning with Python. Manning Publications.
- VanderPlas, J. (2016). Python Data Science Handbook. O'Reilly Media.
- Russell, S., & Norvig, P. (2016). Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson Education.
- Jo'rayev, A. (2022). Sun'iy intellekt asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
- Karimov, M. (2020). Axborot texnologiyalari va sun'iy intellekt. Samarqand: Registon nashriyoti.
- Abdurahmonova, Z. (2021). Sun'iy intellekt texnologiyalari va ularning qo'llanilishi. Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, o'quv qo'llanma.
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori: "Sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish konsepsiyasi" (2021-yil, 26-oktabr, PQ-5184-son).
- <https://ziyonet.uz> – Ta'lim va ilm-fan bo'yicha elektron resurslar portal
- <https://www.python.org> – Python dasturlash tilining rasmiy sayti

KICHIK YOSHDAGI O'QUVCHILARDA OLAMNING TABIIY-ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Qosimova Gavhar Islomovna

*Turon universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti,
p.f.f.d (PhD)*

Amanova Nodira Qahharovna

Turon universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining oluvchilarda nazariy tafakkur shakllanish yo'li, ruhiy jarayonlar rivojining qanday xususiyatlari xos ekanini va ular tabiatni bilish va idrok etish paytida qay tariqa namoyon bo'lishi haqida ma'lumot berilgan. Shu bilan birga kichik maktab yoshida bilim olish bilan bog'liq jarayonlarning idrok etish, diqqat, xotira, xayolot, tafakkur va nutq singari asosiy tavsiflari mustahkamlanishi va rivojlanishi haqida batavsil yoritib berilgan.

Tayanch so'zlar: atrofolam, idrok, tasavvur, ideal, ishonch, e'tiqod, tabiiy-ilmiy bilim, hayolot, xotira, tafakkur.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЕСТЕСТВЕННО- НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ У СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ

Касимова Гавхар Исламовна

*Доцент кафедры педагогики и психологии Университета «Туран»,
кандидат педагогических наук*

Аманова Нодира Каххаровна

Магистратура Университета «Туран»

Аннотация: В статье представлена информация учащихся начальных классов о пути формирования теоретического мышления у реципиентов, о том, какие особенности развития психических процессов характерны и как они проявляются при познании и восприятии природы. При этом подробно освещается закрепление и развитие в младшем школьном возрасте основных характеристик процессов, связанных с получением знаний, таких как восприятие, внимание, память, воображение, мышление и речь.

Ключевые слова: среда, восприятие, воображение, идеал, доверие, убеждение, наука, воображение, память, мышление.

FEATURES OF FORMATION OF NATURAL-SCIENTIFIC WORLDVIEW IN YOUNG STUDENTS

Kasimova Gavhar Islamovna

Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Turan University, PhD

Amanova Nodira Kahharovna

Master's student, Turan University

Abstract: The article presents information from primary school students about the way of forming theoretical thinking in recipients, about what features of the development of mental processes are characteristic and how they manifest themselves in the cognition and perception of nature. At the same time, the consolidation and development in primary school age of the main characteristics of the processes associated with the acquisition of knowledge, such as perception, attention, memory, imagination, thinking and speech, are covered in detail.

Keywords: environment, perception, imagination, ideal, trust, conviction, science, imagination, memory, thinking.

Kirish. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiiy ilmga asoslangan tafakkurni o'stirishda tabiatning obyektlari va hodisalarini o'rganish jarayonida shaxsning mo'ljallarini ham e'tiborga olish zarur. Tafakkurni faqatgina fikrlash amallari va operatsiyalari sirasiga kiritib bo'lmaydi, u insonning voqelikni o'zlashtirishi va uni o'zgartirish shakllaridan biri sifatida ifodalanadi. Tafakkur o'z o'zicha fikrlamaydi, bola esa uning motivlar, irodasi, qobiliyatlari, nutq, xayol, kuzatuvchilik, mustaqillik rivoji bilan, refleksiya darajasi bilan fikrlaydi. Psixologik-pedagogik yo'nalishdagi tadqiqot ishlari tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, shaxsning kamol topishi va mustaqil rivojlanishi bola o'qishning subyekti, o'qituvchi bilan birgalikdagi ijodiy faoliyat subyekti bo'lgan taqdirdagina maqbul tarzda sodir bo'ladi.

Agar tahsil oluvchilarda nazariy tafakkur shakllanishi yo'lini umumiy ko'rinishda tasavvur etsak, u holda quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. O'quv predmetini egallab, maktab o'quvchilari o'qituvchi bilan birga o'quv materialini tahlil qiladi, undagi umumiy munosabatni ajratib ko'rsata oladi va uni allaqanday belgili shaklda qayd etadi. Boshqacha so'z bilan aytganda, umumiy va abstrakt ko'rinishdagi bilimlarni o'zlashtirish ancha xos va konkret bilimlar bilan tanishuvga yo'l ochadi – aniq bilimlar bu vaqtda birinchisidan o'zagidan olingan kabi ajratib olinishi kerak.

2. Boshqa abstraksiyalarni chiqarish va birlashtirish vositasi sifatida boshlang'ich abstraksiya va umumlashmadan foydalanish bu xatti-harakatlar, amallarni tushunchaga, o'quv predmetining "hujayrasiga" aylantiradi. Aks holda, o'quv materialini o'zlashtirish abstraktdan konkretga yuksalish yo'li bilan sodir bo'ladi.

3. Nazariy umumlashmalarning shakllanishi bevosita o'quv vazifalari tizimi, ularni yechishning umumiy usulini egallash orqali ro'y beradi.

4. O'quv vazifasini yechish quyidagilarni ko'zda tutadi: o'rganilayotgan obyektning yalpi munosabatini yuzaga chiqarish maqsadida vazifaning shartlarini o'zgartirish; olingan munosabatni modellashtirish, uning xossalarini o'rganish uchun isloh qilish; umumiy usul bilan yechiladigan vazifalar tizimini qurish; ilgarigi xatti-harakatlarni bajarishni nazorat qilish va umumiy usulni o'zlashtirishni mazkur vazifani yechishning natijasi o'laroq baholash.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tabiatni o'rganish chog'ida tahsil oluvchilarda real voqelik haqidagi fikriy modellar avval boshda obrazli tavsif kasb etadi va sezgi sohasiga tayanadi. Mazkur model – obrazlar modellarning moddiy belgilari tuzilishi haqida oldindan ogohlantiradi, ya'ni ayri olingan munosabatni modellashtirishdan o'zib ketadi. Mazkur vaziyatda ko'rgazmali modellar ichki amallarning doimiy va zarur tayanchi sanaladi, ular sezuvchan, emotsional tavsifga ega, tahsil oluvchilarning tabiat obyektlari va hodisalari tarkibini idrok etishni aks ettiradi.

Aytilganlardan shunday xulosa qilish mumkinki, agar tabiiy ilmga asoslangan tafakkurni nazariy tafakkur o'laroq rivojlantirish jarayonini boshlang'ich maktabdan boshlasak, bu jarayon o'rta maktabda ancha samarali bo'ladi. Bundan tashqari, tabiiy ilmga asoslangan tafakkurni rivojlantirishda nazariy va empirik tafakkurni boshlang'ich sinf o'quvchilarining atrof olam haqidagi bilimini mustaqil, o'zaro bog'liq usullari deya ko'rish zarur. Boshlang'ich maktabdayoq tabiiy ilmga asoslangan tafakkurning ham obrazli, ham mantiqiy tarkibiy qismlari shakllanganligining yuqori darajasiga erishish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Boshlang'ich maktabda tabiiy ilmga asoslanib tafakkur qilish atrof olamni o'rganish jarayonida fanlararo sintezga asoslangan integrativ tafakkur singari rivojlanishi ham kerak. Tabiiyki, kichik yoshli o'quvchilar real voqelik qonuniyatlarini va turli o'quv predmetlarida ularning aks etishi usullarini birdaniga tushunaolmasligi mumkin, ammo maktabgacha va maktab yoshida ularning shaxsiy tajribasi bosqichma bosqich maqsadli tizimlashtirilsa va integratsiya qilinsa, ularni o'rab atrof olam haqidagi bilimlari muayyan tizimi va uni o'rganish usullari tizimi o'zlashtirib boriladi. Shunga ko'ra, bolaning tuyg'uli tajribasini jiddiy assimilyatsiya qilish, uni tabiat qonuniyatlari asosida shakllantirish vazifasi turadi. Bundan

ko'zlangan maqsad boshlang'ich ilmiy abstraksiyani o'rganish paytida tahsil oluvchilarning subyektli tasavvurlari bilan ziddiyatlar bo'lmasligi kerak. Ham ekologik, ham ma'no yasovchi g'oyalar, tabiat qonuniyatlari, tabiat haqidagi asosiy tushunchalar atrof olam va tabiatshunoslik borasidagi bilimlarning o'ziga xos integratori bo'lib xizmat qilishi kerak. Insonning butun ijodiy faoliyati fikrlashning noan'anaviy tarzini, muammoni noodatiy ko'rish yo'rig'ini, fikr-xayoli mulohaza yuritishning birlamchi tarzidan chetga chiqishini taqozo etadi. "Ijodiy tafakkur qilish prinsipial jihatdan yangi bilimni ochish, shaxsiy original g'oyalarni generatsiyalash bilan bog'liq, aksincha begonalarning fikrlarini baholash bilan emas".

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Boshlang'ich sinflar o'quvchisining ijodkorligi – "ular tomonidan original mahsulot, buyumning yaratilishi (shuningdek, masalani yechish, insho yozish va hokazo), bular ustida ishlash jarayonida o'zlashtirilgan bilimlar, ko'nikma va malakalar mustaqil qo'llanadi, shu jumladan, ularni ko'chirish, ma'lum faoliyat usullarini kombinatsiyalash yoki masalani yechishga yangi yondashuvni yaratish amalga oshiriladi".

Fikrlash aktining eng muhim o'ziga xosligi shundan iboratki, "tafakkur qilish jarayonida ochilajak yangilik jarayonning boshlang'ich bosqichlariga nisbatan shunday sanaladi". Yangilik darajasidan kelib chiqib mahsulotni produktiv va reproduktivga bo'lishadi. Ma'lumki, G'arb psixologiyasida reproduktiv fikrlash jarayoni produktiv fikrlash tarziga zid qo'yiladi.

Tabiiyki, atrof olamni bilish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilari fan sohasida ochilgan qonuniyatlarni o'rganadi, biroq ular ijodiy fikrlashni o'stirishning maxsus pedagogik shart-sharoitlarini yaratish chog'ida o'quv material va o'z tajribasiga tayanib subyektiv kashfiyotlarga qo'l urmaydi. Bundan tashqari, bolaning fikrlash faoliyati faqat maqsadga muvofiqlik mavjud ekaniga daxldor emas, u ayniqsa turli o'quv fanlari vositasida tabiatni aks ettirish chog'ida erkin ijodiy maqsad qo'yishga tayanadi. Boshqa so'z bilan aytganda, rivojlanish istiqbolidagi faoliyat o'laroq ijodiy fikrlash tushunchasi har doim ham qo'yilgan maqsadga yetish, dasturlar va normalarni ro'yobga chiqarish borasida individning faolligi bilan cheklanmasligi kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiiy ilmga asoslangan fikrlash tarzi o'sishi jarayonida uning mazmuniy komponenti sifatida tabiat haqidagi tushunchalar maydonga chiqadi. Atrof olamning tabiiy-ilmiy manzarasini aks ettiruvchi tushunchalar tabiat qonuniyatlarini ijtimoiy ilmiy bilish jarayonida ayro olingan va tabiiy siklli maktab kurslari mazmuni negizi sanalgan alohida fanlarda bilimning shakllaridan biri sifatida insoniyat tomonidan qayd etilgan. Faoliyat tamoyiliga muvofiq ravishda bilim faoliyatdan tashqarida mavjud bo'lishi mumkin emas va bilim uning tarkibiga kiradi, demak, "tushuncha ham borliqning aksi, ham fikrlash amalining vositasi sanaladi", aqliy xatti-harakatlar esa uning operatsion komponentlari hisoblanadi. Atrof olam haqidagi bilimlar muayyan fikrlash operatsiyalarini ro'yobga chiqarish jarayonidagina o'zlashtirilishi mumkin, fikrlash operatsiyalari shakllanishi esa muayyan mazmundor material, ya'ni tabiat haqidagi o'quv material asosida amalga oshadi. Atrof olam borasidagi tushunchalarni ham tabiat ilmiga asoslangan fikrlash va aqliy xatti-harakatlarning mazmuniy komponenti, ham operatsion komponent sifatida ajratib ko'rsatish boshlang'ich sinf o'quvchilarining tushunchaviy fikrlashi borasida so'z ochishga imkon beradi.

Tushunchaviy fikrlash atrof olam haqidagi bilimlarni o'zlashtirishni va muayyan tizimda uni bilishning usullarini egallashni nazarda tutuvchi tizimli fikrlash asosini o'zida ifoda etadi. Shu bilan birga qayd etish lozim, agar tabiat to'g'risidagi bilimlar tizimini o'zlashtirishning umumiy yo'li umumiydan xosga tomon borishi kerak bo'lsa, u holda aniq tushunchalarni o'zlashtirish jarayonida umumiy va xosning nisbati ularning mazmuniy komponentiga bog'liq bo'lishi kerak. Bola fikrining abstraktdan konkretga tomon yuksalishi tabiat haqida boshlang'ich sinf o'quvchisining atrof olamning tabiiy ilmiy manzarasi borasidagi bilimlariga qo'shilgan har qanday tushunchani o'rganish chog'ida ham hozir bo'lishi kerak. Fikrlash tarzini o'stirishda operatsion komponent – aqliy xatti-harakatlar bolaning faoliyatida namoyon bo'luvchi psixik tasavvur mavjud bo'lagining asosiy usullarini aks ettiradi. Inson tafakkurini yuzaga chiqaruvchi omil u

o'zaro aloqa qiladigan obyektidir. Ushbu o'zaro muloqot – tafakkurdagi, bilishdagi eng asosiysi. Biroq obyekt tafakkurni bevosita emas, balki fikrlash faoliyatining ichki qonunlari: tahlil, sintez, abstraksiya va umumlashtirish orqali aniqlab beradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Shunday qilib, tabiatni idrok etish va o'rganish paytida boshlang'ich sinf o'quvchilarida yosh va individual shaxsiy xususiyatlarni hisobga olgan holda tabiiy ilmlarga asoslangan fikrlash tarzi rivojlana oladi. Fikrlashning bu turi boshqalari bilan bir qatorda bilishning muayyan sohalarini – tabiatni o'rganishda rivojlanadi va ham nazariy va empirik tafakkurning birligi, ham integratsiyalangan, ijodiy, tushunchaviy tafakkur o'laroq ta'rif etiladi. Fikr-mulohazalarning mantiqiyliigi va mustaqilligi, atrof olamning asosiy o'zaro aloqalarini va tabiat haqidagi bilimlar boshlang'ich tizimini tushunish, tabiatga va o'z o'ziga nisbatan emotsional-qadrlash munosabatini ifoda etish, tabiatni ijodiy faoliyatning turfa vositalari yordamida tasvirlash boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiiy ilmlarga asoslangan fikrlash tarzi rivojining asosiy ko'rsatkichlari sanaladi.

Kuzatish chog'ida tabiatni "o'ychan" idrok qilish, modellashtirish, ilmiy tushunchalarga asoslangan subyekt tajribasiga tuzatish kiritish shunaqangi tafakkur rivojining asosiy vositalari sanaladi. Ulardan boshlang'ich sinf o'quvchilarining atrof olamni bilishi sensorli qobiliyatlarini maksimal darajada rivojlantirish hamda modellashtirishning turli ko'rinishlarini bajarish qobiliyatini rivojlantirish uchun foydalanish mumkin. Ushbu qobiliyatlarning shakllantirilishi - atrof olamning tabiiy-ilmiy manzarasini boshlang'ich sinf o'quvchilarida shakllantirish uchun zarur. Bundan tashqari, "modellashtirishning ichki ideal formalari shakllanganligi darajasi" aqliy qobiliyatlarning rivojlangani darajasidan dalolat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati.

Е.Г. Новолодская "Методика преподавания предмета «Окружающий мир» в начальной школе" Учебно-методическое пособие 2016 г

Суровикина С.А. Теоретико-методологические основы развития естественнонаучного мышления учащихся в процессе обучения физике //диссертация ... доктора педагогических наук: 13.00.02, Челябинск, 2006.

Шодиев Р.Д., Мухаммадиева М.М. Изучение окружающего мира учащимися начальных классов на основе гуманистической концепции развития личности.//Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. №2-3.2015

Shodiyev R.D, Qosimova G.I. Tabiatshunoslik va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – Qarshi: Nasaf, 2021. – 130 b.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНТЕГРАТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ В МЕДИЦИНЕ: ГУМАНИТАРНЫЙ И ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Рахманова Эъзозхон Юлдашевна

Преподаватель кафедры социальных наук, педагогики и психологии Ташкентского государственного медицинского университета

Аннотация. В статье рассматриваются современные технологии совершенствования интегративных моделей обучения в медицинском образовании на примере преподавания истории медицины. Показано, что интегративный подход способствует формированию системного клинического мышления, развитию профессиональной идентичности и гуманистических ценностей будущего врача. Применение цифровых и проблемно-ориентированных технологий обучения, а также междисциплинарных проектов обеспечивает повышение эффективности образовательного процесса и актуализацию историко-медицинских знаний в контексте современной медицины.

Ключевые слова: медицинское образование, история медицины, интегративное обучение, образовательные технологии, междисциплинарность.

IMPROVING INTEGRATIVE EDUCATIONAL MODELS IN MEDICINE: HUMANITARIAN AND HISTORICAL ASPECTS

Abstract. This article examines modern technologies for improving integrative learning models in medical education using the teaching of the history of medicine as an example. It is shown that an integrative approach fosters systemic clinical thinking, professional identity, and humanistic values in future physicians. The use of digital and problem-based learning technologies, as well as interdisciplinary projects, enhances the effectiveness of the educational process and updates historical and medical knowledge in the context of modern medicine.

Keywords: medical education, history of medicine, integrative learning, educational technologies, interdisciplinarity.

Введение. Современное медицинское образование ориентировано не только на передачу знаний, но и на формирование комплексных профессиональных компетенций, включающих клиническое мышление, этические нормы и гуманистические ценности. В этой связи интегративные модели обучения приобретают ключевое значение. Они позволяют объединить дисциплины естественнонаучного, клинического и гуманитарного циклов в единую образовательную систему.

История медицины играет особую роль в данном процессе. Она формирует историческое и этическое мышление, помогает студентам осознать социальную природу медицинской профессии, проследить эволюцию научных идей и понять контекст формирования медицинских знаний. Интеграция историко-медицинского материала в клинические дисциплины способствует осмыслению закономерностей развития медицинской науки и повышает мотивацию к обучению.

Однако традиционные формы преподавания истории медицины — лекции и зачетные формы контроля — часто оказываются недостаточно эффективными. В последние годы особое внимание уделяется технологиям, направленным на совершенствование интегративных моделей обучения с использованием цифровых ресурсов, симуляционных практик и междисциплинарных образовательных проектов.

Методы

Исследование основано на анализе научно-педагогической литературы по вопросам

интегративного обучения в медицинском образовании, а также на обобщении опыта преподавания истории медицины в медицинских университетах различных стран и Узбекистана. Используются методы сравнительного анализа, педагогического моделирования и экспертной оценки эффективности интегративных технологий.

В ходе исследования рассматривались три основных направления совершенствования интегративных моделей:

1. Цифровизация образовательного процесса — использование мультимедийных платформ, онлайн-курсов, интерактивных карт и виртуальных музеев истории медицины.
2. Проблемно-ориентированное обучение (PBL) — включение исторических кейсов в изучение клинических дисциплин.
3. Междисциплинарная интеграция — совместное проведение семинаров и проектных работ преподавателями истории медицины и клинических кафедр.

Результаты

В результате внедрения интегративных моделей обучения по дисциплине «История медицины» были получены следующие результаты:

Повышение мотивации обучающихся. Использование цифровых ресурсов (виртуальные экскурсии по медицинским музеям, интерактивные временные линии) повышало интерес студентов к изучению исторических аспектов профессии.

Развитие клинического мышления. Исторические кейсы (например, анализ эпидемий, открытие антибиотиков, становление хирургии) позволяли студентам сопоставлять прошлое и современность, выявляя логику развития медицинской практики.

Формирование этико-гуманитарных компетенций. Обсуждение исторических примеров врачебного долга, медицинских ошибок и биоэтических проблем способствовало осознанию профессиональной ответственности врача.

Повышение междисциплинарной связности. Совместные занятия преподавателей истории медицины и клинических дисциплин позволили студентам видеть целостность медицинского знания.

Обсуждение

Интегративные модели обучения в медицинском образовании способствуют преодолению фрагментарности знаний и развитию системного подхода. История медицины, будучи гуманитарной дисциплиной, выполняет важную интеграционную функцию, соединяя естественнонаучные и этические компоненты профессиональной подготовки.

Современные технологии позволяют вывести преподавание истории медицины на новый уровень. Виртуальные музеи, мультимедийные лекции, интерактивные исторические симуляции создают возможности для индивидуализации обучения и повышения его вовлеченности. Проблемно-ориентированный подход обеспечивает перенос знаний из исторического контекста в клиническую практику, формируя аналитические навыки.

Тем не менее, для эффективного функционирования интегративной модели требуется методическая и организационная поддержка — разработка единых цифровых платформ, межкафедральных модулей и программ повышения квалификации преподавателей.

Заключение

Совершенствование интегративных моделей обучения в медицинском образовании на примере истории медицины позволяет объединить научные, клинические и гуманитарные аспекты профессиональной подготовки врача. Внедрение цифровых и проектно-ориентированных технологий повышает качество образовательного процесса, способствует формированию клинического и этического мышления, укрепляет связь между историей медицины и современными медицинскими практиками.

Дальнейшие исследования должны быть направлены на разработку инструментов оценки эффективности интегративных программ и создание междисциплинарных образовательных

платформ.

Список литературы

1. Shoyimova Sh.S. Oliy tibbiy ta'lim muassasalari pedagoglarining hayotiy qadriyatlarini pedagogik faoliyat mazmunini baholovchi muhim ijtimoiy-psixologik omil sifatida. Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti ilmiy axborotnomasi №8, 2024. - B. 121-126.
2. Shoyimova Sh.S. Oliy tibbiy ta'lim pedagoglari kasbiy kompetensiyasini takomillashtirishda elektron ta'lim tizimi afzalliklari. "Педиатрия" илмий-амалий журналы, 3-сон 2024 йил, ТошПТИ. - Б. 389-392.
3. Шойимова Ш.С. Роль личностных и психологических качеств в эффективности педагогической деятельности в вузе. "Та'lim va innovatsion tadqiqotlar" xalqaro ilmiy-metodik jurnali, 2024 №9, - Б. 389-392.
4. Shoyimova Sh.S. Psychological factors influencing the development of professional competence of a teacher. American Journal of Open University Education, Volume 1, №9 (Nov 2024), Pp. 168-172.
5. Shoyimova Sh.S. Strategies for Improving the Psychological Preparedness of Teachers in Higher Education Institutions. American Journal of Alternative Education / aprel 2025, Vol.4, pp. 167-170.
6. Хайтматова Г. А. Shifokorlarni tayyorlashda fanlararo yondashuv gumanitar va kasbiy sohalarining integratsiyasini ta'minlaydi //shokh library. – 2025. – Т. 1. – №. 10.
7. Хайтматова Г. А. Гуманитаризация медицинского образования в контексте компетентностного подхода. Journal of iqro. Volume18, issue 01, 2025. С. 971-976.
8. Raxmanova E.Yu. Encouraging influence in the management of innovation and pedagogical activities. Web of Teachers: Inderscience Research. Vol 3, T:4, p. 84-91.
9. Рахманова Э.Ю., Тулеметова Г.Т. Плюсы и минусы использования искусственного интеллекта. European Journal of Interdisciplinary Research and Development. 2025/7, Vol.41, С.10-12.
10. Raxmanova E.Yu. Nutq faoliyati va o'quv jarayonining shaxs rivojlanishiga ta'siri. Pedagogik tadqiqotlar jurnali. Oktyabr 2025, №1. B.42-49.
11. Рахманова Э.Ю. Дидактические возможности преподавания истории медицины. Ilm-fan yangiliklari konferensiyasi Vol.11, No 01, 2025. С.1760-1763.
12. Raxmanova E.Yu. Tibbiyot tarixini o'qitishning pedagogik kompetensiyalari. Pedagogical reforms and their solutions. Vol.12, No 02, 2025. B. 367-370.

MUHANDISLIK TA'LIM YO'NALISHI TALABALARINI O'QITISHNI RAQAMLASHTIRISHDA DASTURLASH TILI ORQALI BILIM VA KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Ruzimurodov Ixtiyor Nishonovich

Qarshi davlat texnika universiteti, "Oliy matematika" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamlashtirish jarayonining muhandislik ta'limiga ta'siri, xususan Python dasturlash tili orqali fanlarni chuqurroq o'zlashtirish imkoniyatlari tahlil etilgan. Muhandislik yo'nalishidagi fanlar ko'pincha murakkab hisoblashlar, simulyatsiyalar va modellashtirishni talab etadi. Python tili esa o'zining soddaligi, kuchli kutubxonalari va o'quvchilar uchun qulay muhit yaratishi orqali talabalarga analitik fikrlashni shakllantirish, amaliy topshiriqlarni mustaqil bajara olish va raqamli muhitda ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maqolada muhandislik fanlarini loyihalarga asoslangan o'qitish orqali Python yordamida integratsiyalash tajribalari, real kod namunasi va grafik vizualizatsiyalar keltirilgan. Python tilini o'quv jarayoniga joriy etish - zamonaviy ta'limda samaradorlikni oshirish va talabalarni raqamli sanoat talablariga mos holda tayyorlashda muhim vosita sifatida baholangan.

Kalit so'zlar: Raqamlashtirish, muhandislik ta'limi, dasturlash, Python, fanlarni modellashtirish, algoritmik fikrlash, o'quv loyihalari, raqamli kompetensiyalar, grafik vizualizatsiya, fanlarni bir-biriga integratsiya qilish, kompilyatsiya, axborotni qidirish, tanqidiy tahlil qilish va sintez qilish, vazifalarni hal qilishda tizimli yondashuvni qo'llay olish. Fikrlash madaniyatiga ega, axborotni umumlashtirish, tahlil qilish, idrok etish, maqsadlar qo'yish va unga erishish yo'llarini tanlay bilish.

DEVELOPING KNOWLEDGE AND SKILLS OF ENGINEERING STUDENTS THROUGH PROGRAMMING LANGUAGES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF EDUCATION

Ruzimurodov Ikhtiyor Nishanovich

Karshi State Technical University, Associate Professor, Department of "Higher Mathematics",

Abstract: This article analyzes the impact of digitalization on engineering education, with a particular focus on the opportunities for deeper understanding of disciplines through the use of the Python programming language. Engineering subjects typically involve complex calculations, simulations, and modeling. Due to its simplicity, powerful libraries, and user-friendly learning environment, Python helps students develop analytical thinking, independently complete practical tasks, and acquire competencies for working in a digital environment. The article presents examples of integrating engineering disciplines with Python within project-based learning frameworks, along with real code samples and graphical visualizations. The integration of Python into the educational process is considered an effective tool for improving the quality of modern education and preparing students to meet the demands of the digital industry.

Keywords: Digitalization, engineering education, programming, Python, subject modeling, algorithmic thinking, project-based learning, digital competencies, graphical visualization, subject integration, compilation, information retrieval, critical analysis and synthesis, systematic problem-solving approach, thinking culture, data generalization and analysis, perception, goal setting and path selection.

ФОРМИРОВАНИЕ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ИНЖЕНЕРНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ С ПОМОЩЬЮ ЯЗЫКОВ ПРОГРАММИРОВАНИЯ

Рузимуродов Ихтиёр Нишанович

Каршинский государственный технический университет, доцент кафедры «Высшая математика»

ikhtiyor31031976@gmail.com, тел.: (91)263-80-77.

Аннотация: В данной статье проанализировано влияние процесса цифровизации на инженерное образование, в частности, рассмотрены возможности более глубокого освоения дисциплин с использованием языка программирования Python. Инженерные дисциплины, как правило, требуют сложных вычислений, симуляций и моделирования. Язык Python, благодаря своей простоте, мощным библиотекам и удобной учебной среде, способствует формированию у студентов аналитического мышления, способности самостоятельно выполнять практические задания, а также развитию компетенций работы в цифровой среде. В статье представлены примеры интеграции инженерных дисциплин с Python на основе проектного обучения, приведены фрагменты реального кода и графическая визуализация. Внедрение языка Python в учебный процесс рассматривается как эффективный инструмент повышения качества современного образования и подготовки студентов в соответствии с требованиями цифровой промышленности.

Ключевые слова: Цифровизация, инженерное образование, программирование, Python, моделирование дисциплин, алгоритмическое мышление, учебные проекты, цифровые компетенции, графическая визуализация, интеграция дисциплин, компиляция, поиск информации, критический анализ и синтез, системный подход к решению задач, культура мышления, обобщение и анализ информации, восприятие, постановка целей и выбор путей их достижения.

Kirish: Raqamlashtirish - bu ta'lim jarayonini kompyuter texnologiyalari, sun'iy intellekt, ma'lumotlar tahlili, bulutli platformalar va dasturlash tillari bilan uyg'unlashtirish demakdir. Bugungi kunda ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish, ayniqsa muhandislik fanlarida, nafaqat bilim berish, balki mustaqil fikrlash, tadqiq qilish, simulyatsiya qilish va ilg'or muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

Raqamli texnologiyalari davrida ta'lim tizimi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri – bu kompetensiyalari bilan qurollantirishdir. Ayniqsa, muhandislik yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun fanlarni amaliy yo'sinda chuqur o'zlashtirish, muammolarga algoritmik yondashuvni shakllantirish va texnologik innovatsiyalarni o'rganish juda muhim. Bunday yondashuvda dasturlash tillari, xususan, Python kabi sodda, qulay va kengaytiriladigan til muhandislik fanlarining o'zlashtirilishini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Axborot bilan bir qatorda har qanday sohada muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat olib borish uchun egallanishi zarur bo'lgan tegishli bilimlar hajmi ham ortadi. Ta'lim texnologik sohani rivojlantirishning hozirgi darajasiga mos kelishi kerak va bilimlarning haddan ziyod ko'pligi sababli o'qituvchi ularni an'ana viy usulda talabalarga reproduktiv yetkazish uning ahamiyatini yo'qotadi. Bunday vaziyatda bilim va ko'nikmalarni qayta ishlab chiqishga asoslangan ta'lim tizimi iqtisodiyot, sanoat va ilm-fanni rivojlantirishning hozirgi darajasiga yuqori malakali kadrlarni tayyorlash vazifasini bajara olmaydi. Ta'limning bilimli va kompetentli yondashuvga o'tish zamonaviy dunyoda bilim, muloqot, tashkiliy, axloqiy va boshqa muammolarni mustaqil ravishda hal qilish bo'yicha ta'lim tajribasini rivojlantirish usuli sifatida qaraladi. Shu bilan birga, kompetentli paradigma "bilim" ni inkor etmaydi, balki uning asosida shakllantiriladi va malakali yondashuv nuqtai nazaridan talabaning kasbiy faoliyatda olingan bilimlarni qo'llash qobiliyati va

tayyorligini riv ojlantirishni ko'rib chiqadi [3].

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalariga fundamental fanlarni o'qitish orqali fundamental tayyorgarligini rivojlantirishda foydalaniladigan dasturiy vositalarni amaliy va uskunaviy dasturiy ta'minotlar asosida nazariy jihatdan quyidagi uchta katta sinfga ajratish mumkin:

Pedagogik dasturiy vositalar;

Amaliy dasturiy paketlar;

Dasturlash tillari..

Pedagogik dasturiy vositalar va amaliy dasturiy paketlardan asosan hodisa va jarayonlarni matematik modellashtirishda, yaratilgan modelning dasturini tuzishda hamda murakkab matematik hisoblashlarni amalga oshirishda foydalaniladi. Dasturlash tillari esa barcha sohalarda keng imkoniyatlarga ega bo'lib ulardan ta'lim jarayonida foydalanish yuqori saviyali maxsus texnik bilimlarni talab qiladi.

Talabalarda kompetensiyalarni rivojlantirishda motivatsiyani oshirishda analitik metodologiyaning bosh bug'ini sanalmish kompetentlik usulidan foydalanish katta samara beradi. "Kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalarini ajratish uchun asos sifatida A.A.Verbitskiy shaxsning faoliyati sifatini belgilovchi shartlarning obyektivligi va subyektivligidan foydalanadi. Kompetensiya - shaxsning kompetentligini amalga oshirish imkoniyatlari va chegaralarini belgilovchi obyektiv shart-sharoitlar majmui. Kompetentlik-bu o'z kasbiy faoliyatida kasbiy masalalarni samarali hal etish va hayotning istalgan sohasida zarur harakatlarni bajarish imkonini beruvchi bilim, ko'nikma va malakalar majmuidir [3,4].

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ta'lim jarayonida foydalaniladigan dasturiy ta'minotni talabalarga fundamental fanlarni o'qitish orqali fundamental tayyorgarligini rivojlantirishda foydalaniladigan fundamental fanlardan Ehtimollik va statistika fanini o'qitishda misol va masalalarni yechishda loyihalash metodidan foydalanish mumkin. Loyihalash metodidan foydalanish talabalarning loyihalash kompetentligini rivojlantirish keying o'rinda matematik hisoblashda dasturlash tillarini qo'llash natijasida matematik kompetentligini rivojlantirishga erishiladi.

Loyihalash metodi quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Algoritmash
2. Blok sxemani ishlab chiqish
3. Modellashtirish
4. Dasturlash
5. Vizualashtirish
6. Dasturiy mahsulotni testlash

Olingan matematik modelning turiga qarab masalani yechish usuli tanlanadi. Biroq kasbiy faoliyatda matematik modellashtirishni qo'llash uchun tegishli kompetentlikka ega bo'lish kerak, shuning uchun matematik modellashtirishning kompetensiyalari haqida matematik kompetentlikning tarkibiy qismi sifatida gapirishimiz mumkin. Pedagogik nazariyada matematik modellashtirish kompetensiyalari ishlab chiqilgan[3,4]. Bu kompetensiya matematik kompetentlikning kasbiy komponentida asosiy rol o'ynaydi. Dasturlash muhiti bilan ishlash asosida talabalarning matematik kompetentligini shakllantirishda matematik model yaratmasdan va uni dasturlash tillaridan foydalanmasdan bajarib bo'lmaydi.

Dasturlash tillari yordamida matematik modellashtirishning kompetensiyalarini aniqlash matematik bilim va usullarni chiziqli va obektga yo'nalgan dasturlash tillari yordamida kasbiy masalalarni yechish jarayonida matematik modellarni qurish, tahlil qilish va talqin qilishda yangilash va qo'llash qobiliyati deb belgilaymiz. Shuning uchun dasturlash tillarida matematik modellashtirishni qo'llay olish matematik kompetentlikka uzviy bog'liqdir.

Ehtimollik va statistika fanini o'qitishda dasturlash tili orqali masalani yechish ko'rsatiladi. A hodisaning nisbiy chastotasi deb, sinovlarda A hodisaning ro'y berishlar soni m ning barcha

o'tkazilgan sinovlar soni n ga nisbatiga aytiladi va kabi belgilanadi:

(1)

Misol. Transportda tashish natijasida 5 ming tarvuzdan 25 tasi iste'molga yaroqsiz deb topildi. Yaroqsizlik nisbiy chastotasini toping.

Yechimi. A orqali iste'molga yaroqsiz tarvuz chiqishi hodisasini belgilasak: $m=25$, $n=5000$ va Python dasturlash tili orqali dastur kodi, grafigi, jadvalini keltirib o'tamiz.

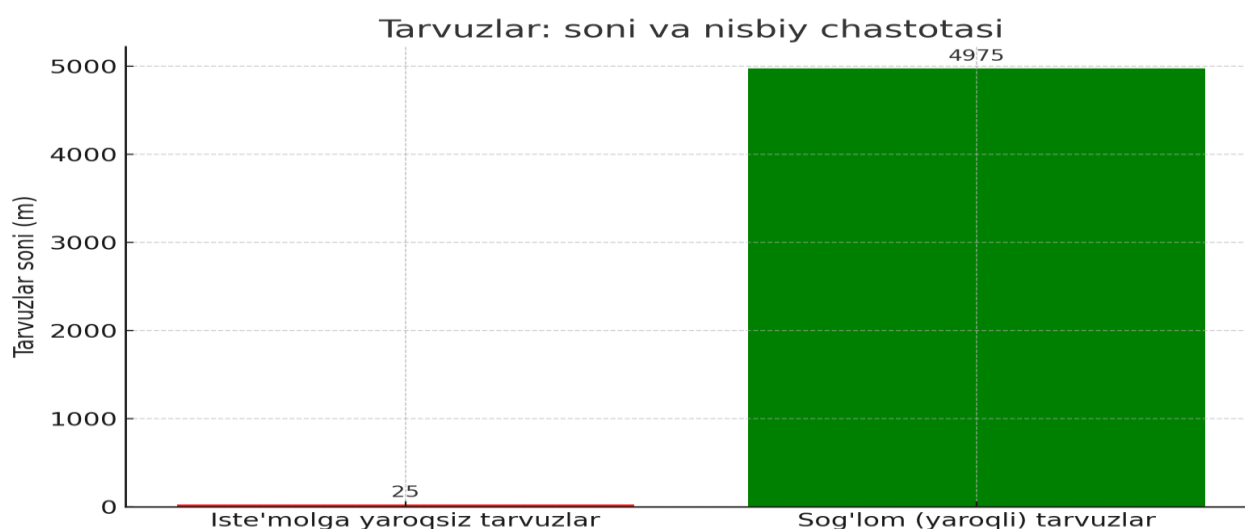
A hodisa - "tarvuz iste'molga yaroqsiz chiqishi" deb olamiz.

Demak: $m=25$, $n=5000$

Nisbiy chastota quyidagicha aniqlanadi: $W(A)=nm$

Endi sonlarni qo'yamiz: $W(A)=500025=0.005$

Shuning uchun: $W(A)=0.005=0.5\%$

Hodisa	m (soni)	n (sinovlar soni)	Nisbiy chastota (W)	Foiz (%)
Iste'molga yaroqsiz tarvuzlar	25	5000	0.005	0.5
Sog'lom (yaroqli) tarvuzlar	4975	5000	0.995	99.5
Jami	5000	5000	1.000	100

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Raqamlashtirish davrida muhandislik yo'nalishlarida ta'lim jarayonini takomillashtirishda dasturlash tillarining roli tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda ishlab chiqarishning avtomatlashtirilishi, sun'iy intellekt tizimlari, raqamli modelashtirish va ma'lumotlar tahlili kabi yo'nalishlarda yuqori malakali muhandis kadrlarni tayyorlash zarurati keskin oshgan. Shu nuqtai nazardan, muhandislik fanlarini o'qitishda dasturlash tillarini qo'llash o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy muhitda sinab ko'rish, texnik masalalarni algoritmik tahlil asosida yechish imkonini beradi. Talabalarni kasbiy tayyorlashda fanlar aro integratsiyalashuvni oshirgan holda masalarni yechimni topsak maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu jumladan ta'lim jarayonida bo'lajak dasturchilarni fundamental bilimlarini rivojlantirishga qaratilgan dasturiy

ta'minotlar ustuvorligini ta'minlash orqali kasbiy kompetentligini shakllantirishning axboriy-didaktik ta'minoti tizimli, metodologik, kompetentli, aksiologik yondashuvlar asosida rivojlantirish ;

Elektron ta'lim texnologiyalari vositasida talabalarni kasbiy kompetentligini shakllantirishning metodik modeli tashkiliy-funksional komponentlar (mazmunli, tashkiliy-metodik, taxnologik-jarayonli, baholovchi-natijaviy) mazmunli, motivatsion-maqсадli, metodologik yondashuvlar (kompetentli, integrativ, faoliyatli, shaxsiy) asosida ishlab chiqish;

dasturlash tillari, amaliy, amaliy dasturiy paketlardan foydalanib pedagogik dasturiy mahsulotlar ishlab chiqish orqali talabalarining loyihalash, konstruksiyalash, tadqiqotchilik va boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish metodikasi elektron ta'lim muhitining dasturiy interfeysi asosida takomillashtirish;

talabalarni loyihalash, konstruktorlik, yaratuvchanlik, tadqiqotchilik kabi kompyuter injiniring mutaxassisligiga xos sifatlarini va kasbiy kasbiy kompetentligini shakllanganlik darajalarini baholash mezonlarini (reproduktiv, izlanishli, kreativ) pedagogik dasturiy mahsulot vositasida statistik tahlilni vizuallashtirish imkoniyatidan foydalanib optimallashtirish zarur ahamiyatga ega

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rnida aytish mumkinki, raqamlashtirish jarayonlari ta'lim tizimida, ayniqsa muhandislik yo'nalishlarida, fanlarni o'qitish metodikasini tubdan o'zgartirmoqda. Dasturlash tillaridan foydalanish nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki amaliy muammolarni yechish, algoritmik fikrlash va tahliliy yondashuvni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Muhandislik fanlarini o'qitishda Python, C++, MATLAB, Java kabi dasturlash tillarini integratsiya qilish o'quvchilarning innovatsion fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, ularni real loyihalar asosida mustaqil o'rganishga yo'naltiradi.

Raqamli texnologiyalar orqali masofaviy ta'lim, virtual laboratoriyalar va simulyatsiya platformalarining qo'llanilishi muhandislik ta'limini yanada interaktiv va natijador qilish imkonini beradi. Natijada o'quvchilarda tahliliy tafakkur, ijodkorlik, muammoli vaziyatlarga texnik yondashuv kabi muhim kompetensiyalar shakllanadi.

Dasturlash tillari yordamida matematik modellashirishning kompetensiyalarini aniqlash matematik bilim va usullarni chiziqli va obektga yo'nalgan dasturlash tillari yordamida kasbiy masalalarni yechish jarayonida matematik modellarni qurish, tahlil qilish va talqin qilishda yangilash va qo'llash qobiliyati deb belgilaymiz. Shuning uchun dasturlash tillarida matematik modellashirishni qo'llay olish matematik kompetentlikka uzviy bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдушукуров, А.А. Эҳтимоллар назарияси ва математик статистика Тошкент “Ўқитувчи”, 2015-йил.
2. Банникова, Т.М. Профессиональная математическая подготовка бакалавра: компетентностный подход: монография /Т.М. Банникова, Н.А. Баранова, Н.И. Леонов.-Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2012. – 152
3. Зеер, Э.Ф. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход: учебное пособие / Э.Ф. Зеер, А.М. Павлова, Э.Э. Сыманюк. – М.: МПСИ, 2005. – 216 с
4. Коростелев, А.А. Компетентностный подход: проблемы терминологии / А.А. Коростелев, О.Н. Ярыгин // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. – 2011. – №. 2. – С. 212
5. Lee, J.J. Gamification in Education: What, How, Why Bother? / J.J. Lee, J. Hammer // Academic Exchange Quarterly. – 2011. – Vol.15. – №2.
6. Есин, Р.В. Геймификация в электронных обучающих курсах на базе LMS Moodle / Р.В. Есин, Ю.В. Вайнштейн // Материалы Международной научно-практической конференции «Информатизация образования: теория и практика». – Омск, 2017. – С. 111–114.

7. Муслимов Н.А., Сайфуров Д, Усмонбоева М, Тўраев А. Web технологиялар асосида электрон ахборот таълим ресурсларини яратиш ва уларни амалиётга жорий этиш. Ўқув методик қўлланма. – Тошкент: 2015. – 128 б
8. Ruzimurodov I.N. “Elektron ta’lim muhitida dasturchilarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish” PhD.Dissertatsiya. Toshkent-2022 yil.
9. Абдуқодиров А.А., Пардаев А.Х. Масофали ўқитиш назарияси ва амалиёти. “Фан” нашриёти, Тошкент, 2009. – 145 б.
10. Муслимов Н.А., Сайфуров Д, Усмонбоева М, Тўраев А. Web технологиялар асосида электрон ахборот таълим ресурсларини яратиш ва уларни амалиётга жорий этиш. Ўқув методик қўлланма. – Тошкент: 2015. – 128 б.
11. Тураев С.Ж, Дастурий воситалар асосида талабаларни касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини такомиллаштириш. PhD диссертацияси. –Тошкент-2019 й. -198 б.

TA'LIMDA GENDER TENGLIGINI TA'MINLASHDA PEDAGOGIK KOMPETENSIYA

Shoyimova Shoirra Sanakulovna

*Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Alfraganus university nodavlat oliy ta'lim
tashkiloti katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim tizimida gender tengligini ta'minlash masalasi hamda o'qituvchilarning pedagogik kompetensiyasi orqali bu jarayonni samarali amalga oshirish yo'llari tahlil etilgan. Pedagogik kompetensiyaning gender yondashuvdagi tarkibiy qismlari – kognitiv, emotsional, refleksiv va amaliy komponentlar – ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, xorijiy mamlakatlar va O'zbekiston tajribasi qiyosiy tahlil qilingan hamda Qur'on, hadislar va allomalar ijodida gender adolatga oid g'oyalar yoritilgan. Maqolada ta'limda gender tenglikni ta'minlash zamonaviy pedagogik madaniyatning muhim mezon sifatida baholangan.

Kalit so'zlar: gender tenglik, pedagogik kompetensiya, gender yondashuv, ta'lim tizimi, empatiya, bag'rikenglik, refleksiya, pedagogik madaniyat.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В ОБРАЗОВАНИИ

Шойимова Шоира Санакуловна

Доктор философии по педагогический наук (PhD).

*Старший преподаватель Университета Альфраганус, негосударственного высшего
учебного заведения.*

Аннотация. В данной статье анализируется проблема обеспечения гендерного равенства в системе образования и пути эффективной реализации этого процесса посредством педагогической компетентности педагогов. Научно обоснованы компоненты педагогической компетентности в гендерном подходе: когнитивный, эмоциональный, рефлексивный и практический. Проведен сопоставительный анализ опыта зарубежных стран и Узбекистана, освещены представления о гендерной справедливости в Коране, хадисах и трудах учёных. В статье рассматривается обеспечение гендерного равенства в образовании как важный критерий современной педагогической культуры.

Ключевые слова: гендерное равенство, педагогическая компетентность, гендерный подход, система образования, эмпатия, толерантность, рефлексия, педагогическая культура

PEDAGOGICAL COMPETENCE IN ENSURING GENDER EQUALITY IN EDUCATION

Shoyimova Shoirra Sanakulovna

Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD).

Senior lecturer at Alfraganus University, a non-governmental higher education institution.

Annotation. This article analyzes the issue of ensuring gender equality in the education system and ways to effectively implement this process through the pedagogical competence of teachers. The components of pedagogical competence in the gender approach - cognitive, emotional, reflexive and practical components - are scientifically substantiated. Also, the experience of foreign countries and Uzbekistan is comparatively analyzed, and ideas about gender justice in the Quran, hadiths and the works of scholars are highlighted. The article evaluates the provision of gender equality in education as an important criterion of modern pedagogical culture.

Keywords: gender equality, pedagogical competence, gender approach, education system, empathy, tolerance, reflection, pedagogical culture.

KIRISH. Globallashuv jarayonida inson huquqlari, ayniqsa ayollar va erkaklarning teng huquqliligi masalasi butun dunyoda dolzarb mavzuga aylangan. Ta'lim tizimi bu tenglikni ta'minlashning eng muhim mexanizmlaridan biridir. Chunki aynan ta'lim jarayonida shaxsning qadriyatlari, ijtimoiy tafakkuri, madaniy qarashlari shakllanadi. O'zbekiston Respublikasida gender tenglikni ta'minlash masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan bo'lib, 2019-yilda qabul qilingan "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi Qonun bu yo'nalishda mustahkam huquqiy poydevor yaratdi.

NATIJA. "Gender" atamasi ijtimoiy fanlarga XX asrning ikkinchi yarmida kirib kelgan bo'lib, biologik jinsdan farqli o'laroq, erkak va ayolning ijtimoiy rollarini, madaniy stereotiplarini anglatadi. Gender tengligi esa erkaklar va ayollarning, o'g'il va qiz bolalarning ta'lim, kasb tanlash, mehnat, boshqaruv, siyosiy ishtirok va o'zini namoyon etish huquqlaridagi teng imkoniyatlarini bildiradi. Ta'lim tizimi gender tenglikni qaror toptirishning eng muhim mexanizmi sanaladi. Chunki aynan ta'lim jarayonida inson qadri, tenglik, erkinlik, bag'rikenglik va adolat tushunchalari shakllanadi. Agar ta'lim muhitida gender tenglik tamoyillari e'tibordan chetda qolsa, bu jamiyatda ayollar va erkaklar o'rtasida ijtimoiy tafovutni chuqurlashtiradi.

Pedagogik kompetensiya bu jarayonda markaziy o'rinni egallaydi. Chunki o'qituvchi – bu nafaqat bilim beruvchi, balki ijtimoiy adolat, bag'rikenglik va hurmat kabi qadriyatlarning targ'ibotchisidir. Shu nuqtai nazardan, ta'lim tizimida gender tenglikni ta'minlash o'qituvchining professional tayyorgarligi, shaxsiy madaniy saviyasi va pedagogik kompetensiyasi bilan uzviy bog'liqdir.

Gender tushunchasi biologik jinsdan farqli ravishda, ijtimoiy va madaniy rolni ifodalaydi. Bu insonning jamiyatdagi o'rni, xulq-atvori va imkoniyatlari bilan bog'liq. Gender tenglik esa erkaklar va ayollar uchun ta'lim, mehnat, siyosiy faoliyat va oilaviy hayotda teng sharoit yaratishdir. Ta'limda gender tengligini ta'minlash deganda esa o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarda hamda o'zaro o'quvchilar o'rtasida adolat, hurmat va empatiya asosida muhit yaratish tushuniladi.

Ajdodlarimiz gender tengligi masalasiga alohida e'tibor bilan yondoshganlar. Jumladan, Qur'oni karim, Hadisi shariflarda hamda allomalarimiz Farobiy, Ibn Sino, A.Navoiy, Z.M.Bobur asarlarida gender xususiyatlarini hisobga oluvchi diqqatga sazovor o'ziga xos yondashuvlar mavjud.

Islom ta'limotida ayol va erkak bir-birini to'ldiruvchi, insoniy maqomda teng zotlardir. Qur'oni Karimda: "Ey insonlar! Biz sizlarni bir erkak va bir ayoldan yaratdik..." (Hujurot surasi, 13-oyat). Bu oyat insoniyatning jinsiy jihatdan emas, balki taqvo va ezgulikka intilishda ustunligi haqida so'z yuritadi. Demak, ta'limda gender tengligini ta'minlash — bu shunchaki zamonaviy talablardan emas, balki ilohiy asosga ega qadriyatdir. "Rabbingiz sizlardan iymon keltirgan va ilm ato qilingan zotlarni daraja jihatdan yuksaltirur" (Mujodala surasi, 11-oyat). Payg'ambarimiz (s.a.v.) hadislarida esa: "Ilm talab qilish har bir musulmon erkak va ayolga farzdir." (Ibn Moja). Mazkur hadis ta'lim jarayonida jinsiy tafovutlarni yo'q qilish, ayollarning ilmiy va kasbiy salohiyatini rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi. Shuningdek, Rasululloh (s.a.v.) o'z davrida ayollar uchun maxsus ta'lim yig'inlarini tashkil etganliklari, bu orqali gender tenglikning dastlabki namunalari ko'rsatganliklari tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Forobiy "Fozil odamlar shahri" asarida insonni kamolga yetkazuvchi omil sifatida ta'lim va axloqiy tarbiyani ko'rsatadi. U jamiyat taraqqiyotini faqat erkaklar emas, balki ayollarning aql-zakovat va bilimga egaligi orqali ham ta'minlanishini ta'kidlaydi. Forobiy fikricha, ayolning ilmi bo'lishi — jamiyatning madaniy darajasini belgilovchi mezondir.

Ibn Sino "Donishnoma" va "Tib qonunlari" asarlarida inson aqlini, shaxs tarbiyasini, va oilaviy muvozanatni chuqur tahlil etadi. U ayolni ijtimoiy hayotning faol subyekti, farzand tarbiyasida ilmiy va ma'naviy poydevor sifatida tasvirlaydi.

Uningcha, ilm faqat erkakka emas, insoniyatga berilgan umumiy ne'mat, shu sababli ayolning ilmga erishishi jamiyatning salomatligini mustahkamlaydi.

Alisher Navoiy Navoiy asarlarida ayol obrazlari ezgulik, sadoqat va ma'rifat timsoli sifatida ulug'lanadi. "Mahbub ul-qulub"da u ayollarning ilmi va oriyatli bo'lishini jamiyatning axloqiy kamoloti bilan bog'laydi.

Uning fikricha, "ilm — insonni inson qiladi", shu bois erkak va ayolni ilmda teng ko'rish — haqiqiy adolatdir.

Zahiriddin Muhammad Bobur esa "Boburnoma" asarida ayollar ta'limiga alohida e'tibor qaratganini yozadi. U o'z saroyida ayollar ta'limiga e'tibor bergani, ularni siyosiy va ma'naviy masalalarga jalb etgani haqidagi fikrlari mujassam. Bu tarixiy fakt Sharq uyg'onish davrida ham gender tenglik tamoyillarining amalda mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Qur'on, hadis va Sharq allomalari merosidagi g'oyalar shundan dalolat beradiki, gender tenglik — bu zamonaviy g'oya emas, balki qadimdan shakllangan ma'naviy tamoyildir. Pedagogik kompetensiyaning asosiy mohiyati ham ana shu qadriyatlar — adolat, hurmat, bag'rikenglik va ilmga intilish tamoyillariga tayanadi. Demak, ta'limda gender tenglikni ta'minlash — bu nafaqat ijtimoiy zarurat, balki ma'naviy burch va axloqiy majburiyatdir.

Gender tenglik tushunchasi ta'lim sohasida erkak va ayollarning teng imkoniyatlardan foydalanishi, diskriminatsiyasiz o'qish, rivojlanish va o'z salohiyatini namoyon etish huquqini anglatadi. Pedagogik nuqtayi nazardan bu, o'qituvchi faoliyatida gender stereotiplaridan holi, adolatli va inklyuziv yondashuvni amalga oshirishni talab qiladi.

Pedagogik kompetensiya o'qituvchining kasbiy malakasi, kommunikativ mahorati, refleksiv fikrlashi va o'quvchi shaxsini anglash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Demak, o'qituvchining gender kompetensiyasi — bu uning har bir o'quvchiga teng yondashish, stereotiplardan holi fikrlash va bag'rikenglik muhitini shakllantira olish salohiyatidir.

Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, gender tenglikni ta'minlashda ta'lim tizimi hal qiluvchi o'rin tutadi.

Finlyandiya ta'lim tizimida gender tengligi davlat siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Har bir o'qituvchi gender neytral metodikalarni qo'llash bo'yicha maxsus treninglardan o'tadi. O'quv dasturlari shunday tuzilganki, unda o'g'il va qiz bolalar uchun kasb tanlashda hech qanday jinsiy cheklovlar mavjud emas.

Kanadada gender adolat maktabgacha ta'limdan boshlab targ'ib qilinadi. O'qituvchilar "inklyuziv pedagogika" tamoyillariga asoslanib, barcha o'quvchilarning teng imkoniyatlarini ta'minlaydi.

Yaponiyada esa gender madaniyatni shakllantirishda oilaviy qadriyatlar bilan uyg'unlikka alohida e'tibor qaratiladi. "Ayol va erkak hamkorlik jamiyati" konsepsiyasi asosida o'qituvchilar pedagogik kompetensiyaning insoniylik, mehnatsevarlik va o'zaro hurmat qadriyatlari bilan bog'laydi.

O'zbekiston ta'lim tizimida so'nggi yillarda gender tenglikka oid ko'plab dasturlar amalga oshirilmoqda. Maktab, kollej va oliy ta'lim muassasalarida qizlarning ta'limga qamrovini oshirish, ayollarni ilmiy faoliyatga jalb etish bo'yicha ijobiy o'zgarishlar yuz bermoqda. "Gender tenglik strategiyasi – 2030" hujjatida o'qituvchilarning gender kompetensiyasini rivojlantirish, ta'lim materiallarida stereotiplarga barham berish va o'quv jarayonida teng imkoniyatlarni ta'minlash belgilangan. Pedagogik jarayonda o'qituvchining roli nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarni jamiyatda adolatli va bag'rikeng shaxs sifatida shakllantirishda ham muhimdir. Shu bois pedagogik kompetensiyaning oshirishda gender yondashuv asosiy yo'nalishlardan biri bo'lishi zarur.

Gender tenglikni ta'minlash uchun pedagogik kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlarga ega bo'lishi lozim:

Kognitiv kompetensiya: gender nazariyasi, psixologiyasi va sotsiologiyasi haqidagi bilimlar.

Emotsional kompetensiya: empatiya, bag'rikenglik va hurmat bilan muloqot qilish qobiliyati.

Refleksiv kompetensiya: o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilish, stereotiplarni aniqlash va

ularni bartaraf etish.

Amaliy kompetensiya: o'quv jarayonida gender neytral metodlarni qo'llay olish.

O'qituvchi bu kompetensiyalarni rivojlantirgan taqdirdagina ta'limda adolatli, gender jihatdan muvozanatli muhit yarata oladi.

XULOSA. Ta'lim jarayonida gender tengligini ta'minlash zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida o'qituvchidan yuqori darajadagi pedagogik kompetensiyani, ya'ni kasbiy, kommunikativ, axloqiy hamda empatik tayyorgarlikni talab etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, gender tenglikni ta'lim muhitida samarali yo'lga qo'yish nafaqat ijtimoiy adolatni qaror toptiradi, balki o'quvchilar shaxsiy rivojlanishi, o'z-o'ziga ishonchi va ijtimoiy faolligini oshiradi. Pedagogik kompetensiya mazmunida genderga nisbatan stereotipik qarashlarni yengish, o'quvchilarga individual yondashuvni amalga oshirish, hamkorlik madaniyatini rivojlantirish va ijobiy psixologik muhit yaratish muhim o'rin tutadi. Shu bois, o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida gender tengligi madaniyatini shakllantirishga qaratilgan maxsus treninglar, interaktiv metodlar va keys-texnologiyalarni keng qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Gender tengligini ta'minlash — nafaqat ijtimoiy, balki ma'naviy zaruratdir. Ta'lim tizimi bu jarayonning eng muhim bo'g'ini bo'lib, o'qituvchilarning pedagogik kompetensiyasi orqali jamiyatda adolat, hurmat va tenglik qadriyatlarini shakllantiradi.

Shunday ekan, ta'limda gender tengligini ta'minlash jarayonida pedagogik kompetensiya o'qituvchining kasbiy mahorati va shaxsiy pozitsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu yo'nalishda tizimli, ilmiy asoslangan yondashuvlarni joriy etish ta'lim sifatini oshirish va insonparvar demokratik jamiyat qurishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

O'zbekiston Respublikasi "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2019.

Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. — T.: O'zbekiston, 2017. — 486-b.

Gender modellar vositasida o'quvchi hamda talaba-yoshlarda madaniy xulq atvorni shakllantirish mexanizmlari: muammolar, yechimlar mavzusidagi xalqaro ilmiy amaliy anjumani materiallar to'plami (2024-yil 21-22-may) — T.: Science and Innovation, 2024.

Forobiy A.N. "Fozil shahar ahli". — Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot, 1993.

Gender tenglik strategiyasi – 2030. — Toshkent, 2021.

Ibn Sino A. "Donishnoma". — Toshkent: Fan, 1980.

Ibraimov X, Quronov M. Umumiy pedagogika. Darslik. Toshkent.: - 2023.

Navoiy A. "Mahbub ul-qulub". — Toshkent, 1991.

Tojiboyeva X.M. Gender yondashuv asosida o'smir yoshdagi o'quvchilarda "ommaviy madaniyat"ga qarshi immunitetni shakllantirishning pedagogik strategiyalari: Ped. fanl. d-ri (DSc) ... dis. Avtoref. — T., 2022. — 74 b.

UNESCO Report on Gender Equality in Education, 2022.

Шатон Г.И. Гендерные аспекты образования // Гендерные аспекты образования: Сб. науч. докладов преподавателей и студентов жен. негос. ин та «Энвила». — Мн., 1998.

www.edu.uz — O'zR talimi rasmiy sayti

www.ziyonet.uz — ta'limiy portal

www.pedagog.uz — O'zR pedagogika ta'lim muassasalari portali

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ТЕОРИИ ПРИВЯЗАННОСТИ: ОТ ДЖОНА БОУЛБИ ДО СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Шамурадова Махфуза Аслитдиновна

Соискатель Узбекского национального педагогического университета им.Низами

Аннотация: В статье рассматривается историческая эволюция теории привязанности от её зарождения в середине XX века до современных междисциплинарных исследований. Освещаются ключевые этапы становления концепции: психоаналитические и этологические предпосылки, формирование основ теории Джоном Боулби, эмпирическое подтверждение Мэри Эйнсворт, введение понятия дезорганизованной привязанности и разработка методов изучения привязанности у взрослых. Особое внимание уделяется межпоколенной передаче моделей привязанности и расширению теории на сферу романтических отношений. В заключении подчеркивается актуальность теории привязанности в современной психологии, педагогике и нейронауках.

Ключевые слова: привязанность; Джон Боулби; Мэри Эйнсворт; стили привязанности; дезорганизованная привязанность; межпоколенная передача; романтические отношения; психология развития.

THE HISTORICAL EVOLUTION OF ATTACHMENT THEORY: FROM JOHN BOWLBY TO MODERN RESEARCH

Shamuradova Mahfuza Aslitdinovna

Researcher of the Uzbek National Pedagogical University named after Nizami

Abstract: The article examines the historical evolution of attachment theory from its origins in the mid-twentieth century to contemporary interdisciplinary research. It highlights the main stages of development, including the psychoanalytic and ethological foundations, John Bowlby's conceptual framework, Mary Ainsworth's empirical studies, the introduction of disorganized attachment, and the assessment of adult attachment. Special attention is given to the intergenerational transmission of attachment models and the extension of the theory to romantic relationships. The conclusion emphasizes the relevance of attachment theory in modern psychology, pedagogy, and neuroscience.

Key words: attachment; John Bowlby; Mary Ainsworth; attachment styles; disorganized attachment; intergenerational transmission; romantic relationships; developmental psychology.

BOG'LANISH NAZARIYASINING TARIXIY EVOLYUTSIYASI: JON BOULBIDAN TORTIB ZAMONAVIY TADQIQOTLARGACHA

Shomuradova Mahfuza Aslitdinovna

Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universitetining tadqiqotchisi

Annotasiya: Maqolada XX asrning o'rtalarida shakllangan bog'lanish nazariyasining tarixiy evolyutsiyasi va uning zamonaviy fanlararo tadqiqotlarga bo'lgan rivojlanishi tahlil qilinadi. Nazariyaning quyidagi asosiy bosqichlari yoritilgan: psixanalitik va etologik asoslar; Jon Boulbi tomonidan konsepsiyaning yaratilishi, Meri Eynsvortning empirik tadqiqotlari, dezorganizatsiyalashgan bog'lanish tushunchasining kiritilishi hamda kattalarda bog'lanishni o'rganish metodlari. Shuningdek, bog'lanish modellarining avloddan-avlodga o'tishi va nazariyaning romantik munosabatlar sohasiga kengayishi alohida ko'rib chiqiladi. Xulosa qismida bog'lanish nazariyasining zamonaviy psixologiya, pedagogika va neyrofanlar uchun dolzarbli ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: bog'lanish; Jon Boulbi; Meri Eynsvort; bog'lanish uslublari;

dezorganizatsiyalashgan bog'lanish; avlodlararo uzatish; romantik munosabatlar; rivojlanish psixologiyasi.

Обзор и предпосылки. Теория привязанности сформировалась в середине XX века как новое направление психологии развития, вобравшее в себя идеи психоанализа и этологии. Ещё в психоаналитической традиции высказывалось предположение, что эмоциональные отношения ребёнка с матерью основаны на удовлетворении базовых биологических потребностей (например, кормление по З. Фрейду рассматривалось как основа привязанности). Однако клинические наблюдения опровергали упрощённую модель «привязанность через пищу». Так, Р. Спитц, изучая детей в приютах, обнаружил явление госпитализма: длительное эмоциональное лишение (отсутствие материнской заботы при обеспечении физических нужд) вызывало у младенцев тяжёлые нарушения в развитии – апатию, депрессию, задержку роста (Spitz, 1946). Эти данные показали, что для нормального развития ребёнку необходима тёплая эмоциональная связь с матерью, а не только удовлетворение физиологических потребностей. Одновременно этологические исследования продемонстрировали биологическую обусловленность привязанности: например, К. Лоренц описал феномен импринтинга у птенцов – врождённую склонность следовать за первым движущимся объектом, обычно матерью (Lorenz, 1935). Другое классическое исследование провёл Г. Харлоу: в экспериментах с детёнышами обезьян даже при наличии кормящей проволочной «матери» малыши предпочитали проводить время с мягкой обитой тканью «матерью-манекеном», дающей чувство тепла и безопасности (Harlow, 1958). Таким образом, к середине прошлого века накапливались свидетельства, что привязанность имеет глубокие эмоциональные и биологические корни, выходящие за рамки простого кормления и условного научения.

Джон Боулби – создание теории привязанности. На основе этих предпосылок английский психиатр и психоаналитик Дж. Боулби сформулировал собственную теорию привязанности, совершив концептуальный переворот в понимании отношений ребёнка и матери (Bretherton, 1992). В отчёте Всемирной организации здравоохранения Боулби обобщил данные о влиянии материнской депривации, указав, что для психического здоровья ребёнка критически важны постоянные любящие отношения с матерью или заменяющим её лицом (Bowlby, 1951). Боулби исходил из эволюционного подхода: привязанность рассматривается им как врождённая поведенческая система, сформировавшаяся в ходе эволюции для обеспечения близости младенца с заботящимся взрослым и повышения шансов на выживание (Bowlby, 1969). Ребёнок биологически запрограммирован искать защиту и комфорт у фигуры привязанности при страхе, боли или усталости; соответственно, мать (или другой основной опекун) выступает «безопасной базой», от которой ребёнок может уверенно исследовать мир (Bowlby, 1969). Боулби подробно описал этапы формирования привязанности в младенчестве и последствия разлуки. В частности, им показано, что длительная сепарация сопровождается фазами протестной реакции, отчаяния и впоследствии эмоциональной отстранённости ребенка (Bowlby, 1973). Эти наблюдения нашли отражение в знаменитой трилогии Боулби «Привязанность – Разлука – Потеря», где изложены теоретические основы привязанности и анализируются деструктивные эффекты нарушения детско-родительской связи (траура, депривации). В рамках своей теории Боулби ввёл понятие «внутренняя рабочая модель» – когнитивное представление ребёнка о себе и об окружающих, складывающееся на основе опыта первых эмоциональных связей (Bowlby, 1973). Эта модель служит прототипом для будущих отношений: так, дети, пережившие чуткий заботливый уход, формируют доверительное представление о близких («меня любят, мир – безопасное место»), тогда как опыт отвергания или непоследовательного ухода может привести к недоверию, тревожности или избеганию в отношениях. Боулби

тем самым соединил клинические данные о влиянии ранней разлуки с дарвиновской идеей о приспособительной ценности привязанности. Его работы заложили научный фундамент, на котором впоследствии развернулись обширные исследования привязанности в разных странах (Bretherton, 1992; Cassidy & Shaver, 2016).

Мэри Эйнсворт – эмпирическое подтверждение и типология привязанности. Существенный вклад в развитие теории привязанности внесла ученица Боулби – канадско-американский психолог М. Эйнсворт. Она расширила и эмпирически подтвердила идеи Боулби, проведя как полевые, так и лабораторные исследования детско-родительских отношений (Ainsworth & Bowlby, 1991). Сначала Эйнсворт изучала взаимоотношения матерей и младенцев в различных культурных условиях (известно её исследование в Уганде), а затем реализовала детальный проект в Балтиморе (США), где в естественных домашних условиях наблюдала за поведением матерей и детей первого года жизни (Ainsworth et al., 1978). На основе этих данных была разработана процедура «Незнакомая ситуация» – стандартизированный лабораторный метод диагностики качества привязанности у младенцев 12–18 месяцев (Ainsworth et al., 1978). В данной процедуре по реакциям ребёнка на краткое расставание с матерью и появление незнакомца выявляются индивидуальные различия в привязанности. В классических экспериментах Эйнсворт эмпирически выделила три основных типа привязанности у детей раннего возраста: надежный (тип В), ненадежный избегающий (тип А) и ненадежный тревожно-амбивалентный (тип С) (Ainsworth et al., 1978). Надежно привязанные младенцы протестуют против ухода матери, но по её возвращении легко утешаются и продолжают играть, демонстрируя доверие к матери и используя её как «надёжный тыл». Избегающий тип характеризуется видимым безразличием ребёнка к уходу и возвращению матери: внешне такой младенец не проявляет беспокойства в разлуке и игнорирует мать после паузы, хотя физиологические показатели указывают на скрытый стресс. Тревожно-амбивалентные дети, напротив, крайне болезненно реагируют на разлуку (интенсивно плачут), а после возвращения матери демонстрируют смешанные реакции: с одной стороны, ищут близости, с другой – могут проявлять гнев и не успокаиваются у неё на руках. Эйнсворт показала, что эти различия связаны прежде всего со стилем воспитания и степенью чувствительности матерей к потребностям ребёнка (Ainsworth et al., 1978). Матери надёжно привязанных детей чутки и отзывчивы: они своевременно удовлетворяют потребности младенца, правильно интерпретируют его сигналы, обеспечивают эмоциональную поддержку. Напротив, матери избегающих детей часто отвергают их стремление к близости, холодны или сильно ограничивают телесный контакт; в результате малыш «учится» не проявлять открыто свои чувства. В случае тревожно-амбивалентной привязанности матери ведут себя непоследовательно: чередуют заботу с равнодушием, реагируют на сигналы ребёнка непредсказуемо. Ребёнок при таком непостоянном стиле ухода не уверен, будет ли удовлетворена его потребность в защите, и потому склонен к повышенной тревожности, не отпускает мать, легко впадает в эмоциональный дискомфорт. Таким образом, исследования М. Эйнсворт эмпирически подтвердили ключевую гипотезу Боулби о том, что качество привязанности определяется опытом взаимодействия с матерью, прежде всего степенью её сенситивности и надёжности опеки (Bowlby, 1969; Ainsworth et al., 1978). Работа Эйнсворт придала теории привязанности строго научный статус, позволив говорить о разных стилях привязанности и заложив основу для последующего долгосрочного прогнозирования развития ребёнка на основе ранних отношений.

Дальнейшее развитие: дезорганизованная привязанность и межпоколенный перенос. В 1980-е годы исследования привязанности продолжились, и были сделаны новые открытия, расширившие первоначальную типологию. Так, американский психолог М. Мэйн, ученица Эйнсворт, обнаружила, что ряд детей не вписывается ни в один из трёх описанных типов. Эти младенцы демонстрировали противоречивые, дезориентированные

поведенческие реакции при воссоединении с матерью: например, сочетали стремление к матери с явным страхом перед ней, застывали в неподвижности, проявляли стереотипные движения или растерянность. Для обозначения подобного нарушения поведения был введён четвёртый тип – дезорганизованная привязанность (тип D) (Main & Solomon, 1990). Дезорганизованная привязанность трактуется как отсутствие целостной стратегии обращения к фигуре привязанности: ребёнок как бы не знает, чего ожидать от матери, одновременно испытывает потребность в ней и боится её. Исследования показали, что данный тип чаще формируется в семьях с неблагоприятными условиями – при жестоком обращении, насилии, психических заболеваниях родителей или других травмирующих обстоятельствах (Main & Solomon, 1990). Наличие дезорганизованной привязанности рассматривается как серьёзный фактор риска для дальнейшего развития: такие дети в дошкольном возрасте проявляют повышенную агрессивность или тревожность, трудности в регулировании эмоций, а в перспективе подвержены развитию психопатологии (Sroufe et al., 1990). Ещё одним важнейшим шагом Мэри Мэйн было перенесение подхода привязанности на взрослых. Она разработала метод полуструктурированного интервью – Adult Attachment Interview (AAI), позволяющий выявить характер взрослой привязанности, то есть устоявшиеся представления человека о близких отношениях, сформировавшиеся на базе его собственного детского опыта (Main et al., 1985). В ходе AAI испытуемый (родитель) рассказывает о своих отношениях с родителями в детстве и о текущих важных связях; анализ повествования (его содержания и согласованности) позволяет классифицировать взрослого по категориям, соответствующим стилям привязанности: «автономный/безопасный» (secure), «отрицающий» (dismissing, аналог избегания), «озабоченный» (preoccupied, аналог тревожно-амбивалентного) или «нерешённый» (unresolved, в случае непрожитой травмы утраты или насилия, связанной с дезорганизацией). Применение AAI в исследованиях подтвердило гипотезу межпоколенной передачи стилей привязанности: было установлено, что категория привязанности родителей по AAI статистически значимо предсказывает тип привязанности их ребёнка в «Незнакомой ситуации» (Main et al., 1985). Например, мать с безопасным (автономным) типом привязанности, которая способна объективно и последовательно рассказать о своём детстве (даже если оно было безупречным), с высокой вероятностью имеет надёжно привязанного малыша. Напротив, родители, отрицающие значение отношений или путающиеся в воспоминаниях и чувствах, чаще воспитывают детей с ненадёжными формами привязанности. Метаанализ 18 выборок показал до 75% совпадения стиля привязанности ребёнка с «моделью привязанности» родителя, что подчёркивает мощное влияние внутренней рабочей модели родителя на его воспитательные практики (van IJzendoorn, 1995). Таким образом, к концу XX века теория привязанности оформилась как целостная концепция, описывающая непрерывность привязанности на протяжении жизни и механизм трансгенерационной преемственности эмоциональных моделей.

Привязанность во взрослом возрасте: романтические отношения. Параллельно с изучением детско-родительской привязанности возникло направление исследований привязанности во взаимоотношениях взрослых партнёров. Первыми на эту связь указали С. Хазан и Ф. Шейвер, опубликовавшие в 1987 г. влиятельную работу, где они применили типологию привязанности к сфере романтической любви (Hazan & Shaver, 1987). Авторы показали, что взрослые люди в любовных отношениях демонстрируют стили, схожие с детскими: например, безопасно привязанные взрослые чувствуют себя комфортно в близости, доверяют партнёру и относительно легко переносят разлуку; избегающие взрослые ценят независимость, избегают излишней близости и часто испытывают дискомфорт от эмоциональной зависимости; тревожно-привязанные (амбивалентные) взрослые стремятся к слиянию с партнёром, боятся быть отвергнутыми и переживают повышенную

тревогу в отношениях (Hazan & Shaver, 1987). Важным выводом стало понимание, что индивидуальные различия, складывающиеся в раннем детстве, могут оказывать влияние на всю последующую жизнь человека, в частности определяя качество его близких отношений во взрослой паре. Позднее на базе этих идей была предложена более дифференцированная классификация взрослых стилей привязанности. Так, К. Бартоломью разработала модель из четырёх типов: безопасный, озабоченный (*preoccupied*, соответствует тревожно-амбивалентному), отстранённо-избегающий (*dismissing*) и боязливо-избегающий (*fearful*) (Bartholomew & Horowitz, 1991). В этой модели оба варианта избегания (*dismissing* и *fearful*) характеризуются неудовлетворённой потребностью в близости, но в первом случае человек защищается псевдонезависимостью и обесцениванием отношений, а во втором случае – стремится к близости, но боится отвергновения и поэтому избегает глубоких отношений из страха боли. Модель Бартоломью опирается на представления индивида о себе (ценность собственной личности) и о других (надежность, благонадёжность партнёра) – комбинация позитивных или негативных представлений даёт в сумме четыре профиля. Эти идеи получили эмпирическое подтверждение и широчайшее распространение в социальной психологии и семейных исследованиях. Таким образом, теория привязанности эволюционировала от изучения отношений младенца и матери до анализа романтической любви и дружбы, подтвердив свою эвристичность на всех этапах жизненного цикла.

Современные направления и расширение теории. В настоящее время теория привязанности прочно утвердилась как одна из центральных теорий психологической науки, объясняющая развитие личности и особенности межличностных отношений от рождения до старости (Cassidy & Shaver, 2016). Исследовательская литература по привязанности чрезвычайно обширна: за последние десятилетия теория обогатилась новыми концепциями и данными из смежных областей – социальной психологии, нейробиологии, психиатрии, педагогики. Так, развивается нейронаучный подход к привязанности: изучается гормональная и нейрофизиологическая основа привязанности. В частности, обнаружено, что гормон окситоцин играет важнейшую роль в формировании эмоциональной связи между матерью и младенцем: уровень окситоцина повышается у обоих во время контакта (кормление грудью, тактильный уход), что способствует возникновению чувства привязанности (Avdeeva, 2017). Другое направление – изучение влияния привязанности на эмоциональную регуляцию и психическое здоровье. Выявлено, что небезопасные стили привязанности у взрослых связаны с повышенным риском депрессии, тревожных и личностных расстройств, тогда как надёжная привязанность служит фактором психологической устойчивости. Так, обобщая многочисленные данные, М. Микулинсер и Ф. Шейвер разработали целостную модель функционирования системы привязанности у взрослых, показав, как при активации страхов (например, угрозы отвержения) у людей с разными стилями привязанности запускаются различные паттерны эмоционально-когнитивного реагирования (Mikulincer & Shaver, 2007). Например, тревожно-привязанные склонны к гиперактивации системы привязанности (панической реакции, навязчивому поиску поддержки), а избегающие – напротив, к деактивации (подавлению потребности в близости, «уходу в себя»), что подтверждается и исследованиями нейровизуализации. Благодаря подобным работам теория привязанности интегрируется с современной наукой о эмоциональной регуляции, показывая, что базовые «модели отношений», усвоенные в детстве, продолжают бессознательно влиять на поведение и переживания человека. Кроме того, теория привязанности получила межкультурное подтверждение. Международные исследования (в том числе мета-анализы) свидетельствуют, что базовые принципы привязанности универсальны: поведение привязанности наблюдается во всех культурах, а большинство детей в разных обществах формируют надёжный тип привязанности при наличии чувствительного ухода (van IJzendoorn & Kroonenberg, 1988). Тем не менее отмечаются и культурные вариации в распределении ненадёжных типов. Например, в странах с поощрением ранней

самостоятельности (Германия и др.) доля избегающего типа выше, тогда как в культурах совместного воспитания (Япония и др.) чаще встречается тревожно-амбивалентный тип – эти различия отражают особенности воспитательных практик и социальные нормы, не противореча основные постулаты теории привязанности, а лишь уточняя их проявления в контексте конкретной культурной среды (van IJzendoorn & Kroonenberg, 1988). Ещё одним расширением стала прикладная сфера: сегодня теория привязанности лежит в основе многих программ вмешательства и поддержки семей. Разработаны психотерапевтические методики работы с нарушениями привязанности (напр., подходы Д. Стерна, А. Шорра, К. Бриша и др.), превентивные программы обучения родителей чуткому взаимо-действию с ребёнком, практики подготовки приёмных родителей и т.п. Иными словами, с начала работ Боулби теория привязанности превратилась в разветвлённую междисциплинарную область, продолжающую динамично развиваться и обогащаться новыми эмпирическими данными (Cassidy & Shaver, 2016.) Формирование теории привязанности в середине XX века стало поворотным моментом в психологии развития. Её предпосылки берут начало в психоанализе, где, например, З. Фрейд связывал эмоциональную связь ребёнка с матерью с удовлетворением физиологической потребности в кормлении (Freud, 1938). Однако клинические данные опровергли такую редуccionистскую модель. Наблюдения Рене Спитца (Spitz, 1946) о феномене госпитализма показали, что даже при удовлетворении базовых физических нужд отсутствие эмоционального контакта ведёт к тяжёлым нарушениям психического развития. Важным стимулом стали и этологические исследования. Конрад Лоренц (Lorenz, 1935) описал феномен импринтинга у птиц, а Гарри Харлоу (Harlow, 1958) в экспериментах с макаками показал, что детёныши ищут тепла и эмоциональной безопасности даже в ущерб базовым физиологическим потребностям. Эти исследования заложили биологическую основу понимания привязанности. Джон Боулби (Bowlby, 1951; 1969; 1973) разработал собственную концепцию, рассматривая привязанность как врождённую систему поведения, направленную на поддержание близости с фигурой опеки. Он ввёл понятие «внутренних рабочих моделей» — когнитивных репрезентаций себя и других, формирующихся в раннем опыте. Именно они определяют дальнейшие межличностные отношения. Работы Боулби, включая трилогию Attachment and Loss, стали фундаментом современной теории привязанности. Мэри Эйнсворт (Ainsworth et al., 1978) эмпирически подтвердила гипотезы Боулби. В её знаменитой методике «Незнакомая ситуация» были выявлены три базовых стиля привязанности: надёжный, избегающий и тревожно-амбивалентный. Позже Мэри Мэйн и Джудит Соломон (Main & Solomon, 1990) добавили четвёртый — дезорганизованный тип. Дальнейшие исследования расширили границы теории. Мэйн с коллегами (Main et al., 1985) разработали Adult Attachment Interview, подтвердив межпоколенную передачу стилей привязанности (van IJzendoorn, 1995). Синди Хазан и Фил Шейвер (Hazan & Shaver, 1987) показали, что принципы детской привязанности можно экстраполировать на романтические отношения взрослых. Ким Бартоломью и Леонард Хоровиц (Bartholomew & Horowitz, 1991) предложили четырёхфакторную модель взрослой привязанности. Современные исследования интегрируют нейронауку и психологию. Например, роль окситоцина в формировании эмоциональной связи подтверждена в работах А. Авдеевой (2017) и западных авторов (Feldman, 2012). Микулинсер и Шейвер (Mikulincer & Shaver, 2007) описали механизмы эмоциональной регуляции при разных стилях привязанности. Метаанализы (van IJzendoorn & Kroonenberg, 1988) показывают универсальность привязанности, но при этом фиксируют культурные различия.

Таким образом, теория привязанности прошла путь от анализа поведения младенцев до комплексного междисциплинарного подхода, охватывающего психологию семьи, психиатрию, нейронауку и педагогическую практику.

Список литературы:

1. Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
2. Bowlby, J. (1969). Attachment and loss: Vol. 1. Attachment. New York: Basic Books.
3. Bowlby, J. (1973). Attachment and loss: Vol. 2. Separation: Anxiety and anger. New York: Basic Books.
4. Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*, 28(5), 759–775.
5. Cassidy, J., & Shaver, P. R. (Eds.). (2016). Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications (3rd ed.). New York: Guilford Press.
6. Harlow, H. F. (1958). The nature of love. *American Psychologist*, 13(12), 673–685.
7. Hazan, C., & Shaver, P. R. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511–524.
8. van IJzendoorn, M. H., & Kroonenberg, P. M. (1988). Cross-cultural patterns of attachment: A meta-analysis of the Strange Situation. *Child Development*, 59(1), 147–156.

BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA 4K MODELINI JORIY ETISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Tilavova M.M.

Buxoro davlat pedagogika instituti, Boshlang'ich ta'lim kafedrasi professori, p.f.n,

Ne'matova N.U.

Osiyo xalqaro universiteti Magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda o'qitishning zamonaviy metodikasi, bugungi jamiyatda kichik maktab yoshidan boshlab bolalarning ijodiy faolligini rivojlantirishning dolzarbligi, boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodkorlik faoliyatiga o'rgatishning pedagogik imkoniyatlari va ahamiyati, zamonaviy ta'lim yondashuvlari asosida o'quvchilar ijodiy qobiliyatini tashkil etish samaradorligi haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: o'quvchi, o'qituvchi, sinf, axborot, 4"K" modeli, elektron texnologiyalar, boshlang'ich ta'lim, o'quv motivlari, tafakkur, xotira, intellekt, mantiq, inson, muammo, shaxs, tuyg'u, pedagogika, yondashuv.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR IMPLEMENTING THE 4C MODEL IN PRIMARY EDUCATION

Tilavova M.M.

Bukhara State Pedagogical Institute, Professor of the Department of Primary Education

Ne'matova N.U.

Master's Student of Asia International University

Abstract: In this article, the modern methodology of teaching in primary classes, the relevance of developing children's creative activity in today's society from the age of small school, the pedagogical possibilities and importance of teaching primary school students to creative activities, based on modern educational approaches It is stated about the effectiveness of organizing students' creative abilities.

Key words: student, teacher, class, information, 4»C» model, electronic technologies, primary education, learning motives, thinking, memory, intellect, logic, human, problem, personality, feeling, pedagogy, approach.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕДРЕНИЯ МОДЕЛИ 4К В ПРОЦЕСС НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Тилалова М.М.

*Профессор, кандидат педагогических наук, кафедра начального образования,
Бухарский государственный педагогический институт*

Неъматова Н.У.

магистрант Азиатского международного университета

Аннотация: В данной статье рассматривается современная методика преподавания в начальных классах, актуальность развития творческой активности детей в современном обществе, начиная с младшего школьного возраста, педагогические возможности и значение обучения младших школьников творческой деятельности, на основе современных образовательных технологий. подходы. Установлено об эффективности организации

творческих способностей студентов.

Ключевые слова: ученик, учитель, класс, информация, модель 4 «К», электронные технологии, начальное образование, мотивы обучения, мышление, память, интеллект, логика, человек, проблема, личность, чувство, педагогика, подход.

Kirish. Respublikamizda 2020-yil 23-sentabrdagi yangi tahrirdagi “Ta’lim to’g’risida” gi qonunni qabul qilinganligi, maktab ta’lim tizimining ma’naviy - axloqiy tarbiyasida muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi 5712-son Farmonida 2030-yilga kelib xalqaro baholash reytingida jahonning birinchi 30 ta ilg‘or mamlakatlari qatoriga kirishiga erishish hamda xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish asosida o‘quvchilarning o‘qish, matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo‘naltirilgan ta’lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish vazifalari belgilangan Biz raqamli texnologiyalar asrida, ta’lim karyerada muvaffaqiyat qozonishning, turmush farovonligini oshirishning bosh omiliga aylangan davrda yashayapmiz. Zamonaviy ta’lim bizning nafaqat bilim va ko‘nikmalarimizni belgilab beruvchi mezon, balki bizning dunyoqarashimizni, bizning dunyo taraqqiyotiga qo‘shadigan hissamizni ham aks ettiruvchi muhim qadriyatdir.

Zamonaviy ta’lim dunyodagi tinimsiz o‘zgarishlarga ko‘nikkan, turli muammo va to‘siqlarga tayyor turadigan professionallarning yangi avlodini shakllantirmoqda. Bunday ta’lim o‘quvchilarni nafaqat amaliy ko‘nikmalar bilan, balki o‘quvchilarga bugungi kunda zarur bo‘lgan zamonaviy kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradigan o‘quv texnikalari bilan ta’minlaydi. Bugun dunyoda “ijtimoiy ko‘nikmalar”ga (soft skills) ega bo‘lgan mutaxassislariga ehtiyoj ortib, ayni paytda “kasbiy ko‘nikmalar” (hard skills) o‘zining birinchi darajali ahamiyatini yo‘qotib bormoqda. Boshlang‘ich sinflarda, ayniqsa, birinchi sinfda o‘quvchilarga o‘qitishda o‘quvchining yoshi, fiziologik, texnikaviy axborot olish kerak Hozirgi davr o‘qituvchi va o‘quvchi oldiga katta talablar qo‘ymoqda, bu talablarning eng asosiysi - darsning samaradorligi, uning sifatligi, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalariga, maktablardagi turli xil o‘quv mashg‘ulotlari, ularni tashkil qilinishi va u orqali o‘quvchilarni turli bilim va ko‘nikmalarni egallab olishidir. Bugungi kunda ta’lim jarayonini to‘g‘ri va samarali tashkil qilishda innovatsion texnologiyalar, texnik vositalarning, jumladan, zamonaviy kompyuterlarning o‘rni beqiyosdir.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Hozirgi kunda ta’lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o‘quv jarayonida qo‘llashga bo‘lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Bunday bo‘lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an’anaviy ta’limda o‘quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatilgan bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish esa ularni egallayotgan bilimlarini o‘zlari qidirib topish, mustaqil o‘rganish va fikrlash, tahlil qilish, hatto yakuniy xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishga o‘rgatadi. O‘qituvchi bu jarayonda shaxs rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Zamonaviy ta’lim bugungi kun o‘quvchilariga quyidagilarni o‘rgatishi kerak: Kompleks vazifalarni hal qilish; Bilimlar, mantiq, tahlil, mushohadaga tayangan holda tanqidiy fikrlash, fikr-mulohazalarni shakllantirib, qaror qabul qilish; Ijodiy fikrlash; Insonlar bilan hamkorlik qilish; Jamoada ishlash; O‘zining va boshqalarning emotsiyalarini (his-tuyg‘ularini) to‘g‘ri baholash, ularni boshqarish, emotsional intellektga ega bo‘lish; Diqqatni bir vazifadan boshqasiga tez qarata olish, moslashuvchan bo‘lish.

Buning uchun ta’lim jarayonida “4K” modelini qo‘llash kerak.

Yangi o‘quv yilidan boshlab boshlang‘ich sinf o‘quvchilari yangi avlod darsliklari asosida ta’lim oladi. Darsliklarning asosiy xususiyatlaridan biri – ularning 4K tamoyili asosida ishlab chiqilganidadir. Ya’ni bu tamoyilda quruq ma’lumotlarni yodlatish yoki shunchaki o‘qish/yozishni o‘rgatish bilan cheklanilmaydi. O‘quvchilar nafaqat fanlarni, balki XXI asrda zarur bo‘lgan

hayotiy ko'nikmalarni ham o'rganadi.

Yangi innovatsion yondashuvni O'zbekiston maktablarida joriy etishdan oldin xorijiy tajribalar ham o'rganildi. Singapur, Xitoy, Angliya, Finlandiya, Estoniya kabi ta'limi ilg'or mamlakatlar o'quvchilarda 4K tamoyilini o'z ichiga olgan XXI asr ko'nikmalarini rivojlantirishga asosiy e'tibor qaratadi.

4 "K" modeli

1. Kritik (tanqidiy) fikrlash (Critical Thinking);
2. Kreativlik (ijodiy yondashuv) (Creativity);
3. Kommunikatsiya (Communication);
4. Kollaboratsiya: (Collaboration:).

4K ko'nikmalar

Tanqidiy fikrlash, tahlil – topshiriqni alohida kichik vazifalarga bo'lish, masalalarni yechishning yakuniy algoritmlarini yaratish qobiliyati; baholash – kirish va chiqish ma'lumotlarining sifati va muvofiqligini baholash qobiliyati; tushuntirish – o'z nuqtayi nazarini dalillash, mantiqiy-bog'liq izchil matnlar qurish; maqsadlarni belgilash – erishish mumkin bo'lgan maqsadlarni to'g'ri shakllantirish, zarur ma'lumotlarni va uning yetarliligini aniqlash, shu asosda mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyati; o'zini boshqara bilish – o'z-o'zini tekshirish, xulosalarni tuzatish va mulohaza yuritish (refleksiya); modellashtirish – amaliy vaziyatni sifatli tahlil qilish va vazifalarni hal qilish uchun vaziyatni mavhum modeli bilan almashtirish qobiliyati; o'rganilayotgan predmetga turli nuqtalyi nazardan qarash amaliyoti; kuzatish va o'lchovlarni rejalashtirish va amalga oshirish amaliyoti; muammolarni hal qilish malakalarini rivojlantirish; dalillarni ajrata olish, ularni shakllantirish va baholash qobiliyati; strategik fikrlash.

Kreativlik (Ijodkorlik) ko'nikmasi, qiziquvchanlik – tevarak-atrofdagi olamga qiziqish va u haqida ko'proq bilishga intilish, dunyo obyektlari o'rtasidagi sabab-natija munosabatlarini aniqlash, axborotni mustaqil izlash va o'z savollariga javob topish qobiliyati; tasavvur – ko'plab original va nostandart g'oyalarni ishlab chiqish qobiliyati; optimallashtirish – maqsadga tez va samarali erishish uchun bir nechta usullarni solishtirish qobiliyati; g'oyalarni rivojlantirish -g'oyalarni turli nuqtayi nazardan baholash, ularning kuchli va zaif tomonlarini izlash, o'zgaruvchan sharoitlarda va yangi ma'lumotlarning paydo bo'lishida o'z faoliyatini tezda qayta qurish qobiliyati.

Muloqot qilish ko'nikmasi, muloqotdan cho'chimaslik va muloqotni uyushtira bilish qobiliyati, savollar berish va ularga javob berishga tayyorlik, muloqot maqsadi va mazmuniga, shuningdek, suhbatdoshga moslashish qobiliyati; muloqotchilik maqsadlariga erishishda verbal va noverbal vositalardan foydalanish qobiliyati; muloqot qoidalari ma'nosini tushunish va ishonch darajasini oshirish; boshqa odamlarning fikrini tinglashni o'rganish; o'zining ijobiy obrazi shakllanishini ta'minlash; 'z fikr va his-tuyg'ularini ifodalash amaliyoti; taqdim etish, qabul qilish va qayta aloqani aks ettirish amaliyoti; o'z fikrlari va mulohazalarini aniq dalillash amaliyoti; katta va kichik jamoada boshqalar bilan ishlash amaliyoti.

Jamoaviy ishlash ko'nikmasi umumiy maqsadlarni o'z maqsadidek qabul qilish qobiliyati, ularga erishish uchun birgalikda harakat yo'nalishini qurish qobiliyati; ijtimoiy o'zaro ta'sir, ya'ni umumiy maqsadlarni muhokama qilish, muzokaralar olib borish, o'z harakatlarini boshqa odamlarning harakatlari bilan muvofiqlashtirish; o'z rejalari va g'oyalarni amalga oshirish uchun yetakchilik ko'nikmalarini va o'z jamoasini shakllantirish qobiliyatini rivojlantirish; o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish; mustaqillik va avtonomiya va tashabbuskorlik.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ta'limni tashkil qilish shakllari o'quvchilar soniga qarab ta'limning jamoaviy, guruhli shakllari, kichik guruhlarda ishlash, juftliklarda ishlash va individual (yakka tartibda) ishlash kabi shakllari bo'ladi.

Jamoaviy ta'lim shaklida vazifalarni bajarish va muhokama qilishda butun sinf ishtirok etadi. Bunda "Ko'tarilgan qo'l qoidasi"ni qo'llash va unga rioya qilish, shuningdek, "Gapirayotganni hurmat qilish" tamoyillariga rioya qilish muhimdir. Bu shakl munozara va bahslar, ochiq

muhokamalarga to'g'ri keladi.

Guruhli ta'lim shaklida sinflar 5–6 kishilik guruhlariga, jamoalarga bo'linadi. Bu shakl sinfda va sinfdan tashqari ishlashda, loyiha, tadqiqot va ijodiy faoliyatlarga mos keladi. Kichik guruhli shaklda o'quvchilar 3–4 kishilik uncha katta bo'lmagan guruhlariga bo'linadi. Bunday shakl ham sinfda va sinfdan tashqari ishlarda, loyiha, tadqiqot va ijodiy faoliyatlarda qo'l keladi. Shuningdek, bu shaklni masala va vazifalarni muhokama qilish, jamoaviy esse va dokladlar yozishda ham qo'llash mumkin.

Juftliklarda ishlash shaklida o'quvchilar ikki kishi bo'lib ishlaydi. Bunda o'quvchilarni “yeldadosh sherik” hamda “yuzma-yuz sherik” tamoyili bo'yicha bo'lib chiqish mumkin. Individual shaklda esa o'quvchi vazifalarni mustaqil ravishda, boshqalarning ishtirokisiz, o'zi bajaradi.

Ta'lim texnologiyalari, metodlari, o'qitish texnikalari

Klaster – bu axborotni grafik (chizma shaklida) tashkil qilish shakli bo'lib, unda asosiy ma'no birliklari ajratilib, ular o'rtasidagi barcha aloqalar chizma shaklida ifodalanadi. Klaster o'quv materialini tizimlash va umumlashtirishga imkon beruvchi tasvirdir.

Klaster usulini quyidagi istalgan bosqichlarda qo'llash mumkin: Klaster usulining afzalliklari va uni qo'llash natijalari. Klaster usulini qo'llashning quyidagi afzalliklari bor: katta hajmdagi axborotni qamrab olishga imkon beradi; jamoaning barcha a'zolarini ta'lim jarayoniga jalb qiladi, bu jarayon ular uchun qiziqarli bo'ladi; bolalar faol, ochiq bo'ladi, chunki ularda xato qilib qo'yishdan, noto'g'ri fikr aytib qo'yishdan qo'rquv bo'lmaydi;

Bu usul davomida quyidagi ko'nikmalar shakllanadi va rivojlanadi: savollarni to'g'ri qo'yish; asosiy masalani aniqlash; sabab-oqibat aloqalarini o'rnatish, xulosa chiqarish; muammoni yaxlit tushunib, umumiydan xususiya o'tish; solishtirish va tahlil qilish; qiyoslash.

Klaster usuli tizimli fikrlashni rivojlantiradi; bolalarga nafaqat o'quv materialini, balki o'z baholovchi fikrlarini ham tizimlashni o'rgatadi; kuzatuvlar, tajribalar va olingan yangi bilimlar asosida o'z fikrini ishlab chiqish va uni ifodalashni o'rgatadi; bir paytning o'zida bir necha pozitsiyalarni ko'rib chiqish, axborotni ijodiy qayta ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Venn diagrammasi – grafik usul bo'lib, uning yordamida solishtirilayotgan sohalardagi mushtarak jihatlarni aniqlash, tafovutlarni (farqlarni) qayd etish va tanlangan mavzuga oid bilimlarni umumlashtirish mumkin.

“Eyler-Venn diagrammasi” usuli bilan ishlash algoritmi. Darsda qiyoslash kerak bo'lgan ikki yoki undan ko'proq tushunchalar, istilohlar (terminlar), hodisalar ajratib olinadi. O'quvchilar halqalar chizib, kataklarni to'ldirib chiqadi. Anglash (materialni mustahkamlash) bosqichida (juftliklarda, guruhlarda) tuzilgan diagrammalar muhokama qilinadi.

Esse – bu erkin shakldagi insho bo'lib, u muallifning biror masalaga munosabatini ifodalab, uni asoslab beradi. Essening mazmuni puxta o'ylangan, mantiqan to'g'ri tuzilgan, tarkiblangan (kirish, asosiy qism va xulosadan iborat) bo'lishi kerak. Muallif esseda murojaat qilgan ma'lumotlar, faktlar, raqamlarning manbayi ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Esseda ijodiy yondashuv sezilib turishi kerak.

Essening tuzilishi: masalani qo'yish – fikrlash – rejalashtirish – yozish – tekshirish – takomillashtirish.

Vaziyatlar tahlili (keys-stadi) – bu quyidagi sohalarda olingan ko'nikmalarni takomillashtirish va tajriba orttirish uchun mo'ljallangan o'quv metodi: muammolarni aniqlash, tanlab olish va yechish; axborot bilan ishlash – vaziyatdagi detallarning ahamiyatini anglash; axborot va asoslarning tahlili va sintezi; taxmin va xulosalar bilan ishlash; muqobil variantlarni baholash; qaror qabul qilish; boshqalarni tinglash va tushunish – jamoaviy ishlash ko'nikmalaridir.

Case-studies – bu faktlar asosida maxsus ishlab chiqilgan va o'quv mashg'ulotlarida tahlil qilinadigan muayyan o'quv vaziyatlari. Vaziyatlarni tahlil qilish jarayonida bolalar jamoada ishlashni, tahlil qilishni va boshqaruv qarorlarini qabul qilishni o'rganadi.

Keysni yechish – bu taklif qilingan vaziyatni (keysni) tadqiq etish, axborotlarni to'plab va

tahlil qilish, qilish mumkin bo'lgan harakatlar variantlarini taklif qilish va ularning ichidan eng maqbulini tanlash.

Chalkash mantiqiy zanjirlar – bu asosiy tushunchalarni mantiqiy tuzish orqali o'quv materialidagi asosiy muammoni aniqlashning pedagogik usuli. Bunda o'qituvchi mantiqiy ketma-ketligi buzilgan bir qator tushuncha va terminlarni taqdim qiladi. O'quvchilarning vazifasi xatoni topib, uni tuzatish va buni asoslab berishdir.

Usulning ketma-ketligi: o'rganilayotgan mavzuga tegishli termin yoki tushunchalar yozilgan qog'ozni ilib qo'yamiz; o'quvchilarga tasodifiy, tartibsiz berilgan asosiy tushunchalarning mantiqiy ketma-ketligini aniqlashni, so'ng barcha asosiy tushunchalardan foydalangan holda yozma matn tayyorlashni taklif qilamiz;

o'qituvchi asosiy tushunchalar bo'yicha hodisalar ketma-ketligining o'z variantini bayon qiladi; o'quvchilar o'z variantlarini o'qituvchining varianti bilan solishtirib ko'radilar.

Munozara – bu bahsli masalalarni muhokama qilish va munozara qilish usuli. Bugungi kunda munozara ta'lim faoliyatining eng muhim shakllaridan biri bo'lib, o'quvchilarning tashabbuskorligini oshirishga, refleksiv fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa. Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'limning poydevori hisoblanadi. Shu bois mamlakatimizda boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishga alohida e'tibor berilmoqda. O'qituvchilar darsda ilg'or pedagogik texnologiyalar va o'qitishning interfaol usullaridan keng foydalanmoqda. Har bir ta'lim muassasasida boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun qiziqarli o'quv-metodik adabiyotlar, jumladan, elektron resurslarning katta zaxirasi mavjud. Sifatli ta'limiy faoliyatni multimedia materiallari orqali tashkil etish an'anaviy uslublarga nisbatan afzalligini o'qituvchilar anglab yetdi.

Boshlang'ich sinflarda ona Vatanga muhabbat va sadoqat, ona tilini o'qitishda tilga hurmat, shu bilan birga o'zbek tilining qanchalik boy til ekanligini anglash, o'qish va orfografik til me'yorlariga amal qilishni dars jarayonida tadbiq etish lozim.

Adabiyotlar ro'xati:

O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida" gi qonuni. O'RQ-637-son 23. 09. 2020. Ta'lim to'g'risida (lex.uz)

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash" to'g'risida 2019-yil 29-aprel, 5712-sonli Farmoni.

Adizov B. R., Khamroev A. R. Modeling activities of teachers when designing creative activities of students // Ilmiy xabarnoma. – C. 69.

Abdullayeva Q., Ochilov M., Nazarov K., Fuzailov S., Bikboyeva N. Boshlang'ich maktab darsliklarini yaratish mezonlari. – T.: OzPFITI, 1994. – 29 b. 5. Адизов Б. Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишининг назарий асослари. Пед. фан. док... дисс. – Бухоро, 2002. – 276 б.

Hamroyev R.A Ona tili ta'limida o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish (Ped. fan.dok. diss.). Buxoro; 2020.

Jumayeva H. G. Methodology for Improving the Creative Abilities of Students in Primary School Native Language Education //International journal of inclusive and sustainable education. – 2022. – T. 1. – №. 6. – C. 236-238.

MATEMATIK TENGLAMALAR ASOSIDA IQTISODIY JARAYONLARNI MATEMATIK TAHLIL YORDAMIDA MODELLASHTIRISH

To'rayev Farhodjon Farmonovich

Alfraganus University, "Matematika va fizika" kafedrasi v.b dotsenti, (PhD)

Email: farhodjon9618@mail.ru

Annotatsiya: Zamonaviy fan va texnika taraqqiyoti turli jarayonlarni aniq tavsiflash, ularning rivojlanish qonuniyatlarini tahlil qilish hamda kelajakdagi holatini oldindan prognozlashni talab etadi. Bunday jarayonlarni to'g'ri tushunish uchun matematik tenglamalar ishonchli vosita sifatida xizmat qiladi. Chunki iqtisodiy, fizik va kimyoviy tizimlar murakkab bog'lanishlarga ega bo'lib, ularni chuqur o'rganish matematik yondashuvsiz deyarli imkonsizdir. Ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar rivoji sharoitida jarayonlar dinamikasini kuzatish, parametrlar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash va ularning ta'sirini baholash muhim hisoblanadi. Matematik analiz turli tizimlarning ichki tuzilmasini ochib beradi, shuningdek real jarayonlarni soddalashtirilgan model ko'rinishida ifodalashga yordam beradi. Bunday modellar yordamida tizimning turli sharoitlarda qanday o'zgarishini oldindan baholash, reja ishlab chiqish va samaradorlikni oshirish mumkin. Shu bois matematik yondashuv fan va texnika rivojining ajralmas qismiga aylangan bo'lib, barcha sohalarida ishonchli tahlil asosini yaratadi. Shu jarayonlarning chuqur tahlili orqali iqtisodiyotda, texnikada va boshqa yo'nalishlarda samarali boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish imkoniyati kengayadi. Matematik modellash tirish nafaqat mavjud holatni tasvirlaydi, balki ehtimoliy xavflarni aniqlash, ularni kamaytirish uchun strategiyalar taklif etadi. Natijada zamonaviy tizimlar yanada barqaror ishlaydi.

Kalit so'zlar: Matematik tenglamalar, matematik tahlil, modellash tirish, iqtisodiy jarayonlar, fizik-kimyoviy tizimlar, texnik jarayonlar, funksional bog'lanishlar, differensial tenglamalar, integrallash jarayoni, dinamik tizimlar, analitik tahlil.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ С ПОМОЩЬЮ МАТЕМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА НА ОСНОВЕ МАТЕМАТИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ

Тураев Фарходжон Фармонович

Alfraganus University, кафедра «Математика и физика», и.о. доцента (PhD)

Аннотация: Современное развитие науки и техники требует точного описания различных процессов, анализа закономерностей их развития, а также предварительного прогнозирования их будущего состояния. Для правильного понимания таких процессов математические уравнения служат надёжным и эффективным инструментом. Поскольку экономические, физические и химические системы обладают сложными взаимосвязями, их глубокое исследование практически невозможно без математического подхода. Особенно в условиях стремительного развития современных технологий важно отслеживать динамику процессов, определять взаимосвязи между параметрами и оценивать их влияние. Математический анализ раскрывает внутреннюю структуру различных систем и помогает представить реальные процессы в виде упрощённых моделей. С помощью таких моделей можно заранее оценить изменения системы в разных условиях, разрабатывать планы и повышать эффективность. Поэтому математический подход стал неотъемлемой частью развития науки и техники, обеспечивая надёжную аналитическую основу во всех сферах. Он расширяет возможности принятия эффективных управленческих решений в экономике, технике и других направлениях, выявляет потенциальные риски и предлагает стратегии их снижения, обеспечивая более устойчивую работу

современных систем.

Ключевые слова: математические уравнения, математический анализ, моделирование, экономические процессы, физико-химические системы, технические процессы, функциональные связи, дифференциальные уравнения, процесс интегрирования, динамические системы, аналитический анализ.

MODELING ECONOMIC PROCESSES USING MATHEMATICAL ANALYSIS BASED ON MATHEMATICAL EQUATIONS

Turaev Farkhodjon

Alfraganus University, Department of "Mathematics and Physics", Acting Associate Professor (PhD)

Abstract: The modern development of science and technology requires the precise description of various processes, the analysis of the laws of their development, and the forecasting of their future state. To properly understand such processes, mathematical equations serve as a reliable and effective tool. Since economic, physical, and chemical systems possess complex interconnections, their in-depth study is almost impossible without a mathematical approach. Especially in the context of rapidly advancing technologies, it is important to monitor process dynamics, identify relationships between parameters, and assess their impact. Mathematical analysis reveals the internal structure of different systems and helps represent real processes in the form of simplified models. With the help of such models, it becomes possible to predict system changes under various conditions, develop plans, and increase efficiency. Therefore, the mathematical approach has become an integral part of scientific and technological progress, providing a reliable analytical basis in all fields. It expands opportunities for making effective management decisions in economics, engineering, and other areas, identifies potential risks, and proposes strategies to reduce them, ensuring more stable operation of modern systems.

Keywords: mathematical equations, mathematical analysis, modeling, economic processes, physical-chemical systems, technical processes, functional relationships, differential equations, integration process, dynamic systems, analytical analysis.

Kirish. Matematik modellar odatda turmushdagi vaziyat matematik til bilan ham ifodalanishi mumkin. Bunday ifoda matematik model deb ataladi. Boshqacha qilib aytganda matematik model - biror hayotiy vaziyatni matematik tilda tasvirlash uchun ishlatiluvchi abstract model bo'lib, ma'lum bir hodisa va jarayonni matematik formula va bog'lanishlar orqali tushuntirib berish.

Matematik model bizga turmushdagi vaziyatlarni oldindan aytish imkonini beradi. Agar oldindan aytish noto'g'ri bo'lsa yoki tajriba natijalari modelga mos kelmasa, modelni kerakli qismini o'zgartirishimiz mumkin.

Matematikmodellash tirishko'pinchavaqto'tishibilano'zgarishgavaintegratsiyalashuvga ehtiyoji bor jarayondir. Masalan, aholi sonining o'zgarishini aniq bashorat qilishni ta'minlaydigan matematik modelni topish oson ish emas. Aholi sonining o'sishi haqida qo'shimcha ma'lumotlar olishimiz bilan modelni yangitdan ishlab chiqishimizga zarurat tug'iladi va natijada har qanday yaratilgan populyatsiya modelini ham o'zgartirishga majbur bo'lamiz.

Shunday qilib, matematik modellash tirish jarayoni — bu murakkab va dinamik tizimlarni tahlil qilish uchun qulay vosita bo'lib, u vaqt o'tishi bilan o'zgarib boradigan jarayonlarni ham ifodalashga mo'ljallangan. Ayniqsa, aholi soni kabi ko'plab omillarga bog'liq va doimiy ravishda o'zgarib turadigan tizimlarda, model yaratish va uni aniq bashorat qiluvchi

darajada takomillashtirish juda murakkab vazifadir.

Adabiyotlar tahlili.

Iqtisodiy jarayonlarni matematik modellash sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar turlicha yondashuvlar bilan ajralib turadi. O'zbek olimlari orasida Tojiyev Ilhom, To'rayeva Feruza, Namozova Barchinoy va Baxronova Zuhra [1]. iqtisodiy tizimlarni matritsa nazariyasi asosida modellashga e'tibor qaratgan. Ularning ishlarida Leontyev modeli orqali ishlab chiqarish va daromad jarayonlari matematik jihatdan ifodalanadi va Python dasturlash tili yordamida amaliy algoritmlar ishlab chiqilgan. Shu jihatdan ularning ishlari nafaqat nazariy, balki amaliy tatbiq bilan ham ajralib turadi.

Umarova Nodira va Sharipova Zulfiya[2] esa iqtisodiy masalalarni yechishda differensial tenglamalar, optimizatsiya va statistik metodlarni qo'llashga e'tibor qaratgan. Ularning yondashuvi jarayonlarni statistik va matematik tahlil bilan chuqur o'rganishga asoslangan bo'lsa-da, dasturiy yechimga unchalik urg'u berilmagan. Sotvoldiyev Akmal va Chorshanbiyev Anvarning [3] ishlari esa to'liq nazariy yo'nalishda bo'lib, iqtisodiy tizimlarning murakkab bog'lanishlarini tizimli tarzda tasvirlashga qaratilgan.

Chetdagi olimlar orasida esa Tarasov Vasily va Tarasova Valentina [4-6] iqtisodiy jarayonlarda xotira effektini hisobga olgan modellar yaratgan. Ularning ishlarida kesirli differensial tenglamalar va diskret logistik xaritalar yordamida dinamik tizimlarning tarixiy bog'lanishlari matematik jihatdan o'rganiladi. Bu yondashuv odatiy differensial tenglamalardan tubdan farq qiladi va jarayonlarning oldingi holatlari natijalarga ta'sirini hisobga oladi.

Cai Yongyang, Judd Kenneth va Lontzek Thomas [7] esa iqtisodiyot va ekologiya sohasini birlashtirgan stoxastik integratsiyalashgan model (DSICE) yaratgan. Ularning ishlari global muammolar – iqlim o'zgarishi va iqtisodiy jarayonlar o'rtasidagi bog'lanishni matematik jihatdan tahlil qilishga qaratilgan. Shu bilan birga, ular ijtimoiy xarajatlarni hisoblash orqali siyosiy va iqtisodiy qarorlar qabul qilish uchun muhim ilmiy asos yaratgan.

Shunday qilib, olimlarning ishlari o'rtasidagi asosiy farq ularning yondashuv uslubi va tatbiq doirasida ko'rinadi: ba'zilar nazariy asosga urg'u beradi, boshqalari amaliy algoritmlar va dasturiy yechimlarni ishlab chiqadi, yana boshqalari esa global tizimlarni matematik modellashga e'tibor qaratadi. Bu tadqiqotlar iqtisodiy jarayonlarni chuqur tushunish va ularni amaliy tarzda modellash imkonini beradi [8-10].

Asosiy qism.

Yangi ma'lumotlarni o'z vaqtida olish va ularni hisobga olgan holda modellarning parametrlarini, tuzilishini qayta ko'rib chiqish va yangilash modellarni yanada haqiqiy hayotga moslashtiradi. Bu esa nafaqat ilmiy tahlillar uchun, balki amaliy qo'llanmalar, strategik rejalashtirish va qaror qabul qilish jarayonlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

1-Misol.Quyidagi (1-rasmda) 2016-yildan 2024-yilgacha yengil atletika to'garagiga qatnashadigan maktab o'quvchi qizlarining soni(105 birlikda) keltirilgan.

1-rasm. Yengil atletika to'garagiga qatnashgan o'quvchi qizlarning berilgan

MATEMATIK MODEL YARATISH 1. Muammoni qo'yish. 2. Ma'lumotlarni to'plash. 3. Ma'lumotlarni tahlil qilish. 4. Modelni qurish. 5. Modelni tajribada sinab ko'rish va imkon qadar yaxshilash. 6. Yaratilgan modeldan foydalanib jarayonlarni oldindan (bashorat) aytish.	Maktab (O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi) Ushbu $N = 0,042t + 2,71$ modeldan foydalanib, bu erda t – 2016 yildan keyingi yillar soni, kelayotgan 2025-yilda oliy o'quv yurtlaridagi yengil atletika bilan shug'ullanadigan maktab o'quvchi qizlarining sonini ushbu model orqali oldindan bashorat qilishimiz mumkin. Yechim. 2016 yildan 2025 yilgacha 9-yil bor demak biz t – ni 10 deb olamiz. $N = 0,042t + 2,71 = 0,042 \cdot (9) + 2,71 = 3,088 (10^5)$ Ushbu modelga ko'ra, 2025 yilda oliy o'quv yurtlaridagi yengil atletika bilan shug'ullanadigan maktab o'quvchi qizlarining soni taqriban $3,09 \cdot 10^5$ tani tashkil etadi. Ko'plab turdagi matematik modellarda bo'lgani kabi, 5-misolidagi matematik model ham mukammal emas. Masalan, $t = 1$ uchun, $N = 2,752$, haqiqiy qiymatiti 2,78 dan bir oz farq qiladi. Ammo, kelajakni bashorat qilish uchun ushbu matematik model yetarli hisoblanadi. Ushbu $N = 0,001x^3 - 0,014x^2 + 0,087x + 2,69$ –ushbu kubik model yuqoridagi 5-misol uchun berilgan yillarga yaqin yillar uchun yaxshi natija beradi: Biz $t = 1$ uchun haqiqiy qiymatiga yaqin $N = 2,76$ natija olamiz. Lekin $t = 12$ uchun, haqiqiy qiymatidan ancha farq qiladigan $N = 3,45$ natijani olamiz. Bu yerda kubik model bilan bog'liq qiyinchilik shundaki, oxir-oqibat berilgan yillardan uzoqlashgan yillar uchun uning bashorati juda yomon bo'ladi. Shuning uchun yaratilgan modellarni odatda kerakli oraliqlar uchun tekshirib turishimiz kerak.
---	--

yillardagi o'zgarish ko'rsatkichini grafik ko'rinishi.

Muhim bo'lgan modellardan biri bu oddiy va murakkab foizlarni hisoblash uchun foydalaniladigan formuladir. Faraz qilaylik P – boshlang'ich mablag' va i – yillik foiz stavkasi bo'lsin birinchi yil oxiriga kelib mablag'imiz A_1

$$A_1 = P + P \cdot i \quad \text{Boshlang'ich mablag' yig'indisi } P \text{ asosiy pul deb ataladi} \\ = P \cdot (1 + i)$$

formula bilan hisoblanadi. Qulaylik uchun quyidagi belgilashni kiritamiz:

$$r = 1 + i$$

Ikkinchi yilga borib, bizda $P \cdot r$ pul miqdori bo'ladi, ikkinchi yil oxiriga kelib esa mablag'imiz A_2 ga teng bo'ladi

$$A_2 = A_1 \cdot r = (P \cdot r) \cdot r \\ = P \cdot r^2 = P \cdot (1 + i)^2$$

Uchinchi yilga borib, bizda $P \cdot r^2$ pul miqdori bo'ladi, uchinchi yil oxiriga kelib esa mablag'imiz A_3 ga teng bo'ladi

$$A_3 = A_2 \cdot r = (P \cdot r^2) \cdot r \\ = P \cdot r^3 = P \cdot (1 + i)^3$$

Umuman olganda, bizda quyidagi teorema mavjud.

1- TEOREMA: Agar P -boshlang'ich mablag' va i -yillik foiz stavkasi bo'lsin. Unda t yildan so'ng bizning omonatimiz miqdori A quyidagicha hisoblanadi:

$$A = P \cdot (1 + i)^t$$

2-Misol. Biz murakkab foiz bilan 100.000.000 so'm boshlang'ich mablag'ni Ipak yo'li bankiga 20% li yillik foiz stavkasi bilan ikki yilga qo'ydik. Ikkinchi yil oxiriga kelib biz bankdan qancha pul olamiz?

Yechim. Ushbu $A = P(1 + i)^t$ tenglamadagi P –ning o'rniga 100000000 so'm, i –ning o'rniga 0,2 va t –ning o'rniga 2 ni qo'yamiz

$$A = 100000000 \cdot (1 + 0,2)^2 \quad \text{Qavsni ichidagi sonlarni qo'shamiz} \\ = 100000000 \cdot (1,2)^2 \\ = 100000000 \cdot (1,44) \quad \text{Kvadratga ko'taramiz} \\ = 144000000 \quad \text{Ko'paytiramiz}$$

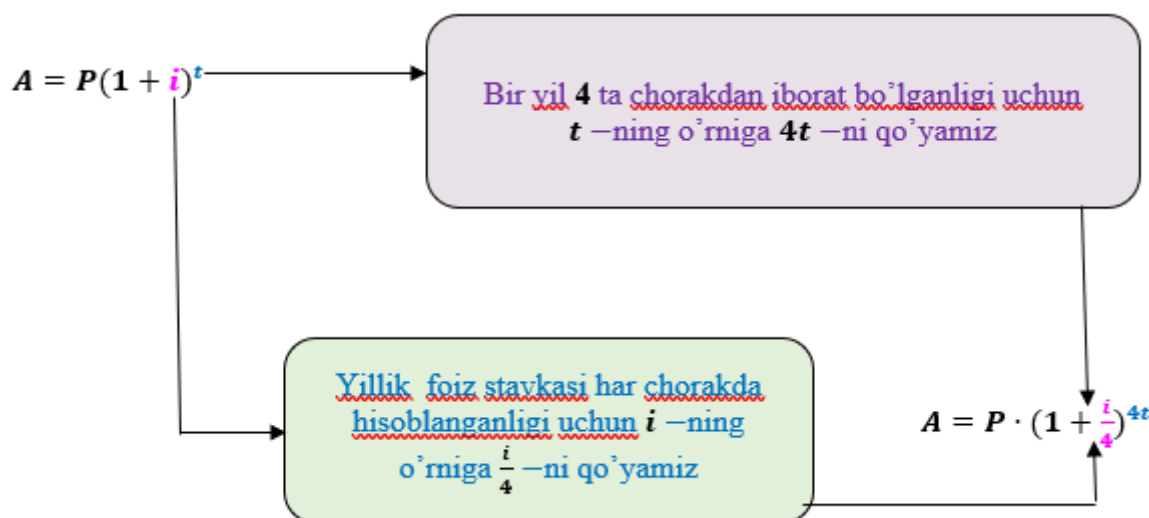
Demak, ikki yildan so'ng biz Ipak Yo'li Bankidan 144000000 so'm pul olishimiz mumkin.

Har chorakda (yilga to'rt marta) qo'shiladigan murakkab foizlar uchun formula yaratishga harakat qilib ko'ramiz. Yuqoridagi formuladan foydalanib quyidagi chizmani hosil qilamiz.

Moliyaviy hisob-kitoblarda foizlarni hisoblashda murakkab foizlar muhim o'rin tutadi. Murakkab foiz deganda, foizlar nafaqat dastlabki asosga (asosiy summaga), balki oldingi davrlarda qo'shilgan foizlarga ham qo'shib hisoblanadi. Bu, vaqt o'tishi bilan pul summasining ko'payishiga olib keladi.

Shu shartda, yillik foiz stavkasidan va vaqt davomidan foydalanib, investitsiyaning yoki

depozitning oxirgi qiymatini hisoblash uchun murakkab foizlar formulasini yaratishga harakat qilib ko'ramiz (2-rasm).

2-rasm. Murakkab foizni hisoblash formulalari.

Bu ifoda bir yilga murakkab foiz hisobida 4 marta foyda olish mumkinligini bildiradi. Umuman olganda, quyidagi teorema mavud.

2-TEOREMA: Faraz qilaylik P - boshlang'ich mablag' va i -yillik foiz stavkasi bo'lsin. Agar yiliga n -marta foiz stavka qo'shiladigan bo'lsa, u holda t yildan so'ng omonat miqdori A quyidagicha hisoblanadi:

$$A = P \cdot \left(1 + \frac{i}{n}\right)^{tn}$$

3-Misol. Biz murakkab foiz bilan 100000000 so'm boshlang'ich mablag'ni Ipak yo'li bankiga 20% li har chorakda (yiliga to'rt marta) qo'shiladigan yillik foiz stavka bilan ikki yilga qo'ydik. Ikkinchi yil oxiriga kelib biz bankdan qancha pul olamiz?

Yechim. Ushbu $A = P \cdot \left(1 + \frac{i}{n}\right)^{tn}$ tenglamadagi $P = 100000000$ (so'm),

$i = 0,2$ va $t = 2$ ni qo'yamiz va $n = 4$ ni qo'yamiz

$$A = 100000000 \cdot \left(1 + \frac{0,2}{4}\right)^{4 \cdot 2}$$

$$= 100000000 \cdot (1 + 0,05)^8$$

$$= 100000000 \cdot (1,05)^8$$

$$= 100000000 \cdot (1,47745544) \quad (1,05)^8 \text{ —ni kalkulyatordan foydalanib taqriban hisoblaymiz}$$

$$= 147745544$$

$$\approx 147700000$$

$\approx$ belgi t taqriban teng degan ma'noni bildiradi

Demak, ikki yildan so'ng biz Ipak yo'li bankidan 147700000 so'm pul olishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, matematik tenglamalar va matematik tahlil zamonaviy ilm-fan va texnika sohasidagi murakkab jarayonlarni chuqur o'rganishning asosiy vositasidir. Ular yordamida iqtisodiy tizimlarning dinamikasi, fizik va kimyoviy jarayonlardagi o'zgarishlar, texnik qurilmalar ish rejimlari va axborot texnologiyalaridagi algoritmik jarayonlar aniq tavsiflanadi va tahlil qilinadi. Natijada, real tizimlarni modellashtirish va ularning kelajakdagi xatti-harakatlarini oldindan prognoz qilish faqat matematik yondashuv va tahlil asosida samarali amalga oshirilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Tojiyev Ilhom, To'rayeva Feruza, Namozova Barchinoy & Baxronova Zuhra. Iqtisodiy masalalarni matritsa nazariyasi asosida modellashtirish va Python dasturlash tilida yechish. "Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali, 2025, 3(6), 7–19 bet.

Umarova Nodira R., Sharipova Zulfiya S. Iqtisodiy masalalarni yechishda matematik usullardan foydalanish. "Innovations in Science and Technologies" jurnali, 2024, Vol. 1, No. 8.

Sotvoldiyev Akmal I., Chorshanbiyev Anvar A. Iqtisodiy jarayonlarning modellari: nazariy yondashuvlar va asoslashlar. "TADQIQOTLAR.UZ" jurnali, 2024, 49 son, 1 qism, 67–76 bet.

Tarasov Vasily E., Tarasova Valentina V. Fractional dynamics of natural growth and memory effect in economics. arXiv, 2016, 29 dekabr.

Tarasov Vasily E., Tarasova Valentina V. Concept of dynamic memory in economics. arXiv, 2017, 25 dekabr.

Tarasov Vasily E., Tarasova Valentina V. Logistic map with memory from economic model. arXiv, 2017, 25 dekabr.

Cai Yongyang, Judd Kenneth L., Lontzek Thomas S. DSICE: A Dynamic Stochastic Integrated Model of Climate and Economy. Ishchi maqola / working paper, 2012, 13 iyul.

Claudio Canuto-Anita Tabacco. Mathematical Analysis. Milano, Italiya, 2015.

Gerd Baumann. Mathematics for Engineers I. Minchen. 2010.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. <https://stat.uz/>.

OLIV TA'LIM TIZIMIDA O'QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHNING HOZIRGI HOLATI

Usmanova Gulxumor Saidakbarovna

Oriental universiteti, O'quv-metodik ta'minot bo'limi boshlig'i

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy holati har tomonlama tahlil qilingan. Tadqiqotda kredit-modul tizimining joriy etilishi, raqamli ta'lim platformalaridan keng foydalanilishi, kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvning shakllanishi hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonlari yoritiladi. Shuningdek, akademik mustaqillikning kengayishi, xalqaro integratsiya va amaliyotga yo'naltirilgan ta'limning rivojlanishi oliy ta'lim sifatiga ko'rsatgan ta'siri ochib beriladi. O'quv jarayonida mavjud bo'lgan asosiy muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ham keltirilgan. Mazkur maqola oliy ta'lim muassasalari faoliyati, pedagogik jarayonni modernizatsiya qilish va ta'lim sifatini oshirish yo'nalishida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, o'quv jarayoni, kredit-modul tizimi, raqamli ta'lim, kompetensiya, innovatsion texnologiyalar, pedagogik jarayon, akademik mustaqillik, xalqaro integratsiya, ta'lim sifati, masofaviy ta'lim, amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Усманова Гулхумор Саидакбаровна

Начальник отдела учебно-методического обеспечения, Университет «Ориентал»

Аннотация. В данной статье представлен всесторонний анализ современного состояния организации учебного процесса в системе высшего образования Республики Узбекистан. Рассматриваются внедрение кредитно-модульной системы, расширение использования цифровых образовательных технологий, формирование компетентностного подхода и применение инновационных педагогических методик. Кроме того, раскрывается влияние расширения академической автономии вузов, процессов международной интеграции и развития практико-ориентированного обучения на качество образования. В статье обозначены актуальные проблемы учебного процесса и предложены рекомендации по их устранению. Результаты исследования имеют научно-практическую значимость для модернизации педагогической деятельности и повышения эффективности высших учебных заведений.

Ключевые слова: высшее образование, учебный процесс, кредитно-модульная система, цифровое обучение, компетентностный подход, инновационные технологии, педагогический процесс, академическая автономия, международная интеграция, качество образования, дистанционное обучение, практико-ориентированное обучение.

THE CURRENT STATE OF ORGANIZING THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Usmanova Gulxumor Saidakbarovna

Head of the Department of Educational and Methodological Support, Oriental University

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the current state of organizing the educational process in the higher education system of Uzbekistan. It examines the implementation of the credit-module system, the expansion of digital learning technologies, the development of a competency-based approach, and the use of innovative pedagogical methods. The article also discusses the growing academic autonomy of universities, international integration processes,

and the enhancement of practice-oriented education. Challenges affecting the quality of higher education and recommendations for improving the organization of the learning process are presented. The study holds scientific and practical significance for modernizing educational practices and improving the effectiveness of higher education institutions.

Keywords: higher education, educational process, credit-module system, digital learning, competency-based approach, innovative technologies, pedagogical modernization, academic autonomy, international integration, education quality, distance learning, practice-oriented training.

Dolzarbligi. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar o'quv jarayonini tashkil etish mazmunini tubdan yangilash, ta'lim sifatini xalqaro standartlarga moslashtirish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga qaratilgan. Bu jarayonning dolzarbligi, avvalo, davlat rahbari tomonidan qabul qilingan muhim qaror va farmonlarda o'z aksini topmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni oliy ta'limni modernizatsiya qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilab, ta'lim jarayonini kredit-modul tizimi asosida tashkil etish, xalqaro ta'lim dasturlariga integratsiyani kuchaytirish va talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida qayd etgan. Shuningdek,

2024-yil 25-maydagi Prezident Farmoni oliy ta'lim muassasalariga qabul qilish tartibini takomillashtirish, davlat buyurtmasi shakllanishida iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini inobatga olish, ta'lim jarayonida oshkorlik va adolatni ta'minlash kabi masalalar orqali ta'lim sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Vazirlar Mahkamasining so'nggi qarorlari, xususan, o'quv rejalari va ta'lim dasturlarini qayta ko'rib chiqish, amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim ulushini oshirish, oliy ta'limdan keyingi bosqichlarni takomillashtirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar ham o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lmoqda. Mazkur hujjatlarda o'qitish jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, o'qituvchilarning malakasini oshirish, raqamli ta'lim platformalaridan foydalanish va masofaviy ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha aniq vazifalar belgilangan.

Bu islohotlar sharoitida oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini tashkil etishning hozirgi holatini chuqur tahlil qilish, mavjud imkoniyatlar va kamchiliklarni aniqlash, o'qitishning innovatsion shakllarini joriy etish hamda ta'lim sifatini oshirish mexanizmlarini taklif etish ayni damda nihoyatda dolzarb sanaladi. O'z navbatida, ta'lim jarayonining samaradorligi mehnat bozori talablariga mos kadrlar tayyorlash, talabalarning mustaqil ta'lim ulushini oshirish, akademik erkinlikni kengaytirish va xalqaro ta'lim muhiti bilan uyg'unlashuv darajasiga bevosita bog'liqdir. Shu bois, oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonini tashkil etishning hozirgi holatini ilmiy asosda o'rganish, mavjud islohotlar natijasini baholash va ta'limni yanada takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish mazkur maqolaning asosiy dolzarbligini tashkil etadi.

Oliy ta'limda o'quv jarayonini tashkil etishning hozirgi tendensiyalari

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonini tashkil etish chuqur modernizatsiya jarayonlaridan o'tmoqda va bu jarayon global ta'lim maydonidagi raqobat, mehnat bozorining o'zgaruvchan talablari hamda raqamli transformatsiya jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir. Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini zamonaviy talablarga mos tashkil etish, avvalo, ta'lim sifatini oshirish, talabalarning mustaqil fikrlashi, amaliy ko'nikmalari va kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan yondashuvni taklif etmoqda. Hozirgi tendensiyalar orasida kredit-modul tizimining joriy etilishi alohida ahamiyatga ega bo'lib, bu tizim talabaning individual o'qish trayektoriyasi, mustaqil ta'lim ulushi, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish kabi metodik afzalliklarni yaratadi.

Raqamli ta'lim infratuzilmasining kengayishi, masofaviy ta'lim platformalaridan samarali foydalanish, elektron resurslar, virtual laboratoriyalar va sun'iy intellektga asoslangan o'quv

texnologiyalarining joriy etilishi oliy ta'lim jarayonida yangi sifat bosqichini yuzaga keltirmoqda. Bu jarayon ta'limning moslashuvchanligini, talabaning o'qishga kirish imkoniyatlarini kengaytirib, o'quv jarayonining shaffofligi va monitoringini kuchaytirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Shuningdek, amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim, dual ta'lim unsurlarining keng joriy etilishi, korxona va tashkilotlar bilan hamkorlikda o'quv jarayonini tashkil etish mehnat bozoriga raqobatbardosh, kasbiy jihatdan yetuk kadrlar tayyorlashga xizmat qilmoqda. Akademik mobil'lik, xalqaro hamkorlik dasturlari, qo'shma ta'lim dasturlari va xorijiy oliygohlar bilan integratsiya jarayonlari ham oliy ta'limning yangi rivojlanish vektorini belgilamoqda.

Bundan tashqari, ta'lim jarayonida o'qituvchining roli ham tubdan o'zgarib, u an'anaviy bilim beruvchi subyektdan ko'ra, ta'lim jarayonini boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va motivatsiya beruvchi mentor sifatida ko'rilmogda. Innovatsion pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar, loyiha va tadqiqotga asoslangan ta'lim modellari talabalarning fanga qiziqishini oshirish, ularning tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Umuman olganda, oliy ta'limda o'quv jarayonini tashkil etishning hozirgi tendensiyalari ta'lim sifatini oshirish, ta'lim jarayonining samaradorligi va moslashuvchanligini ta'minlash, zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilish hamda xalqaro standartlarga mos kadrlar tayyorlashni ustuvor yo'nalish sifatida belgilamoqda. Bu esa mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va raqobatbardosh inson kapitalini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

“Oliy ta'limda o'quv jarayonini tashkil etishning hozirgi tendensiyalari” mavzusidagi asosiy yo'nalishlarni ko'rsatadi.

- Talaba markazli ta'lim (Student-Centered Learning) – ko'k rang:
 - Ta'lim jarayoni markazida talabalar turadi.
 - Talabaning ehtiyojlari, qiziqishlari va faol ishtiroki asosiy mezon sifatida olinadi.
 - Maqsad – talabalarni mustaqil fikrlashga, mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirish.
- Hybrid va masofaviy ta'limning rivojlanishi – yashil rang:

- An'anaviy darslar va onlayn platformalarni uyg'unlashtirish.
 - Masofaviy ta'lim imkoniyatlari bilan talabalar turli sharoitlarda o'qishlari mumkin.
 - Raqamli texnologiyalardan foydalangan holda o'quv jarayonini moslashuvchan qilish.
 - Texnologik integratsiya va elektron ta'lim vositalari – sariq rang:
 - Dars jarayonida texnologik yechimlar (Moodle, Zoom, Teams) qo'llaniladi.
 - Elektron kutubxonalar, interaktiv materiallar va simulatsiyalar o'quv sifatini oshiradi.
 - Individualizatsiya va moslashtirilgan ta'lim – qizil rang:
 - Har bir talabaga individual o'quv yo'nalishi va rivojlanish rejasi tuziladi.
 - Talabalar o'z qobiliyatlari va imkoniyatlariga qarab bilim oladi.
 - Amaliy va interdisipliner yondashuv – sariq rang:
 - Nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish.
 - Turli fanlararo integratsiya orqali kompleks bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish.
 - Doimiy baholash va analitika – ko'k rang:
 - Talabalarning bilim darajasi va ko'nikmalari doimiy monitoring qilinadi.
 - Natijalar asosida o'quv jarayonini optimallashtirish va takomillashtirish.
- Oliy ta'limda o'quv jarayonini samarali tashkil etishning dolzarb yo'nalishlari

Oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonini tashkil etish bugungi kunda nafaqat an'anaviy metodlar asosida, balki zamonaviy pedagogik va texnologik yondashuvlar orqali amalga oshirilmoqda. Hozirgi davrda talabalar faoliyati markazga qo'yilgan o'quv jarayoni ustunlik qilmoqda. Blended learning, ya'ni aralash o'qitish usuli keng tatbiq etilmoqda, bunda auditoriya mashg'ulotlari onlayn platformalar bilan uyg'unlashtiriladi va talabalar o'z bilimini mustaqil tarzda chuqurlashtirish imkoniga ega bo'ladi. Shu bilan birga STEM va STEAM yondashuvlari nafaqat nazariy bilim, balki amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi, talabalarni muammolarni hal qilish va kreativ fikrlashga o'rgatadi.

Raqamli va interaktiv resurslardan foydalanish ham o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi. Virtual laboratoriyalar, simulyatorlar va mobil ilovalar talabalarga o'qishni shaxsiylashtirish va o'zlashtirish jarayonini boshqarish imkonini beradi. Talaba markazli yondashuv esa har bir talabani faol bilim olishga jalb qiladi va individual o'quv rejalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, oliy ta'lim muassasalari davlat va xalqaro standartlarga moslashmoqda. Bologna jarayoni talabalariga rioya qilinishi, xalqaro akkreditatsiya va sertifikatlash tizimlarining joriy etilishi ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi. Zamonaviy pedagogik metodlar, jumladan loyiha asosida o'qitish, problema asosida o'qitish va gamifikatsiya o'quv jarayonini yanada interaktiv va qiziqarli qiladi. Shu tarzda, oliy ta'limda o'quv jarayoni nafaqat bilim berish, balki talabalarni innovatsion fikrlash va mustaqil o'rganish ko'nikmalari bilan ta'minlashga qaratilgan holda rivojlanmoqda.

Oliy ta'limda o'quv jarayonini takomillashtirish yo'nalishlari

1. Muammolarni vizual ko'rsatish

Diagramma: "Oliy ta'limdagi muammolar"

- talabalar sonining ortishi – 30%
- o'qituvchilarning malakasizligi – 25%
- zamonaviy texnologiyalardan yetarlicha foydalanilmasligi – 20%
- amaliy mashg'ulotlarning yetishmasligi – 15%
- talabalarni mustaqil o'rganishga jalb etishda qiyinchiliklar – 10%

2. Takomillashtirish yo'nalishlari

- infografika shaklida: "Samarali yechimlar"
- raqamli va interaktiv platformalar – ta'lim jarayonini interaktivlashtirish
- talaba markazli yondashuv – individual o'quv rejalarini ishlab chiqish
- innovatsion pedagogik metodlar – loyiha va problemaga asoslangan o'qitish, gamifikatsiya
- o'qituvchilar malakasini oshirish – seminarlar, treninglar, xalqaro tajriba

- standartlarga moslashuv – Bologna jarayoni va xalqaro akkreditatsiya

3. Kelajak viziyasi

- flowchart yoki “roadmap” shaklida:

- zamonaviy texnologiyalar + innovatsion metodlar → talabalar bilim darajasi va ko‘nikmalarini oshirish → oliy ta’lim sifatining yangi bosqichi

Ta’lim sifati va innovatsion yondashuvlar kelajagi

Kelajakda oliy ta’lim tizimida o‘quv jarayonini yanada samarali tashkil etish uchun innovatsion yondashuvlar va texnologik integratsiyalashgan tizimlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ta’lim sifati endi faqat nazariy bilimni o‘rgatish bilan cheklanmay, balki talabalarni mustaqil fikrlash, kreativ va analitik ko‘nikmalar bilan ta’minlashga qaratilgan bo‘lishi kerak. Shu nuqtai nazardan, raqamli platformalar, virtual laboratoriyalar, simulyatorlar va interaktiv resurslar o‘quv jarayonining ajralmas qismiga aylanadi.

Shuningdek, ta’lim jarayonini optimallashtirish va talaba ehtiyojlariga moslashtirish maqsadida talaba markazli yondashuvni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv talabalarni faol bilim olishga jalb qiladi, individual o‘quv rejalarini shakllantirish va ularni nazorat qilish imkonini beradi. Innovatsion pedagogik metodlar, jumladan loyiha va problemaga asoslangan o‘qitish, gamifikatsiya va interaktiv mashg‘ulotlar, o‘quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi, talabalarining motivatsiyasini oshiradi.

Kelajakda oliy ta’lim muassasalari nafaqat milliy standartlarga, balki xalqaro ta’lim tizimlariga moslashgan holda rivojlanadi. Bologna jarayoni, xalqaro akkreditatsiya va sertifikatlash tizimlari ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi, talabalarni global me’yorlar bilan tanishtiradi va ularni professional faoliyatga tayyorlaydi. Shu tarzda, innovatsion texnologiyalar, pedagogik metodlar va talaba markazli yondashuv integratsiyasi orqali oliy ta’limning sifati yangi bosqichga ko’tarilib, talabalar nafaqat bilim, balki amaliy ko‘nikmalar va kreativ fikrlash qobiliyatlari bilan ta’minlanadi.

Xulosa. Hozirgi davrda oliy ta’lim tizimida o‘quv jarayonini tashkil etish jarayoni jadal o‘zgarish va yangilanishlar bilan xarakterlanadi. An’anaviy pedagogik metodlar bilan bir qatorda, raqamli texnologiyalar, interaktiv platformalar va innovatsion yondashuvlar ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Talaba markazli yondashuv, blended learning, STEM va STEAM yo‘nalishlari, virtual laboratoriyalar va gamifikatsiya kabi usullar o‘quv jarayonini qiziqarli, amaliy va samarali qiladi.

Shuningdek, oliy ta’limda o‘quv jarayonini takomillashtirish va uni talabalar ehtiyojlariga moslashtirish uchun o‘qituvchilarning malakasini oshirish, individual o‘quv rejalarini ishlab chiqish, innovatsion pedagogik metodlarni tatbiq etish va xalqaro standartlarga moslashish muhimdir. Bu yondashuvlar talabalarni mustaqil fikrlash, kreativ va analitik ko‘nikmalar bilan ta’minlaydi, ularning bilim darajasini sezilarli darajada oshiradi va oliy ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiqadi.

Umuman olganda, oliy ta’limda o‘quv jarayonini samarali tashkil etish nafaqat ta’lim sifatini oshirishga, balki talabalarni zamonaviy jamiyatning talablari va global me’yorlariga mos, bilimli va malakali mutaxassislar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan, ta’lim tizimi doimiy yangilanish va innovatsiyaga tayyor bo‘lishi orqali kelajakda yanada sifatli va samarali bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar.

Abdullayev, S. (2020). Oliy ta’limda pedagogik jarayonlarni tashkil etish metodikasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.

Karimov, R., & Ergashev, M. (2019). Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ularning ta’lim sifatiga ta’siri. Toshkent: Fan va Ta’lim.

Bologna Process. (2020). Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Brussels: European Higher Education Area.

UNESCO. (2021). Innovative Approaches to Higher Education Teaching and Learning. Paris: UNESCO Publishing.

Salimov, A. (2022). Blended Learning va STEM yondashuvlarining oliy ta'limda qo'llanilishi. Tashkent: Pedagogika va Innovatsiya.

Johnson, L., Adams Becker, S., Estrada, V., & Freeman, A. (2016). NMC Horizon Report: 2016 Higher Education Edition. Austin: The New Media Consortium.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. (2023). Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha metodik ko'rsatmalar. Toshkent: Ta'lim Vazirligi.

Zokirov, N. (2021). Talaba markazli yondashuv va interaktiv o'qitish metodlari. Toshkent: Pedagogik Tadqiqotlar.

IJOBIY TA'LIM MUHITIDA BOLANI RIVOJLANTIRISHDAGI SAMARALI PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Uzoqov Muxriddin Faxriddin o'g'li
Maktabgacha ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada pedagogik jarayonda attraktivlik tushunchasi, uning mazmuni va ahamiyati, shuningdek, bolalarda ijobiy munosabat va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishdagi roli yoritilgan. Attraktivlik pedagog shaxsining ichki va tashqi jozibadorligi, samimiyligi, muloqot madaniyati hamda emotsional barqarorligi orqali namoyon bo'lishi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik jozibadorlik, muloqot madaniyati, ijobiy muhit, bolani rivojlantirish bolaning rivoji, o'zini ifoda etish, interaktiv usullar, emosional barqarorlik, o'qituvchining shaxsiyati, ta'lim jarayoni, ijtimoiy muloqot ijtimoiy aloqalar.

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ РЕБЁНКА В ПОЗИТИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Узогов Мухриддин Фахриддин оглу
Преподаватель кафедры дошкольного образования

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие педагогической аттрактивности, его сущность и значение, а также роль в формировании у детей позитивных отношений и коммуникативных навыков. Показано, что аттрактивность проявляется через внутреннюю и внешнюю привлекательность личности педагога, его искренность, культуру общения и эмоциональную устойчивость.

Ключевые слова: педагогическая привлекательность, культура общения, позитивная среда, развитие ребёнка, самовыражение, интерактивные методы, эмоциональная стабильность, личность учителя, образовательный процесс, социальное взаимодействие.

EFFECTIVE PEDAGOGICAL APPROACHES IN CHILD DEVELOPMENT IN A POSITIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Uzoqov Mukhriddin Fakhriddin oglu
Teacher of the Department of Preschool Education.

Annotation: This article examines the concept of pedagogical attractiveness, its essence and significance, as well as its role in developing positive relationships and communication skills among children. It is shown that pedagogical attractiveness is expressed through the teacher's internal and external appeal, sincerity, communication culture, and emotional stability.

Keywords: pedagogical attractiveness; communication culture; positive environment; child development; self-expression; interactive methods; emotional stability; teacher's personality; educational process; social interaction.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim jarayonida bolalarning fikrlash madaniyati, muloqot ko'nikmalari va ijobiy munosabatlarni shakllantirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki bola boshqalar bilan samimiy, hurmatga asoslangan munosabat qurishni o'rganmas ekan, o'z fikrini to'g'ri va erkin ifodalashda qiynaladi. Shu bois "attraktiv munosabatlar" (ya'ni jozibador, samimiy, ijobiy munosabat) muhitini yaratish orqali bolaning kommunikativ salohiyatini rivojlantirish muhimdir.

Attraktivlik — bu so'z lotincha "attractio" so'zidan olingan bo'lib, "o'ziga tortish, jozibadorlik, maftunkorlik" degan ma'noni anglatadi.

Pedagogika va psixologiyada attraktivlik deganda faqat tashqi chiroy yoki joziba emas,

balki insonning ichki dunyosi, muomala madaniyati, samimiyligi va ijobiy munosabat bildirish qobiliyati tushuniladi.

Pedagogik attraktivlik — bu o'qituvchi, tarbiyachi yoki o'quvchi shaxsining o'zaro munosabatlarda jozibadorligi, samarali muloqotga kirishish qobiliyati va ta'lim-tarbiyada ijobiy psixologik muhit yaratish mahoratidir. Ya'ni, pedagogik jarayonda attraktivlik – bu insonning boshqalar bilan iliq, samimiy, ishonchli va ijobiy munosabat o'rnatishdagi shaxsiy sifati hisoblanadi.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Prigojin, A.I. – “Innovatsiya va ijtimoiy jarayonlar nazariyasi”. A.I. Prigojin innovatsion jarayonlarni ijtimoiy tizimlar kontekstida o'rganadi va ularni jamiyatning dinamik rivojlanishining ajralmas qismi sifatida ko'rsatadi. Uning ta'kidlashicha, innovatsiyalar yangi g'oyalarni ishlab chiqish va ularni joriy qilishni o'z ichiga oladi, buesajamiyatning turli sohalariga, shu jumladan ta'limga ham ta'sir qiladi.

Attraktiv munosabatlarni bolalarda shakllantirish - insoniy qadriyatlarni tiklash va pedagog-tarbiyachining dunyoqarash chagaralarini kengaytirish sharoitida pedagogik jihatdan samarali ekanligini ko'rsatadi. Ammo ijtimoiy hayot barqarorlashuvi va ta'limga qiziqishning ortishidan kelib chiqib, amaliy pedagogik tadqiqotlarda ta'limdagi attraktiv munosabatlar tarkibini o'zgartirgan yangi yo'nalishlar ishlab chiqildi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Attraktiv munosabatlar shaxsni rivojlanish bosqichlarini shaxsning yaxlit “Men”ga nisbatan o'zining rivojlani borayotgan refleksiya deb o'rganadi. Shaxsning biologik, psixologik, ijtimoiy birligi, yaxlitligini pedagogik jihatdan tushunish pedagogikaning yakuniy darajasidir.

Attraktiv munosabatlarda eng muhim tushuncha insonning ta'lim-tarbiyaga bo'lgan ehtiyoji tushunchasidir. Attraktiv munosabatlar - tahsil fanlari tarkibida maxsus fan sifatida harakat qilmaydi, u pedagogik nuqtai nazardan inson bilimlari sohalariga kirib boradi. Attraktiv munosabatlar insonga turli xil ilmiy yondashuvlarning pedagogik jihatdan muhim natijalarini jamlaydigan umumiy pedagogikaning o'ziga xos yadrosini tashkil etadi.

Mohiyatan attraktiv munosabatlar - ta'limni inson tabiati namoyon bo'ladigan ziddiyatli munosabatlar nuqtai nazaridan o'rganadi. Tarbiya jarayonidagi o'zgaruvchanlik qobiliyati qarama-qarshi xususiyat bilan birlashadi, shu bilan birga mazkur xususiyat ma'lum bir narsaga, o'z pozitsiyasining barqarorligiga moyillik kabilar bilan o'zaro bog'liqdir. Insoniy munosabatlarni o'rnatish olish va tarbiyalanish qobiliyati hamda insonning ma'lum bir tugallanganligi o'rtasidagi munosabatni yoki tabiiy rivojlanishning tarbiya bilan aloqasini ifodalash g'oyasi attraktiv munosabatlarda asosan psixologik usulda amalga oshiriladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Gumanitar va tabiatshunoslik sohasidagi materiallarini jalb qilish yaxlitlikni to'ldirdi va yaratdi. Attraktiv munosabatlarning integrativ variantlaridan biri nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, pedagogika inson haqida turli xil xususiy ilmiy g'oyalarni qabul qilib, o'zida ma'lum bir “integral obraz”ni jamlagan holda universal vazifani bajaradi.

Ba'zi qarashlarda insonning trixotom tuzilishi g'oyasi ahamiyatli bo'lib, unda insonni ruh, jon va tananing birligi deb hisoblashadi. Ruhning tabiatini bunday dinamik tushunish unga inson hayotining mazmuni, undagi ruhni ochish va namoyon bo'lishi bilan bog'liq maqsad bilan belgilanadi degan xulosaga kelishga imkon beradi. Inson hayotining mazmuni uni amalga oshirish jarayonida, inson taqdirida asta-sekin ochib beriladi. Ammo shu bilan birga, inson ushbu mohiyatni to'liq anglab yetishi uchun o'z mavjudligining mazmunini anglashga intilishi kerak va pedagogika har bir inson hayotining mazmunini tushunishga hamda anglashga intilishi lozim.

Shunday qilib, attraktiv munosabatlar bola shaxsida turli munosabatlarni o'zida namoyon etishini faollashtirishga asoslanadi. Bolaning “o'zligi”, uning mohiyati “yadrosi” kabi, birinchi navbatda, o'zida shaxsiyatning ajralmas, tabiatga mos va madaniyatga mos namoyon bo'lishini ifodalaydi. Bu esa bolaning o'zligini namoyon qilishini faollashtirishdagi attraktiv munosabatlarni

shakllanishining asosi bo'lib, bu bilan bolalik davrida erkin kamolotga yetgan, o'z-o'zini shakllantirish va rivojlantirishga, anglashga qodir bo'lgan shaxsni tarbiyalash uchun pedagogik shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi

Sazonov, B.V. – “Ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalar” B.V. Sazonovning kitobi ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo‘llashgabag‘ishlangan. Muallif yangi pedagogik yondashuvlarni aniqlaydi va ular yordamida o‘quvchilar va talabalar bilimlarini samarali oshirish mumkinligini ta’kidlaydi.

Slastenin, V.A. – “Pedagogik innovatsiyalar nazariyasi” V.A. Slastenin pedagogik innovatsiyalarni nazariy jihatdan o‘rganib, ularning ta’lim jarayonidagi ahamiyatini yoritadi. U innovatsiyalarni yaratish va ularni joriy qilish jarayonlarini chuqur tahlil qiladi.

Muloqotning asosiy qoidalarini o‘rgatish ular orasida hurmat, tinglash va javob berish tartibini tushuntirish juda muhimdir. Ular o‘zaro muloqotda bo‘lishni boshlaganida, quyidagilarni o‘rganishi kerak:

Yaxshi tinglash: To‘g‘ri fikrni qabul qilish va boshqa shaxsning fikrini tinglash, uni to‘g‘ri tushunish.

Hurmat: Har bir fikr va fikr bildiruvchi shaxsga nisbatan hurmat ko‘rsatish.

O‘z fikrini aniq va tushunarli tarzda ifodalash.

Bolalarga o‘z fikrini ifodalashda izchil bo‘lishi va gaplarini to‘g‘ri joylashtirishni o‘rgatish kerak. Bu quyidagi usullar orqali amalga oshirilishi mumkin:

Sodda va aniq so‘zlar ishlatish: Bolalar kompleks so‘zlarni ishlatishdan qochishlari va aniq, qisqa gaplar bilan o‘z fikrlarini bildirishlari kerak.

Savollarni qo‘yish: O‘z fikrini bildirishdan oldin savollar orqali suhbatni boshlash, boshqalar fikrini bilishga harakat qilish.

Muammolarni hal qilish: Muloqot jarayonida yuzaga keladigan muammolarni muhokama qilish va yechimlar topishga qaratilgan fikrlar bildirish.

Bolalar o‘z fikrini ifodalashda emotsiyalarini qanday boshqarishni o‘rganishlari lozim. Bu ularga o‘z munosabatlarini ifodalashda yordam beradi va ularda yaxshi munosabatlarni shakllantiradi. Quyidagi yo‘llar orqali bolalar emotsional intellektini rivojlantirishi mumkin:

O‘z his-tuyg‘ularini anglash: Bolalar o‘z hislarini va emotsiyalarini tushunishni o‘rganishi kerak.

Emotsional javoblarni boshqarish: Ularni emotsional holatlariga qarab muloqotda qanday javob berishni o‘rgatish.

Empatiya: Boshqa insonlarning his-tuyg‘ularini tushunish va ularga hurmat ko‘rsatish.

Guruhda muloqot o‘rnatish bolalarga o‘z fikrlarini ifodalashda yordam beradi, chunki ular bir-birlari bilan fikr almashib, yangi g‘oyalar va nuqtai nazarlarni kashf etadilar. Shu bilan birga, guruhda ishlash orqali bolalar o‘z o‘rganishlarini amaliyotga tatbiq etadilar. Quyidagi usullarni qo‘llash mumkin:

Jamoaviy muhokamalar: Bolalarni guruhda ishlashga undash va muhokama qilishni rag‘batlantirish.

Ro‘yxatlar va grafiklardan foydalanish: Mavzularni tartibga solish uchun ro‘yxatlar, diagrammalar yoki boshqa vizual vositalardan foydalanish.

Tashkiliy faoliyat: Bolalar o‘rtasida ijobiy munosabatlarni shakllantirish uchun turli jamoaviy faoliyatlarni amalga oshirish.

Bolalarga o‘z fikrini aniq va oson ifodalashni o‘rgatish uchun amaliy mashqlarni bajarish va doimiy ravishda mustahkamlash zarur. Bu quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

Role-play va teatr faoliyati: Fikrlarni ifodalashda bolalar o‘zlarini turli rollarda ko‘rsatishlari mumkin, bu ularni muloqotda yanada erkin bo‘lishga yordam beradi.

Vaziyatlarga qarshi fikrlar: Bolalar turli vaziyatlarga qarshi fikr bildirishi va o‘z nuqtai nazarlarini aniqlab berishi kerak.

O'z fikrini mustahkamlash: O'z fikrini bir necha marta takrorlash va unga tayanib yana bir bor gapirish.

Attraktiv o'qituvchi yoki tarbiyachining fazilatlar

- Xushmuomalalik va samimiyat
- Mehribonlik va adolat
- Bolalarga e'tibor va hurmat
- Yumor (o'rinli kulgi, iliq kayfiyat)
- Tinch, ishonchli ohangdagi muloqot
- Har bir bolaga individual yondashuv

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bolalarda atraksion munosabatlarni shakllantirish va o'z fikrini ifodalash metodikasi, ularning ijtimoiy va emotsional rivojlanishini ta'minlaydi. To'g'ri yondashuvlar orqali bolalar o'z fikrlarini aniq va ishonch bilan ifodalashni o'rganadilar. Buning natijasida, ular nafaqat o'zaro muloqotda muvaffaqiyatli bo'lish, balki o'z his-tuyg'ularini boshqarish, jamiyatga moslashish va ijtimoiy munosabatlarni samarali qurishni o'rganadilar. Bolalarni muloqotda muvaffaqiyatli qilish uchun ushbu metodikalarga e'tibor qaratish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

Kodirova F.R., Fayzullayeva M., Rustamova M. «Tayèrlov guruh tarbiyachilari uchun nutq o'stirish mashg'uloti ishlanmalari» (metodik qo'llanma) -T.: 2010.

Omonov H.T., Xo'jayev N.X., Madyarav S.A., Eshchonov E.U. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Darslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 191 b.

Pedagogik atamalar lug'ati. / Tuzuvchilar: R.X.Djurayev, O'.Q.Tolipov, R.G.Safarova va boshq.- T.: —Fan nashrièti, 2008

Pedagogika ensiklopediya. 1-jild /tuzuvchilar: jamoa. – Toshkent: —O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashrièti, 2015, 320-b.

Pedagogika: ensiklopediya. 2– jild./ tuzuvchilar: Jamoa.- Toshkent: —O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashrièti. 2015, 368 b.

АКТУАЛЬНОСТЬ РАБОТЫ ДИНАМИЧЕСКОГО ВЕБ-САЙТА ПО СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ БАЗАМИ ДАННЫХ В ОПЕРАЦИОННЫХ СИСТЕМАХ С ЯДРОМ LINUX

Закирова Мадина Ринатовна

PhD, доцент кафедры «Информационно-образовательные технологии», Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми

Нуриддин Фахритдинов Садриддин угли

магистрант, Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада ал-Хорезми, г. Ташкент

Аннотация. Статья представляет современный подход к обучению комплексным дисциплинам на примере предмета «Системы управления базами данных (СУБД) в операционных системах на базе Linux». Цель исследования заключается в демонстрации педагогического и технологического потенциала динамического веб-сайта, объединяющего теоретические материалы, интерактивную практику и элементы геймификации в единой образовательной среде.

Предлагаемый динамический сайт выполняет функцию учебной песочницы, где студенты могут выполнять SQL-запросы, настраивать системные параметры и анализировать результаты в реальном времени. Такое сочетание теории и практики способствует более глубокому пониманию принципов работы как СУБД, так и Linux, а игровые механики поддерживают высокий уровень мотивации и вовлечённости обучающихся.

Методологическая основа проекта базируется на принципах цифровой педагогики и компетентностного подхода, что позволяет повысить эффективность дистанционного и смешанного обучения. Предложенная модель способствует ускоренному освоению навыков, развитию самостоятельности и готовности студентов к профессиональной деятельности, связанной с администрированием и интеграцией баз данных.

Ключевые слова: динамический вебсайт; системы управления базами данных; операционные системы Linux; цифровая педагогика; смешанное обучение; компетентностный подход; интерактивная песочница; геймификация; SQL; практико-ориентированное обучение.

RELEVANCE OF WORKING WITH A DYNAMIC WEBSITE FOR DATABASE MANAGEMENT SYSTEMS IN OPERATING SYSTEMS WITH THE LINUX KERNEL

Zakirova Madina Rinatovna

PhD, Associate Professor of the Department of Information and Educational Technologies, Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi

Nuriddin Faxritdinov Sadrididdin ugli

Graduate Student, Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi

e-mail: nuriddin.fahritdinov@gmail.com

Abstract. This article presents a modern approach to teaching complex disciplines using the example of the course «Database Management Systems (DBMS) in Linux-Based Operating Systems.» The aim of the study is to demonstrate the pedagogical and technological potential of a dynamic website that combines theoretical materials, interactive practice, and gamification elements in a unified educational environment.

The proposed dynamic website functions as an educational sandbox, where students can execute SQL queries, configure system parameters, and analyze results in real time. This combination of

theory and practice fosters a deeper understanding of the operating principles of both DBMS and Linux, while game mechanics maintain a high level of motivation and engagement among students.

The project's methodological framework is based on the principles of digital pedagogy and a competency-based approach, which enhances the effectiveness of distance and blended learning. The proposed model promotes accelerated skill acquisition, the development of independence, and students' readiness for professional work related to database administration and integration.

Keywords: dynamic website; database management systems; Linux operating systems; digital pedagogy; blended learning; competence-based approach; interactive sandbox; gamification; SQL; practice-oriented education.

LINUX YERI BILAN OPERATSION TIZIMLARDA MA'LUMOTLAR BAZASINI BOSHQARISH TIZIMLARI UCHUN DINAMIK VEB-SAYT BILAN ISHLASHNING DOIRLIGI

Zakirova Madina Rinatovna

Muhammad al - Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, "Axborot ta'lim texnologiyalari", kafedrası dotsenti (PhD)

zakirova.m91@gmail.com

Nuriddin Faxritdinov Sadridin ugli

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti magistri

Annotatsiya. Ushbu maqolada "Linux asosidagi operatsion tizimlarda ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimlari (DBMS)" kursi misolida murakkab fanlarni o'qitishga zamonaviy yondashuv taqdim etiladi. Tadqiqotning maqsadi nazariy materiallar, interaktiv amaliyot va o'yin elementlarini yagona ta'lim muhitida birlashtirgan dinamik veb-saytning pedagogik va texnologik salohiyatini namoyish etishdir.

Taklif qilingan dinamik veb-sayt talabalar SQL so'rovlarini bajarishi, tizim parametrlarini sozlashi va natijalarni real vaqt rejimida tahlil qilishi mumkin bo'lgan ta'lim sinov maydoni sifatida ishlaydi. Nazariya va amaliyotning bu kombinatsiyasi DBMS va Linuxning ishlash tamoyillarini chuqurroq tushunishga yordam beradi, shu bilan birga o'yin mexanikasi talabalar orasida yuqori darajadagi motivatsiya va ishtirokni saqlab qoladi.

Loyihaning metodologik asosi raqamli pedagogika tamoyillari va kompetentsiyaga asoslangan yondashuvga asoslangan bo'lib, bu masofaviy va aralash o'qitish samaradorligini oshiradi. Taklif qilingan model tezlashtirilgan ko'nikmalarni egallashga, mustaqillikni rivojlantirishga va talabalarning ma'lumotlar bazasini boshqarish va integratsiyalash bilan bog'liq professional ishga tayyorligiga yordam beradi.

Kalit so'zlar: dinamik veb-sayt; ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimlari; Linux operatsion tizimlari; raqamli pedagogika; aralash o'qitish; kompetentsiyaga asoslangan yondashuv; interaktiv sandbox; gamifikatsiya; SQL; amaliy yo'naltirilgan ta'lim.

Введение. На сегодняшний день, студенты и молодые специалисты заинтересованы в получении знаний и необходимых навыков через различные интернет-ресурсы. В большинстве случаев находят сайты и тренажёры, игровые автоматы, которые не отвечают требованию студентов в определении их собственного уровня в решении задач и кейсов в профессиональной среде.

В профильной среде, сотрудники с не большим практическим опытом не могут решать свои основные задачи так как в теоретических источниках, преимущественно показывается само решение задач и кейсов, а тренажёры заточены на конкретное решение одного типа задач. На примере Систем управления Базами Данных (СУБД) в Linux, сотрудник, без необходимых знаний о структуре работы с СУБД внутри дистрибутивов

или специализированных программных продуктах, потратит огромное количество времени для ознакомления с продуктами, используемыми внутри организации. Но динамический сайт, который использует системную среду и основ работы с распространёнными операционными системами, в теории кратко сократит время на ознакомление, как с технологическими продуктами организации, так и даст широкий сектор используемых навыков для автоматизации своих задач.

Dela Rosa, Villanueva, San Miguel, Quinto (2023), активно изучил вопрос восприятия технических навыков через динамический сайт, которая показывает наглядно, что изучения базового навыка использования языка SQL продуктивно в среде одного сайта с теоретической базой и встроенными тренажёрами. Пример работы с описанием эксперимента была описана Dela Rosa, Villanueva, San Miguel, Quinto в работе была подробно объяснён способ передачи навыков по SQL. Работа описывает эксперимент, проведённый в колледже, в котором учится примерно по тысяче студентов в каждом курсе, при «Bulacan State University» и встраивание организации среды обучения на базе самописного вэб сайта с необходимой теорией для реализации практики инклюзивного образования для студентов второго курса колледжа по предмету «Базами данных». На момент проведения эксперимента были активные строгие карантинные меры против коронавируса, из-за чего предметы проходили с недостаточным количеством места, и преподавательским составом.

В результате исследования веб-приложение для электронного обучения по курсам баз данных было полностью разработано и успешно оценено как “Очень хорошее” дополнительное средство для преподавания и изучения курсов баз данных.

В статье Ю. И. Назарчука было составлено руководство и описания общей необходимости введения технологий дистанционного обучения и примеров подхода, как сформировать общий педагогический процесс, таким образом чтобы эти механизмы интересовали и помогали развиваться. Было отмечено, что Информационно-коммуникационные технологии расширяют возможности преподавателей в формировании контента и повышения мотивации у студентов работы во внеурочные часы. При этом роль учителя становится так же шире, но системы LMS и CMS помогают при этом поддерживать автономии и регулируют, и гарантируют полноту и доступность учебного материала, подчеркивается его важность и необходимость соответствия высоким стандартам, а также совместимость с различными платформами.

Перспектива реализации учебного материала в онлайн форме, судя по статье, является актуальным и активно развивающимся направлением, которое уже показывает позитивные результаты в динамике образования.

В данной статье не ставится задача сравнения различных СУБД или дистрибутивов Linux так как в большинстве своём все выполняют схожие задачи и имеют единые цели в производстве и научных задачах. Однако хоть конкретный пример и существует, нет примера, который наглядно и интерактивно покажет, как работает среда работы СУБД. Часто используемые примеры работы команд, взаимодействие с СУБД в среде сложной и многогранной, но компактной как большинство дистрибутивов на базе ядра Linux так же не популярны или преподаются как разные учебные материалы.

Методы исследования. Данная статья служит материалом для представления возможных дизайнерских решений сайтов независимо от сферы разработки или объекта контента, на примере узкоспециальной области. Она поможет, специалистам в области образования и специалистам с комплексным направлением, для правильного понимания специальности как прикладного материала для передачи необходимой компетенции для редких, но востребованных профессий.

Методологическая основа данного исследования опирается на принципы цифровой педагогики и компетентностного подхода, направленные на развитие у обучающихся

практических и аналитических навыков работы с системами управления базами данных (СУБД) в среде Linux. Основное внимание уделяется применению модели смешанного обучения, в рамках которой динамический веб-сайт выполняет роль интерактивной лаборатории, объединяющей теоретическую и практическую составляющие учебного процесса. Такая организация обучения позволяет студентам самостоятельно осваивать материал и одновременно получать мгновенную обратную связь при выполнении заданий.

Веб-среда разработана таким образом, чтобы обеспечить возможность выполнения SQL-запросов, анализа ошибок и визуализации результатов в безопасном и контролируемом контексте. Для оценки эффективности использования динамического сайта применяются методы педагогической диагностики, включающие входное и итоговое тестирование, анкетирование и наблюдение за динамикой освоения навыков. Полученные количественные данные позволяют оценить рост уровня знаний, а качественные — степень вовлечённости и мотивации студентов. Данный подход обеспечивает комплексное изучение влияния цифровых инструментов на формирование профессиональных компетенций и способствует сокращению времени адаптации к рабочим средам, связанным с администрированием и эксплуатацией СУБД.

Результаты исследования. Представление динамического веб-сайта по структуре копирует LMS, однако система анализа успеваемости будет значительно отличаться. В сайте разработаны и разделены по блокам различные под темы, которая охватывает области Linux и СУБД, однако так же следует обратить внимания, что в динамическом сайте самым главным является песочница для тестирования и активной, гибкой и бесконтрольной практики. Оба блока передают примерно одинаковый объём материала различных видов, и начинаются с базовой теоретической основы каждой специальности.

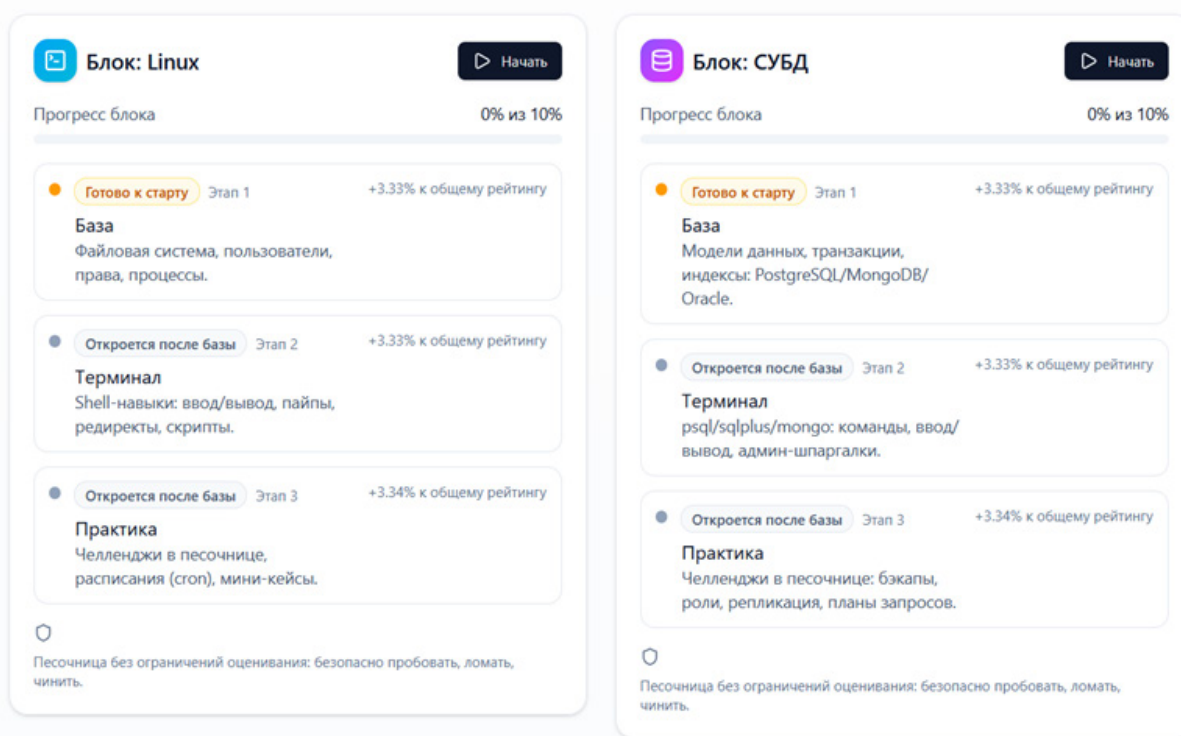

Рисунок 1 Представление дизайна блоков учебного материала

Однако далее, в момент, когда базовый материал пройден и у студентов появляется понимание и аналогия базовых принципов работы с каждой областью, необходимо углубляться в фактор работы с терминалом. Описывать чем отличаются терминалы внутри linux и СУБД, помочь настроить и подготавливать окружение в каждой консольной среде. Таким образом студенты заранее будут понимать интуитивно и наглядно различать обе

платформы, и получают возможность закрепить базовую теорию. После проведения этапов ознакомления, следует переходить к углублённым знаниям и примерам работы с терминалом. На втором этапе каждого блока будут описана теория работы с терминалами, представления запросов и команд, различать способы ввода и вывода и базовые принципы написания полуавтоматических скриптов и расписания его использования. В заключительном этапе следует, уменьшить теоретические материалы, а скорее реализовать задачи и подсказки в последовательной форме, как система наград в играх, этот элемент геймификации должен помочь студентам продолжать пробовать и развивать свои навыки в образовательной и безопасной среде, окна сайта.

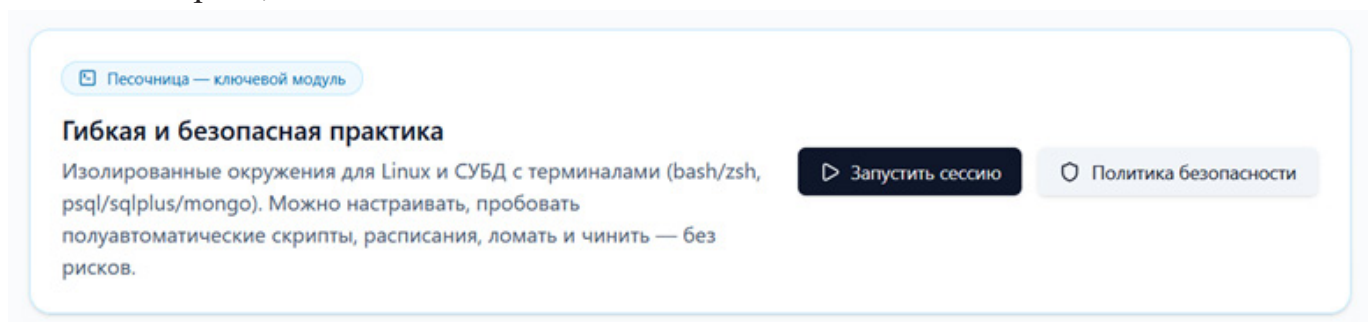

Рисунок 2 Вид входа в песочницу

В данном сайте необходимо держать мотивацию заходить и изучать новые основы работы с СУБД и Linux из-за чего подход оценки, как в LMS, не подходит для комплексного подхода. В данном случае, необходимо поделить самый максимальный балл, который может получить студент на каждый блок по 10% и показывать оценку студентам, когда каждый этап обоих блоков будет завершён.

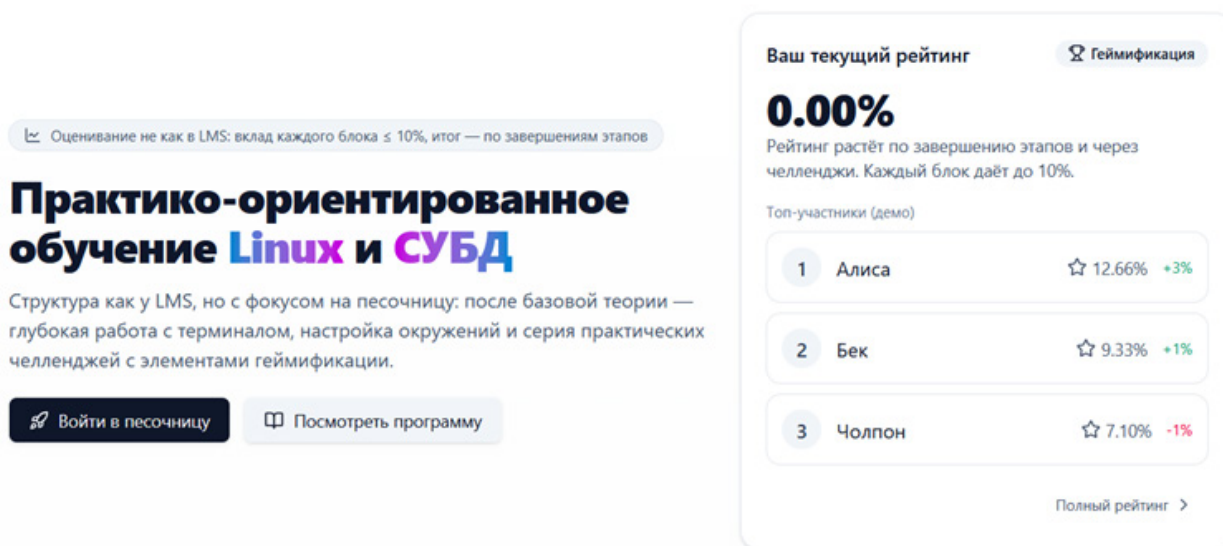

Рисунок 3 Пример реализации Рейтенговой системы сайта

Последний этап обучения в каждом блоке будет нестандартной, так как система наград, как в играх, должна мотивировать интерес пользователей пользоваться сайтом, делиться в локальных сообществах и состязаться между другими пользователями сайта. В перспективе, сайт должен быть оснащён системой или окном рейтинга, где каждый пользователь может отслеживать свой рейтинг и используя продвинутые методы работы.

Вывод. Реализация динамического вебсайта по обучению СУБД в среде Linux представляет собой эффективный инструмент цифровой педагогики, сочетающий в

себе теоретическую, практическую и мотивационную составляющие. Предложенная структура обеспечивает логичную последовательность обучения — от базовых понятий к самостоятельному выполнению практических заданий, что способствует формированию компетенций, необходимых в профессиональной деятельности.

Интерактивная песочница, модульная система заданий и элементы геймификации повышают вовлечённость обучающихся и позволяют им развивать аналитическое мышление, самостоятельность и интерес к дальнейшему изучению дисциплины. Таким образом, динамический сайт может стать универсальной платформой для подготовки специалистов в области работы с базами данных и администрирования операционных систем, а также примером современного подхода к созданию образовательных ресурсов нового поколения.

Список использованной литературы:

Dela Rosa, A. P. M., Villanueva, L. M. M., San Miguel, J. M. R., & Quinto, J. E. B. (2023). Web-based database courses e-learning application. *International Journal of Computing Sciences Research*, 7, 1531–1543. <https://doi.org/10.25147/ijcsr.2017.001.1.115>

Hess, K. (2023). *Practical Linux System Administration: A Guide to Installation, Configuration, and Management*. O'Reilly Media, Inc.

Назарчук, Ю. И. (2020). Электронные средства обучения и технологии в онлайн-обучении. // Информатизация образования и методика электронного обучения: цифровые технологии в образовании: Труды IV Международной научной конференции, Красноярск, 06–09 октября 2020 года. – Красноярск: Сибирский федеральный университет. – С. 182–186. – EDN RQBJMT.

Фахритдинов, Н., & Закирова, М. (2025). Архитектурные и практические аспекты обеспечения безопасности СУБД на платформе Linux. *Talqin Va Tadqiqotlar*, (5(63)). Извлечено из <https://inlibrary.uz/index.php/interpretation-research/article/view/84992>

Закирова, М., & Фахритдинов, Н. (2025). Развитие профессиональных компетенций студентов через обучение работе с СУБД. *International Conference on Educational Discoveries and Humanities*, 58–68. <https://econfseries.com/index.php/4/article/view/1647>

BADIIY IJOD TUSHUNCHASINING NAZARIY VA KONTSEPTUAL ASPEKTLARI

Zulfanova Nigina Nuritdinovna
 Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti
 o'qituvchisi, Samarqand, O'zbekiston

Annotatsiya: Ushbu maqola badiiy ijod fenomenining mohiyatini har tomonlama tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, unda "ijod" va "badiiy ijod" tushunchalarining mazmun-mohiyati turli tarixiy davrlar doirasida bosqichma-bosqich ochib beriladi. Tadqiqot davomida ijodning shakllanishi, uning inson tafakkuri va madaniy taraqqiyotdagi o'rni, shuningdek, badiiy ijodning o'ziga xos tabiati umumlashtirilgan holda sharhlanadi. Maqolada qadimgi davr tasavvurlaridan tortib zamonaviy falsafiy, estetik va madaniy-nazariy yondashuvlarga bo'lgan ilmiy qarashlar ketma-ketlikda tahlil qilinadi. Shu bilan birga, bugungi globallashuv jarayonlari, madaniy o'zaro ta'sirlar va kreativ tafakkurning rivojlanishi sharoitida badiiy ijodning o'rganilishiga doir turli ilmiy maktablar, konseptual yondashuvlar va metodologik mezonlarning rang-barangligi ko'rsatib beriladi. Asarda badiiy ijodning inson shaxsiyati, ijodkorning dunyoqarashi, madaniy kontekst va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqligi alohida ta'kidlanadi. Mazkur maqola badiiy ijod fenomenining zamonaviy ilmiy talqinlarini umumlashtirib, uni o'rganishga doir nazariy va amaliy qarashlarni keng qamrovda yoritadi.

Kalit so'zlar: ijod, badiiy ijod, ijodkor shaxs, fenomen, kontsept, ijod ontologiyasi, dunyo manzarasi, globallashuv, kreativlik, madaniyat, ijodiy faoliyat, san'at asari.

Kirish. Badiiy ijod fenomenini o'rganish bugungi ilmiy makonda bir qator sabablar tufayli alohida ahamiyat kasb etadi. Avvalo, badiiy ijodning murakkab tabiatga ega bo'lishi, uning mazmuni va tarkibining ko'p qatlamliligi uni turli ilmiy yo'nalishlar uchun qiziqarli obyektga aylantiradi. Mazkur hodisa zamonaviy madaniyat jarayonlarini, inson psixologik holatining ijodiy jihatlarini, shuningdek, san'at falsafasi bilan bog'liq nazariy masalalarni tahlil qilishda asosiy tadqiqot predmeti bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, badiiy ijodning o'rganilishi pedagogik amaliyot uchun ham muhimdir, chunki san'at sohasi vakillarini, ijodkor shaxslarni, san'atshunos va tanqidchilarni tayyorlash jarayoni ijod fenomenining chuqur ilmiy anglanishini talab qiladi. Shu bois, badiiy ijodning mohiyati, rivojlanish mexanizmlari va uning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni haqidagi tadqiqotlar bugungi kunda dolzarbligini yanada oshirmoqda.

San'at mutaxassislarini tayyorlash jarayonida va madaniyatni turli yo'nalishlarda — xususan, gumanitar hamda texnik fanlar kesimida — o'rganishda nazariy yondashuvlar bilan amaliy ehtiyojlar o'rtasida muayyan tafovutlar namoyon bo'lishi kuzatiladi. Buning asosiy sababi shundaki, bu sohalar turlicha sotsiokultural tamoyillarga tayangan holda shakllangan. Masalan, an'anaviy badiiy ta'lim tizimi asrlar davomida shakllangan akademik me'yorlarni ustuvor deb biladi: san'atdagi barqaror an'analarga sodiqlik, chizmachilikning mukammalligi, klassik shakllarga amal qilish kabi qadriyatlar haligacha asosiy mezon sifatida qo'llanadi. Aksincha, zamonaviy san'at amaliyoti butunlay yangi tamoyillar bilan belgilanadi: innovatsion texnologiyalar, noodatiy materiallar, yangicha vizual shakllarni izlash, hatto klassik an'analarni inkor etish va badiiy ifodaning alternativ yo'llarini shakllantirish bugungi kun san'at bozorining muhim segmentiga aylanmoqda. Bunday o'zgarishlar badiiy ijodning iqtisodiyot, xizmatlar sohasi va madaniy iste'mol tizimi bilan uzviy bog'lanib borayotganini ko'rsatadi. Ijodning o'zi esa murakkab va ko'p komponentli fenomen bo'lib, uni turli fanlar o'z predmeti va metodologik asoslariga ko'ra turlicha talqin qiladi. Jamiyat taraqqiyoti, falsafiy konsepsiyalarning yangilanishi, madaniyatshunoslik va psixologiya sohalaridagi ilmiy yutuqlar, shuningdek, pedagogik fikrning rivojlanishi natijasida "ijod" tushunchasi doim qayta ko'rib chiqilib, yangicha mazmun bilan boyib bormoqda.

Asosiy qism. Ijod fenomenini umumiy va tor doirada, ya'ni badiiy ijod kontekstida o'rganish gumanitar fanlarning, xususan, madaniyatshunoslikning asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biri

bo'lib, u ko'p qirrali va integratsiyalashgan xarakterga ega. Madaniyatshunoslik tadqiqotlari ko'pincha psixologiya, falsafa va san'atshunoslikning konseptual g'oyalarini birlashtiradi va ijod jarayonini turli fanlar nuqtai nazaridan yoritadi. Madaniyatshunoslik yondashuvi ijodni tahlil qilishda metodologik asoslarni shakllantirishga yordam beradi. Masalan, L. M. Batkin ijodiy jarayonni Renessans madaniyati sharoitida faoliyat ko'rsatgan ijodkor shaxslar misolida o'rganib, har bir ijodiy aktning madaniy ong turini yaratishi va uni o'zgartirish xususiyatini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, V. S. Bibler inson ongining asosiy xususiyati bo'lgan umumiy dialogni tadqiq etayotganda ijodiy fikrlashning markaziy rolini ko'rsatadi, chunki u insonlar o'rtasidagi muloqot va tafakkur rivojiga hissa qo'shadi. Ijodning shakllanishi va rivojlanishini o'rganish uchun qadimgi davrlardan zamonaviy davrgacha bo'lgan olimlar va ijodkorlarning nazariy ishlari asosiy manba hisoblanadi. San'at va ijod haqidagi dastlabki mulohazalar Platon va Aristotel bilan bog'langan bo'lsa, keyinchalik Prokl va Plotin tomonidan davom ettirilgan. Platon ijodiy faoliyatni boshlang'ich ijodiy impuls bilan bog'lab, uning asl mavjudlikdan kelib chiqishini ta'kidlagan va ijodkor subyektlar bu impulsga nisbatan ikkinchi darajali ekanini bildirgan. Ushbu Platon g'oyalari o'rta asr xristian mualliflari ijod haqidagi mulohazalariga ta'sir ko'rsatgan, xususan, dunyoni "hech narsa bo'lmagan joydan yaratish" markaziy doktrina sifatida shakllangan. Shu nuqtai nazardan ijod insonning ilohiy prototipni qayta yaratish faoliyati sifatida tushunilgan, bu fikr Avreliy Avgustin, Bonaventura va Tomas Akvinskiy kabi olimlar asarlarida ham aks etgan.

Renessans davri ijodni inson tafakkurining markaziy kuchi, dunyoqarashni go'zallik orqali boyituvchi asosiy omil sifatida ko'rish bilan ajralib turgan bo'lib, bu davrda gumanizm tamoyillari rivojlanib, ijodiy faoliyatga yangicha yondashuvlar ishlab chiqilgan. Jordano Bruno ijodiy ideal mavjudligini ta'kidlab, ijod jarayonining ma'lum bir ketma-ketlikka bo'ysunmasligini, u o'tmish, hozirgi va kelajak voqealarini birlashtirib, yagona ijodiy akt shaklida amalga oshirishini qayd etgan.

Barok davr mutafakkirlari ijodiy nazariyalarni yanada rivojlantirib, tabiat va san'at, material va yaratish o'rtasidagi farqlilikni e'tiborga olishgan. Baltasar Garsiyan-i-Morales ijodni tabiatni mukammal qilish vositasi sifatida ko'rgan va ijodsiz buyuk tabiatning to'la mukammallikka erisha olmasligini ta'kidlagan. Barok san'at nazariyotchilari ijodning bog'lanmagan elementlarni birlashtirish qobiliyatini, uning normativ va qat'iy qoidalariga bo'ysunmasligini hamda ortiqcha, giperhaqiqatni yaratishini asosiy jihat sifatida ko'rsatgan. Klassitsizm esa ijodni aniq metod va qoidalar asosida amalga oshiriladigan mahorat deb talqin qilgan, bunda amal, makon va vaqtning yagona birligi saqlanadi va aql asosidagi qat'iy tamoyillarga rioya qilinadi. Frantsuz klassitsizm nazariyotchisi Nikola Buro-Depre o'zining «Poetik san'at» asarida klassik qoidalar namunalarini ilgari surib, uzoq vaqt davomida ushbu tamoyillarni namoyon qilgan. Shu tariqa, turli davrlar ijodning mohiyatini turlicha yoritgan bo'lib, har bir tarixiy period ijodiy faoliyatga o'zining nazariy va estetik talqinini qo'shgan. Ijod fenomeni masalalari klassik estetika davrida ham faol tadqiq etilgan va ijodiy jarayonning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Immanuel Kant tasavvur qobiliyati orqali insonning subyektiv tajribasida ongsiz ravishda kechadigan ijodiy faoliyatni tahlil qilgan va ijod jarayoni ijodkorning erkinligi bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlagan. Nemis faylasufi Fridrix Shelling ijodni inson faoliyatining eng oliy shakli deb qaragan, chunki ijod jarayonida inson Absolyut bilan yuzma-yuz keladi va bu Absolyut tabiat va ruhning birligini ifodalaydi.

XX asr estetik izlanishlari esa san'atning yangi imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, bu davrda dunyoqarash doimiy o'zgarib, klassik san'at tushunchalariga nisbatan tanqidiy munosabat shakllangan. Yevropa madaniyati va san'ati nazariyotchisi Mixail Mixaylovich Baxtin ijod va undan tug'ilgan asarlarni o'rganishda muallif shaxsini hisobga olish muhimligini ta'kidlagan, ya'ni ijodiy jarayonni tahlil qilishda asar mazmunini shakllantirgan shaxsning pozitsiyasini o'rganish zarur. Aleksey Fedorovich Losev esa ijod mohiyatini muallifning passivligi bilan bog'lagan, u ijodkor iroda kuchini buyuk passivlik va cheksiz fidoyilik sifatida talqin qiladi. Bu qarash xristian madaniyatidagi an'anaviy ijod tushunchasini aks ettiradi, unda ijodkorlikning o'zligini sezish hissi kamayadi yoki yo'qoladi. XX asr Yevropa falsafasi ijod tushunchasini anglash masalasini

ham ko'tarib, uni to'g'ridan-to'g'ri emas, balki ijod jarayonining muallif, matn, til va boshqa komponentlari bilan bog'liq ravishda o'rgangan. Fransuz yozuvchi va madaniyatshunos Andre Malro ijodning asosiy mohiyatini insonni inson sifatida shakllantirishda, shuningdek, mavjudlik ma'nosini topishda ekanini ta'kidlagan. Haqiqiy ijodiy faoliyatning maqsadi – hech narsadan biror narsa yaratish san'ati bo'lib, bu jarayonda muallifni rag'batlantiruvchi omillar atrof-muhit, san'at merosi va inson bolaligidan tanish bo'lgan madaniy qadriyatlar hisoblanadi.

Muhokama/Natijalar. Fransuz ekzistensializmi namoyandasi Jan Pol Satr ijodiy haqiqatni nafaqat shaxsiy tajriba, balki undan kattaroq, mustaqil haqiqat sifatida talqin qilgan. Satr ijodkorning faoliyati xolis bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlab, har bir ijodiy aktning dunyoga ta'siri borligini, shuning uchun muallif o'z mas'uliyatini to'liq anglab yetishi kerakligini bildiradi. Shu nuqtai nazardan, ijod nafaqat estetik maqsad, balki ijtimoiy va falsafiy javobgarlikni ham o'zida mujassam etadi.

Albert Kamy esa ijodni absurd dunyo sharoitida inson ongini saqlashning yagona yo'li sifatida ko'rgan. U ijodni pantomima bilan qiyoslab, san'atning obrazlari orqali allaqachon tanish bo'lgan haqiqatlarni aks ettirishini, shu bilan birga insonning dunyoni anglashdagi cheklangan imkoniyatlarini ochib berishini ta'kidlaydi. Kamy nazariyasida ijod xolis bo'lib, insonni o'z mavjudligini va atrof-muhitning murakkab, absurd tabiatini anglashga chorlaydi: agar dunyo to'la shaffof va tushunarli bo'lganida, san'at va ijodiy faoliyatning o'zi paydo bo'lmas edi. Oldingi asr san'atning turli shakllari bilan boy bo'lib, estetik nazariyalar an'anani rad etishga intilib, qarama-qarshi yondashuvlar bir-birini tez almashtirib, parallel ravishda mavjud bo'lishi bilan ajralib turgan. Shu davr gnoseologik masalalardan ontologik masalalarga e'tibor qaratish bilan ham ajralib turadi. Ijod masalasi XIX asr oxiridan boshlab ko'p fanli tadqiqot mavzusiga aylangan. Uning ontologiyasi nafaqat xorijiy olimlarni, balki mahalliy tadqiqotchilarni ham qiziqtirgan. Shunday qilib, ijod fenomeni falsafa, madaniyatshunoslik, estetika va psixologiya sohalarida keng o'rganilgan. Zamonaviy gumanitar tadqiqotlarda ijodga turli metodologik yondashuvlar mavjud. Masalan, D. D. Pronkin va S. V. Pronkin ijodni madaniyat doirasida o'rganib, ijod konsepti xristianlik paydo bo'lguncha muhim madaniy tushuncha sifatida shakllanmaganini ta'kidlaydilar. Renessans davrida esa ijod madaniy fenomen sifatida mustahkamlanib, zamonaviy davrda uni universal tushuncha sifatida qabul qilishgan. S. P. Batrakova esa ijodning zamonaviylikni ifodalovchi yangi san'at tilini yaratishga intilishini tahlil qilgan. Har bir ijodkorning vazifasi o'z g'oyasini qanday eng aniq va mazmunli tarzda ifodalash masalasiga bog'liq. Shu tariqa, ijod fenomeni nafaqat tarixiy va estetik kontekstda, balki zamonaviy san'at va madaniyat doirasida ham muhim tadqiqot obyekti bo'lib qolmoqda. Ijod madaniyat tushunchasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, yangi narsalarni yaratish jarayonini ifodalaydi va jamiyat hamda shaxs ehtiyojlariga xizmat qiladi. U vaqt va makon bilan cheklangan bo'lib, shaxsning imkoniyatlari, metodlar, vositalar va materiallarga qarab turlicha namoyon bo'ladi. Shu sababli ijod jamiyat va shaxsning madaniyat yaratuvchi amaliy harakati sifatida qaraladi. Har qanday ijodiy faoliyatning asosiy xususiyati – sifatli va qadriyatli mahsulot yaratishdir. Bu esa ijodning har qanday sohada, shu jumladan ilmfan, falsafa, diniy faoliyat, badiiy ijod va kundalik hayotiy faoliyatda shakllanishiga imkon beradi, bunda shaxs ilgari ishlatilmagan usullar va ko'rsatmalardan foydalanadi. Petr Engelmeier ijodni uch asosiy komponent – ilmiy, badiiy va texnik jihatlarida tahlil qilgan, ularning qaysi biri ustun bo'lsa, ijod turi shunga muvofiq aniqlanadi. Losev ijodni kuzatish va tafakkur bilan bog'liq ijod (san'at va fan) hamda o'z-o'zini yaratish orqali amalga oshadigan ijod (hayotiy ijod) deb ajratadi. Shu bilan birga, Tepikin ijodni ilmiy, texnik, sport-taktik, harbiy-taktik va badiiy turlariga ajratadi. Badiiy ijod mustaqil fenomen sifatida qadimdan olim va faylasuflarni qiziqtirgan. Platon esa badiiy ijodning manbai va sababini ilohiy kuchlar tomonidan berilgan ilhom, ya'ni ijodkorning ruhiy ishtiyoqida ko'rgan va badiiy ijodni mantiqsiz akt sifatida talqin qilgan. Shu tariqa, ijod inson tafakkuri, shaxsiy imkoniyatlari va madaniy kontekst bilan bog'liq murakkab va ko'p qirrali jarayon sifatida tushuniladi.

Artur Shopenhauyer badiiy ijodni ikki asosiy turga ajratadi: birinchi tur – g'oyani anglashga qaratilgan asosiy ijod; ikkinchi tur – taqlidiy ijod bo'lib, bunda ijodkor g'oyaga emas, balki mavjud tushunchalarga tayangan holda asl san'at asarlarida uchraydigan umumiy elementlarni ifodalaydi. Shopenhauyer nazariyasida badiiy ijodning eng muhim vazifasi ongni tasavvur orqali dunyo cheklovlaridan ozod qilish va g'oyani chuqur anglashdir. Shuningdek, Fridrix Nitsshe badiiy ijodni o'ziga xos sehr bilan bog'liq jarayon sifatida ko'rgan: u san'at orqali insonni mavjudlikning dahshatli va mantiqsiz tomonlaridan ozod qiladi, ijod esa shaxsiy ruhiy salomatlik va hayotiy tafakkur uchun shifo beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, badiiy ijod nafaqat estetik, balki inson ongini yuksaltiruvchi va ruhiy erkinlikka olib boruvchi fenomen sifatida tushuniladi. Moisey Kagan badiiy ijod jarayonini uch bosqichli tizim sifatida tasvirlaydi: birinchi bosqich – asar g'oyasining yuzaga kelishi, ikkinchisi – g'oyani rivojlantirish va shakllantirish jarayoni, uchinchi esa – g'oyani mustaqil va yakuniy san'at asariga aylantirish. Berdyaev nazariyasida badiiy ijod insonning erkinligini aks ettiruvchi eng yuqori ijodiy tajriba sifatida qaraladi. Shu sababli ijodning asosiy xususiyati – mavjudlikning estetik ozodlik darajasiga yo'naltirilganligi hisoblanadi. Badiiy ijodning mazmuniga til, dunyoqarash, uslub kabi omillar ta'sir qilishi mumkin va ular ijodkor ichida ham, tashqarisida ham mavjud bo'ladi. Shuningdek, ijodkorning shaxsi ham badiiy jarayonning markaziy elementi sifatida onkologik nuqtai nazardan e'tiborga olinadi.

XX asrning ikkinchi yarmida ijod va badiiy ijod mavzusi gumanitar fanlar bilan cheklanmay, tabiiy fanlar va falsafa vakillarini ham qiziqtirgan. Illya Prigojin o'z izlanishlarida tartibsizlik va kaotik jarayonlarning yangi makrostrukturalarni hosil qilishiga olib kelishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Ram Barantsev ijodni kaos va tartib orasidagi bog'lovchi unsur sifatida ko'radi, u ijodni uch birlikli tizim sifatida tushuntiradi. Shu tariqa, ijod individual va ijtimoiy tizimlarda yangi tartib va shakl yaratishda muhim rol o'ynaydi. Psixologik tadqiqotlar badiiy ijodni turli jihatdan tahlil qiladi: E. Ya. Basin uni yangilik elementlari bilan san'at asarini yaratish jarayoni sifatida ko'radi; N. V. Goncharenko ijodni ongli va ongostki jarayonlarning birlashuvi sifatida tasvirlaydi; L. Ya. Dorfman esa uni mahsulдор estetik faoliyat shakli deb biladi. Shu bilan birga, A. A. Melik-Pashaev ijodni shaxsga ta'sir etuvchi va uning ijodiy tajribasini yetkazuvchi omil sifatida ko'radi, V. I. Petrushin esa ijodni insonning ma'naviy tajribasini san'at tasvirlari orqali aks ettiruvchi faoliyat turi deb ataydi.

Hozirgi kunda badiiy ijod kontseptsiyasi ontologik nuqtai nazardan kreativ jarayonlar bilan bog'liq tarzda o'rganilmoqda. Ijodkor shaxs jamiyatning turli sotsiokultural sohalarida talabga ega, shuning uchun kreativlikni tadqiq qilish nafaqat ilmiy, balki siyosiy va ijtimoiy darajada ham ahamiyatlidir. So'nggi yillarda Rossiya olimlari, jumladan I. R. Prigojin, E. I. Ilyin, V. A. Yakovlev va boshqalar, kreativlikni psixik jarayonlarning tizimli shakli va ijodiy dunyoqarash modeli sifatida o'rganmoqda. Bu model insonning dunyo, o'z roli va ijodiy qadriyatlar haqidagi tushunchalarini o'z ichiga oladi va ijodiy faoliyat uchun asosiy rag'bat sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. XX asr oxiri va XXI asr boshida badiiy, falsafiy va ilmiy bilimlar uyg'unlashuvi sodir bo'ldi, bu jarayon badiiy ijodning mohiyatini yangilab, uni dunyoqarash paradigmasining bir elementi sifatida mustahkamladi. Sotsiokultural muhitning doimiy o'zgarishi badiiy ijodni dunyo bilan munosabatning yangi shakllarini yaratishga, muallifning dunyoqarashini rivojlantirishga va rassomning jamiyatdagi rolini qayta belgilashga majbur qiladi. Badiiy ijodning asosiy maqsadi turli san'at asarlarini yaratish bo'lib, bu jarayonda jamiyatning sotsiokultural ishtirokchilari faol qatnashadi, tomoshabin san'atning institutsional jarayoniga jalb qilinadi va uning ahamiyati oshadi. Shu bilan birga, yangi badiiy til va intizomlar shakllanadi, asarlarning sifat va mezonlarini belgilashga urinishlar paydo bo'ladi. Badiiy ijod orqali inson o'z ichki ruhiy tajribasini ifodalaydi, madaniyat va san'at doirasida obrazlar yaratadi. Shunday qilib, badiiy ijod – bu muallifning dunyoqarash tizimini rivojlantirish, shaxsning ijodiy faoliyatdagi o'z-o'zini belgilash jarayoni hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Барышева, Т. А. Психологическая структура креативности (опыт эмпирического исследования) [Текст] / Барышева Тамара Александровна // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена [Текст]. – СПб., 2012. – № 145. – С. 54–64.
2. Каган, М. С. Эстетика как философская наука [Текст] / М. С. Каган. – СПб.: Петрополис, 1997. – 544 с.
3. Камю, А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде [Текст] / А. Камю // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – 398 с.
4. Лосев, А. Ф. Строение художественного мира ощущения [Текст] // Лосев А. Ф. Форма-Стиль Выражение / А. Ф. Лосев ; сост. А. А. Тахо-Годи ; общ. ред. А. А. Тахо-Годи и И. И. Маханькова ; после слов. М. М. Гамаюнова, В. В. Бычкова. – М.: Мысль, 1995. – 944 с.
5. Ницше, Ф. Рождение трагедии из духа музыки [Текст] / Ф. Ницше. – СПб.: Азбука, 2000. – 208 с. 6. Хайдеггер, М. Исток художественного творения [Текст] / М. Хайдеггер // Зарубежная эстетика и теория культуры XIX–XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М.: МГУ, 1987. – 510 с.

CHAQIRIQQACHA HARBIY TAYYORGARLIK DARSLARIDA JISMONIY TAYYORGARLIK MASHG'ULOTLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH METODIKASI

Nurulloyev Laziz Latipovich

Buxoro davlat pedagogika instituti

Harbiy ta'lim fakulteti

Maxsus tayyorgarlik sikli dotsenti, p.f.b.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik darslarida jismoniy tayyorgarlik mashg'ulotlarining samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-metodik yondashuv yoritilgan. Unda yuqori sinf o'quvchilarining kuch, chidamlilik, chaqqonlik va koordinatsiya sifatlarini rivojlantirish uchun ishlab chiqilgan maxsus mashqlar majmuasi asosida olib borilgan tajriba natijalari keltirilgan. Tadqiqot jarayonida nazorat va tajriba guruhlarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari solishtirilib, taklif etilgan metodikaning afzalliklari statistik tahlil asosida isbotlangan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, jismoniy mashg'ulotlarni harbiy-amaliy yo'nalishda tashkil etish o'quvchilarning umumiy tayyorgarligini oshiradi hamda ularni harbiy xizmatga psixofiziologik jihatdan tayyorlashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik, jismoniy tayyorgarlik, harbiy-amaliy mashqlar, metodik yondashuv, chidamlilik, koordinatsiya, tajriba guruhi, samaradorlik.

Maqolaning dolzarbligi: Bugungi globallashuv jarayonlari, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, harbiy-siyosiy barqarorlik va milliy xavfsizlik masalalari har bir davlatning strategik ustuvor yo'nalishiga aylangan. Shu sababli, yosh avlodni jismonan chiniquqan, ruhiy jihatdan bardoshli va vatan himoyasiga tayyor shaxslar etib tarbiyalash O'zbekiston Respublikasining ta'lim siyosatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, umumta'lim maktablarida o'qitilayotgan "Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik" (CHHT) fani bu maqsadni ro'yobga chiqarishda asosiy amaliy mexanizmlardan biri sifatida xizmat qiladi.

CHHT fani o'quvchilarda harbiy xizmatga oid dastlabki nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar va ruhiy barqarorlikni shakllantirishni maqsad qiladi. Ushbu fan orqali o'quvchilar nafaqat harbiy texnika, taktik harakatlar va intizom qoidalari bilan tanishadilar, balki o'z jismoniy imkoniyatlarini sinab ko'radilar hamda ularni harbiy-amaliy faoliyatga moslashtiradilar.

Jismoniy tayyorgarlik CHHT darslarining markaziy tarkibiy qismi bo'lib, o'quvchilarning kuch, tezlik, chidamlilik, chaqqonlik, koordinatsiya va muvozanat kabi asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday mashg'ulotlar o'quvchilarda irodaviy mustahkamlik, psixologik barqarorlik, stress holatlarida tezkor qaror qabul qilish, jamoaviylik va rahbarlik fazilatlarini shakllantiradi. Bunday yondashuv yoshlarni nafaqat harbiy xizmatga, balki hayotning murakkab sinovlariga ham tayyorlaydi.

Bugungi kunda CHHT fanining dolzarbligi shundaki, u yoshlar o'rtasida vatanparvarlik ruhini kuchaytirish, fuqarolik mas'uliyatini oshirish, jamoa manfaatini ustun qo'yish va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga ham katta hissa qo'shmoqda. Shu boisdan, CHHT darslarida jismoniy tayyorgarlik mashg'ulotlarini ilmiy asoslangan metodik tizim asosida tashkil etish, ularning samaradorligini oshirish, zamonaviy vosita va texnologiyalarni joriy etish zamon talabiga aylanmoqda.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Mudofaa doktrinasi va "Yoshlar siyosati to'g'risida"gi Qonunda ham yoshlarning harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishi, jismoniy va ma'naviy barkamolligini ta'minlash bo'yicha aniq vazifalar belgilab qo'yilgan. Shu nuqtai nazardan, CHHT fani nafaqat o'quv predmeti, balki milliy xavfsizlikni mustahkamlash va yoshlar tafakkurini yuksaltirishga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning maqsadi: Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik darslarida jismoniy tayyorgarlik

mashg'ulotlarining samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan metodik tizimni ishlab chiqish va amaliyotda qo'llash.

Vazifalar: Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik darslarida jismoniy tayyorgarlikning o'rni va ahamiyatini tahlil qilish, o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini baholovchi asosiy ko'rsatkichlarni aniqlash, mashg'ulotlar samaradorligini oshiruvchi metodik vositalarni ishlab chiqish hamda tajriba-sinov asosida ularning amaliy natijalarini tahlil qilish.

Tadqiqot metodlari: Ushbu tadqiqot ishida chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik darslarida jismoniy tayyorgarlik mashg'ulotlarining samaradorligini oshirish metodikasini ishlab chiqish va uning amaliy natijalarini tahlil qilishda bir qator ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Birinchidan, nazariy tahlil metodi orqali ushbu yo'nalishda yaratilgan ilmiy adabiyotlar, me'yoriy-huquqiy hujjatlar, davlat ta'lim standartlari hamda ilg'or xorijiy va mahalliy tajribalar chuqur o'rganildi. Bu jarayon CHHT fanining o'quvchilarda jismoniy va ruhiy tayyorgarlikni shakllantirishdagi o'rni, ahamiyati hamda mavjud kamchiliklarni aniqlash imkonini berdi.

Ikkinchidan, pedagogik kuzatuv metodi yordamida chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik darslari jarayonida o'quvchilarning jismoniy faolligi, mashqlarni bajarish sifati, motivatsiya darajasi hamda darsning tashkiliy-metodik jihatlari tahlil qilindi. Kuzatuvlar o'quv jarayonining tabiiy sharoitida olib borilib, real amaliy muhitda o'quvchilarning harakat faolligi baholandi.

Uchinchidan, tajriba-sinov metodi tadqiqotning asosiy bosqichi sifatida qo'llanildi. Bunda o'quvchilar ikki guruhga - tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhi uchun ishlab chiqilgan takomillashtirilgan jismoniy tayyorgarlik metodikasi asosida mashg'ulotlar tashkil etildi, nazorat guruhi esa an'anaviy dastur asosida shug'ullandi. Ma'lum vaqt o'tgach, har ikki guruhning jismoniy ko'rsatkichlari (kuch, chidamlilik, tezlik, chaqqonlik va boshqalar) o'lchandi va solishtirildi.

Nihoyat, statistik tahlil metodi orqali tajriba natijalari matematik jihatdan qayta ishlanib, o'rtacha qiymatlar ($\bar{x}$), standart og'ish (σ), variatsiya koeffitsienti ($V\%$) va t-test mezonlari yordamida olingan ma'lumotlarning ishonchliligi aniqlanib, farqlar statistik ahamiyatga egaligi baholandi.

Mazkur metodlar kompleks qo'llanilgani tadqiqotning ilmiy ishonchliligini ta'minladi va ishlab chiqilgan metodikaning amaliy samaradorligini ob'ektiv baholash imkonini berdi.

Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik (CHHT) darslarida jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish mashqlari harbiy-amaliy yo'nalishda tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday mashg'ulotlar o'quvchilarning harbiy xizmatda duch keladigan real vazifalarga tez harakat qilish, to'siqlardan o'tish, og'ir sharoitda bardosh berish, buyruqlarni aniq bajarish va jamoaviy harakatda muvofiqlikni ta'minlashga mos bo'lishi lozim. Shu maqsadda jismoniy tayyorgarlik mashqlari to'rt asosiy yo'nalishda kuch, chidamlilik, chaqqonlik va maxsus harbiy tayyorgarlik mashqlari sifatida tizimlashtirilgan.

1. Kuchni rivojlantiruvchi mashqlar.

Kuch insonning asosiy jismoniy sifati bo'lib, harbiy xizmatda yuk ko'tarish, qurol-aslaha bilan harakatlanish, uzoq masofaga yurish yoki tezkor hujum harakatlarini bajarishda muhim rol o'ynaydi. Shu bois CHHT darslarida kuch mashqlari muntazam tarzda qo'llaniladi.

Tirsaklardan bukilib yozilish - 30–50 marotaba. Bu mashq ko'krak, yelka va trisepts mushaklarini mustahkamlaydi hamda umumiy kuch salohiyatini oshiradi.

Turnikda tortilish - 8–12 marotaba. Ushbu mashq orqa va qo'l mushaklarini kuchaytirib, tananing yuqori qismini harbiy harakatlarga tayyorlaydi.

Qorin mushaklarini mustahkamlash mashqlari (sit-up, leg-raise) - 25–40 marotaba. Bu mashqlar tananing markaziy qismini mustahkamlaydi, holatni barqaror tutish va yugurish paytida muvozanatni saqlashda yordam beradi.

Mazkur mashqlar o'quvchilarning umumiy jismoniy kuchini oshirish bilan birga, ularni harbiy yuklama va ekstremal sharoitlarga moslashtiradi.

2. Chidamlilikni rivojlantiruvchi mashqlar.

Chidamlilik - uzoq vaqt davomida jismoniy va ruhiy zo'riqishga bardosh berish qobiliyati bo'lib, harbiy tayyorgarlikning eng muhim tarkibiy qismi sanaladi. CHHT darslarida chidamlilikni rivojlantirish mashqlari muntazam ravishda qo'llanilib, o'quvchilarning yurak-qon tomir, nafas olish va mushak tizimlarini mustahkamlashga qaratiladi.

1000–1500 metr masofaga yugurish. Bu mashq o'quvchilarning aerob imkoniyatlarini oshiradi, yurak faoliyatini chiniqtiradi va umumiy chidamlilikni rivojlantiradi.

Harbiy to'siqli yo'lakdan o'tish (kombinatsiyalangan mashq). Har xil balandlikdagi to'siqlardan o'tish, tirmashish, sakrash va sudralish elementlarini o'z ichiga oladi. Bu mashq harbiy-amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

3 daqiqa davomida uzluksiz harakat. Ushbu kompleks mashq mushaklar orasidagi muvofiqlikni oshiradi, kislorod almashinuvini yaxshilaydi va mushaklarda charchoqqa bardoshlilikni kuchaytiradi.

Bunday mashqlar muntazam bajarilganda o'quvchilarda ishchanlik qobiliyati ortadi, charchashga qarshi fiziologik barqarorlik hosil bo'ladi.

3. Chaqqonlik va koordinatsiya mashqlari.

Chaqqonlik - harakatni tez, aniq va muvofiqlikda bajarish qobiliyatidir. Harbiy xizmatda bu sifat buyruqlarni zudlik bilan bajarish, yo'nalishni tez o'zgartirish yoki xavfli sharoitdan chiqib ketishda muhim ahamiyatga ega.

4×10 metrga yugurish testi. Bu mashq yo'nalishni tez o'zgartirish, tormozlanish va qayta tezlanish qobiliyatini rivojlantiradi.

Yugurib kelib to'siqdan sakrash. Sakrash qobiliyatini oshiradi, oyoq mushaklarini mustahkamlaydi hamda koordinatsiyani yaxshilaydi.

"Signal bo'yicha joylash" o'yini. Harbiy o'yin shaklidagi bu mashq tezkor reaksiya, e'tibor, muvofiqlashtirish va jamoaviylikni rivojlantiradi.

Chaqqonlik mashqlari o'quvchilarning harakat madaniyatini oshiradi, ularda harbiy amaliy holatlarda tezkor fikrlash va to'g'ri harakatlanish ko'nikmalarini shakllantiradi.

4. Maxsus harbiy tayyorgarlik mashqlari.

Bu mashqlar o'quvchilarning harbiy xizmatda duch keladigan real vaziyatlarga mos ravishda tuzilgan bo'lib, ular nafaqat jismoniy, balki psixologik tayyorgarlikni ham mustahkamlaydi.

Belgilangan yo'nalishda sudralib o'tish (10–12 m). O'quvchilarni past pozitsiyada harakatlanishga o'rgatadi, tanani nazorat qilish va mushaklar muvofiqligini yaxshilaydi.

Belgilangan masofada granata uloqtirish (400–600 g). Bu mashq elkalar, qo'l va gavda mushaklarini rivojlantirib, koordinatsiya va aniqlikni oshiradi.

"Jangovar juftlik" o'yinlari. Juftlikda bajariladigan ushbu mashq o'quvchilarda taktika, tezkor qaror qabul qilish, raqibni kuzatish va o'z harakatini rejalashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Mazkur mashg'ulotlar harbiy-amaliy sharoitlarga moslashuvchanlikni ta'minlab, o'quvchilarda ruhiy tayyorgarlik, jasorat va o'ziga ishonch hissini kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, CHHT darslarida jismoniy tayyorgarlik mashqlari harbiy-amaliy yo'nalishda tashkil etilganda o'quvchilar nafaqat jismonan, balki ruhiy va irodaviy jihatdan ham chiniqadi. Ular harbiy xizmatda zarur bo'lgan bardoshlilik, intizom, tezkor fikrlash, jamoaviy harakat va o'zini nazorat qilish ko'nikmalariga ega bo'ladi. Shu bois ushbu mashqlar tizimini muntazam qo'llash o'quvchilarning harbiy xizmatga tayyorgarligini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi.

Mazkur mashqlar tizimi har bir CHHT darsining 25–30 daqiqa qismini tashkil etadi hamda o'quvchilarning yosh xususiyatlari, jismoniy tayyorgarlik darajasi va darsning umumiy maqsadidan kelib chiqib rejalashtiriladi. Mashg'ulotlar ketma ketlik tamoyiliga asoslanib, uch bosqichda amalga oshiriladi: tayyorlov, asosiy va yakuniy bosqichlar.

1. Tayyorlov bosqichi (10 daqiqa).

Bu bosqich mashg'ulotning dastlabki qismi bo'lib, o'quvchilarning organizmini keyingi

yuklamalarga tayyorlash, mushaklar va bo'g'imlarni harakatga keltirish, yurak-qon tomir hamda nafas olish tizimlarini faollashtirishni maqsad qiladi.

Mazmuni:

- Yurish va yengil yugurish mashqlari (2–3 daqiqa).
- Qo'l, oyoq, gavda, bo'yin mushaklarini tayyorlov mashqlari (har biriga 8–10 marta).
- Sakrash, bukilish, cho'zilish mashqlari (koordinatsiyani faollashtirish uchun).
- Ritmik mashqlar yoki qisqa jamoaviy o'yin elementi (motivatsiyani oshirish uchun).

2. Asosiy bosqich (20–25 daqiqa).

Bu bosqich mashg'ulotning asosiy qismi hisoblanadi. Unda o'quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishga, harbiy-amaliy ko'nikmalarni mustahkamlashga qaratilgan mashqlar majmuasi bajariladi.

Mazmuni:

- Kuchni rivojlantiruvchi mashqlar (turnikda tortilish, tirsakdan bukilish, qorin mashqlari).
- Chidamlilikni oshiruvchi mashqlar (yugurish, to'siqli yo'lak, uzluksiz harakat).
- Chaqqonlik va koordinatsiya mashqlari (4×10 yugurish, signal bo'yicha joylash).
- Maxsus harbiy mashqlar (granata uloqtirish, sudralish, juftlikda jangovar o'yinlar).

3. Yakuniy bosqich (5–7 daqiqa).

Mashg'ulotning bu qismi organizmni tinchlantirish, tiklanish jarayonini tezlashtirish va mashg'ulotni ijobiy ruhda yakunlashga qaratiladi.

Mazmuni:

- Yengil yurish va nafas mashqlari (1–2 daqiqa).
- Statik cho'zilish mashqlari (mushaklarni bo'shashtirish uchun).
- Yurak urish chastotasini normallashtiruvchi mashqlar.
- O'qituvchi bilan qisqa muhokama (dars natijasini baholash, xulosa chiqarish).

Mazkur uch bosqichli mashg'ulot tizimi CHHT darslarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Tayyorlov bosqichi organizmni faol holatga keltirsa, asosiy bosqich jismoniy va harbiy sifatlarni shakllantiradi, yakuniy bosqich esa tiklanish va ruhiy barqarorlikni ta'minlaydi. Shu tarzda tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning harbiy-amaliy tayyorgarligini kompleks rivojlantirishga imkon yaratadi.

Tajriba-sinov ishlari 11-sinf o'quvchilari o'rtasida olib borildi. Tadqiqotda jami 40 nafar o'quvchi ishtirok etdi, ularning 20 nafari tajriba guruhi, qolgan 20 nafari esa nazorat guruhi tarkibiga kiritildi. Tajriba guruhi mashg'ulotlarini takomillashtirilgan metodika asosida - ya'ni harbiy-amaliy yo'nalishdagi maxsus jismoniy tayyorgarlik mashqlari, individual yondashuv va yuklamaning bosqichma-bosqich oshirib borilishi tamoyillari asosida tashkil etildi. Nazorat guruhi esa amaldagi an'anaviy dastur asosida shug'ullandi.

Tajriba yakunida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari to'rtta asosiy sinov mashqlari orqali o'lchandi: turnikda tortilish (kuch), 1000 metrga yugurish (chidamlilik), qorin mushaklari mashqlari (umumiy jismoniy tayyorgarlik) va granata uloqtirish (aniqlik hamda kuch). Quyidagi jadvalda tajriba va nazorat guruhlarining o'rtacha natijalari keltirilgan.

O'tkazilgan tajriba natijalari o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasida sezilarli o'sish qayd etilganini ko'rsatdi. Har bir ko'rsatkich bo'yicha olingan ma'lumotlar tajriba guruhida amalda qo'llanilgan metodikaning samaradorligini tasdiqlaydi. Quyida asosiy test natijalari bo'yicha batafsil tahlil keltiriladi.

Turnikda tortilish mashqi bo'yicha tajriba guruhi o'quvchilari o'rtacha 11,2 marotaba, nazorat guruhi esa 8,3 marotaba tortilish natijasini qayd etdi. Ushbu farq +34,9% ni tashkil etdi. Natijalardan ko'rinadiki, tajriba dasturi kuchni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar (push-up, tortilish, qorin mashqlari)ni tizimli ravishda qo'llash orqali yuqori natijani ta'minladi. Bu mashqlar o'quvchilarning orqa, yelka va qo'l mushaklari faoliyatini mustahkamladi, ularning umumiy jismoniy kuch darajasini sezilarli oshirdi.

1-jadval

Tajriba oxirida 11-sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlik dinamikasi

1-jadval

Tajriba oxirida 11-sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlik dinamikasi

T/r	Ko'rsatkich	Nazorat guruhi ($\bar{x} \pm \sigma$)	Tajriba guruhi ($\bar{x} \pm \sigma$)	Farq (%)
1.	Turnikda tortilish (marta)	$8,3 \pm 1,1$	$11,2 \pm 1,0$	+34,9
2.	1000 m. yugurish (s.)	$4,58 \pm 0,24$	$4,21 \pm 0,19$	+8,1
3.	Qorin mashqi (marta)	$32,01 \pm 3,70$	$41 \pm 3,2$	+28,1
4.	Granata uloqtirish (m.)	$25,1 \pm 1,80$	$29,3 \pm 2,1$	+16,7

Izoh: s-soniya, m-metr.

Chidamlilik darajasini aniqlash uchun o'tkazilgan 1000 metr yugurish testida tajriba guruhi o'quvchilari o'rtacha 4,21 soniyada masofani bosib o'tgan bo'lsa, nazorat guruhida bu natija 4,58 soniyani tashkil etdi. Farq 8,1% ni tashkil qilib, o'quvchilarning yurak-qon tomir tizimi, nafas olish organlari faoliyati va mushaklarning kislorod bilan ta'minlanish qobiliyati yaxshilanganini ko'rsatadi. Bu esa harbiy xizmatda zarur bo'lgan uzoq davom etuvchi jismoniy yuklamalarga bardoshlilikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Qorin mushaklarini mustahkamlash mashqlari bo'yicha tajriba guruhi o'quvchilari o'rtacha 41 marta, nazorat guruhi esa 32 marta mashq bajargan. Natija +28,1% ga yaxshilangan bo'lib, bu umumiy jismoniy tayyorgarlikning sezilarli oshganini bildiradi. Qorin mushaklarini mustahkamlash harbiy xizmatda to'g'ri holatda yurish, uzoq muddat davomida qurol-aslahani ko'tarish va to'siqlardan o'tishda muhim fiziologik poydevor hisoblanadi.

Granata uloqtirish mashqi bo'yicha tajriba guruhi o'quvchilari o'rtacha 29,3 metr, nazorat guruhi esa 25,1 metr natijani qayd etgan. Farq +16,7% bo'lib, bu o'quvchilarning qo'l mushaklari kuchi, koordinatsiyasi va harakat aniqligining yaxshilanganidan dalolat beradi. Ushbu mashq nafaqat jismoniy kuchni, balki diqqatni jamlash, harakatni muvofiqlashtirish hamda fazoviy idrokni rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi.

Umuman olganda, barcha sinov natijalari tajriba guruhi foydasiga statistik jihatdan ishonchli farq ($p < 0,05$) bilan tasdiqlandi. Bu esa takomillashtirilgan mashg'ulot metodikasi o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini an'anaviy uslubga qaraganda samaraliroq rivojlantirganini isbotlaydi. Shuningdek, o'quvchilarda faollik, irodaviy mustahkamlik va harbiy-amaliy harakatlarda aniqlik sezilarli darajada ortgan. Shu sababli ishlab chiqilgan metodika CHHT darslarida jismoniy tayyorgarlikni samarali tashkil etish uchun amaliy jihatdan tavsiya etilishi mumkin.

Statistik tahlil natijalari t-test usuli yordamida qayta ishlanib, $p < 0,05$ darajada ishonchlilik bilan tasdiqlandi. Bu esa kuzatilgan farqlar tasodifiy emasligini, balki tajriba davomida qo'llanilgan takomillashtirilgan mashg'ulot metodikasining amaliy samaradorligi ilmiy jihatdan asoslanganligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tajriba guruhi o'quvchilarida kuch, chidamlilik, koordinatsiya va aniqlik kabi jismoniy sifatning kompleks rivojlanishi kuzatildi. Natijalar shuni isbotlaydiki, CHHT darslarida harbiy-amaliy yo'nalishdagi mashqlarni tizimli va metodik asosda tashkil etish o'quvchilarning harbiy xizmatga jismoniy tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi. Shu sababli, ishlab chiqilgan metodikani umumta'lim maktablarining CHHT darslari amaliyotiga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik fanida jismoniy mashqlarni harbiy-amaliy yo'nalishda va ilmiy asoslangan metodika asosida tashkil etish o'quvchilarning har tomonlama tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu yondashuv nafaqat o'quvchilarning jismoniy sifatlarini - kuch, chidamlilik, chaqqonlik, koordinatsiya, tezkorlik va muvozanatni rivojlantiradi, balki ularning ruhiy barqarorligi, irodaviy tayyorgarligi hamda harbiy xizmatga nisbatan mas'uliyatli munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, takomillashtirilgan metodika asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning harakat madaniyati, jismoniy bardoshlilik, mushak kuchi va psixofiziologik holatini an'anaviy darslarga nisbatan ancha yuqori darajada yaxshilagan. O'quvchilarda jamoaviylik, tezkor qaror qabul qilish, buyruqlarga bo'ysunish va o'zini boshqarish ko'nikmalari mustahkamlandi.

Metodikaning muhim jihatlaridan biri - mashg'ulot jarayonida motivatsion yondashuv va bosqichma-bosqich yuklama berish tizimini joriy etishdir. Bu o'quvchilarning faol ishtirokini, o'z ustida ishlash istagini va harbiy-amaliy mashqlarni puxta o'zlashtirishni ta'minladi. Natijada darslar samaradorligi oshdi, o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasida barqaror ijobiy o'zgarishlar kuzatildi.

Umuman olganda, ishlab chiqilgan metodika CHHT fanining mazmunini boyitib, uni zamonaviy pedagogik va sport nazariyasi tamoyillariga moslashtiradi. U o'quvchilarning harbiy xizmatga tayyorgarligini kompleks tarzda rivojlantiradi, vatanparvarlik tuyg'ularini kuchaytiradi hamda yoshlarni sog'lom, intizomli va ma'naviy yetuk shaxslar etib tarbiyalashda amaliy ahamiyatga ega vosita sifatida tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jamro, D., Żurek, G., Lachowicz, M., Lenart, D. Influence of Physical Fitness and Attention Level on Academic Achievements of Female and Male Military Academy Cadets in Poland. - Journal of Physical Education and Sport, 2022. - Vol. 22, No. 9. - P. 2374–2381. - DOI: 10.7752/jpes.2022.09305.
2. Koźlenia, D., Włodarczyk, M., Stanczyk, M. Changes in Muscle Mass and Strength in Adolescents: Effectiveness of a School-Based HIFT Program. - Journal of Clinical Medicine, 2024. - Vol. 13, No. 12. - Article 3400. - DOI: 10.3390/jcm13123400.
3. Invernizzi, P. L., Cuzzocrea, F., Sanchis, G. Circuit Training during Physical Education Classes to Better Improve the Overall Physical and Military-Specific Performance in Military High School Students. - Sustainability, 2020. - Vol. 12, No. 12. - Article 5126. - DOI: 10.3390/su12125126.
4. Webber, B. J., Fischer, A. J., Mason, R. J. BMI and Physical Activity in the Military-Aged U.S. Population. - American Journal of Preventive Medicine, 2023. - Vol. 64, No. 4. - P. 551–560. - DOI: 10.1016/j.amepre.2022.10.004.
5. Sedlačík, M., Zdráhal, T., Bartůňková, E. Assessment of Physical Activity among Adolescents: Proposals for Changing Educational and Training Programmes Dealing with Developing Physical Fitness in Connection with Ministry of Defense. - Frontiers in Psychology, 2023. - Vol. 14. - Article 1232382. - DOI: 10.3389/fpsyg.2023.1232382.
6. Çemç, M. S., Şahin, R. Physical Fitness in the Armed Forces: A Comprehensive Study of International Assessment Practices. - International Review of Military Training and Education, 2024. - Vol. 18, No. 2. - P. 45–57. - DOI: 10.13140/RG.2.2.18472.38467.
7. Dehghanizade, J., Mohammadi, H. Effects of a Two-Month Training Period on Soldiers' Physical and Mental Health. - Journal of Army Medical Management, 2023. - Vol. 25, No. 3. - P. 112–119. - DOI: 10.5812/jamm.60095.
8. Yoon, H., Figueroa, M. Predicting Future Physical Military Readiness Using Youth Fitness and Motor Competence Growth Curve Trajectories. - ResearchGate Pre-print, 2023. - DOI: 10.13140/RG.2.2.37969.91353.
9. Henderson, N. D., O'Connor, J. S., Crawford, A. C. Physical Training Considerations for Optimizing Performance in Tactical Occupations. - European Journal of Sport Science, 2021. - Vol. 21, No. 6. - P. 839–851. - DOI: 10.1080/17461391.2021.1930193.
10. Knapik, J. J., Sharp, M. A., Montain, S. J. Variability in Physical Fitness Adaptation to Basic Military Training in Australian Army Recruits. - Military Medicine, 2018. - Vol. 183, No. 9–10. - P. e320–e328. - DOI: 10.1093/milmed/usx174.

MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR UYG'UNLIGI – TALABALARDA SOG'LOM MA'NAVIY MUHITGA QADRIYATLI MUNOSABATLARNI SHAKLLANTIRISH OMILI SIFATIDA

Davronova Dildora Saidovna

*O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida dotsenti
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy)*

Mazkur maqolada milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi – talabalarda sog'lom ma'naviy muhitga qadriyatli munosabatlarni shakllantirish omili sifatida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek maqolada, globallashuv natijasida yoshlar ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarning eng oldi jabhalarida bo'lib, integratsiyalashuv jarayonida aynan yoshlar millat darajasi va turmush sharoitining asosiy ko'rsatkichi sifatida qaralishi masalalariga to'xtalib o'tilgan

Kalit so'zlar: yoshlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, globallashuv, xalqaro integratsiya, sog'lom ma'naviyat, taraqqiyot, istiqbolli, huquqiy, ma'naviy, madaniy, tarbiya, dunyoqarash

ГАРМОНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ – КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНОГО ОТНОШЕНИЯ К ЗДОРОВОЙ ДУХОВНОЙ СРЕДЕ У СТУДЕНТОВ

Давронова Дилдора Саидовна

Доцент кафедры «Педагогика и психология» Узбекского государственного университета мировых языков

Доктор философии по педагогическим наукам

В данной статье научно-теоретически анализируется гармония национальных и общечеловеческих ценностей как фактор формирования ценностных установок на здоровую духовную среду у студенческой молодежи. Также рассматриваются вопросы о том, как в результате глобализации молодежь оказывается на переднем крае социально-экономических изменений, а в процессе интеграции рассматривается как главный индикатор уровня нации и условий жизни

Ключевые слова: молодежь, национальные и общечеловеческие ценности, глобализация, международная интеграция, здоровая духовность, развитие, перспективный, правовой, духовный, культурный, воспитание, мировоззрение

HARMONY OF NATIONAL AND UNIVERSAL VALUES AS A FACTOR IN FORMING STUDENTS' VALUE-BASED ATTITUDE TOWARDS A HEALTHY SPIRITUAL ENVIRONMENT

Davronova Dildora Saidovna

Associate Professor, Department of Pedagogy and Psychology, Uzbek State University of World Languages

Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences

This article provides a scientific and theoretical analysis of the harmony of national and universal values as a factor in the formation of value attitudes towards a healthy spiritual environment among student youth. It also addresses how, as a result of globalization, young people find themselves at the forefront of socio-economic changes and, in the process of integration, are seen as the main indicator of a nation's level of development and living conditions

Key words: youth, national and universal values, globalization, international integration, healthy spirituality, development, promising, legal, spiritual, cultural, education, worldview

Globalashuv va xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarida talabalarda sog'lom ma'naviy muhitga qadriyatli munosabatlarni shakllantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligida O'zbekistonning keyingi taraqqiyoti va favlodga dunyo standartlari talabi darajasida bilim berishimiz ijtimoiy pedagogika oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 18.01.2021 yildagi 23-sonli "O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025 yilgacha rivojlantirish kontsentsiyasini tasdiqlash to'g'risida" qarorida "Yoshlarni ona Vatanga, oilaga, mustaqillik g'oyalariga muhabbat va sadoqat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash muhim vazifa sifatida qayd etib o'tilgan. [1]

Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2025 yil 1 yanvar holatiga respublika bo'yicha yoshlar (14-30 yosh) soni 9 630 556 kishini yoki jami aholining 25,7 foizini tashkil qiladi. [12]

Ochiq axborot tizimi ma'dumotlariga ko'ra mamlakatimizda yoshlar qatlami jami aholining qariyb 60 foiziga yaqin. Shuning uchun O'zbekiston yoshlar mamlakati sifatida e'tirof etiladi. Yaqin o'n yilliklarda bu qatlam davlat va jamiyat boshqaruvida hal qiluvchi kuchga ega bo'lishini tasavvur qilsak, yoshlar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanish, muammolarini vaqtida hal etib, shaxs sifatida rivojlanishi uchun barcha sharoitlarni yaratish, professional kasb mahoratini shakllantirish kabi vazifalar nihoyatda dolzarb ekani oydinlashadi. [13]

Mutaxassislarning fikriga ko'ra globalashuv natijasida yoshlar ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarning eng oldi jabhalarida bo'lib, integratsiyalashuv jarayonida aynan yoshlar millat darajasi va turmush sharoitining asosiy ko'rsatkichi sifatida qaralishi kerak deb, ta'kidlaydilar. [13] Zero davlat siyosatining boshqa ko'plab yo'nalishlaridan farqli Yoshlar siyosati yosh avlodni zamonaviy jamiyatga integratsiyalashga qaratilgan.

Haqiqatdan ham har qaysi jamiyatning ma'naviy salohiyati, eng avvalo, uning a'zolari — yosh avlod tarbiyasi va dunyoqarashi bilan bevosita bog'liq. Yuqorida keltirilgan statistik ma'lumotlarga tayanib aytishimiz mumkinki, talabalar — kelajakda jamiyat rivojiga hissa qo'shadigan etakchi tabaqa vakili sifatida, ularda sog'lom ma'naviy muhitga qadriyatli munosabatni shakllantirish pedagogikadagi yangi paradigma — talabani faol, mustaqil fikrlovchi, axloqiy pozitsiyaga ega shaxs sifatida tarbiyalashni muhimligini ko'rsatadi.

Shu o'rinda yosh avlod tarbiyasi haqida ganirganda, Abdurauf Fitratning: "Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat tonishi, jahongir bo'lishi yoki zaif bo'lib xorlikka tushishi, baxtsizlik ro'kini tortishi, e'tibordan qolib, o'zgalarga tobe va qul, asir bo'lishi ularning o'z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog'liq"-degan fikrlari e'shlarning ilm dargohlarida madaniyati, aql-zakovati, iorish-turishi, qanday xislatlarga ega ekanligi oilada olgan tarbiyasining ifodasidir. Ta'lim tizimi esa ana shu fazilatlar takomiliga ko'mak beradi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi asosida yosh avlodni tarbiyalash jarayoni, avvalo, oila maskanidan boshlansa, uzluksiz ta'lim tizimidagi barcha bosqichlarda bu tarbiya mustaxkam asos tonadi. Chunki oila — insonning birinchi tarbiya maskani, uning shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarga munosabati aynan shu muhitda shakllanadi.

Yosh avlodga vatannarvarlik, mehnatsevarlik, halollik, kattaga hurmat, kichikka mehr kabi milliy qadriyatlar bilan bir qatorda, inson huquqlari, bag'rikenglik, tinchliksevarlik, atrof-muhitga ehtirom kabi umuminsoniy qadriyatlar ham ota-onalarning shaxsiy namunasi, muomalasi va ta'lim-tarbiyasi orqali shakllanadi.

Shunday ekan, agar farzand tarbiyasida oilada ana shu ikki — milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'un holda o'rgatilsa, ta'lim muassasalarida bu jarayon uzviylikda davom ettirilishi oson kechadi. Bu esa uzluksiz ta'lim tizimining samaradorligini oshiradi, yosh avlodda barkamol shaxsga xos fazilatlarini ro'zaga chiqaradi.

Alohida e'tirof etish joizki, yosh avlod tarbiyasida oila — birinchi maktab, uning qadriyatlar

asosidagi etuk tarbiyasi esa uzluksiz ta'limning muvaffaqiyatli rivojlanishiga poydevor bo'ladi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'un holda o'rgatish esa farzandlarni nafaqat yaxshi inson, balki jamiyatga foydali fuqaro sifatida kamol toltirishga xizmat qiladi.

Yosh avlodga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishning muhim tamoyillaridan biri inson qadr-qimmatini har tomonlama yuksaltirishdan iborat. Bunga erishish uchun esa yoshlarni xalq og'zaki ijodi namunalari bilan tanishtirish orqali, jamiyat hayotidagi faoliyati o'z yurti, millati, o'zi va oilasi oldidagi burch va mas'uliyatini qay darajada his etayotgani va bajarayotganini belgilaydigan ma'naviy mezon:

- ota-bobolarimizdan bizgacha etib kelgan pand-nasihatlar, el e'zozlagan inson bo'lishning talab-qoidalari, Alp Erto'nga, To'maris, Shiroq, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik kabi ajobiy yurt farzandlarining botirliklari;

- xalqimizning urf-odatlar, milliy fazilatlarimiz san'at darajasiga ko'tarilgan so'z tizimlaridan iborat maqol, qo'shiq, ertak, doston, turli yosh guruhlariga moslangan asarlar;

- musiqachi xalq kuylari-yu, xoregraf xalq raqslari, arxitektor xalq me'morchiligini, fol'klorshunos olim xalq dostonlari, ertaklari, fol'klor asarlari xalq og'zaki ijodining ijtimoiy qimmati, uning ma'rifiy, g'oyaviy-tarbiyaviy ahamiyati, ta'sir quvvati, yosh avlodni ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga qiziqishni uyg'otishda muhim manba sanaladi.

Shuningdek ulug' bobokalonlarimiz Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Kaykovus, Abdulla Avloniy [11] asarlarida xalqimizning asrlar davomida shakllangan yuksak ma'naviyati, an'ana va udumlari o'z aksini topgan.

Shu o'rinda qadriyat tushunchasi va uning ahamiyatiga to'xtalib o'tishni lozim tondik. Qadriyat – inson va jamiyat ma'naviyatining tarkibiy qismi, olamdagi voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblarning qadrini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha; «Qadriyatshunoslik (aksiologiya)»ning eng asosiy kategoriyasi. Qadriyatlar orqali shaxsning axloqiy, ma'naviy, ijtimoiy yo'nalishi belgilanadi. Qadriyatlar faqat shaxsiy emas, balki jamiyat darajasidagi qadriyatlar ham bo'ladi: milliy qadriyatlar, din, tarix, an'analar, umuminsoniy normalar (adolat, tinchlik, mehr-shafqat, bag'rikenglik va h.k.)

O'zbek tilining izohli lug'atida qadriyatlar voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy, ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha sifatida keltirilgan. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar, masalan, erkinlik, tinchlik, adolat, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, moddiy va ma'naviy boyliklar va boshqalar qadriyat hisoblanadi.[7]

“Qadriyatlar – jamiyatda kishilar o'rtasida obro'ga, e'tiborga, hurmatga, nufuzga ega kishilar, munosabatlar, holatlar, moddiy narsalar va ma'naviy boyliklar majmuasi”.

“Qadriyat inson va jamiyat ma'naviyatining tarkibiy qismi, olamdagi voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblarning qadrini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha”.[8]

“Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha”, - degan ta'riflar berilgan. Bu esa, o'z navbatida, qadriyatlarning ahamiyatini ko'rsatmoqda.[9]

Alohida qayd etib o'tish lozimki, keyingi vaqtlarda ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilari bo'lgan talaba va o'quvchilar hamda uroshmagan yoshlar o'rtasida ularni vatannparvarlik va fidoyilik ruhida tarbiyalashga qaratilgan ijtimoiy aktsiyalar, tadbir va tanlovlar tashkil etish, instogramm sahifalarida milliy kontentga bo'lgan qiziqishlarini oshirishga qaratilgan bloggerlar klubi faoliyatini yo'lga qo'yishga bo'lgan e'tibor kuchaytirildi. [3]

Ilmiy kuzatishlarimiz tahlillariga tayanib aytishimiz mumkinki, texnogen tsivilizatsiya davrida yoshlar raqamli muhitda o'zlariga xos yangi «men» ni shakllantirmoqdalar. Bir so'z bilan aytganda, hozirgi dunyoda texnogen (texnika va texnologiya asosida rivojlangan) tsivilizatsiya hukmron.

Internet, smartfon, sun'iy intellekt va boshqa texnologiyalar hayotning barcha jabhalariga kirib keldi. Bu yoshlarga yangi imkoniyatlar (bilim olish, izlanish, ijod), biroq xavflar (axborot oqimi, virtual reallikka bog'lanish, odatlar o'zgarishi) ham tug'diradi. Ijobiy tomondan: yoshlar bugun ko'proq imkoniyat, bilim, tanlovga ega; salbiy tomondan: yoshlar orasida shaxsiy qadriyatlarni yo'qotish, milliy qadriyatlarimiz sanalgan – tilimiz, tariximiz, urf-odatlarimiz, an'alarimga bo'lgan qiziqish yoshlar o'rtasida susayib borayanti.

Ilmiy izlanishlarimiz yoshlar internet va ijtimoiy tarmoqlardagi profillari orqali faqat shaxsiy emas, balki ijtimoiy va madaniy “o'zlik”ni ham qaytadan yaratishayotgani guvohi bo'layanmiz. Masalan, avatar tanlash, nikneymlar orqali shaxsiy individuallikni namoyon qilish, muayyan guruhlariga a'zo bo'lish orqali tegishlik hissini shakllantirish — bularning barchasi raqamli o'zlikning tarkibiy qismlaridir.

Shu bilan birga, bugungi kunda raqamli o'zlik va an'anaviy o'zlik o'rtasidagi muvozanatni saqlash masalasi ham dolzarbdur. Yoshlar nafaqat raqamli maydonda, balki hayotning real jabhalarida ham o'zlarini topishlari, milliy va ma'naviy qadriyatlarini asrab-avaylashlari lozim. Ayniqsa, globallashuv sharoitida o'zlikni anglash va uni mustahkamlash jarayonida oila, ta'lim muassasalari, ziyolilar va ommaviy axborot vositalari muhim o'rin tutadi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda texnologiya qancha rivojlanmasin, yoshlar texnologiyadan foydalanishda ongli, mas'uliyatli va tanqidiy fikrlay oladigan bo'lishlari uchun insonni inson qiladigan asosiy omil — bu qadriyatlar hisoblanadi. Milliy qadriyatlar – tilimiz, tariximiz, urf-odatlarimiz, an'alarimiz sanalsa, umuminsoniy qadriyatlar – mehr-oqibat, adolat, halollik, insoniylik. Aslida qadriyatlar yoshlar uchun mafkuraviy tayanch, ichki kompas vazifasini o'taydi.

Xulosa qilib aytganda, qadriyatlarni yo'qotgan jamiyat ma'naviy tanazzulga yoz tutadi. Qadriyatlar yoshlar uchun mafkuraviy tayanch, ichki kompas vazifasini o'taydi. Yoshlar – millat kelajagi. Ular o'zlikni anglashi, har tomonlama rivojlanishi va texnologik tsivilizatsiya ta'sirida o'zini yo'qotmasligi uchun: Qadriyatlarga tayanadigan, mustaqil fikrlaydigan, ma'naviy barkamol avlod tarbiyalash zarur. Bu faqat maktab yoki oila emas, balki butun jamiyatning vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 18.01.2021 yildagi 23-sonli «O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025 yilgacha rivojlantirish kontsentsiyasini tasdiqlash to'g'risida» Qarori. <https://lex.uz/docs/5234746>

2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi PQ-3907-son «Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida» gi Qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-6445145> 07/18/3907/1706.

3.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 3 maydagi “Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yisha qo'shimsha shora-tadbirlar to'g'risida” PQ-4307-son Qarori (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 04.05.2019 y., 07/19/4307/3079-son) <https://lex.uz/uz/docs/-6445145>

4.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni, <https://lex.uz/uz/06/22/60/0082>.

5.Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati. “G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”. T; 2010. B. 707.

6.Tarbiya entsiklopediyasi. 2010. “O'zbekiston milliy entsiklopediyasi”, B.509.

7.O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J-III-N-Tartibli/ -T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 563 b

8.O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Zebuniso-Konigil / 4-tom. Bosh tahrir hay'ati a'zolari: M.Aminov va b. – T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – 169

b.

9. Komilov T., Abidova S. Milliy axloqiy qadriyatlar va ularning tarbiyaviy ahamiyati. O'zR FA, "Fan", 2000. B.20;

10. Farmonova M Qadriyatlar–ma'naviy kamolot asosi/ Ilmiy-uslubiy qo'llanma. – Toshkent: "Tasvir nashriyot uyi", 2019, 36 b.

11. Davronova D. S. (2022). The Role of Spiritual and Moral Education in the Stability of the Family Environment. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 15, 88–91. Retrieved from

<https://www.geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2866>

12. <https://gov.uz/oz/yoshlar/news/view/8531>

13. <https://yuz.uz/news/yoshlar-keyingi-5-yilda-mamlakatimiz-rivojining-drayveri-boladi>

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA MA'NAVIY-MA'RIFIY ISHLAR FAOLIYATI SAMARADORLIGI MONITORINGINI TAKOMILLASHTIRISHNING SHAKLLARI VA INNOVATSION USULLARI

Pulaton Djavdat Abdujabborovich

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik

akademiyasi dotsenti, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada, oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar faoliyati samaradorligini monitoringini takomillashtirish shakllari innavatsion usullari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek maqolada, Oliy ta'lim tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar monitoringini takomillashtirish muammolarni hal qilishga qaratilgan zamonaviy ta'lim paradigmalariga to'xtalib o'tilgan

Kalit so'zlar: zamonaviy ta'lim, ma'naviy, ma'rifiy, monitoring, innovatsiya, an'anaviy usul, shkal, metod, salohiyat, yoshlar, globallashuv, talaba, t'yutor, o'qituvchi, pedagog, ijtimoiy faol, qadriyat.

ФОРМЫ И ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МОНИТОРИНГА ЭФФЕКТИВНОСТИ ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Пулатов Джавдат Абдужаббарович

доцент Международной исламоведческой академии Узбекистана, доктор философии по педагогическим наукам (PhD)

Аннотация. В статье с научно-теоретической точки зрения анализируются инновационные методы повышения эффективности контроля за деятельностью духовно-просветительской работы в высших учебных заведениях. Также рассматриваются современные образовательные парадигмы, направленные на решение задач совершенствования контроля за духовно-просветительской работой в системе высшего образования.

Ключевые слова: современное образование, духовный, образовательный, мониторинг, инновация, традиционный метод, масштаб, метод, компетентность, молодежь, глобализация, студент, наставник, учитель, педагог, общественный деятель, ценность.

FORMS AND INNOVATIVE METHODS FOR IMPROVING THE MONITORING OF THE EFFECTIVENESS OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Pulaton Djavdat Abdujabbarovich

Associate Professor, Doctor of Philosophy

in Pedagogical Sciences (PhD), Uzbekistan International Islamic Academy

Abstract. The article analyzes innovative methods for increasing the effectiveness of control over the activities of spiritual and educational work in higher education institutions from a scientific and theoretical point of view. Modern educational paradigms aimed at solving the problems of improving control over spiritual and educational work in the higher education system are also considered.

Key words: modern education, spiritual, educational, monitoring, innovation, traditional method, scale, method, competence, youth, globalization, student, mentor, teacher, educator, public figure, value.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar oliy ta'lim muassasalarida talabalarning axloqiy va ma'naviy rivojlanishi, ularning ijtimoiy faolligi va shaxsiy kamoloti uchun muhim ahamiyatga ega. Samarali ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni ta'minlash uchun esa uni muntazam monitoring qilish, ya'ni baholash va tahlil qilish zarur. Ammo an'anaviy usullar talabalarning faol ishtirokini to'liq inobatga olmaydi, shuning uchun innovatsion endashuvlar va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ahamiyatlidir.

Prezident Sh.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Biz O'zbekistonni rivojlangan mamlakatga aylantirishni maqsad qilib qo'ygan ekanmiz, bunga faqat jadal islohotlar, ilm-ma'rifat va innovatsiya bilan erisha olamiz. Buning ushuni, avvalambor, tashabbuskor islohotshi bo'lib maydonga shiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur" degan e'tiroflari ta'lim taraqqiyotining keyingi istiqboli ko'p jihatdan Oliy ta'lim tizimida tahsil olayotgan kadrlar salohiyati, ularning kelajak istiqbollari, ijodkorligi va tashabbuskorligi bilan bog'liqligini ijtimoiy hayotning o'zi ko'rsatmoqda.

Shuning ushuni ham ta'limning barsha bo'g'inlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini isloh qilish, Oliy maktab va pedagogika fani oldida turgan muhim vazifalaridan bo'lib hisoblanadi.

Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimi, o'quv jarayonlari, kutubxona va hujjatlar aylanmasini elektronlashtirish, turli hisobot va ma'lumotlar sonini keskin kamaytirish, ularni tayyorlashning qog'oz shaklidan voz keshishni ta'minlovchi "Elektron universitet" platformasiga joriy qilish oliy ta'lim tizimida keshayotgan muhim islohotlardan biridir.[3]

Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar, seminarlarni onlayn kuzatish va o'zlashtirish imkonini beruvshi, shuningdek ularni elektron axborot saqlovshilarga yuklovshi "E-MINBAR" platformasini amaliyotga joriy etish, ta'lim jarayonlarida "bulutli texnologiyalar"dan foydalanish, ta'lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta'lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar (lektsiyani boshqa o'quv xonasidan yoki oliy ta'lim muassasasidan onlayn o'zlashtirish), "blended learning" (avvaldan yozilgan lektsiya va seminar mashg'ulotlarini uyda o'zlashtirish) va "flipped classroom" (lektsiyani uyda o'zlashtirish, seminar mashg'ulotini oliy ta'lim muassasasida bajarish) texnologiyalarini amaliyotga keng joriy etish OTM ta'lim sifat va samaradorligini oshirishga qaratilgan bir qator me'yoriy huquqiy hujjatlarda belgilab berilgan.

"Sayyoramiz ertangi kuni, farovonligi, farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi ushuni zarur sharoitlar yaratish, zo'ravonlik g'oyasi "virusi" tarqalishining oldini olishdir"

Yangi ijtimoiy ehtiyoj va zamonaviy talablarga mos jamiyat hayotining barsha sohalarini izshil va barqaror rivojlantirishga doir olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning mazmun mohiyati yoshlarning mafkuraviy immunitetini boyitish, ularda mehr-oqibatlilik, mas'uliyatlilik, bag'rikenglik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik kabi muhim fazilatlarini tarkib toptirishga qaratilgan.

Bu esa o'z navbatida, ilg'or xorijiy tajribalarga tayanib ma'naviy-ma'rifiy ishlar rivojini fan va texnologiya yutuqlari bilan hamohang tarzda ilmiy tahlil qilish, ayniqsa, Oliy ta'lim tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar monitoringini takomillashtirish texnologiyalarini ishlab shiqishda dolzarblilik kasb etmoqda.

Oliy ta'lim tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar monitoringini takomillashtirish masalasi tarbiyaviy faoliyat jarayonidagi o'ziga xos jarayon majmui bo'lib, davlat, jamiyat va fuqarolarning ehtiyojlarini qondirishga yunaltirilgan uzluksiz pedagogik jarayonning natijasi ifodasidir. Shuningdek, O'zbekistonda yoshlar tarbiyasini zamonaviy asosda ilmiy-texnologik isloh qilish borasida olib borilayotgan islohotlar oliy ta'limda ma'naviy-axloqiy mazmunni kushaytirish, yoshlarni milliy qadriyatlarga hurmat, insonparvarlik va yuksak ma'naviy g'oyalar asosida vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda yot g'oya va mafkuralarga qarshi immunitetni mustahkamlash borasidagi ishlarni yanada rivojlantirish zarurati mavjudligini ko'rsatmoqda.[2]

Haqiqatdan ham insonning o'z ma'naviyatini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyoji sheksizdir. Ma'naviyat insonning ruhiyati, o'z-o'zini anglashi, did, farosati, adolatni razillikdan, yaxshilikdan,

yomonlikni go'zallikni xunuklikdan, oqillikni johillikdan ajrata bilish qobiliyati, aql zakovati ularni amalga oshirish yo'lida ongli faoliyat ko'rsatishi va intilishi. [5;]

Ilmiy izlanishlarimiz jarayonida biz Oliy ta'lim tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar monitoringini tashkil etishda "ma'naviy ishlab shiqarish" tushunshasining tarkibiy komponentlarini o'rganib shiqishga harakat qildik. Sababi:

- ma'naviy ishlab shiqarish ijtimoiy shakldagi ongni yaratishda, yoshlar ongi va tafakkuri mahsuli sifatida o'zini amaliy faoliyatda namoyon etishida;

- yoshlarda globallashuv jarayoni talablariga mos ma'naviy siyosiy faollikni shakllantirishda;

- umuminsoniy va milliy demokratik qadriyatlarga sodiqlik asosida zamonaviy keng dunyoqarash va bag'rikenglikni rivojlantirishda;

- ma'naviy-ma'rifiy tarbiya negizida talabalarda mafkuraviy immunitet va milliy o'zlikni anglashni shakllantirishda;

- kreativ tadbirkorlik tafakkurni tarbiyalash zahirida yoshlarda fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda muhim ijtimoiy ahamiyatga ega.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar monitoringi quyidagi asosiy vazifalarni o'z ichiga oladi:

- faoliyat samaradorligini aniqlash va tahlil qilish;

- monitoring natijalari orqali amalga oshirilaётgan ma'naviy-ma'rifiy faoliyatning natijalari va samaradorligi ilmiy asosda baholash;

- talabalarining qiziqishlari, ehtiёjlari va ijtimoiy faolligini o'rganish;

- monitoring orqali talabalarining ma'naviy va ijtimoiy faolliklari tahlil qilinib, ularning qiziqishlariga moslashtirilgan faoliyat shakllari ishlab chiqiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar faoliyati samaradorligini monitoringini takomillashtirish shakllarini biz quyidagicha tasnif etdik:

- suhbatlar va soqilologik so'rovlar;

- ma'naviy-ma'rifiy tadbirlardan keyin baho berish;

- t'yutor va pedagoglar hisoboti;

Zamonaviy axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim jaraёnining barcha sohalarida, jumladan, ma'naviy-ma'rifiy faoliyat samaradorligini baholash va takomillashtirishda innovaёion eёndashuvlarni joriy eёtishni taqozo eёtmoqda. Shu nuqtai nazardan quyidagi innovaёion usul va shakllar samarali hisoblanadi:

1. Raqamli platformalar va eelektron anketalar. Mobil va veb-ilovalar orqali talabalar fikrini onlayn tarzda yirish, javoblarni avtomatik tahlil qilish va olingan ma'lumotlarni vizuallashtirish imkoniyati mavjud. Bu usul talabalarining fikrlarini tezkor ravishda aniqlash, tendenёiyalarni belgilash va ma'naviy-ma'rifiy faoliyatdagi dolzarb muammolarni ilmiy asosda tahlil eёtishga sharoit yaratadi.

2. Ijtimoiy tarmoqlar va bloglar orqali monitoring.

Talabalarining ijtimoiy tarmoqlardagi faolliqi, bildirgan fikrlari va turli loyihalardagi ishtiroki monitoring qilinishi orqali ma'naviy-ma'rifiy faoliyat samaradorligini baholash mumkin. Bu usul auditoriya kayfiyati va jamoatchilik fikrini aniqlashda muhim indikator sifatida xizmat qiladi.

3. Geymifikasiya usuli. Ma'naviy-ta'limiy tadbirlar, akuiyalar va loyihalarni o'yin shaklida tashkil eёtish, ball tizimi va rangli reytinglar orqali baholash talabalarining faolligini va qiziqish darajasini oshiradi. Bu usul orqali talabalarining ma'naviy-ma'rifiy faoliyatda ishtirok eёtishga bo'lgan motivaёiyasi kuchayadi.

4. Virtual va augmentlangan reallik (VR/AR) texnologiyalari.

Ma'naviy-ma'rifiy muhitni virtual eёki kengaytirilgan reallik orqali interaktiv tarzda namoyish eёtish faoliyatning ta'sirchanligini oshiradi. Bu texnologiyalar talabalarining hissiy qabul qilishini kuchaytiradi va ularni faol ishtirokchiga aylantiradi.

5. Big data va tahliliy texnologiyalar. Talabalarining faollik darajasi, tadbirlardagi ishtiroki, fikrlari va baholari haqidagi katta hajmdagi ma'lumotlarni yirish va tahlil qilish orqali ma'naviy-

ma'rifiy faoliyat samaradorligini ilmiy asosda baholash mumkin. Bu usul strategik qarorlarni qabul qilishda ishonchli empirik ma'lumotlar bilan ta'minlaydi.[7]

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar faoliyatining samaradorligini monitoring qilishda zamonaviy texnologiyalar va innovatsion usullarni joriy etish zarur. Bu talabalarning qiziqishini oshiradi, faol ishtirokini ta'minlaydi va oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy muhitni takomillashtiradi. Monitoring tizimi doimiy ravishda takomillashtirilishi, talabalar fikri va analitik ma'lumotlar asosida rejalashtirilishi lozim.

Ma'naviy-ma'rifiy monitoring o'tkazish jarayoniga innovatsion yondashuvni joriy qilish, ta'lim va tarbiya sohasida nazariy ma'lumotlarni tahlil qilishda ta'lim paradigmasi asosida ishlab shikilgan quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

Tsifrovizatsiya va avtomatizatsiya: Ma'naviy-ma'rifiy monitoring jarayonini raqamlashtirish va avtomatlashtirish bu jarayonni samarali va tezkor qilishga xizmat qiladi. Bunga monitoringni elektron platformada olib borish, natijalarni avtomatik ravishda tahlil qilish va aniq vaqtda qayd etish kiradi.

Analitik tizimlardan foydalanish: Ma'naviy-ma'rifiy monitoringning natijalarini tahlil qilish ushun sun'iy intellekt va ma'lumotlarni tahlil qilish dasturlaridan foydalanish, to'plangan ma'lumotlarni to'g'ri va aniq ishlov berish imkonini beradi.

Ijtimoiy media va internet platformalarini kuzatish: Zamonaviy texnologik imkoniyatlardan foydalanib, ijtimoiy media va internet platformalaridagi axborot, fikr va munosabatlarni monitoring qilish. Bu talabalarning ruhiy va ma'naviy holatini tahlil qilishda katta ahamiyat kasb etishi mumkin.

Psixologik va sotsiologik tahlillar: Innovatsion yondashuvlarga psixologik va sotsiologik usullardan foydalanish, shuningdek, talabalar orasida jamiyatdagi ma'naviy bag'rikenglikni va ijtimoiy ta'sirni o'rganish, monitoringning aniq va ishonshli bo'lishini ta'minlaydi.

Qatnashuvshi monitoring: Ma'naviy-ma'rifiy monitoringda faqat tahlilshi va mutaxassislar emas, balki talabalar jamoasini ham faol ishtiroki muhimdir.

Ushbu usullar yordamida monitoring jarayoni juda samarali va dinamik bo'lib, yoshlarning ma'naviy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bizning fikrimizsha ma'naviy-ma'rifiy faoliyat sohasidagi monitoring - bu faoliyat tizimlari yoki ularning alohida elementlari, shuningdek, talabalar to'g'risidagi umumiy ma'lumot, ijarada yashovshi talaba, boshqa millat vakillaridan iborat talabalar, ota-onalarning (madaniyat, fan, ishlab shiqarish, jamoat hayoti) ta'limiy tarbiyaviy jarayonga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, saqlash va tarqatish tizimini oqilona tashkil etishga qaratilgan ishlar monitoringini takomillashtirish mexanizmini ishlab shiqish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.[6]

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar dasturini shakllantirish: Bu dasturda talabalarning axloqiy, ma'naviy va ijtimoiy etukliklarini rivojlantirishga qaratilgan treninglar, seminarlar va boshqa tadbirlar nazarda tutilishi mumkin.

Monitoring tizimini yaratish: Talabalarning ma'naviy-axloqiy holatini baholash ushun maxsus monitoring tizimini ishlab shiqish. Bu tizim o'qitish jarayonida talabalarning ma'naviy qiyofasini tahlil qilishga yordam beradi.

Ta'lim jarayonida aniq mexanizmlar: Oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarning aniq yo'nalishlari va ularni amalga oshirish mexanizmlari ishlab shiqilishi kerak. Masalan, talabalarning ijtimoiy faoliyati, ularning ma'naviy ma'ruzalari va ularning oliy ta'limga qo'shgan hissasi muntazam baholanishi lozim.

O'qituvshilar va mutaxassislar ushun treninglar: Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni monitoring qilish va ularning samaradorligini baholashda o'qituvshilar va mutaxassislar ushun o'quv dasturlarini ishlab shiqish.

Talabalarning fikrlari va mulohazalarini qabul qilish: Talabalarning ma'naviy-ma'rifiy ishlarga munosabatini va ularning fikrlarini tinglash muhim. Bu talabalarning ehtiyojlarini tushunishga

yordam beradi va monitoring tizimining samaradorligini oshirishga ko'maklashadi.

Oliy ta'lim tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar monitoringini takomillashtirish muammolari hal qilishga qaratilgan zamonaviy ta'lim paradigmalarga ya'ni:

– qadriyatli (aksiologik) yondashuv ma'naviy ishlab shiqarish inson hayotining mazmuni sifatida;

– faoliyatli yondashuv asosan moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratishga yo'naltirilgan faoliyatning sinalgan usullari sifatida;

– shaxsiy yondashuv – ma'naviy ishlab shiqarish muayyan shaxs timsolida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, keltirilgan shakl va metodlardan foydalanib, ma'naviy -ma'rifiy ishlar monitoringini takomillashtirishda ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning davlat talablari asosida olib borilayotganligini kuzatish, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning uslubiy va tashkiliy jihatdan ta'minlanganligini aniqlash, professor-o'qituvshilar tomonidan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning jarayoniga oid hujjatlarga rioya yetilishini o'rganish, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning sifatini oshirish va Markaz faoliyatini takomillashtirish bo'yisha tavsiyalar kiritish, talabalarni ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarda ishtirokini oshirish, qiziqish darajasini aniqlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son «O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni. QMMB. 9.10.2019. 06/19/5847/3887.

2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni, 06/22/60/0082.

3.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyuldagi PF- 165-son «2022–2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni, 06/22/165/0615.

4.Abdullaev F.A. Oliy ta'lim muassasasini boshqarishda axborot xizmati tizimini takomillashtirish. (pedagogika oliy ta'lim muassasalari misolida) p.f.b.f.doktori (PhD) Toshkent-2020

5.Askarov A.D. Competences in information and communication technologies (on the example of university professors) // European Scholar Journal (ESJ). – Spain, Las Palmas, 2021. – vol. 2, N12. – P. 18-20. Impact Factor: 7.235.

6.A.Abdullaev, «Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatini baholash», Tadqiqot jurnali, 2022.

7.Axmedov M.U. Umumta'lim maktab direktorlarining malakasini oshirish jarayonida ta'lim sifati monitoringini takomillashtirish. ped. b.f.d (PhD)...diss. avtoreferat. Toshkent, 2019. – 47 b.

8.Vaxobov M.M. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'qitish sifati monitoringi modelini takomillashtirish. P.f.d. avtoreferati. Toshkent, – 2016. – 81 b.

9.Djuraev R.X., Turg'unov S.T. Ta'lim menejmenti. – Toshkent, Voris-nashriyot, 2006. – 264 b.

10.Z. Smith, “Innovative Approaches in Student Engagement Monitoring,” Higher Education Studies, 2020.

BO'LAJAK MUTAXASSISLARNING KASBIY-PEDAGOGIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISHDA KREATIV YONDASHUVNING PEDAGOGIK OMILLARI

Nazarov Jamshid Xoliyorovich,
Termiz davlat universiteti tyutori

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida "Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik" yo'nalishi bo'yicha bo'lajak mutaxassislarining kreativ qobiliyatini shakllantirish jarayonini takomillashtirishning mazmuni, mexanizmlari va pedagogik omillari yoritilgan. Tadqiqot davomida kuzatuv, suhbat, pedagogik hujjatlar tahlili va so'rovnomalar kabi empirik usullardan foydalanildi. Raqamli ta'lim muhiti sharoitida kreativ qobiliyatni baholash uchun kognitiv, jarayonli va integrativ mezonlardan iborat tizim ishlab chiqildi. Tajriba-sinov ishlari Buxoro davlat pedagogika instituti, O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti va Farg'ona davlat universiteti talabalari ishtirokida o'tkazildi. Natijalarga ko'ra, innovatsion ta'lim texnologiyalari va kreativ faoliyatni tashkil etish talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va pedagogik salohiyatini sezilarli darajada rivojlantirishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik, kreativ qobiliyat, raqamli ta'lim muhiti, kreativ yondashuv, ta'lim samaradorligi, innovatsion texnologiyalar.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования и развития креативных способностей будущих специалистов направления «Добровольная допризывная подготовка» в условиях современного цифрового образовательного пространства. В исследовании применены наблюдение, интервью, анализ педагогической документации и анкетирование. Разработана система оценки креативных способностей, основанная на когнитивных, процессуальных и интегративных критериях. Педагогический эксперимент проведён в ряде вузов Узбекистана. Результаты исследования показали, что использование инновационных образовательных технологий эффективно способствует развитию самостоятельного и творческого мышления, профессиональной компетентности и педагогической активности студентов.

Ключевые слова: допризывная подготовка, креативность, цифровая образовательная среда, инновационные технологии, педагогический эксперимент.

Abstract. This article examines the development of creative competencies of students majoring in "Pre-conscription Military Education" within the context of a modern digital learning environment. The research employs empirical methods such as classroom observation, interviews, surveys, and document analysis. A system of creative competence assessment based on cognitive, procedural, and integrative criteria was designed and implemented. The pedagogical experiment was carried out in several higher education institutions in Uzbekistan. The findings indicate that innovative teaching technologies and creative learning strategies significantly enhance students' independent thinking, professional performance, and creative potential.

Keywords: pre-conscription military education, creative competencies, digital education, innovative technologies, pedagogical effectiveness.

Pedagogik tajriba-sinov ishlarining asosiy maqsadi sifatida oliy ta'lim muassasalarida "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi talabalari tayyorlov jarayonining zamonaviy ta'lim talablariga muvofiqligini hamda samaradorlik darajasini oshirish vazifasi belgilandi. Tadqiqot jarayonida empirik ma'lumotlarni to'plashning turli usullaridan foydalanildi. Jumladan:

- Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishida kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarida pedagogik jarayonni kuzatish, o'qituvchilar va talabalardan individual suhbatlar olish;
- talabalar va o'qituvchilar o'rtasida so'rovnomalar va anketa tahlillarini o'tkazish;

– pedagogik hujjatlar mazmunini o‘rganish va tahlil qilish .

Tadqiqotning asosiy yo‘nalishlari raqamli ta‘lim muhitida bo‘lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatlari rivojlanish darajasiga ta‘sir etuvchi omillarni belgilashni qamrab oldi. Shuningdek, innovatsion ta‘lim texnologiyalari yordamida ushbu qobiliyatlarning samaradorligi eksperimental tarzda tekshirildi va ular kognitiv, jarayonli (protsessual) hamda integrativ mezonlar orqali baholandi.»

Pedagogik tajriba uzviy bog‘langan uch bosqichda – axborot-daliliy (boshlang‘ich), shakllantiruvchi va refleksiv bosqichlarda amalga oshirildi.

Tajriba-sinov ishlari Buxoro davlat pedagogika instituti, O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti va Farg‘ona davlat universitetining “60111000 – Chaqiriqqacha harbiy ta‘lim” yo‘nalishi talabalari ishtirokida o‘tkazildi. Jarayon uch asosiy yo‘nalishda olib borildi:

– axborot-mazmunli yo‘nalish – kreativ, tahliliy, mantiqiy savol-topshiriqlar hamda metodik adabiyotlar bilan ishlashni o‘z ichiga oldi;

– faoliyatli-texnologik yo‘nalish – interfaol metodlar va zamonaviy ta‘lim texnologiyalari asosida o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etishga qaratildi;

– intellektual-ijodiy-kreativ yo‘nalish – raqamli ta‘lim muhitida talabalarning ijodiy va kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirildi.

Tadqiqot jarayonida “Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik” fani dasturi asosida respondent-talabalarning kreativ qobiliyatlari rivojlanganlik darajasini raqamli ta‘lim texnologiyalari yordamida aniqlashga qaratilgan mezonlar tizimi ishlab chiqildi. Mazkur tizim kognitiv, jarayonli va integrativ mezonlarni o‘z ichiga oldi.

Kognitiv mezonlar – talabalarning psixologik-pedagogik bilimlari, yosh va individual hamda psixofiziologik xususiyatlari, o‘quv jarayonini tashkil etishning shakl, metod va vositalari, tashhishlashning asosiy metodikasi va innovatsion pedagogik texnologiyalarni bilish darajasini ifodalaydi.

Jarayonli mezonlar – talabalarning kommunikativ ko‘nikmalarini, pedagogik muloqotni samarali tashkil etish mahoratini, topshiriqlarni ijodiy yondashuv asosida bajarish va ijodiy muhit yaratish qobiliyatini, shuningdek, hissiy munosabat o‘rnatish layoqatini baholaydi.

Integrativ mezonlar esa talabalarning “Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik” fanini boshqa fanlar bilan bog‘lay olish salohiyati, ijodiy imkoniyatlari, kasbiy o‘sishga intilish va ijodkorlik kompetensiyalarining shakllanganlik darajasini belgilaydi.

Raqamli ta‘lim muhiti sharoitida bo‘lajak mutaxassislarning kreativ qobiliyatini rivojlantirish faoliyatini tashkil etish ularning tabiiy va ijtimoiy muammolarni to‘g‘ri baholay olish, kasbiy ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash, bilimlarni chuqur o‘zlashtirish hamda erkin, mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘tkazilgan tadqiqotlarimiz davomida talabalarda kreativ faoliyatning yuqori darajasi ularni muntazam ravishda mustaqil pedagogik faoliyatga jalb qilish orqali shakllantirildi. Buning natijasida bo‘lajak mutaxassislarda maxsus turdagi kreativ o‘quv topshiriqlarini – mustaqil ishlarni bajarish, zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan, darsliklar va boshqa adabiyotlardan samarali foydalanish orqali o‘zlashtirdilar.

Tadqiqotimiz bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy-pedagogik faoliyatini tashkil etishda zamonaviy yondashuvlarning, xususan, kreativ yondashuvning nazariy-metodik asoslariga bag‘ishlandi. Bunda ilmiy qarashlar, mavjud pedagogik tajribalar, shuningdek, pedagog-psixologlarning bu boradagi xulosalari chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot doirasida innovatsion metodlar tavsifiga, Bo‘lajak chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik fani o‘qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirishning o‘ziga xos imkoniyatlari va xususiyatlariga alohida e‘tibor qaratildi. Amaliyotda qo‘llanilayotgan usul va vositalar tahlilining natijalari hamda ilg‘or pedagogik tajribalarni o‘rganish masalalari batafsil ko‘rib chiqildi. Yuqoridagilar bo‘lajak mutaxassislarda kreativ qobiliyatni shakllantirish va ularning kasbiy-pedagogik faoliyatini rivojlantirish uchun

maxsus pedagogik tizim yaratishga ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qildi.

Biz bo'lajak mutaxassislarning kasbiy-pedagogik faoliyatini samarali tashkil etish metodlarini qo'llash tizimini yoritib beramiz. Ushbu bobning dastlabki qismida tajriba-sinov ishlari natijalari o'z aksini topgan bo'lib, eksperimental o'qitish mazmunining tashkiliy jihatlari ko'p qirraliligi, ishtirokchi talabalar sonining yetarli hajmda ekanligi va o'rgatuvchi-nazorat vazifalarining xilma-xilligi bilan xarakterlanadi.

Tajriba ishlarining mazmunini, shakllarini va usullarini optimal darajada loyihalash hamda belgilangan ta'limiy-tarbiyaviy maqsadlarga erishish uchun biz avvalo o'quv faoliyati elementlarining mohiyatini talabalarga yetkazish yo'llarini aniqlashga e'tibor qaratdik. Shundan kelib chiqib, tajribada ishtirok etayotgan talabalarining bilim olishga bo'lgan intilishi darajasi orqali ularning kreativ faoliyatining rivojlanganlik darajasi aniqlandi.

Tajriba-sinov ishlari 2024-2025 yillar davomida Buxoro davlat pedagogika instituti, O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti hamda Farg'ona davlat universitetida o'tkazildi. Tadqiqot bevosita 60111000 – "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" ta'lim yo'nalishi talabalarini qamrab oldi. Tajribaning asosiy maqsadi – davlat ta'lim standartlari va me'yoriy hujjatlar talabalarini hisobga olgan holda, bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishdan iborat bo'ldi.

Ma'lumki, har qanday fan sohasi o'zining xususiy hodisa va jarayonlarini bosqichma-bosqich o'rganish orqali uzluksiz rivojlanib boradi.

"Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" ta'lim yo'nalishi mavjud oliy ta'lim muassasalarida raqamli ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassislarda kreativ qobiliyatni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari va vositalarini aniqlash dolzarb vazifadir. O'quv jarayonini to'g'ri tashkil etish va uning mazmunini boyitish raqamli texnologiyalar hamda bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish bilan bevosita bog'liq. Mazkur oliy ta'lim muassasalaridagi bunday taraqqiyot talabalarga yetkaziladigan qadriyatlar, bilimlar, faoliyat usullari yoki ichki resurslar ularning erishilgan samaradorlik darajasi bilan o'lchanadi. Birinchi holda, ta'lim insoniyat tajribasini qayta tiklash, madaniy-tarixiy an'analardan foydalanish va ularni asrashni ta'minlash, ikkinchi holda esa, bo'lajak mutaxassislarning ijodiy faoliyati orqali shaxsiy salohiyatlarini kengaytirishga turtki bo'ladi. Shuningdek, ta'lim standartlari ichki va tashqi kabi ikki komponentga bo'linadi, ammo ular o'rtasida doimiy o'zaro bog'liqlik mavjuddir.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish jarayoni o'ziga xos me'yorlar, qoidalar va mezonlar asosida tartibga solinadi. Mutaxassislarning kasbiy faoliyatini rivojlantirishning asosiy elementlari (maqsad, tamoyillar, mazmun va boshqalar) talabalarga bilim berishga qaratilgan har qanday ta'lim tizimi bilan umumiy o'xshashliklarga ega. Biroq, kreativ-ijodkorlik xususiyatiga ega bo'lgan talabalarining natijalari ta'lim standartlarida belgilangan minimal bilim hajmidan sezilarli darajada yuqori bo'lishi mumkin. Bu holat quyidagi omillar bilan izohlanadi:

a) kreativ yondashuvga moyil bo'lgan talabalar standartda belgilangan va nazorat qilinadigan bilim darajasidan yuqori natijalarga erishish imkoniyatini taqdim etadi;

b) mutaxassislarning shaxsiy maqsadlari va individual ta'lim dasturlari eng iqtidorli talabalarni qo'shimcha, shu jumladan, tanlov asosidagi mashg'ulotlar bilan ta'minlashga sharoit yaratadi;

d) bo'lajak mutaxassislardan "Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik" fani bo'yicha o'quv dasturi tuzish amaliyoti mavjud bo'lib, bu ularga dasturga standartlardan ustun bo'lgan savollar va mavzularni kiritishga imkon beradi:

1. Standartlarda belgilangan bilim darajasidan yuqori natijalarga erishish talabalarining tanlov fanlari, fakultativlar, laboratoriya va individual mashg'ulotlarning samaradorligiga bevosita yordam beradi.

2. Bilimda o'zib ketish samarasi ta'lim muassasasi ichida, shuningdek, mintaqaviy va respublika miqyosidagi olimpiadalar, konferensiyalar, tanlovlar, forumlar va innovatsion loyihalarda faol

ishtirok etishni ta'minlaydi.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishni tashkil etish va ularning zamonaviy ta'lim me'yorlarini o'zlashtirishiga yordam beradigan asosiy qoidalar quyidagilardan iborat:

1. Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassislarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan harakatlar ularning rivojlanish darajasini nazorat qilish va baholashga daxldor bo'lgan majburiy standartlarga kiritildi. Bunda talabalarning individual maqsadga yo'naltirilgan faoliyati va o'rganilayotgan sohadagi tegishli faoliyatining umumiy hajmi 35 foizdan ortiqni tashkil etdi.

2. O'qituvchi tomonidan rejalashtiriladigan va nazorat qilinadigan majburiy faoliyat turlariga talabalar tomonidan kasbiy faoliyatning ijodiy mahsuldorligini yaratishga shart-sharoit yaratadigan ijodkorlik qobiliyatlarining ilmiy-tashkiliy turlari kiritilishi lozim.

3. Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishga qo'yiladigan optimal talablar quyidagilardan iborat:

a) talabalar ijodiy faoliyatining obykti sifatida fundamental ta'limiy obyektlar xizmat qilishi lozim.

b) talabalar shaxsiy ijodining hajmi umumiy o'quv jarayonining 25-30 foizini tashkil etishi belgilandi.

d) umumta'lim jarayonidagi reproduktiv (nusxa ko'chirish) va produktiv (ijodiy) faoliyatlarning nisbati bo'lajak mutaxassislarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish darajasiga mos bo'lishi kerak. Shuningdek, o'qituvchi faoliyatining hajmi uning individual dasturi bo'yicha ta'lim faoliyati hajmiga teng bo'lishi shart.

4. Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishda ichki ta'lim faoliyati va uning mahsuloti har doim taqdim etilgan tashqi standartdan ustun bo'lishi lozim. Yosh o'qituvchilar erishgan natijalar jamoaviy muhokama qilinadi, so'ngra tashqi madaniy-tarixiy o'xshashliklar bilan qiyoslanadi.

O'quv jarayonining tuzilishi va uning samaradorligi bevosita olingan natijalarni qanday shaklda nazorat qilishga bog'liq. Ma'lumki, ijodiy faoliyat natijalari tashqi va ichki kabi ikki tomonlama xarakterga ega bo'ladi. Shunga ko'ra, o'qituvchilarning ta'limdagi yutuqlari hamda ularning shaxsiy ichki sifatlari nazorat obykti hisoblanadi.

Aksariyat hollarda ijodiy faoliyatni diagnostika qilish uchun turli testlardan foydalaniladi. Biroq, kreativ yondashuv talabalarni maxsus tashkil etilgan yoki tabiiy ta'lim vaziyatlaridan foydalanish orqali diagnostika qilish yanada samaraliroqdir. Bunday holatlarda, amaliyotchi pedagoglar o'zlarining subyektiv tajribalariga tayanib, taklif etilgan mutaxassis ekspertlar kabi tashxis qo'yuvchi rolini bajaradilar. Ta'lim natijalarining diagnostikasi, shu jumladan, o'qituvchi qobiliyatining rivojlanish darajasini aniqlash, pedagogning talabalarda namoyon bo'layotgan subyektiv "his etish" yo'li bilan amalga oshiriladi.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish va ijodiy faoliyatini tashkil etish darajasini diagnostika qilishning asosiy vazifalari quyidagilardir:

1. Ta'lim subykti ishtirok etadigan diagnostik ta'lim jarayonlari uchun mos shart-sharoitlarni tayyorlash;

2. Bo'lajak mutaxassislarining ichki va tashqi olamida yuz berayotgan ta'limiy o'zgarishlarni aniqlash;

3. Qo'yilgan maqsadlarning rejalashtirilgan davrda olingan natijalar bilan o'zaro mutanosibligini belgilash.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishning ta'lim samaradorligini tahlil qilish va baholash usullari ularning kreativ faoliyatini nazorat qilish metodi sanaladi. O'qituvchining kreativ qobiliyati, shuningdek, pedagogning maqsadli ta'limiy ko'rsatmalari ushbu tahlil elementlarini aniqlashda yordam beradi.

Masalan, talabalar ijodkorligini rivojlantirish zaruriyati ularning ishini tahlil etishning quyidagi yo'nalishlarini shakllantirishga olib keladi: ijod sohasi, ijod darajasi, mustaqillik darajasi, boshqa talabalarning ishlaridan farqlanish darajasi, o'zining avvalgi ishlaridan farqlanish darajasi va boshqalar.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ salohiyatini oshirish ta'lim samaradorligini baholashni talab etadi. Bu baholash jarayonida har bir elementni miqdoriy yoki sifatiy ko'rsatkichlar asosida, ya'ni raqamli ballar yoxud og'zaki mulohazalar shaklida amalga oshirish mumkin. Pedagogik sharhlar va tavsiyalar ko'pincha og'zaki tarzda shakllantiriladi. Shu bilan birga, talabalarning ijodiy yutuqlari miqdoriy jihatdan baholanishi uchun besh ballik, o'n ballik yoki yuz ballik tizimlar kabi turli xil baholash shkalalaridan foydalanish imkoniyati mavjud.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish jarayonida bilim sifatini baholash turli usul va mezonlarga asoslanadi. Ushbu mezonlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- so'rovnomalar natijalaridagi (anketa) elementlarning miqdoriy hajmi bo'yicha;
- anketa so'rovida keltirilgan elementlarning o'ziga xosligi (farqi) bo'yicha;
- talabaning o'zi yoki kursdoshining ishiga nisbatan yangilik darajasi bo'yicha;
- yaratilgan metodikaning tushunarliqligi, aniqligi va ixchamligi bo'yicha;
- javob berish uchun foydalanilgan imkoniyatlarning ko'p qirraliligi bo'yicha;
- olingan natijalarning amaliy ahamiyati va qo'llanilishi bo'yicha.

Bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatini rivojlantirish darajasi diagnostikaning boshlang'ich va yakuniy natijalarini qiyoslash asosida aniqlandi. Kuzatuvlar, testlar hamda talabalar bilimining mahsuldorligini tahlil qilish metodikalari yordamida ijodkorlik sifatleri uchta asosiy guruhga ajratildi: ijodkorlik sifati, bilishga doir sifatlari va faoliyatni tashkil etishga oid sifatlari. Har bir talabaning kreativ sifatlari rivojlantirish darajasini baholash uchun quyidagi vositalardan foydalanildi:

- yozma shakldagi ta'limiy tavsifnoma (xarakteristika);
- talabaning o'quv faoliyatida erishgan natijalari;
- pedagogik konsiliumlar, testlar natijalari hamda ijodkorlikni kuzatishdan olingan boshqa materiallar;
- talabalarning o'z fikrlarini ifodalovchi so'rovnomalar va o'qituvchilarning o'z-o'zini baholash jarayonlari.

Kreativ qobiliyatning sifat rivojlanishiga berilgan yakuniy baho uch daraja bo'yicha belgilandi:

1. O'quv yili davomida bo'lajak mutaxassislarining kreativ qobiliyati, pedagogik va kasbiy faoliyatida ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan taqdirda "yuqori" (bu eng ko'p imkoniyatga ega ekanligini anglatadi);
2. Mutaxassisning salohiyati qayta shakllangan va o'zgarish yuz berganda "o'rta";
3. Sezilarli o'zgarish kuzatilmagan taqdirda esa "past" deb baholandi.

Olingan natijalarni yanada aniq tabaqalashtirish maqsadida, besh darajali shkaladan foydalanish samarali bo'lib, unga "o'rtadan yuqori" va "o'rtadan past" kabi darajalar qo'shiladi. Turli o'qituvchilar tomonidan bir xil talabalarga oid olingan ma'lumotlarni o'rganish bu ma'lumotlar ta'lim jarayonining ham umumiy, ham har bir talaba bo'yicha samaradorligi yuzasidan xulosa chiqarish imkoniyatini berdi (1-jadval).

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyati rivojlantirish sifatlarining namoyon bo'lishi

T/r	Mezonlar	Tajriba guruhlar n=321 ta talaba						Nazorat guruhlar n=329 ta talaba					
		Yuqori		O'rta		Past		Yuqori		O'rta		Past	
		t.b.	t.ya	t.b.	t.ya	t.b.	t.ya	t.b.	t.ya	t.b.	t.ya	t.b.	t.ya
1.	Moslashuvchanlik	103	114	124	131	94	76	100	113	123	127	106	89
2.	O'ziga bo'lgan ishonch	93	104	112	121	116	96	98	111	121	127	102	89
3.	Talabalar bilan aloqasi	100	111	120	127	101	83	103	113	120	127	98	89
4.	Talabalarda fanni o'qitishda uzluksiz va uzviylikni ta'minlash	97	104	131	121	93	96	98	113	117	127	114	89
5.	Tashkilotchilik	105	110	119	120	97	91	101	113	120	127	108	89
6.	Zamonaviy texnologiya haqida tushunchaga egaligi	99	114	126	131	96	76	100	113	123	127	106	89
7.	Masofaviy ta'limda onlayn boshqarish qobiliyati	108	116	114	121	99	84	105	103	128	127	96	99

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish ta'lim jarayoni yakunida diagnostik natijalarni olishni taqozo etadi. Ta'lim natijalarini baholash mezonlari sifatida kreativ yondashuv, o'quv faoliyatida aniq maqsadga yo'nalganlik, kasbiy faoliyatni to'g'ri rejalashtira olish, voqea-hodisalarni sezish (his etish), nostandart savollarni shakllantirish, shuningdek, o'quvchilarda javoblarni mustaqil izlash ko'nikmasini rivojlantirishga qaratilgan fikr yuritish qobiliyatlari belgilandi. Ushbu mezonlar quyidagi yo'nalishlarda aniqlandi (2-jadval).

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatlarini baholashda har bir qobiliyatning rivojlanish darajasini aniqlash uchun quyidagi ball tizimidan foydalanildi: 1-2 ball – rivojlanish darajasining pastligini; 3-5 ball – o'rtacha darajani; 6 va undan yuqori ball esa yuqori darajani ifodalaydi.

2-jadval

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatlarini baholash mezonlar

t/r	Ta'lim natijalarini baholash yo'nalishlari	Ta'lim natijalarini baholash mezonlarini
1	Bo'lajak mutaxassislarining kreativ yondashuv maqsadini aniqlash	- reproduktiv maqsad – 1 ball; - kreativ yondashuv maqsadi – 2 ball; - tadqiqotchilik maqsadi- 3- ball; - ta'limiy maqsadning aniqligi, uni tekshirish imkoniyati qo'shimcha – 1 ball ; - dars mashg'ulotlarining o'quvchilar kundalik hayotidagi ahamiyati – qo'shimcha 1-2 ball;
2	Bo'lajak mutaxassislarining kasbiy va pedagogik faoliyatni rejalashtirish qobiliyati	- aniq reja yo'q-0 ball; - darsning aniq rejasi sodda tuzilgan, 1-2 banddan iborat – 2 ball; - darsning aniq ta'limiy maqsadga yo'naltirilgan reja natijalarga zarar yetkazmagan holda tadqiqot davomida tuzatildi – 3 ball;
3	Har darsda o'qituvchi mavzuga oid obyekt haqida misollar izlash (obyektni his etish qobiliyati)	- 0-3 ta misol keltirgan – 0 ball; - 4-7 misol keltirgan – 2 ball; - 8 tadan ortiq misol yozilgan – 3 ball; - alohida ahamiyatga ega misollar har bitta misolga 1 balldan;
4	Bo'lajak mutaxassislarining chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik tajribalarni o'tkaza olish qobiliyati	- rasm va misol bilan 1 ta tajriba – 1 balldan; - 2 ta tajriba – 2 ball; - yangi olingan har bir manba uchun – 1 balldan;
5	Nostandart savollar va muammolarni tuzish (savollar berish, asosiy muammoni anglash qobiliyati)	- 1-3 savol – 1-ball; - 4-7 savol – 2-ball; - 8 dan ortiq savol – 3-ball; - o'ziga xos savollar – qo'shimcha 1 – balldan; - savol tadqiqotning maqsadini rivojlantiradi qo'shimcha ravishda – 2 - ball; - savolda ixcham muammo yoki ziddiyatlardan iborat - yana qo'shimcha 3- ball;
6	Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik darslarida talabalarning (kreativ) nostandart topshiriqlarga javoblar, farazlar, taxminlar izlashga yo'naltirish (oldindan aytish, natijalarni modellashtirish qobiliyati)	- 1 ta taxmin – 1-ball; - mantiqiy ichki o'z taxmini – 2-ball; - yangi asoslangan faraz – 3-ball;
7	Kreativ savol va topshiriqlarga talabalarning fikrlash qobiliyati	- haqiqiy amalga oshirilgan faoliyatga dahldor fikrlashga doir mulohazalar – 1- ball; - faoliyat usullar va olingan natijalarni anglab olish -har bir usul va natija uchun–1- ball; - tadqiqotda qo'yilgan maqsad bilan xulosalar bog'langan– 3- ball;

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish jarayonida guruhlardagi har bir ishtirokchining (subyektning) faoliyati ularning erishgan ta'lim natijalarini kompleks tahlil qilish asosida tekshiruvdan o'tkaziladi. Diagnostikaning asosiy qismlari, samaradorlik jihatlari hamda tahlil usullari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik quyidagi jadvallarda (3 va 4-jadval) batafsil aks ettirilgan.

3-jadval

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishni tashkil etishning diagnostikasi

Ijodiy faoliyat tarkibi	Ta'lim turlari	Ta'lim usuli, shakli
Ijodkorlik imkoniyati	Darsda ijodiy faoliyatda ijodiy yutuq	Ijodiy ish mazmunini tahlil qilish va baholash
Davlat ta'lim standartlari	Nazorat ishlari, testlar, sinov, imtihonlari	Elementlar bo'yicha tahlil va baholash
Talabalarining shaxsiy sifatlari	Talabalarining yozma ishlari va o'z-o'zini baholashi, o'qituvchining ta'limiy tavsifi	Shaxs sifatlari rivojlanish darajasini o'qituvchi tomonidan diagnostika qilish va baholash
Individual ta'lim loyihasi	Talabalarining individual ta'lim dasturi va yozma ishlari, o'qituvchining ta'limiy tavsifi	Dastur bilan natija muvofiqligining tahlili talabalar ta'lim natijalarining farqli jihatlari

4-jadval

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish yo'llari

Ta'limda ijodiy faoliyat ko'rinishlari	Ta'lim turlari	Tahlil shakli va usullari
Ijodkorlik imkoniyati, o'qituvchining ijodkorlik sifatlari	Ishlab chiqilgan ta'lim dasturi, anketalar, yozma ishlar	Ijodiy ishlanmalarning tahlili, Modellashtiriladigan mashg'ulotlar va ijodiy ishlar tahlili
Pedagogik dunyoqarash	Ilmiy-metodik ishlar, seminarlarda chiqishlar	Tashkiliy faoliyat seminarlarida ishtirok etish, konferensiyalarda chiqishlar
Shaxsning tashkiliy faoliyat sifatlari	Talabalar bilan ijodkorlik mashg'ulotlari turi o'z loyihalarini pedagogik seminarlarda himoya qilish	Mashg'ulotlar, refleksiyaning video nusxalari va seminarlarda ta'lim faoliyatining muhokamasi
Innovatsion va tajriba-sinov faoliyati	Ishlab chiqilgan didaktik tizim, metodika va usul	Ishlab chiqilgan materiallar haqida tahlil va ekspert xulosasi
Ta'limda ijodiy faoliyat ko'rinishlari	Ta'lim turlari	Tahlil shakli va usullari
Ta'lim natijalarini nazorat qilish tizimini baholash	Talabalarining tavsifnomalari	Ta'lim turlari bo'yicha tahlil

Ta'lim natijalarini tahlil qilish jarayoni turli xil o'quv sohalari uchun yagona bo'lgan mezonlar asosida amalga oshirilishi lozim. Bunday mezonlarning qo'llanilishi turli pedagogik sharoitlarda o'tkazilgan ta'lim samaradorligini o'zaro qiyosiy tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

Talabalar tomonidan bajarilgan ijodiy ishlarni tahlil qilish uchun quyidagi o'n balli shkala mezonlari (har bir ko'rsatkich 10 ballik shkalada baholanadi) qo'llaniladi:

1. Ijodiy ishning darajasi.
2. Ishning o'ziga xosligi (unikal xarakteri).
3. Innovatsion (yangilik) qiymati.
4. Bajarish mahoratining darajasi.
5. Ishning muallif uchun va boshqalar uchun ahamiyatliligi.
6. Ishning murakkablik (qiyinlik) darajasi.

Talabalarning kreativ faoliyatini rivojlantirish darajasini tahlil qilish uchun belgilangan besh bosqichli shkala mezonlari:

1. Eng yuqori daraja.
2. O'rtachadan yuqori daraja.
3. O'rta daraja.
4. O'rtachadan past daraja.
5. Minimal (past) daraja.

Talabalarining o'z-o'zini baholashini tahlil qilishga xizmat qiluvchi shkala mezonlari:

1. Talabalarining shaxsiy va jamoaviy o'quv samaradorligidagi miqdoriy o'zgarishlar.
2. Shaxsiy sifatlarining va faoliyat turlarining ijodiy jihatlari to'g'risidagi ma'lumotlar.
3. Talaba o'zini-o'zi baholash (5 balli shkalada) jarayonida kreativlikning namoyon bo'lish sifati.

O'qituvchi tomonidan tuzilgan tavsifnoma sifatini tahlil qilish uchun qo'llaniladigan mezonlar:

1. Talaba ta'lim samaradorligidagi miqdoriy va sifatli o'zgarishlarning tavsifi.
2. Talabaning kreativ faoliyatidagi o'zgarishlarni ifodalash darajasi.
3. Davlat ta'lim standartlarini o'zlashtirish darajasiga berilgan xarakteristika.
4. Talabaning ijodiy imkoniyatlarini amalga oshirish darajasini baholash.

Sanab o'tilgan barcha shkalalar kreativ faoliyatni o'quv jarayonlari va ularning natijalarining mazmuni hamda texnologiyasini loyihalash uchun taxminiy asos (orientir) bo'lib xizmat qiladi.

Kreativ faoliyat talabaning umumiy rivojlanish darajasini aks ettiradi. Talabaning ma'lum sifatlarini samarali rivojlantirishni ta'minlash va diagnostika qilish uchun avval ularning mavjud darajasini aniqlab olish muhimdir.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishdagi psixologik-pedagogik shart-sharoitlar, ta'lim jarayonida pedagogning tutgan o'rni, shuningdek, eng samarali o'qitish uslublari va vositalari shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarida kreativ qobiliyatini rivojlantirish ularni hodisalarning o'xshash va farqli jihatlari anglashga, ularning o'ziga xos xususiyatlarini tushunishga o'rgatadi. Biroq, talabalar ko'pincha mantiqiy xulosa chiqarishda qiynaladilar va asosan ta'riflarni yodlab olishga moyil bo'ladilar. Shu sababli, chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik mashg'ulotlarida ko'rgazmalilik va hayotiylik tamoyillari o'quvchilarning ijodkorlik darajasini oshirishda katta rol o'ynaydi.

Shunga muvofiq, o'qituvchi o'quvchini kundalik turmushdagi hodisalarni bevosita idrok qilishdan boshlab, uning qonuniyatlarini, o'zaro bog'liqliklarini tushunib yetishga yo'naltiradi va amaliy tajribalar o'tkazadi.

Ushbu ishlarni samarali amalga oshirishda biz tahliliy ma'lumotlarga tayangan holda ko'p bosqichli o'qitish tizimiga asoslandik, jumladan:

- ☐ talabalarining bilimlarni egallashga psixologik tayyorgarligini shakllantirish;
- ☐ taqdim etilayotgan o'quv materialining samarali idrok etilishini ta'minlash;

- innovatsion usullar orqali materialni o'zlashtirish darajasi;
- o'zlashtirilgan bilimlarni ijodiy qo'llay olish malakasi va boshqalar .

Jamiyat taraqqiyotining zamonaviy davri shaxs faoliyatining barcha sohalarida fan-texnika yutuqlaridan keng foydalanishga asoslangan chuqur iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar bilan xarakterlanadi. Shunga ko'ra, mutaxassislarga nisbatan yuksak talablar qo'yilmoqda; ular ilmiy va madaniy saviyasi yuqori bo'lgan, kasbiy mahoratga ega, fan va texnikaning eng yangi yutuqlarini mustaqil o'zlashtira oladigan ijodkor shaxs sifatida rivojlanishi lozim.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishning zaruriy va hal qiluvchi sharti ularning pedagogik faoliyatning barcha yo'nalishlariga: o'quv faoliyati va uni metodik ta'minlash, tarbiyaviy ta'sir va uni tashkil etish, tadqiqotchilik-ijodiy ish va uning metodikasini egallashga har tomonlama yo'naltirilganligidir.

Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan tadqiqotlar natijalari tahlili va oliy pedagogik ta'lim amaliyotini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bo'lajak mutaxassislarda ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun kreativlikni oshirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bunda, ayniqsa, hayotiy muammoli vaziyatlardan foydalangan holda mutaxassislarni kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash samaradorligi masalasi markaziy o'rinni egalladi.

O'rganilayotgan muammoning ahamiyati va dolzarbligi, shuningdek, uning oliy ta'lim ehtiyojlari uchun ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan yetarlicha ishlanmaganligi "Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirish" mavzusini ishlab chiqishga asos bo'ldi. Tadqiqot maqsadi talabidan kelib chiqib, mazkur mavzuning mazmuni, didaktik metodikasi ishlab chiqildi va oliy ta'lim muassasalari talabalari hamda turli ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun mo'ljallangan holda amaliy sinovdan o'tkazildi.

Biz tadqiqotimizda Bo'lajak chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishda innovatsion va pedagogik texnologiyalarni qo'llash, darslarni interfaol usullar, zamonaviy ta'lim vositalari, xususan, AKT (Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari) vositalaridan foydalangan holda tashkil etishga oid metodik tayyorgarligini takomillashtirish, didaktik mahoratini va pedagogik taktikasini oshirish bo'yicha bir qator taniqli pedagog olimlarning fikrlariga tayanib o'tdik.

Tajriba guruhlarida mashg'ulotlar an'anaviy va interfaol ta'lim metodlari uyg'unligida olib borildi. O'qituvchi ta'lim jarayonida interfaol usullardan foydalanish orqali talabalarni axborot texnologiyalari va zamonaviy yutuqlar asosida shakllantiradi. Bu o'z navbatida, ularning materialistik dunyoqarashini rivojlantirish, chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanining asoslarini, qonuniyatlarini o'zlashtirgan, nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay oladigan mutaxassislarni tayyorlash imkonini beradi. Shuningdek, nazorat va tahlil qilish orqali xolis baholash imkoniyatiga erishiladi .

Noan'anaviy darslarni tashkil etishda individual, juftlikda va guruhviy ishlash shakllari qo'llanildi. Talabalarga topshiriqni yakka tartibda bajarish uchun aniq yo'nalishlar berildi. Juftlikda ishlashda yaxshi natijaga erishgan talaba o'z sherigiga o'quv materialini o'zlashtirishda ko'maklashadi va shu bilan birga o'z bilimlarini mustahkamlaydi. Guruh shaklida ishlashda esa talabalar bir-birlari bilan samarali hamkorlik qiladilar. Mashg'ulotlar o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi nazorat qilish tamoyillari asosida tashkil etildi.

Nazorat guruhlarida tatbiq etilgan an'anaviy o'qitish uslubidan farqli ravishda, tajriba guruhida o'quv jarayoni fanlararo integratsiyani chuqurlashtirish tamoyili asosida qurildi. Darslar munozaralar, muammoviy masalalarni yechish, rolli o'yinlar va faol suhbatlar formatida tashkil etilib, bu yondashuv talabalarga o'z bilimlarini amaliyotda qo'llashda mustaqil yondashuvni namoyish etish imkoniyatini taqdim etdi. O'quv materiallari, asosan, jadvalli ko'rinishlar va didaktik tarqatmalar shaklida taqdim etildi. Bundan tashqari, mashg'ulotlar samaradorligini oshirish maqsadida "Klasterlash", "Vizualizatsiya", "SWOT tahlil", "Tushunchalarni tizimlashtirish",

“Vaziyat tahlili (Case Study)”, “Sinkveyn beshligi”, “INSERT” va “Bilaman, Bilishni Xohlayman, Bildim (BBB)” kabi ilgʻor interfaol metodlar majmuasidan foydalanildi.

Ilm-fan yutuqlari va amaliyot oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikni taʼminlovchi mustaqil yoʻnalish boʻlishi zarur, u asosiy mezonlarni ishlab chiqadi, metodologiyani yaratadi va ularni izchil qoʻllash tartibini belgilaydi.

Pedagogik tajriba-sinov ishlarining mohiyatini umumlashtirib, chaqiruvga qadar boshlangʻich tayyorgarlik kursida kreativ qobiliyatni rivojlantirish samaradorligini baholash mezonlari axborot kompetentligi va kasbiy faoliyatni rivojlantirishning ichki mexanizmlarini shaxsiy va avtonom taʼlim subyektlarining ehtiyojlariga moslashtirib sinxronlashtirish negizida takomillashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullaeva, S. (2022). Innovative approaches in military education in Uzbekistan. Tashkent: UZMU Press.
2. Ahmedov, B. (2023). Digital technologies in higher education: modern perspectives. *Pedagogical Research Journal*, 5(2), 45–52.
3. Bekmuratov, L. (2024). Creativity development strategies in pre-conscription training. *International Journal of Modern Pedagogy*, 8(1), 77–89.
4. Gʻanieva, Z. (2021). Kreativ taʼlim texnologiyalari va ularning amaliyotda qoʻllanilishi. Tashkent: Fan.
5. Ismoilov, A., & Raufov, D. (2020). The impact of digital learning tools in military pedagogy. *Asian Journal of Education*, 9(4), 112–120.
6. Karimov, M. (2023). Competence-based approach in military education. *European Academic Review*, 12(3), 66–74.
7. Nazarov, K. (2022). The role of creativity in professional teacher training. *Journal of Innovative Education*, 4(3), 91–101.
8. Turaboev, O. (2021). Integration of pedagogical technologies into military training curriculum. *Pedagogy and Practice*, 3(1), 55–63.
9. UNESCO. (2020). *Digital Competence Framework for Educators*. Paris: UNESCO Publishing.
10. Zokirova, F. (2024). Creative thinking and independent work in higher education. *Modern Educational Technologies*, 6(1), 38–49.

AXBOROT XAVFSIZLIGI BO'YICHA PEDAGOGIK KADRLARNI TAYYORLASHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

Ahadov Adham Mirzo o'g'li

*Buxoro davlat texnika universiteti «Texnologik jarayonlar va ishlab chiqarishni
avtomatlashtirish» kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi*

Mazkur maqolada, axborot xavfsizligi sohasida pedagogik kadrlarni tayyorlash jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati, axborot xavfsizligi sohasida pedagogik kadrlarni tayyorlash jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi, zamonaviy o'qitish uslublari va raqamli ta'lim vositalarining o'rni yoritilgan. Shuningdek, ta'lim jarayonida axborot xavfsizligi madaniyatini shakllantirish, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish hamda o'qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: globallashtirish, axborot xavfsizligi, innovatsion texnologiyalar, raqamli ta'lim, pedagogik kadrlar, raqamli kompetensiya. Internet, pedagogik, psixologik, ijtimoiy, kamolot, elektron platforma

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ПО ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Ахадов Адхам Мирзо угли

Независимый научный сотрудник кафедры «Технологические процессы и автоматизация производств» Бухарского государственного технического университета

В данной статье рассматривается важность использования инновационных технологий в процессе подготовки педагогических кадров в области информационной безопасности, эффективность использования инновационных технологий в процессе подготовки педагогических кадров в области информационной безопасности, роль современных методов обучения и цифровых образовательных средств. Также анализируются вопросы формирования культуры информационной безопасности в образовательном процессе, развития практических навыков и повышения цифровой грамотности педагогов.

Ключевые слова: глобализация, информационная безопасность, инновационные технологии, цифровое образование, педагогические кадры, цифровая компетентность. Интернет, педагогическая, психологическая, социальная, зрелость, электронная платформа.

THE ROLE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE TRAINING OF INFORMATION SECURITY TEACHING STAFF

Akhadov Adkham Mirzo Ugli

Independent Research Fellow, Department of Technological Processes and Industrial Automation, Bukhara State Technical University

This article examines the importance of using innovative technologies in the process of training teachers in the field of information security, the effectiveness of using innovative technologies in the process of training teachers in the field of information security. The role of modern teaching methods and digital educational tools is explored. The article also examines the development of a culture of information security in the educational process, the development of practical skills, and the enhancement of teachers' digital literacy.

Keywords: globalization, information security, innovative technologies, digital education, teaching staff, digital competence, Internet, pedagogical, psychological, social, maturity, electronic platform

Axborot xavfsizligi hozirgi zamonda o'sib kelayotgan yosh avlod ta'lim va tarbiyasi, ma'naviy kamolotini yuksaltirish uchun eng muhim va dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Kundalik hayotimizda internet va axborot texnologiyalari ta'siri ortib borar ekan, axborot xavfsizligi masalasi ham hayotiy ahamiyat kasb etib boraveradi. Biz nima uchun bo'lg'usi o'qituvchilarda axborot xavfsizligi to'g'risida ma'lumotlar bazasini kengaytirishimiz, e'tibor qaratishimiz kerakligini tushunish uchun quyidagi nuqtalarga diqqat qaratish lozim.

Globalashuv davrida raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha jabhalariga chuqur kirib kelgan. Internet tarmog'ining kengayishi, sun'iy intellekt va bulutli texnologiyalar rivoji bilan bir qatorda, axborot xavfsizligi muammolari xavfi ortib bormoqda. Shu bois, ta'lim tizimida axborot xavfsizligini ta'minlay oladigan, zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega pedagogik kadrlarni tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim tizimida ham raqamli vositalar, internet tarmoqlari, elektron platformalar keng qo'llanilmoqda. Shu bilan birga, bu jarayon axborot xavfsizligini ta'minlash masalasini yanada dolzarb qilib qo'ymoqda. Ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilar uchun axborot xavfsizligi sohasidagi bilim va ko'nikmalarni egallash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ochiq axborot tizimlarida axboriy-psixologik xavfsizlikni ta'minlash bugungi kunning dolzarb talabidir.[7]

Axborot xavfsizligi — bu faqat texnik yo'nalish emas, balki pedagogik, psixologik va ijtimoiy jihatlarni ham o'z ichiga oladigan kompleks sohadir. O'qituvchi nafaqat talabalarga axborotni himoyalash usullarini o'rgatishi, balki ularning raqamli madaniyatini shakllantirishi kerak. Shu bois, pedagogik kadrlarni tayyorlashda zamonaviy yondashuvlar va innovatsion texnologiyalar muhim o'rin tutadi.

Adabiyotlar va lug'atlarda axborot xavfsizligi — bu axborot resurslarini ruxsatsiz kirish, o'zgartirish, yo'q qilish yoki oshkoretishdan himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuasidir. Uning asosiy maqsadi axborotning maxfiyligi, yaxlitligi va mavjudligini ta'minlashdan iborat. [5]

Zamonaviy raqamli jamiyatda axborot xavfsizligini ta'minlash sohasi bo'yicha malakali pedagogik kadrlarni tayyorlash ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda innovatsion pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish o'quvchilarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ilmiy izlanishlarimiz hamda tajriba-sinov ishlarining natijalari shuni ko'rsatadiki, amaliy yondashuvga asoslangan ta'lim texnologiyalari bo'lg'usi o'qituvchilarni axborot xavfsizligi bo'yicha yangi ma'lumotlar berishda, ularni bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirishda yuqori natija beradi. Xususan: amaliy mashg'ulotlar orqali talabalar axborot tizimlarida yuzaga keluvchi real xavf-xatarlarni tahlil qilish, ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy tajriba orttiradilar.

Shuningdek, loyihaviy ishlar talabalarining mustaqil fikrlash, jamoada ishlash va muayyan muammoni kompleks tahlil asosida hal etish kompetensiyalarini rivojlantiradi.[8]

Mohiyati: Talabalar axborot xavfsizligiga oid haqiqiy muammoni hal qiladigan loyihani ishlab chiqadilar. Masalan: OTM tarmog'ida parol siyosatini yaratish; Fishing (phishing) hujumlariga qarshi trening tashkil etish; Axborot xavfsizligi bo'yicha ta'lim videoroliklar tayyorlash.

-“Case-study” (vaziyatli tahlil) metodi orqali talabalar real hayotdagi axborot xavfsizligi hodisalarini o'rganib, ularni yechish strategiyalarini ishlab chiqish ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Mohiyati: Real yoki yaqin voqeyiy misollar orqali tahlil va echim izlash. Masalan: OTM ma'lumotlarning tarqalishiga oid keys; O'qituvchilar yoki talabalarining shaxsiy ma'lumotlari xavfga duch kelgan holatlar.

Simulyatsiya va virtual laboratoriyalar orqali talabalar axborot xavfsizligi bo'yicha amaliyotni xavfsiz muhitda bajarish tartibini o'rganadilar. Masalan: Virtual tarmoqda kiberhujumni modellashtirish; Firewall, antivirus yoki kriptografiya usullarini qo'llab ko'rish. Qo'llaniladigan vositalar: Cyber Range, TryHackMe, Cisco Packet Tracer va h.k. [9]

Gamification (o'yinlashtirilgan ta'lim)ni qo'llash jarayoni axborot xavfsizligi bo'yicha

topshiriqlar o'yin elementlari bilan boyitiladi, "Capture the Flag" (CTF) musobaqalari; ball, daraja va mukofot tizimi orqali rag'batlantirish.

Kollaborativ (hamkorlikka asoslangan) ta'limning mohiyati Guruhda ishlash orqali xavfsizlik muammolarini hal qilishga qaratilgan bo'lib, unda talabalar jamoasi axborot xavfsizligi siyosati loyihasini ishlab chiqadi, boshqa guruhlar bilan xavf tahlilini taqqoslashadi.

Blended Learning (an'anaviy va onlayn ta'limni uyg'unlashtirish) orqali talabalar axborot xavfsizligi bo'yicha nazariy bilimlar onlayn beriladi, amaliyot auditoriyada yoki virtual muhitda olib borilishi mumkin. Mazkur o'quv biluv faoliyatida: Moodle, Google Classroom, Coursera, EdX platformalardan foydalanish mumkin.

Problemaga asoslangan ta'lim (Problem-Based Learning) o'qituvchi tayyor bilim emas, muammo qo'yadi — talabalar echim izlash jarayonida bilimga ega bo'ladilar. Masalan: Agar muassasa tarmog'iga virus kirs, qanday chora ko'rasiz?" "SHaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish uchun qanday ichki nizom yaratish mumkin?"

M.Qo'chqorov internet maqolasida kiberxavfsizlik, talabaga axborot xavfsizligi bo'yicha bilimlarini oshirish masalalari yuzasidan atroflicha mulohazali fikrlar bildirilgan. [15]

Shuni alohida e'tirof etish lozimki, bugungi kunda kiberxavfsizlik sohasi tez rivojlanib bormoqda, va har bir talabaga axborot xavfsizligi bo'yicha bilimlarini oshirish, kiberxavfsizlik kurslari tashkil etib talaba yoshlarni o'qitish axborot xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Kiberxavfsizlik ta'limida talabalarni himoya qilish — bu faqat texnik vositalar bilan emas, balki pedagogik, huquqiy va psixologik choralar bilan ham ta'minlanadigan ko'p qirrali jarayondir. Kiberxavfsizlik ta'limida zamonaviy texnologiyalarni qo'llashning ilmiy asoslarini ko'rib chiqamiz.

Kiberxavfsizlik sohasida ta'lim jarayonini takomillashtirish va talabalar kompetensiyasini oshirish uchun ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini integratsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, real kiberhujum ssenariylari asosida masalalar berish talabalarning tahliliy fikrlash, muammoni aniqlash va tezkor qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bunday yondashuv amaliy tajribaga yaqin muhitda o'qitish imkonini yaratadi. [12]

Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) texnologiyalari yordamida kiberxavfsizlik ssenariylarini modellashtirish, axborot tizimlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavfsizlik buzilishlariga javob berish bo'yicha mashqlarni o'tkazish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu esa o'quvchilarni real ish sharoitlariga tayyorlashda yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Shuningdek, sun'iy intellekt (AI) asosidagi ta'lim tizimlari talabalarning individual bilim darajasini aniqlab, ularning o'zlashtirish tezligi va ehtiyojlariga moslashtirilgan o'quv yo'nalishini shakllantiradi. Bu yondashuv ta'limning adaptiv modelini yaratish, shaxsga yo'naltirilgan o'qitishni amalga oshirish imkonini beradi.

Bulutli ta'lim platformalari (Google Classroom, Moodle, Edmodo) o'quv jarayonini masofadan samarali tashkil etish, o'quv resurslariga xavfsiz kirish, hamda ma'lumot almashinuvini himoyalangan muhitda amalga oshirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, interaktiv simulyatsiyalar va kiberpoligonlar amaliy mashg'ulotlar davomida talabalarni real axborot tizimlarini himoya qilish, hujumlarni aniqlash va bartaraf etish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Kiber madaniyat va axloqiy mas'uliyat kiberetikani o'qitishda talabalarga "axloqiy xakerlik" tamoyillari, qonuniy va noqonuniy xatti-harakatlar farqi tushuntiriladi. [14]

Umuman olganda, kiberxavfsizlik ta'limida yuqoridagi texnologiyalarni kompleks qo'llash ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi, talabalarda amaliy va tahliliy fikrlashni shakllantiradi hamda ularni real kiberxavf muhitida faoliyat yuritishga tayyorlaydi.

Zamonaviy axborot jamiyati sharoitida talabalarning huquqiy, psixologik va ijtimoiy himoyasini ta'minlash ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, kiberjinoyatchilik va raqamli muhitdagi xavflardan himoya qilishga oid bilim va ko'nikmalarni shakllantirish

talabalarning shaxsiy ma'lumotlarini muhofaza qilish, ularning huquqiy madaniyatini oshirish hamda psixologik barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Alohida qayd etish lozimki, talabalarda kiberjinoyatchilikka oid milliy va xalqaro qonunchilik asoslari, shu jumladan "Axborotlashtirish to'g'risida"gi, "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida"gi qonunlar bilan tanishtirish muhim ijtimoiy pedagogik ahamiyatga ega. O'quv muassasasining maxfiylik siyosati va axborot xavfsizligi qoidalari talabalarga etkazilishi, ularning o'z huquq va majburiyatlarini aniq bilishi ta'minlanishi raqamli muhitda talabalarda mas'uliyatli foydalanish madaniyatini shakllantirishga yordam beradi.

Psixologik va ijtimoiy himoya. Kiberbulling (onlayn ta'qib) va fishing (ishonchni suiste'mol qilish orqali ma'lumotlarni qo'lga kiritish) kabi tahdidlardan ogoh etish, bu holatlarni bartaraf etish yo'llari haqida bilim berish talabalarning emotional barqarorligini saqlashda muhim. Psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini tashkil etish, shu jumladan, anonim murojaat kanallarini yo'lga qo'yish talabalarning ishonchli va xavfsiz ta'lim muhitini ta'minlaydi.

Talabalar uchun huquqiy-ma'rifiy va psixologik qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish raqamli davrda ta'lim jarayonining uzviy qismi hisoblanadi. Bu yo'nalishda tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali yoshlarning kiberxavfsizlik madaniyatini rivojlantirish, ularni axborot muhitidagi salbiy ta'sirlardan himoya qilish mumkin.[6]

Pedagogning raqamli kompetensiyasi — bu ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalarini xavfsiz, samarali hamda maqsadga muvofiq tarzda qo'llay olish qobiliyatidir. Ushbu kompetensiya o'qituvchidan nafaqat texnik ko'nikmalarni, balki axborot xavfsizligi, raqamli madaniyat va etik me'yorlarni chuqur anglashni ham talab etadi.

Axborot xavfsizligi bo'yicha pedagog quyidagi kasbiy ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi lozim:

- kiberxavfsizlik asoslarini o'qitish metodikasini puxta bilish va uni o'quv jarayonida samarali qo'llay olish;

- o'quvchilarga o'zlarining raqamli izlarini himoya qilish bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni singdira olish;

- axborot etikasi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish hamda huquqiy me'yorlar mohiyatini tushuntira olish;

- innovatsion raqamli vositalar va platformalardan foydalanishda axborot xavfsizligini ta'minlash mexanizmlarini qo'llay olish.

Mazkur kompetensiyalar pedagogning raqamli muhitda samarali faoliyat yuritishi, o'quvchilarning axborot madaniyatini shakllantirishi va ularni raqamli xavflardan himoya qilishga yo'naltirilgan ta'lim jarayonini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosaqilib aytganda axborot xavfsizligi bo'yicha pedagogik kadrlarni tayyorlashda innovatsion texnologiyalarni qo'llash nafaqat o'qitish samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarda axborot madaniyati, tanqidiy fikrlash va mas'uliyat hissini shakllantiradi. Shu bois, zamonaviy ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish, o'qituvchilarni raqamli kompetensiyalar bilan qurollantirish davlat miqyosida ustuvor yo'nalish bo'lishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-apreldagi PQ-4699-son Qarori – "Axborot xavfsizligi sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish to'g'risida". <https://lex.uz/uz/docs/>

- 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/> "

- 3.Karimov A., "Axborot xavfsizligi asoslari". – Toshkent: TATU nashriyoti, 2022.

- 4.UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers, 2023.

- 5.Jalolov J., "Innovatsion pedagogika va raqamli ta'lim texnologiyalari". – Toshkent, 2021.

- 6.Qodirov A., Mamatov S. "Axborot texnologiyalari va axborot xavfsizligi" – Toshkent:

TDPU nashriyoti, 2020.

7.O'rolov A. "Axborot madaniyati va axborot xavfsizligi" – T.: "Yangi asr avlodi", 2019.

8.Raximova G.M. "Bo'lajak o'qituvchilarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish" // "Ta'lim va innovatsiya" ilmiy jurnali, 2022, №4.

9.Stallings, W., & Brown, L. "Computer Security: Principles and Practice." Pearson Education, 2021.

10.Pfleeger, C., Pfleeger, S., & Margulies, J. "Security in Computing." 6th Edition, Pearson, 2019.

11.Whitman, M. E., & Mattord, H. J. "Principles of Information Security." 7th Edition, Cengage Learning, 2023.

12.ISO/IEC 27001:2022 — Information Security Management Systems — Requirements. International Organization for Standardization.

13.UNESCO. "ICT Competency Framework for Teachers." 2018 Edition.

14.O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi — <https://mitc.uz>

15.[https://yuz.uz/news/Axborot xavfsizligi nima uchun kerak?](https://yuz.uz/news/Axborot_xavfsizligi_nima_uchun_kerak?)

QORAQALPOQ XALQINING MUSIQIY PEDAGOGIKASINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Moynov Iqlasbay Jienvbaevich

*O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrası dotsenti
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy)*

Mazkur maqolada milliy o'zlikni anglashda qoraqalpoq xalqining musiqiy pedagogikasidan foydalanishning etnogenezi va madaniyatining o'ziga xosligi - ijtimoiy pedagogik zaruriyat sifatida ilmiy nazariy jihatdan tahlil etilgan. Shuningdek maqolada, qoraqalpoq xalqining musiqiy pedagogikasining shakllanish bosqichlari, yangi davrning asosiy vazifalari milliy o'zlikni qayta tiklash, xalq musiqasi va an'anaviy ijrochilik san'atini saqlash hamda rivojlantirish, yosh avlod ongida milliy g'urur va ma'naviy tarbiyani kuchaytirish, xalq musiqasi bilan zamonaviy musiqa yo'nalishlari o'rtasida ijodiy uyg'unlikni ta'minlashdan iborat ekanligi tadqiqotchining nazariy va amaliy tahlillari asnosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Qoraqalpoq xalqi, musiqiy pedagogika, ma'naviy tarbiya, milliy qadriyatlar, musiqa orqali tarbiya, xalq ijodi, zamonaviy ta'lim integratsiyasi, milliy qadriyatlar, milliy an'analar, xalq madaniyati, musiqiy meros

ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ МУЗЫКАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ КАРАКАЛПАКПОКСКОГО НАРОДА

Моянов Ыкласбай Джиенбаевич

*Доцент кафедры «Педагогика и психология» Узбекского государственного
университета мировых языков. Доктор философии по педагогическим наукам*

В данной статье анализируются этногенез и культурная специфика использования музыкальной педагогики каракалпакского народа в понимании национальной идентичности как социально-педагогической необходимости с научно-теоретической точки зрения. Также в статье представлены этапы становления музыкальной педагогики каракалпакского народа, основными задачами новой эпохи являются восстановление национальной идентичности, сохранение и развитие народной музыки и традиционного исполнительского искусства, укрепление национальной гордости и духовного воспитания в сознании подрастающего поколения, создание творческой гармонии народной музыки и современных музыкальных тенденций.

Ключевые слова: каракалпакский народ, музыкальная педагогика, духовное воспитание, национальные ценности, музыкальное воспитание, народное творчество, интеграция современного образования, национальные ценности, национальные традиции, народная культура, музыкальное наследие

STAGES OF MUSIC PEDAGOGY DEVELOPMENT OF THE KARAKALPAK PEOPLE

Moyanov Iklasbay Dzhiyenbaevich

*Associate Professor, Department of Pedagogy and Psychology, Uzbek State University of
World Languages. Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences*

This article analyzes the ethnogenesis and cultural specificity of the use of musical pedagogy of the Karakalpak people in understanding national identity as a socio-pedagogical necessity from a scientific and theoretical point of view. The article also presents the stages of development of musical pedagogy of the Karakalpak people, the main tasks of the new era are the restoration of national identity, the preservation and development of folk music and traditional performing arts, strengthening national pride and spiritual education in the consciousness of the younger

generation, creating a creative harmony between folk music and modern musical trends

Key words: Karakalpak people, musical pedagogy, spiritual education, national values, musical education, folk art, integration of modern education, national values, national traditions, folk culture, musical heritage

Qoraqalpoq xalqining musiqiy pedagogikasi evolutsiyasi — bu xalqning musiqiy ta'lim-tarbiyasi, uning shakllanishi va rivojlanishi jarayonini o'rganuvchi ilmiy sohadir. Bu jarayon bir necha muhim tarixiy-nazariy davrlarga bo'linib o'rganiladi. Qoraqalpoq xalqining musiqiy pedagogikasi ko'p asrlik tarixi davomida og'zaki an'analardan tortib, mukammal ta'lim tizimigacha etib kelgan. Har bir bosqichda milliy qadriyatlar saqlangan holda yangi ta'lim shakllari joriy etilgan. Bugungi kunda esa milliy musiqiy pedagogika islomiy, an'anaviy va zamonaviy ta'lim elementlarini uyg'unlashtirgan holda rivojlanmoqda.[7]

Qoraqalpoq xalqining musiqiy pedagogikasi – bu milliy an'analar, xalq madaniyati, musiqiy meros hamda ta'lim tizimi orqali avloddan avlodga o'tib kelayotgan musiqiy bilim va tarbiya usullarining shakllanish jarayonidir.

Qoraqalpoq xalq musiqiy pedagogikasining shakllanishi uzoq tarixiy jarayon bo'lib, xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniy an'analari va ma'naviy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Bu jarayonni shartli ravishda bir necha bosqichlarga bo'lish mumkin: ilk xalq og'zaki ijodi va marosimlar davri, an'anaviy ustoz-shogird tizimi shakllangan davr, maktab va madaniyat muassasalarida musiqa ta'limi yo'lga qo'yilgan davr hamda zamonaviy pedagogik yo'nalishlar rivojlanayotgan hozirgi bosqich.[9,10]

Har bir bosqichda musiqiy ta'limning mazmuni va maqsadi turlicha bo'lgan: avvalo xalq ijodiyoti orqali estetik tarbiya va milliy o'zlikni anglash ta'minlangan bo'lsa, keyinchalik maxsus musiqiy maktablar orqali nazariy va amaliy bilimlar tizimli tarzda shakllantirila boshladi.

Zamonaviy bosqichda esa qoraqalpoq musiqiy pedagogikasi milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirgan holda, yangi pedagogik texnologiyalar va innovatsion usullar asosida rivojlanmoqda. Bu jarayon yosh avlodda musiqaga mehr, estetik did, milliy g'urur va ijodkorlik qobiliyatini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Quyida biz Qoraqalpoq xalq musiqiy pedagogikasining shakllanish bosqichlarini tarixiylik tamoyili asosida ko'rib chiqamiz.

Ibtidoiy va an'anaviy bosqich (Og'zaki an'analar davri – milodiy ilgaridan to XIX asrgacha)

Bilamizki, Qoraqalpoq xalqi turkiy xalqlar guruhiga mansub bo'lib, ularning madaniyati, xalq og'zaki ijodi va musiqiy an'analari qadimiy ildizlarga ega. Bu davrda ijtimoiy hayot asosan tabiiy va geografik sharoitlarga bog'liq holda shakllangan. Aholi asosan chorvachilik, dehqonchilik va yarim ko'chmanchi turmush tarzi bilan kun kechirgan. Shu munosabat bilan, musiqiy madaniyat ham keng xalq ommasi hayotiga chuqur singgan va turmush tarzi, marosimlar, bayramlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Bu davrda musiqiy ta'lim og'zaki an'analar asosida amalga oshirilgan bo'lib, ustoz-shogird usuli etakchi o'rinni egallagan. Musiqiy bilim va mahorat avloddan avlodga, amaliyot orqali, tinglash, yodlash va ijro qilish yo'li bilan uzatilgan. Xalq musiqasida baxshilar, jyraular, qo'shiqchilar va ko'p ovozli ansambllar faoliyat roritgan. Ular ijtimoiy hayotda muhim o'rin tutib, xalq ongini shakllantirishda ta'sirli vosita hisoblangan.

Dostonchilik san'ati Qoraqalpoq musiqiy madaniyatining muhim qismi bo'lib, epik poema va rivoyatlar musiqiy yo'sinda ijro etilgan. «Alpamis», «Qoblandi batyr», «Sharqli qyz» kabi epik asarlar baxshilar tomonidan musiqa bilan hamroh holda ijro etilgan. Musiqiy ijroda keng tarqalgan cholg'u asboblari qatoriga dutor, qobiz, surnay, gajir va boshqalar kiradi. Bu asboblilar orqali musiqiy ifodaning turli shakllari yaratilgan.[8]

Pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilganda, musiqiy ta'lim va tarbiya ustoz baxshi yoki kuychi o'z shogirdiga musiqani tinglash, yodlash va amalda takrorlash orqali o'rgatgan. Bunda nazariy ta'limdan ko'ra, amaliyotga ko'proq e'tibor berilgan. Musiqiy tarbiya jarayonida improvizatsiya

(yaratuvchanlik), ovoz olish texnikasi, va poetik matnlar bilan ishlash asosiy o'rin tutgan. Bular ijodiy fikrlash va musiqiy hissiyotni shakllantirishga xizmat qilgan. Musiqiy ijod ko'p hollarda jamoaviy shaklda amalga oshirilgan. Marosimiy va bayramona tadbirlarda kuy va qo'shiqlar ijrosi xalq madaniyatining ajralmas qismi bo'lgan.

Ikkinchi bosqich islomiy ma'rifiy bosqich bo'lib, IX – XIX asrlarni o'z ichiga oladi. Mazkur bosqichda Islom dinining Movarounnahr va Xuroson hududlariga kirib kelishi bilan bu mintaqalarda yangi ma'naviy va madaniy muhit shakllangan. Maktab va madrasalarning tashkil etilishi nafaqat diniy ta'lim, balki axloqiy tarbiya hamda badiiy madaniyat, jumladan, musiqaga nisbatan munosabatning o'zgarishiga olib kelgan. Bu jarayonda musiqa ma'naviy tarbiya vositasi sifatida qaralgan.

Sufiylik ta'limoti doirasida esa musiqa insonning ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi vosita sifatida e'tirof etilgan bo'lib, sufiy shayxlar va darveshlar musiqani zikr, hayot ma'nosini anglash, nafsni poklash, va Allohga yaqinlashish maqsadida foydalanganlar. Bu jarayonda musiqiy amal (qo'shiqlar, maqomlar) maxsus marosimiy anjumanlarda ijro etilgan va sufiy falsafasi bilan chuqur bog'langan holda ilmiy-nazariy asosda shakllantirilgan.

Islomiy ma'rifat davrida musiqiy tarbiya asosan dargohlar, xonqahlar, va sufiy anjumanlar orqali amalga oshirilgan. Bu erda musiqa bolalar va yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda muhim vosita sifatida qo'llanilgan. Qo'shiqlar orqali bolalarga axloq, iymon, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi g'oyalar singdirilgan. Shu bilan birga, harfiy notaviy tizim hali shakllanmagan bo'lsa-da, musiqa tinglash madaniyati, ijro etish estetikasi, makom san'atiga ehtirom kabi elementlar mustahkamlandi. Bu jarayon musiqaning ijtimoiy va ma'naviy hayotdagi o'rnini mustahkamladi.

Keyingi bosqich XIX asr oxiri – XX asr boshi Qoraqalpoq xalq musiqasining ijtimoiy-tarbiyaviy rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, mazkur davrda Qoraqalpoq xalqning ijtimoiy-ma'naviy hayotida muayyan o'zgarishlarni yuzaga kelgan u bilan birga, milliy madaniyat o'z an'anaviy shakllarida davom etgan, lekin o'zaro madaniy aloqalarning kengayishi natijasida madaniy tajriba va musiqiy ta'sirlar boyigan. Bu jarayon xalq musiqasining turli janrlar orqali rivojlanishiga turtki bergan.

Xalq to'ylari, bayramlari va turli madaniy marosimlar musiqiy ijod va tarbiya markazlari sifatida xizmat qilgan. Bu tadbirlar nafaqat ko'ngilochar vazifani bajargan, balki yosh avlodni milliy an'analar, axloq-odob va estetik qadriyatlar ruhida tarbiyalashda muhim rol o'ynagan. Janroviy jihatdan Qoraqalpoq xalq musiqasi boy va rang-barang bo'lib, quyidagi turlarni o'z ichiga olgan: [13]

Lirik kuylar – shaxsiy his-tuyg'ularni ifodalovchi musiqiy asarlar; Mehnat qo'shiqlari – mehnat jaryonlarini ifoda etuvchi va unga ritm beruvchi ijod namunalari;

Marosimiy qo'shiqlar – turmush marosimlari (tug'ilish, nikoh, dafn va boshqalar) bilan bog'liq an'anaviy musiqiy ijod;

Tanbehiiy (axloqiy) qo'shiqlar – axloq-odob, hayot tajribasi va ma'naviy tarbiya mazmunini ifoda etuvchi kuylar.

Mazkur davrda musiqiy tarbiyada nafaqat ustoz-shogird an'anasi muhim ahamiyatga ega bo'lgan, balki jamoa ham asosiy tarbiya manbai sifatida faol ishtirok etgan. Xalq orasidagi musiqiy muhit yosh avlodning bevosita musiqiy faoliyatga jalb etilishiga imkon yaratgan. Bolalar va o'smirlar musiqiy an'analarni to'y va bayram marosimlarida, ayniqsa, nag'mali raqslar va qo'shiqlarda faol ishtirok etish orqali o'rgangan. Bu holat xalq musiqasining avloddan-avlodga o'tishi va milliy musiqiy merosning uzluksizligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Keyingi bosqich sovet hokimiyatining (1920–1991 yillar) davrida mamlakatda yangi siyosiy-ma'naviy muhit shakllandi. Bu davrda milliy madaniyatlar ma'lum darajada qo'llab-quvvatlandi, biroq ular qat'iy ideologik nazorat ostida rivojlandi. Qoraqalpog'istonda musiqiy ta'lim tizimini takomillashtirish maqsadida maxsus musiqa maktablari, texnikumlar hamda pedagogika institutlari tashkil etildi.

1930–1940-yillarda milliy musiqa ansambllari, qoʻshiqchilar ansambllari va folxlor jamoalari tuzilib, ular milliy musiqiy merosni saqlash va ommalashtirishda muhim rol oʻynadilar. Shu bilan birga, nota savodini oʻrgatish tizimi joriy etildi, Evropa musiqiy anʼanalari va metodikasi musiqiy taʼlim jarayoniga kiritildi. Bu jarayonlar milliy musiqa sanʼati va taʼlim sohasining rivojlanishiga salmoqli hissa qoʻshdi.

Mustaqillik davrida musiqiy pedagogikaning rivojlanishi (1991 yildan buyon) Oʻzbekiston mustaqillikka erishganidan keyin, milliy madaniyat va sanʼat sohalarida, jumladan, musiqiy pedagogika tizimida ham yangi bosqich boshlandi. Bu davrda milliy oʻzlikni anglash, anʼanaviy musiqiy merosni tiklash va yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida belgilandi.

Yangi davrning asosiy vazifalari milliy oʻzlikni qayta tiklash, xalq musiqasi va anʼanaviy ijrochilik sanʼatini saqlash hamda rivojlantirish, yosh avlod ongida milliy gʻurur va maʼnaviy tarbiyani kuchaytirish, xalq musiqasi bilan zamonaviy musiqa yoʻnalishlari oʻrtasida ijodiy uygʻunlikni taʼminlashdan iborat edi.

Mustaqillik yillarida Qoraqalpogʻiston Respublikasida musiqiy taʼlim tizimi keng rivojlandi. Hozirgi kunda viloyatda musiqiy maktablar, akademik liueylar, maxsus sanʼat kollejlari hamda universitetlar faoliyat yuritmoqda. SHuningdek, qoraqalpoq xalq musiqasi xalqaro madaniy maydonda ham faol targʻib etilmoqda. “Maqom sanʼati”, “Madaniyat va sanʼat kunlari” hamda xalqaro folxlor festivallarida mahalliy ijrochilarning ishtiroki milliy musiqa nufuzini oshirmoqda.

Alohida eʼtirof etib oʻtish lozimki, bugungi kunda milliy cholgʻu asboblarini (dutor, gajir, surnay va boshqalar) oʻqitish metodikasini takomillashtirishga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Musiqa taʼlimi jarayonida elektron taʼlim vositalari, multimedias darsliklar va videodasturlar yaratilmoqda. Ilmiy-metodik izlanishlar olib borishda Qoraqalpogʻ davlat universiteti hamda Nukus davlat pedagogika instituti muhim ilmiy markazlar sifatida faoliyat yuritmoqda.

Ilmiy kuzatishlarimizga koʻra aytishimiz mumkinki, talaba yoshlar tarbiyasi tabiiyki xalqimizning qadriyatlari bilan uzviy bogʻliqdir. Ular oʻz millati, elati haqida muayyan tasavvurga ega boʻlishlari uchun, aynan qadriyatlar qalamga olingan asarlarni oʻqishlari, ularda avlodlarimizning azaliy bayramlariga va anʼanalariga, umuminsoniy qadriyatlariga qiziqish va muhabbat uygʻonadi. Aslida qadriyatlarning mualliflari va ularni avloddan-avlodga etkazuvchi-bu xalq Ular kishilarning ijtimoiy va (siyosiy) madaniy faoliyatlarida paydo boʻlgan va shakllangan. Shaklan va mazmunan xech oʻzgarmaydigan qadriyatlarning boʻlishi mumkin emas. [8]

Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoq xalqi musiqiy pedagogikasi oʻzining boy tarixiy tajribasi, anʼanaviy ustoz-shogird maktabi va zamonaviy ilmiy yondashuvlari bilan milliy madaniyatning muhim qismi sifatida shakllanib, bugungi kunda ham rivojlanishda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Quronov M. Milliy tarbiya. – T.: “Maʼnaviyat”, 2007. – 240 b.
2. Qurboniyozova Z. K. Tarbiyaviy ishlar jarayonida oʻquvchilarda milliy oʻzlikni anglashni shakllantirishning pedagogik asoslari (Qoraqalpogʻ maktablarining VII-IX sinflari misolida): Ped. fanl.nomz. ... diss. avtoref. – T.: 2002. – 21 b.
3. Falsafa: qomusiy lugʻat. T.: Sharq, 2004. – 496 b
4. Oʻzbek tilining izohli lugʻati: 80000dan ortiq soʻz va soʻz birikmasi. J-III-N-Tartibli/ -T.: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 563 b
5. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. Zebuniso-Konigil / 4-tom. Bosh tahrir hayʼati aʼzolari: M.Aminov va b. – T.: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – 169 b.
6. Allayarov A. Qoraqalpogʻ xalq musiqasi tarixi va rivoji. – Nukus: Qoraqalpogʻstan nashriyoti, 1998.
7. Esenov J. Qoraqalpogʻ xalqining musiqiy madaniyati va pedagogik anʼanalari. – Nukus:

Ilimi, 2007.

8.Tileganov A.T Xalq dostonlari vositasida o'smirlarni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash («Alpomish» dostoni misolida). Ped. fan. nomz. ...diss. Toshkent 1998

9.Davronova D. S. Milliy va ma'naviy tarbiyaning qadimiy va zamonaviy ijtimoiy - pedagogik tamoyillari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2025 yil № 3)

10.Jo'raev M. O'zbek va qoraqalpoq xalq og'zaki ijodida musiqiy meros masalalari. – Toshkent: “Ma'naviyat”, 2015.

11.Saparbaev D. Qoraqalpoq milliy musiqiy asboblari va ularning ta'limdagi o'rni. – Nukus: QDPI nashriyoti, 2010.

12.Xo'jamqulova N. Musiqiy pedagogika: nazariy asoslar va milliy an'analar. – Toshkent: “Ilm-ziyo”, 2020.

13.Karimov Sh. O'zbek va qoraqalpoq xalq musiqiy madaniyatining shakllanish bosqichlari. // Milliy madaniyat va ta'lim jurnali, №4, 2018.

14.Abdullaeva G. Musiqiy ta'limda milliy merosdan foydalanish metodikasi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019.

15.UNESCO. Traditional Music of Karakalpakstan. – Paris: UNESCO Publishing, 2005.

16.Atabaeva G. Qoraqalpoq musiqiy merosi va zamonaviy ta'lim tizimidagi ahamiyati. – Nukus: QDPI ilmiy maqolalar to'plami, 2021.

ТЕАТР ВА КИНО САНЪАТИДА ДРАМАТИК ОБРАЗ ЯРАТИШНИНГ УСЛУБИЙ ЖИХАТЛАРИ

Ахмедова Замфира Амировна

*Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти, Театр санъати факультети,
Драматик театр ва кино санъати кафедраси мудири, доцент*

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон драматик театри ва кино санъатида драматик образ яратиш усулларининг назарий ва амалий жиҳатлари таҳлил қилинган. Театр ва кино актёрлигида образ яратиш фақат ташиқи қиёфа ёки ҳаракат билан чекланиб қолмасдан, актёрнинг ички психологик ҳолати, миллий руҳ, менталитет ва Шарқона тафаккур чуқурлигини очиб бериш жараёни экани асослаб берилган. Театрда актёр образни “тирик” сахнавий ижро орқали тўлиқ ифодаласа, кинода камера олдида ички кечинмаларни нозик ва табиий тарзда етказиш муҳим аҳамият касб этади. Мақолада К.С. Станиславский, Б. Ленни, В.Э. Мейерхольд методлари билан бир қаторда ўзбек театр санъатида шаклланган миллий мактаблар — Абдулла Қодирий драматургияси, Баҳодир Йўлдошев режиссура услуби, шунингдек, Отабек Маҳкамов ва Юлдуз Ражабова каби актёрларнинг ижодий ёндашувлари таҳлил қилинган. Шу билан бирга, Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ҳамда санъат коллежларида қўлланилаётган педагогик ёндашувлар, тренинглар ва амалий машғулотлар орқали образ яратиш жараёни ёритилган.

Калит сўзлар: драматик образ, театр санъати, кино санъати, актёрлик маҳорати, ички психология, миллий театр мактаби, ўзбек киноси, сахна ва камера, ижодий трансформация, актёр тайёрлаш, режиссёрлик ёндашуви, бадий образ, миллий ифода.

Кириш. Замонавий санъат тизимида драматик театр ва кино инсон ички дунёси, руҳий кечинмалари ҳамда ижтимоий воқеликни бадий ифодалашнинг энг таъсирчан воситалари сифатида намоён бўлмоқда. Айниқса, глобаллашув жараёнлари, ахборот-коммуникация технологияларининг жадал ривожига ва рақамли платформа-ларнинг кенгайиши шароитида актёрлик ижросига, образ яратиш маҳоратига ва услубий ёндашувларга қўйилаётган талаблар мутлақо янги босқичга кўтарилди.

Ўзбекистонда мустақилликдан кейин театр ва кино санъатида мазмун ва шакл жиҳатидан туб янгиланишлар кузатилди. Миллий драматургиянинг ривожига, ёш режиссёрлар ва актёрлар авлодининг шаклланиши, миллий анъаналарни замонавий эстетик қарашлар билан уйғунлаштиришга интилиш драматик образ яратиш масаласини илмий-амалий жиҳатдан долзарб муаммога айлантирди.

Театр сахнасида образ яратиш жараёни жонли мулоқот, томошабин билан бевосита эмоционал алоқа, сахнавий ҳаракат ва нутқ маданиятига таянса, кино санъатида актёрдан камера олдида ички кечинмаларни нозик, табиий ва ишонарли тарзда ифодалаш талаб этилади. Шу боис театр ва кино актёрлигида образ яратиш усулларини қиёсий таҳлил қилиш, уларнинг ўзаро боғлиқлик ва фарқли жиҳатларини аниқлаш илмий аҳамият касб этади.

Адабиётлар таҳлили. Драматик театр ва кино санъатида образ яратиш муаммоси актёрлик маҳорати, ижодий жараён психологияси ҳамда режиссура назарияси нуқтаи назаридан кўплаб илмий ва методик тадқиқотларда ёритилган. Ушбу муаммо кўп қиррали бўлиб, санъатшунослик, психология, педагогика ва эстетика фанлари кесишувида шаклланган комплекс илмий йўналиш сифатида қаралади.

К.С. Станиславскийнинг “Актёрнинг ўзи устида ишлаши” асари актёрлик санъатида образ яратишнинг психологик асосларини тизимли равишда ёритиб берган фундаментал манбалардан бири ҳисобланади. Унинг тизимида кўра, актёр образга ташқи тақлид орқали эмас, балки ички кечинмалар, ҳиссий тажриба ва тасаввур ёрдамида кириши лозим. Актёр

сахнада образни “ижро этмайди”, балки у билан яшайди. Бу ёндашув театр билан бир қаторда кино актёрлигида ҳам самарали қўлланилмоқда.

В.Э. Мейерхольд эса актёрлик ижросида биомеханика, пластик ҳаракат ва жисмоний ифодага таянган концепцияни илгари сурди. Унинг назариясига кўра, тананинг ҳаракатланиш механизми орқали ички рухий ҳолатни очиб бериш мумкин. Бу ёндашув, айниқса, экспериментал ва авангард театр йўналишларида муҳим аҳамият касб этди.

Хорижий адабиётларда Ли Страсберг, Сэнфорд Мейснер ва Стелла Адлер томонидан ишлаб чиқилган “method acting” тизими актёрнинг шахсий ҳаётини тажрибасини образ яратиш жараёнига жалб қилишни назарда тутди. Ушбу метод айниқса кино санъатида ички психологик ҳолатларни ишонарли ифода этишда самарали деб ҳисобланади.

Миллий илмий ва бадиий адабиётларда эса образ яратиш масаласи халқ руҳи, миллий менталитет, маънавий қадриятлар билан уйғун ҳолда таҳлил қилинади. Абдулла Қодирий драматургиясида қахрамон образи орқали халқ тақдири, маънавий кидирув ва ижтимоий муаммолар ифодаланади. Баҳодир Йўлдошев режиссурасида эса сахнавий образ яратишда психологик таҳлил, рамзий ифода ва миллий эстетика устувор ўрин тутди.

Шунингдек, Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ҳамда бошқа ихтисослашган таълим муассасаларида қўлланилаётган ўқув дастурлари ва методик қўлланмаларда миллий ва жаҳон актёрлик мактабларининг интеграциясига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Муҳокама ва таҳлил. Театр ва кино санъатида драматик образ яратиш жараёни турли техник, ижодий ва психологик шарт-шароитларга асосланади. Театр сахнасида актёр образни узлуксиз равишда ижро этади, томошабин билан жонли мулоқотга киришади ва эмоционал ҳолатни бутун спектакль давомида сақлаб туради. Шу сабабли сахнавий ҳаракат, овоз кучи, нутқ маданияти ва пластика асосий ифода воситалари ҳисобланади.

Сахнада образ яратиш жараёни актёрдан жисмоний чидамлик, психологик барқарорлик ва юқори даражадаги диққатни талаб этади. Томошабин реакцияси актёр ижросига бевосита таъсир кўрсатади, бу эса ижрони янада жонли ва таъсирчан қилади.

Кино санъатида эса образ яратиш жараёни парчаланган ҳолда амалга оширилади. Сюжет эпизодлар бўйича тасвирга олинади, камера эса актёрнинг юз ифодаси, нигоҳ ва энг нозик ҳиссий ҳолатларини акс эттиради. Шу боис кинода табиийлик, минимал ҳаракат ва ички кечинмаларни аниқ ифода этиш устувор аҳамият касб этади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда театр ва кино ўртасидаги ижодий алоқаларнинг мустаҳкамланиши кузатилмоқда. Театр актёрларининг кино лойиҳаларда иштирок этиши, кино актёрларининг эса сахнада ижро этиши уларнинг ижодий имкониятларини кенгайтиради ва образ яратиш маҳоратларини бойитади.

Методик ёндашувлар. Замонавий актёр тайёрлаш тизимида театр ва кино усулларини уйғунлаштирган гибрид моделни жорий этиш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Бундай ёндашув актёрни ҳар икки санъат турига мос равишда тайёрлаш имконини беради.

“Икки форматли” машғулотлар — бир образни аввало сахнада, кейин эса камера олдида ижро этиш — актёрнинг ижодий мослашувчанлигини оширади. Бу усул актёрга ифода воситаларини вазият ва муҳитга қараб тўғри танлашни ўргатади.

Психологик тайёргарликни кучайтириш мақсадида импровизация машқлари, “Hot Seat” усули, миллий драматургиядан монологлар билан ишлаш, халқ оғзаки ижоди элементларини сахналаштириш катта аҳамиятга эга. Бу машқлар актёрнинг ҳиссий дунёсини бойитади, миллий тафаккурни чуқурроқ англашга ёрдам беради.

Хулоса. Театр ва кино санъатида драматик образ яратиш кўп қиррали, мураккаб ва ижодий салоҳиятга бой жараён ҳисобланади. У актёрдан техник маҳорат билан бир қаторда психологик чуқурлик, миллий руҳ ва ижтимоий сезгирликни талаб қилади. Театрда сахнавий ҳаракат, жонли ифода ва томошабин билан мулоқот устувор бўлса, кинода табиийлик, ички кечинмалар ва камера билан ишлаш асосий мезон ҳисобланади.

Икки йўналиш услубларининг уйғунлашуви замонавий актёрлик маҳоратини

такомиллаштиришнинг муҳим шартин бўлиб, миллий театр ва кино мактабларининг бой тажрибасини замонавий методик ёндашувлар билан интеграция қилиш бу жараён самарадорлигини янада оширади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Станиславский К.С. Работа актера над собой. – Москва: Искусство, 2008.
2. Мейерхольд В.Э. О театре: Статьи и выступления. – Москва: Искусство, 1987.
3. Страсберг Ли. Актёр и метод. – Санкт-Петербург: Лань, 2010.
4. Адлер Стелла. Техника актёра. – Москва: АСТ, 2011.
5. Михаил Чехов. О технике актёра. – Москва: Вузовская книга, 2009.
6. Richardson, N. The Actor's Toolkit: A Practical Guide for Theatre and Film. – London: Routledge, 2017.
7. Weston, J. Directing Actors: Creating Memorable Performances for Film and Television. – Los Angeles: Michael Wiese Productions, 2016.
8. Ўзбекистон давлат драма театри тарихи (таҳр. Т.Жалилов). – Тошкент: Санъат, 2015.
9. Қодирий А. Драматургия ва сахна тажрибаси. – Тошкент: Фан, 1992.
10. Йўлдошев Б. Саҳна ва ҳаёт ўртасида. – Тошкент: Ёзувчи, 2004.
11. Содиқов А. Ўзбек театр санъати тарихи ва ривож. – Тошкент: Академнашр, 2020.
12. Ўзбекистон Бадий Академияси. Театр таълими дастурлари ва методик кўрсатмалар. – Тошкент: 2021.

РАЗВИТИЕ ДУХОВНО-ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Хасанова Гулиод Касимовна – преподаватель

Бухарского государственного педагогического института кафедры начального образования

<https://orcid.org/0009-0004-8813-7550>

Аннотация: В статье рассматривается проблема развития духовно-творческого потенциала младших школьников в образовательном процессе. Подчеркивается актуальность формирования духовно-нравственных ценностей и развития творческих способностей в младшем школьном возрасте как основы для гармоничного становления личности. Анализируются различные подходы к пониманию сущности духовно-творческого потенциала и его компонентов. Обосновывается необходимость интеграции духовно-нравственного и творческого развития в образовательный процесс начальной школы. Рассматриваются педагогические условия, способствующие раскрытию и развитию духовно-творческого потенциала младших школьников, включая использование интерактивных методов обучения, организацию творческой деятельности, создание поддерживающей образовательной среды. Также затрагиваются вопросы оценки эффективности педагогических воздействий, направленных на развитие духовно-творческого потенциала младших школьников.

Ключевые слова: духовно-творческий потенциал, основы развития, младшие школьники, образовательный процесс, духовно-нравственное развитие, творческие способности, педагогические условия.

Введение. Психолого-педагогические основы развития духовно-творческого потенциала личности в младшем школьном возрасте

В современной науке установилась традиция начинать диссертационные исследования с всестороннего рассмотрения причин возникновения понятия или явления, лежащего в основе изучаемой проблемы. Определяющим понятием нашего исследования является творческий потенциал, развитие которого влияет на саморазвитие личности. Ключевыми понятиями здесь являются: «творчество», «творческий потенциал», «творческое мышление», «творческие способности». Логика нашего исследования предполагает рассмотреть эти понятия в заданной последовательности.

В философском энциклопедическом словаре дается следующее определение: «Творчество – деятельность, порождающая нечто новое, никогда ранее не бывшее», преобразующая природный и социальный мир в соответствии с целями и потребностями человека и человечества, характеризуется неповторимостью (по характеру осуществления и результату), оригинальностью, индивидуальной и общественно-исторической уникальностью. Творчество предполагает бытие и действие творца-субъекта творческой деятельности, представляет способность человека созидать новую реальность.

В философии можно выделить несколько течений изучения творчества. Представители субъективно-идеалистического направления И. Кант, И. Фихте считали продуктом исключительно творческой работы субъективного духа проявление прекрасного.

В философии конца XIX начала XX в.в. творчество противопоставляется интеллекту и технической деятельности. По Бергсону, творчество как непрерывное рождение нового составляет сущность жизни. Представители философии жизни и экзистенциализма признавали интуитивную или экстатичную природу творчества: творчество есть экстатическое выхождение за собственные пределы, высшее напряжение всего человеческого существа.

Джон Дьюи, как представитель инструментализма, рассматривал творчество, прежде всего как изобретательство, цель которого – решать задачу, поставленную определенной ситуацией.

По мнению представителей неореализма и феноменологии (Э. Гуссерль, Н. Гартман), творчество есть «чистая» наука, ориентированная, прежде всего на математику; основа научного познания не деятельность, а интеллектуальное созерцание.

Философы А.Н. Аверин, А.А. Беляев и др. объясняют творчество как деятельность, относящуюся к созданию, преобразованию объекта интереса, порождение нового, качественно оригинального продукта. Н.А. Бердяев трактует творчество как сокрытое «требование Бога от человека и обязанность человека». Творчество для философа «не столько оформление в творческом продукте, сколько раскрытие бесконечного, полет в бесконечность, не объективация, а трансцендирование».

Зигмунд Фрейд пришел к выводу, что творчество, фантазия и сны имеют идентичную внутреннюю структуру. В результате исследований Фрейд сформулировал принцип конфликтности психического механизма, согласно которому конфликт между бессознательной сферой и сознанием приводит к компромиссным образованиям, одним из которых и является творчество.

Выше перечисленные философские течения определяют творчество как новое и оригинальное, как созерцание, как трансцендирование.

Психологический словарь определяет творчество, «как продуктивная форма активности, результатом которой являются научные открытия, изобретения, создание новых музыкальных, художественных произведений, решение новых задач в труде врача, учителя, художника, инженера и т.д. Творчество предполагает наличие у личности способностей, мотивов, знаний и умений, благодаря которым создаётся продукт, отличающийся новизной, оригинальностью, уникальностью.

В психологической науке творчество исследуется как процесс, изучаются механизмы протекания творческого акта, свойства личности, которые обеспечивают включение человека в творчество. Особое значение придается воображению, гибкости ума, дивергентному мышлению, внутренней мотивации творчества.

Понятие «творчество» формулировалось в различных теоретических школах и авторских концепциях. Перечислим лишь некоторые из них.

Психологи А.Г. Ковалев, Н.С. Лейтес, Я.А. Пономарев и др. исследователи проблемы творчества объясняют его как высшую форму активности человека в его самостоятельной деятельности.

Согласно Торренсу, творчество – это процесс обнаружения пробелов и отсутствующих элементов в ситуации, формирование выводов. Д.Н. Перкенс определяет творчество как направленность интеллектуальной деятельности, стремление человека использовать имеющиеся интеллектуальные возможности, приобретённые знания, усвоенные и выработанные стратегии для творческого решения проблем. «Я понимаю под творческим процессом создание с помощью действия нового продукта, вырастающего с одной стороны из уникальности индивида, а с другой – обусловленного материалом, событиями, людьми и обстоятельствами жизни», - это определение творчества дал К.Р. Роджерс.

С.А. Рубинштейн определяет творчество, как деятельность, создающую нечто оригинальное, что входит как в историю развития самого творца, так и в историю развития науки, искусства и так далее.

В.М. Бехтеров называл творчеством создание чего-либо нового в ситуации, когда проблема-раздражитель вызывает образование доминанты, вокруг которого концентрируется необходимый для решения запас прошлого опыта.

Для нас интересна точка зрения Л.С. Выготского, который изучая проблему развития

детского творчества, пишет о том, что обыденное представление о творчестве не соответствует научному: «В обыденном представлении творчество есть удел немногих избранных людей, гениев, талантов, которые создали великие художественные произведения, сделали большие научные открытия или изобрели какие-нибудь усовершенствования в области техники. Конечно, высшие выражения творчества до сих пор доступны только немногим избранным гениям человечества, но в каждойдневной окружающей нас жизни творчество есть необходимое условие существования, и всё, что выходит за пределы рутины и в чём заключается хоть йота нового, обязано своим происхождением творческому процессу человека».

Мы согласны с его выводами. Относительно творчества школьников, которые создают личный творческий продукт, можно говорить о творческой активности, творческом потенциале, творческих способностях, которые подготавливают акт творчества.

В развитие современной отечественной психологии и педагогики творчества большой вклад внесли представители деятельностного подхода, в контексте которого «творчество» рассматривается:

- как процесс деятельности (Г.С. Альтшуллер, П.П. Крамар и др.);
- как стиль и способ деятельности (И.В. Страхов и др.);
- как продукт и результат деятельности (Ю.Б. Бореев, С.Х. Рапопорт и др.).

Вопросам творчества уделяется большое внимание в педагогической науке: Н. Ленд, А. Матейко, А. Неймер, В.А. Сухомлинский, Э. Шмидт и др.

В наши дни этими проблемами занимаются Ю.П. Азаров, В.И. Андреев, Е.В. Бондаревская, С.А. Новоселов, В.А. Петровский, Я.А. Пономарев, Н.Ю. Посталюк, А.В. Хуторской и др. Но все они отмечают, что «отсутствие достаточно строгих критериев для определения разницы между творческой и нетворческой деятельностью человека делает затруднительным выявление с достаточной определенностью и сам предмет исследования».

Ряд учёных отмечает, что творчество направлено на изменение и совершенствование самого субъекта творчества (Ф.Я. Байков, В.С. Библер, В.А. Бухвалов, В.В. Давыдов, М.И. Махмутов). Схожее представление о творчестве у отечественных авторов можно проследить в работах Е.Л. Яковлевой, А.М. Матюшкина. В работах Е.Л. Яковлевой творчество понимается как «личностная характеристика, но не как тот или иной набор личностных черт, а как реализация человеком собственной индивидуализации. Человеческая индивидуальность неповторима и уникальна, поэтому реализация индивидуализации – это и есть творческий акт (внесение в мир нового, ранее не существовавшего). Характеристики творчества не предметны (в смысле продукта материального или идеального), а процессуальны, так как творчество рассматривается как процесс выявления собственной индивидуализации.

Основными процессуальными характеристиками творчества являются следующие:

- а) творчество развёртывается в процессе субъект – субъектного взаимодействия;
- б) творчество всегда в той или иной форме адресовано другому человеку.

Мысль о том, что результат творческой деятельности воздействует на других людей поддерживают многие исследователи научного, художественного и технического творчества (Ф.Я. Байков, В.С. Библер, Р.М. Грановская, Ю.С. Крижанская, Б.С. Мейлах, Л.Н. Столович).

На основании исследований можно утверждать, что в настоящее время понятие «творчество» рассматривается в философской и психолого-педагогической литературе в трех аспектах: широко (творчество как атрибут материи; творчество природы) – онтологический подход (Г.С. Батищев, В.Д. Губин, В.В. Давыдов, В.А. Малахов и др.); узко (творчество как атрибут собственной жизни, высшая форма деятельности; творчество как психический акт) – деятельностный подход (Г.С. Альтшуллер, Ю.Б. Бореев, П.П. Крамар, С.Х. Рапопорт, И.В. Страхов и др.) и творчество как система жизненных смыслов (смыслотворчество) (В.С. Библер, М.М. Бахтин, Е.В. Бондаревская, С.В. Кульневич и др.), (рис. 1).

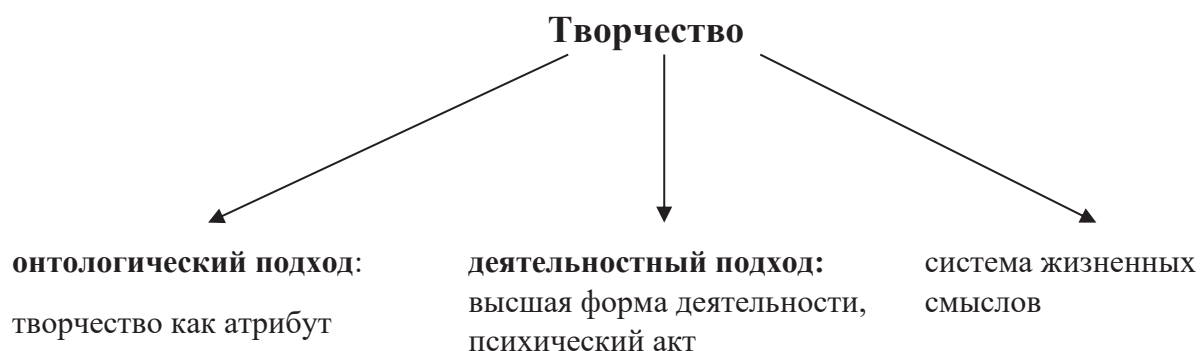

Рис. 1. Понятие «творчество» в современном аспекте

На основании накопленных сведений по вопросам творчества можно сделать обобщение: участвуя в творческой деятельности, человек, совершая акт творчества, реализует собственную индивидуальность, находит решения в нестандартных ситуациях, нацеливаясь на открытие нового и способность к глубокому осознанию своего опыта. При этом участник творческой деятельности самоизменяется, саморазвивается.

Анализируя современные тенденции в исследовании творчества, мы выделяем подход В.И. Андреева. «Творчество – это вид человеческой деятельности, для которой характерно:

- наличие противоречия или проблемной ситуации, или творческой задачи;
- социальная и личная значимость и прогрессивность;
- наличие объективных предпосылок, условий для творчества;
- наличие субъективных предпосылок (знаний, умений, навыков, положительной мотивации, способностей личности);
- новизна и оригинальность процесса и результата».

Такое понимание творчества наиболее соответствует современным требованиям к процессу обучения и актуально для педагога, занимающегося проблемой развития творческого потенциала учащихся.

Таким образом, мы вкладываем в понятие творчества создание новых, оригинальных лично и общественно значимых материальных и духовных ценностей, раскрытие и реализацию созидательных возможностей человека, внутриличностные изменения в нем самом. Творчество, на наш взгляд, является важным фактором развития личности, готовой меняться, отказываться от стереотипов. В творчестве и через творчество человек поднимается над своим природным состоянием и тем выше, чем духовнее процесс его саморазвития.

Прежде чем приступить к решению выдвинутой нами исследовательской задачи, необходимо конкретизировать ведущее понятие нашего исследования «творческий потенциал».

Понятие «потенциал» является полинаучным и рассматривается исследователями в различных областях современного знания от естественнонаучного направления до гуманитарного. В общепринятом значении данное понятие, происходящее от латинского «*potentia*» - сила, включает следующую совокупность существенных признаков: источники, средства, запасы, которые могут быть использованы для решения какой-либо задачи, достижения определенной цели; возможности отдельного лица, общества, государства в определенной области.

В психическом, по мнению В.Н. Мясищева (, можно устновить две категории

– потенциальное и процессуальное, которые не существуют друг без друга, однако тождественны. Потенциальное психическое не является предметом непосредственного наблюдения, а соответственно, определяется на основе умозаключения. Это скрытая переменная.

Личность человека представляет собой важнейшее и высшее психическое образование, являющееся потенциальным и определяемое влияниями и требованиями социальной среды и общественно-исторического процесса. С этой точки зрения целесообразно говорить о потенциальном психическом личности. Кроме того, по мнению В.Н. Мясищева, потенциал проявляется в сознательной активной избирательности переживаний и поступков человека, основанной на его индивидуальном социальном опыте. При этом в его основе лежат отношения человека, которые содержательно характеризуют его деятельность и выражают всю личность в ее связи и с той или иной стороной деятельности.

Ученый неоднократно указывает на то, что такие отношения можно рассматривать как потенциал психической реакции человека в связи с каким-либо предметом, процессом или фактом действительности (Там же). Вместе с тем, он указывает на то, что развитие личности представляет процесс образования усложняющихся, обогащающихся, углубляющихся связей с действительностью, накопление в мозгу потенциала действий и переживаний. Так как развитие личности связано с развитием психики, то усложнение психических процессов ведет к накоплению опыта – психического потенциала. Автор выделяет четыре вида потенциального психического, в той или иной мере характеризующего личность: знания, навыки, умения, отношения, но при этом подмечает, что именно отношения характеризуют личность, а точнее – ее содержательные отношения.

Нам интересен подход к пониманию потенциального в человеке С.Л. Братченко, который говорит, что «Человек истинен не в модусе наличия, а в модусе возможности, долженствования, вернее сопряжения полюсов сущего и должного, наличного и возможного». Данный тезис становится понятным, если добавить к нему следующее: если мы будем обращаться с людьми, как с теми, кем они хотят быть, мы приведем их туда, куда следует их привести. Важным является понимание того, что развертывая потенциал личности, можно помочь ей развивать ее духовные силы и поверить в свои творческие возможности.

ИСПОЛЬЗУЕМАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Khasanova G.K. Pedagogical Foundations for the Development of Social

СЛОВЕСНОЕ ДЕЙСТВИЕ В АКТЁРСКОМ ИСКУССТВЕ

Махмудова Хамида

Заслуженный Наставник молодёжи Республики Узбекистан профессор ГИИКУз

Аннотация. Статья посвящена значению сценической речи в искусстве актёра. Рассматривается словесное действие как психофизический процесс, подчинённый сценическому действию. Выразительность действия актёра во многом зависит от освоения техники сценической речи.

Аннотация. Мақолада актёрлик санъатида нутқнинг беқиёс ахамияти ҳақида сўз юритилади. Саҳна нутқининг психофизик жараёни эканлиги, саҳнавий хатти-ҳаракатга бўйсиниши ва ҳаракатнинг ифодавий ёрқинлигида саҳна нутқи техник кўникмаларнинг ўзлаштиришининг қанчалик муҳим эканлигига эътибор қаратилган.

Опорные слова: текст; подтекст; интонация; видения; воображение; техника; голос; дыхание; словесное действие; выразительность.

Таянч иборалар: матн; сўз ости маъноси; маъно оҳанги; тасаввур; нутқ техникаси; овоз, нафас; сўз ҳаракати; сўз таъсирчанлиги.

Одно из выразительнейших средств актёра - голос, речь. К.С.Станиславский и его последователи придавали огромное значение словесному действию. Особое значение голосу, сценическому слову придавали и великие узбекские режиссёры М.Уйгур, Е.Бабаджанов, Т.Ходжаев. Нельзя сыграть Бетховена на трёх струнах. Три четверти работы над пьесами Шекспира, Мольера зависит от подачи речи. К сожалению, этюдный метод работы имеет свои подвохи. Преследуя цель достижения органичности, правды, сегодня на сцене превалирует жизнеподобная речь. Сегодня сценическая речь, её театральная выразительность испытывает кризис. Большее внимание уделяется внешним формам выразительности. Режиссёр, работая этюдным методом, т.е. «методом физического действия» должен обратить внимание в процессе перехода к авторскому тексту, на богатство выразительных средств сценической речи, её художественности.

В драматическом искусстве слову, как выразителю сценического действия, принадлежит ведущая роль. «Слово - венец творчества» справедливо утверждал Немирович-Данченко. Теория актерского искусства подходит к вопросу о слове со своей специфической стороны. Она изучает слово как средство воздействия или - словесное действие. Могущество слова, как средства воздействия на сознание, определяет словесное действие как наиболее выразительное, наиболее ценное и важное из всех действий, какими располагает актер, создающий образ при помощи логики действий. Чем совершеннее воздействует актер на сознание своего партнера при помощи слов, тем соответственно сильнее и его воздействие на зрителей.

Произнося слова, актер по природе своего искусства должен ими действовать, а действовать словами — это значит рисовать ими картину «не для слуха, а для глаза» партнера, как говорил К.С.Станиславский. Это значит внедрять свои видения в сознание партнера.

Действие - волевая акция. Действие вбирает в себя физическую, словесную, мыслительную деятельность. Эти процессы взаимосвязаны.

«Говорить - значит действовать. Эту-то активность дает нам задача внедрять в других свои видения. Неважно, увидит другой или нет. Об этом позаботится матушка-природа и батюшка-подсознание. Ваше дело - хотеть внедрять, а хотения порождают действия. Одно дело выйти перед почтеннейшей публикой: «тра-та-та» да «тра-та-та», — проболтал и ушел. Совсем другое дело - действовать! Одна речь актерская, другая — человеческая»

Три условия необходимы в словесном действии:

- 1/ Текст, через подтекст к интонации.
- 2/ Видения - первичны.
- 3/ Третье условие словесного действия - внятность, техника.

Текст, через подтекст к интонации. Осваивать, учить текст роли через интонирование противопоказано. Надо вскрывать подтекст через отношения, действия, цели и мотивы воздействия воображаемого персонажа. Мыслить данными категориями. Интонации человеческого голоса бывают особенно красочны, глубоки и проникновенны когда они произносятся естественным, а не форсирующим голосом, нужно проникать в душу, неся нужную мысль

Как бы старательно актер ни раскрашивал свою речь интонациями, как бы ни возбуждал свои чувства, как бы ни заставлял себя «переживать» что бы то ни было, — если он не видит то, о чем говорит — он не может действовать словом. Специальная забота об интонациях, как известно, приводит обычно к декламации, к фальши. Между тем, актер, не овладевший достаточно хорошо интонационными красками своего голоса, не может выполнить сколько-нибудь сложный рисунок логики словесного действия, вообще не может действовать словом ярко и выразительно. Поэтому ему приходится заботиться об интонациях, как бы его ни предостерегали от этого. Для того чтобы забота это не завела в тупик формализма, необходимо лишь соблюдать условие – в интонациях голоса видеть средство воздействия.

Борьба с этими пороками ремесленного театра зачастую приводила, да и сейчас приводит, к противоположной крайности - к пренебрежению интонациями и вообще звучанием речи, а это ведет к речи бездейственной, вялой и неряшливой. К.С.Станиславский, требуя от актера всегда и во всех случаях действия богатого содержанием (то есть выразительного), тем самым требовал и ярких многокрасочных интонаций. Но он предлагал культивировать не сами интонации непосредственно, а ту почву, на которой они только и могут вырасти, как интонации не только яркие, но и жизненно убедительные правдивые, действенные.

К.С.Станиславский указал на законы рождения таких интонаций. Если актер следует этим законам (сознательно или интуитивно), то он активно действует словом; а раз так - его подлинное, продуктивное и целесообразное действие выливается в форму интонаций, органически вытекающих из содержания действия.

Если человек страстно добивается своей цели - если то, о чем он говорит, «задевает его за живое», тогда речь его делается богатой интонационными красками, она начинает звучать выразительно. Чтобы передать видения данными словами, как только можно ярче, человек рисует ее не только разнообразными, но и контрастными красками, используя весь диапазон своего голоса.

Видения - первичны. Актер получает текст роли, в котором зафиксирован результат видений действующего лица, но не сами эти видения. Если актер не раскроет их в тексте, не восстановит их, изучая текст; если они не будут возникать в его воображении каждый раз, когда он произносит слова роли, то и воздействовать этими словами он не сможет. Роль видений в процессе словесного действия - определяющая. Роль учится не

по словам, а по видениям. Максимальное обострение видений, предлагаемых обстоятельств, их яркость основа выразительности актёра. Видение - воображение определяет художника. Творчество зависит от степени впечатлительности, зоркости воображения. Обычно, вижу - говорю, валентны, т.е. соответствуют друг другу. Иногда происходит раздвоение: вижу одно, говорю другое. В процессе взаимодействия необходимо возбуждать видения партнёра. Иными словами воздействовать не на ухо, а на глаз партнёра, на его видения, воображение. В начальном этапе работы над ролью, по причине отдалённости представлений о персонаже, целесообразно обратиться к близким для себя и персонажа предлагаемым обстоятельствам. Имеется в виду постепенное этюдное освоение предлагаемых обстоятельств и видений. Сложно сходу освоить присущие персонажу видения.

Внятность, техника. Через текст зритель и слушатель проникает в смысл происходящего. Невнятность, невыразительность речи проявление неуважения к зрителю, автору, к профессии.

Техника сценической речи важнейший составной элемент, при помощи которого содержание сценического образа обретает свою выразительную форму. К.С. Станиславский настойчиво говорит, что точная и яркая передача внутренней жизни образа полностью зависит от точного соответствующего ему голосового и произносительного выражения. Только овладев голосом и произношением, актер школы переживания (проживания) может передать все нюансы психических процессов происходящих в нём как в образе. Если же голос не повинуется актеру, если он беден обертонами, если дикция недостаточно чиста, а сценическое произношение не соответствует законам орфоэпии, если слова стучат, «как горох в доску», нарушается единство содержания и формы в исполнении актера, т.е. искажается содержание искусства переживания.

Человек, страдающий серьезными дефектами речи, лишен возможности воздействия на сознание партнёра словом, ему сложно передать видения и смысл сказанного. Искжая слова, он тем самым искажает смысл. Если человек, не страдающий органическими дефектами речи, тем не менее, «комкает» слова: пропускает отдельные слоги, глотает окончания слов, пропускает согласные, заменяет звонкие согласные глухими и т.д. - то это значит, что, во-первых, он либо плохо представляет себе то, о чем говорит; либо мало заинтересован в цели своего словесного действия; либо не уверен в том, что воспроизводимая им картина соответствует его целям. Во-вторых, что он технически мало оснащён. Во всех случаях это — вольная или невольная, умышленная или непреднамеренная — небрежность, неряшливость в рисовании словами картины. Учитывая важность словесного воздействия, во всех театральных учебных заведениях предмету «Сценическая речь» уделяются индивидуальные часы, которые призваны оснастить будущих актёров и режиссёров высочайшей техникой словесного действия и воздействия. Однако в силу объективных и субъективных причин, состояние сценической речи и в театре, и в стенах театральных учебных заведений, сегодня оставляет желать лучшего. Объективные причины ухудшения сценической речи связаны с естественной сменой эстетики театра, продиктованные временем. Уход от театральности, высокой патетики, ложного пафоса, декламации, стремление к жизненной правде, органичности, натуральности проживания следствие влияния телевидения, кинематографа на восприятие зрителей. Однако, если актёр и режиссёр, «могут» обходиться без нормативов, полагаясь на свой талант и интуицию, /эти искусства, как было сказано выше, вторичные искусства, поскольку в их основе заложено слово - драматургия, и они могут «спрятаться за ней/, то предмет «сценическая речь» опирается на определённые нормативы. Постановка дыхания, голоса; произношение звуков - дикция, орфоэпия; законы логики речи - эти разделы предмета требуют не только представлений, но и точных знаний, навыков, опыта. Судить по поводу речи, на первый взгляд, даже не профессионалу очень просто. Есть голос или нет, хорошая дикция или плохая, произношение правильное или нет, он принимает как данность. Однако только профессионал может различить нюансы - правильно ли поставлено дыхание; в верной ли позиции звучит голос, есть ли у него «посыл», перспектива звукообразования; есть ли у него окраска, обертона, продиктованные целью, действием, воображением; есть ли навыки работы над текстом и т.д. Всем этим, под руководством педагога - профессионала, должны серьёзно овладеть будущие режиссёры, актёры.

«Актер должен быть скульптором словаря», — писал К.С. Станиславский.

В своей книге «Логика словесных и бессловесных действий» П.Ершов уделяет большое внимание логическому построению фразы. «Внутренняя психическая сторона «лепки фразы» заключается в умении видеть, не разрозненные или случайно связанные друг с другом элементы действительности, а цельную и единую картину, состоящую из

взаимосвязанных частей. Внешнюю, физическую, сторону «лепки «фразы» можно назвать дикцией, но дикцией более высокого уровня, чем в обычном понимании этого слова, — «дикцией фразы». Она заключается в таком отчетливом и ясном произнесении фразы, при котором интонационный рисунок воспроизводят ее общее грамматическое и смысловое построение.

Взаимосвязь и взаимозависимость этих двух сторон словесного действия обнаруживается, между прочим, в том, что если актер видит картину, о которой говорит в целом, если он знает что именно и зачем он рисует своей речью, то, специально не заботясь об этом, он «лепит фразу» всегда верно и рельефно.

И наоборот — если актер умело «лепит фразу», то это помогает ему видеть то, о чем он говорит в целом; вылепывая фразу, актер тем самым уясняет для себя ее общий смысл. Во-первых, — всякая лепка фразы практически неотделима от толкования ее смысла, а рельефная и верная лепка уточняет и обогащает смысл фразы, конкретизирует изображаемую ею картину, делая ее более яркой.

Во-вторых, — каждую фразу можно вылепить по-разному, тем самым придавая ей тот или иной смысл, иногда вплоть до противоположного.

В-третьих, — верная лепка фразы — это такая лепка, которая вытекает из подтекста и выражает его в звучании фразы».

Количество приспособлений в единицу времени характеризует способности актёра. Это касается и словесного воздействия и интонационного богатства звучащей речи Человека, подлинно заинтересованный в том, чтобы воздействовать на сознание партнера, никогда не пользуется долго одним и тем же способом действия.

Выработка «интонационного мастерства» заключается: во первых в тренировке воображения – умения видеть ярко, образно то, о чем говоришь; во - вторых, в выработке дикции слова и фразы, и, в - третьих, в мастерстве пользования способами словесного действия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Станиславский К.С. Собр. соч. В 8 т. Т. 2-3

Станиславский К.С. Моя жизнь в искусстве. – М., 1933 т.3. – С.92-93

П.Ершов «Логика словесных и бессловесных действий», т.1

Н.Захидова «Ташходжа Ходжаев». - Т.: Изд. Литература и Ис-во, 1980.

Товстоногов Г.А. Беседы с коллегами. М., 1988.

Симонов П.В. Метод К. С. Станиславского и физиология эмоций. М., 1962

Ахмедова З. А. Новые технологии в развитии театрального искусства //International scientific review. – 2020. – №. LXXIV. – С. 47-48.

Ахмедова З. А. НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА //International scientific review of the problems and prospects of modern science and education. – 2020. – С. 47-48.

Axmedova Z. et al. CHINGIZ AYTMATOV–SO ‘Z SAN’ ATKORI //Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi. – 2025. – №. 2. – С. 249-256.

Махмудова Хамида Ахюловна Сохранение национальной идентичности в период глобализации мировых процессов // Вестник науки и образования. 2019. №9-3 (63). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sohranenie-natsionalnoy-identichnosti-v-period-globalizatsii-mirovyh-protssesov> (дата обращения: 07.01.2025).

Mahmudova H. Theater art in the teaching of actions and analysis its interpretations //Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2023. – Т. 25. – С. 180-185.

Karayeva F. IJODKOR SHAXSNING BADIY DID VA AXLOQIY MADANIYATI // Interpretation and researches. – 2023. – Т. 1. – №. 15.

Madrimov Q. O ‘ZBEK REJISSURASI VA AKTYORLIK MAKTABLARI // Interpretation and researches. – 2023. – Т. 1. – №. 15.

TURKISTON O'QITUVCHILAR SEMINARIYASIDA TA'LIM TIZIMINING TASHKIL ETILISHI VA PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

*Nazarov Alisher Abdisamadovich,
UMFT Filologiya va tillar kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida tashkil etilgan Turkiston o'qituvchilar seminariyasining ta'lim tizimi, uning shakllanish omillari va pedagogik xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolada seminariyaning ochilishiga sabab bo'lgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasida ta'lim siyosatini kuchaytirish maqsadlari yoritiladi. Shuningdek, seminariyada o'quv jarayonining tuzilishi, nazariy va amaliy mashg'ulotlarning uyg'unligi, ko'rgazmali va tarjima metodlari kabi o'sha davrga xos pedagogik yondashuvlar ilmiy asosda tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston o'qituvchilar seminariyasi, ta'lim tizimi, pedagogik metodlar, ko'rgazmali metod, tarjima metodi, rus-tuzem maktablari, o'qituvchi kadrlar tayyorlash, Rossiya imperiyasi ta'lim siyosati.

ОРГАНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ТУРКЕСТАНСКОЙ УЧИТЕЛЬСКОЙ СЕМИНАРИИ

*Назаров Алишер Абдисамадович,
Старший преподаватель кафедры филологии и языков UMFT*

Аннотация. В данной статье анализируется система образования Туркестанской учительской семинарии, созданной во второй половине XIX века, а также факторы её формирования и педагогические особенности. В статье раскрываются социально-политические процессы, послужившие причиной открытия семинарии, в частности стремление Российской империи укрепить образовательную политику в Туркестанском крае. Кроме того, научно обоснованно рассматриваются структура учебного процесса, сочетание теоретических и практических занятий, а также педагогические подходы, характерные для того периода, такие как наглядный и переводной методы.

Ключевые слова: Туркестанская учительская семинария; система образования, педагогические методы, наглядный метод, переводной метод, русско-туземные школы, подготовка учительских кадров, образовательная политика Российской империи.

ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL SYSTEM AND PEDAGOGICAL FEATURES IN THE TURKESTAN TEACHERS' SEMINARY

*Nazarov Alisher Abdisamadovich,
Senior Lecturer, Department of Philology and Languages, UMFT*

Annotation. This article examines the educational system of the Turkestan Teachers' Seminary, established in the second half of the 19th century, along with the factors shaping its development and its pedagogical characteristics. The study highlights the socio-political processes that led to the establishment of the seminary, particularly the Russian Empire's intention to strengthen its educational policy in the Turkestan region. The article also provides a scholarly analysis of the structure of the educational process, the integration of theoretical and practical training, as well as the pedagogical approaches typical of that time, such as the visual (direct) method and the translation method.

Keywords: Turkestan Teachers' Seminary, education system, pedagogical methods, visual (direct) method, translation method, Russo-native schools, teacher training, educational policy of the Russian Empire.

Kirish. So'nggi o'nyillikda ajdodlar pedagogik merosini o'rganish, ta'limiy maqsadlarini shakllantirish va kelajak avlodga shaffof bilimni yetkazish bugungi davrning eng ustuvor vazifalaridan biridir. O'quv dasturlarini tizimli loyihalash, talabalar orasida sohaga oid akademik bilimlarni rivojlantirish va o'quv imkoniyatlarini kengaytirish orqali ularning ta'limiy hamda ijtimoiy-siyosiy tafakkurini shakllantirish asosiy maqsad sifatida belgilandi. Bu jarayon nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki yoshlarning ma'naviy dunyoqarashi, kasbiy kompetensiyasi va jamiyatlardagi faolligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bois pedagogik merosni zamonaviy talablar bilan uyg'unlashtirish, ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llash va yosh avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyalash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'lka Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingandan keyin boshqaruv, chegarani belgilash, rus ko'chmanchilarini turar joy va ish bilan ta'minlash, yangi zabt etilgan hududlarda paxtachilikni yo'lga qo'yish va mahalliy aholiga rus mafkurasini singdirish kabi siyosiy-mafkuraviy harakatlarni olib bordi. Ta'lim masalasi ushbu maqsadga erishish uchun chor amaldorlarning asosiy quroli sifatida foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Manbalar va adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Turkistonda xalq ta'limi tizimi dastlab mustamlaka ma'murlari tomonidan tashkil etildi. Ular dastavval rus ta'lim muassasalari, cherkov jamoat maktablari, shahar maktablari, rus-tuzem maktablari va gimnaziyalarni ochishni boshladi. O'zbekistonda ta'lim tarixi bo'yicha tadqiqotlarning rivojlanishi XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri kelib, sovet mafkurasi asosida bir tomonlama qarashlar vujudga keldi. Aynan shu davrdan boshlab mahalliy pedagogik fan, ta'lim va pedagogik tafakkur rivojlanishining tarixiga oid masalalar muhokama qilina boshlandi hamda pedagogik va jamoat arboblari pedagogika fanlari tarixshunosligining tadqiqot ob'ektiga aylandi. Ushbu tadqiqotlar natijalaridan foydalanish yangi ta'lim tizimlarini yaratishda to'plangan tajriba va milliy an'analarni rivojlantirish imkonini beradi.

Turkiston xalqlarining milliy madaniyati, maorifini cheklash siyosatini amalga oshirgan A. L. Kun, V.P. Nalivkin, N. P. Ostroumov, S. M. Gramneskiylar N. I. Ilminskiy va Turkiston xalq tizimi haqida batafsil ma'lumotni K. E. Bendrikov, N. A. Boborovnikov, V.V. Bartold va V. Bilikning asarlarida O'rta Osiyo rus ma'muriyatidagi taraqqiyparvar oqimining faol arboblari sifatida bir tomonlama ijobiy baholaydi.[1]

Sovet davrida T. N. Qori Niyozov, I. Mo'minov, Z.M. Mirtursunov, Y. Abdullayev, Sh. Ismoilov, V.T.Kocharov va boshqalarning O'zbekiston madaniyatiga, pedagogika tarixiga oid yirik asarlarining chop etilishi O'zbekiston pedagogika tarixshunosligida muhim ahamiyatga ega. Bu asarlar yozilgan va nashr qilingan yillarda ijtimoiy fanlarda jadidchilik harakati tarixini yozish, bu harakat yetakchilari Maxmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov Abdulla Avloniy va boshqa ma'rifatparvarlarni nomlarini tilga olish, musulmon dindorlari faoliyati bilan bog'liq bo'lgan madrasalar, maktablar to'g'risidagi ma'lumot berish taqiqlangan.[2,3,4]

Mustaqillik e'lon qilingandan so'ng Turkiston tarixi va ta'lim tizimiga oid har tomonlama yondoshish imkoniyati tug'ildi. Ana shu davrdan boshlab yurtimizning yetakchi pedagog olimlari: R. Axliddinov, R. Djuraev, J. Yo'ldoshev, Sh. Kurbanov, E. Seytxalilov, S.Turg'unov, D. Djurayev xalq ta'limining tashkil etilishi va boshqarilishi jarayoni va mexanizmlarini, Sh. Abdullaeva, M. Inoyatova, R. Safarova, N. Egamberdieva, pedagogik ta'limotlar tarixini, ma'rifatparvarlarning pedagogik me'rosini tadqiq etgan.

Turkiston mustamlaka ma'murlari Markaziy Osiyodagi ta'lim masalasi "nihoyatda mukammal va murakkab" ekanini yaxshi anglagan edilar. Qiyinchilik, avvalo, milliy ta'lim tizimi asrlar davomida shakllangan, chuqur ildizlarga ega bo'lgan va yaxshi natijalar berayotganida edi. Turkiston ma'muriyati topshirig'i bilan ishlagan bir guruh olimlar mahalliy aholining savodxonlik darajasi yuqori ekanligi haqida xulosa chiqardilar. Tegishli idoralarga taqdim etilgan hisobotda shunday deyiladi: "Aholi orasida savodsizlar soni ruslar orasidagiga qaraganda ancha kam, ko'plab maktablarning mavjudligi esa aholi orasida ta'limga bo'lgan qiziqishning yuqoriligini ko'rsatadi." [5]

Muhokama. XIX asr oxiriga kelib Turkiston o'lkasida rus ta'lim muassasalarining shakllanishi va o'qituvchi kadrlarga bo'lgan ehtiyoj yanada kuchayib bordi. Turkistonda xalq ta'limining muhim elementi o'qituvchilarni tayyorlash maqsadidagi ta'lim muassasalari bo'lgan. 1879 yilda Toshkentda o'qituvchilarni tayyorlash uchun seminariya ochishdi, u o'n yil davomida Markaziy Osiyodagi yagona pedagogik maktab bo'lib qolgan.[6] O'lka Chor Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shib olinishi

yakunlangach, yangi tashkil etilgan Turkiston general-gubernatorligi hududida rus ta'lim tizimini joriy etish davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylandi. Shu davrda, xususan 1860-1870-yillarda, mahalliy aholi farzandlarini o'qitish va mintaqaning ma'muriy boshqaruvini kuchaytirish maqsadida birinchi rus maktablari Kazalinsk (1860), Perovsk (1860), Toshkent (1866), Turkiston (1873), Chimkent (1875), Aulieota (1876) kabi shaharlarda ochildi. Bu maktablarning tashkilotchilari ko'pincha cherkov vakillari bo'lib, ular rus tilida savod chiqarish, diniy ta'lim berish hamda imperiya mafkurasini targ'ib qilish bilan shug'ullanganlar.

Biroq XIX asrning 70-yillariga kelib, Turkiston, G'arbiy Sibir va Orenburg general-gubernatorliklari hududidagi barcha tarmoqlarda boshlang'ich maktablarda, cherkov qoshidagi o'quv yurtlarida, shuningdek, rus-tuzem maktablarida o'qituvchi kadrlarning keskin yetishmasligi muammo sifatida yuzaga chiqdi. Bu holat ta'lim jarayonining sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatib, maktablar soni tez ortib borayotgan bir paytda malakali pedagoglar tayyorlash masalasini dolzarb qilib qo'ydi. Ana shunday vaziyatda Turkiston o'qituvchilar seminariyasi Chor Rossiya imperiyasi davrida mahalliy pedagog kadrlarni tayyorlash maqsadida tashkil etilgan muhim ta'lim muassasalaridan biri sifatida tashkil etildi. Seminariyaning asosiy maqsadi rus-tuzem maktablari uchun malakali o'qituvchilarni tayyorlashdan iborat bo'lib, bu maktablarda ta'lim rus tilida ham, mahalliy xalqlarning ona tillarida ham olib borilgan.

1871–1876 yillar davomida Chor Rossiya imperiyasida jami 16 ta o'qituvchilar seminariyasi tashkil etildi. Ulardan Qozon o'qituvchilar (inorodcheskaya ya'ni, mahalliy xalqlar uchun mo'ljallangan) seminariyasi (1872 y.), Omsk o'qituvchilar seminariyasi (1872 y.), Ufa -Orenburg tatar o'qituvchilar maktabi (1872 y.), Irkutsk o'qituvchilar seminariyasi (1872 y.) va boshqa seminariyalar mavjud edi.[7]

Yuqorida nomi keltirilgan pedagogik muassasalar ochilishidan avval ham Turkiston general-gubernatori fon N. P. Kaufman Toshkentda o'qituvchilar seminariyasini ochish masalasini ko'targan edi. Ushbu masalani hal etish maqsadida Turkiston general-gubernatori Kaufman 1869 yilda Volga bo'yidagi Qozon pristani (bandargohi)da taniqli pedagog va missioner N. I. Ilminskiy bilan uchrashuv o'tkazadi.

Fon Kaufmanning rejalari orasida I.N. Ilminskiy ta'lim sohasining ma'rifatchisi sifatida Rossiyadan Turkiston o'lkasiga jalb qilish ham bor edi. Uchrashuvdan so'ng general-gubernator Xalq maorifi vaziri D.A. Tolstoy bilan yozishmalar chog'ida undan Ilminskiy seminariya ochilishini jadallashtirish uchun Turkiston o'lkasiga yuborishni so'raydi. Qozon o'qituvchilar seminariyasini ochish I.N. Ilminskiyga yuklatilgani sababli, Qozon ta'lim okrugi patroni P.D. Shestakov uni Turkiston o'lkasiga yuborishga rozilik bermadi va general-gubernator fon Kaufmanga rad javobi berildi.

Fon Kaufman, albatta, uning rad javobidan juda xafa bo'ladi va Turkiston general-gubernatorligi ta'lim bo'limidagi maxsus vazifalar bo'yicha o'z amaldori A.L. Kunni Qozonga yuboradi. Kun Qozon tizimi va Qrim-tatar maktabi bilan tanishib, N.I. Ilminskiy ishiga qiziqib qoladi.[8]

Ilminskiy oldida ta'lim masalasida ikki yo'l tanlash muammosi tug'ildi: Qozonda boshlangan ishlarni to'xtatish yoki noma'lum o'lkada o'zining ta'lim tizimini joriy etish orqali hammasini boshidan boshlash. "Ilminskiy Turkiston o'lkasida o'z tizimini joriy qilishdan bosh tortdi, garchi bunga juda qulay imkoniyat bo'lgan bo'lsada, ya'ni general-gubernator undan mahalliy aholining ta'lim tizimini isloh qilish vazifasini o'z zimmasiga olishni so'ragan," – deb yozadi S.M. Gramenitskiy. [9]

N.I. Ilminskiyga yo'llangan xatlarida, Turkiston o'lkasi maktablarining bosh inspektori A.L. Kun seminar direktorligiga nomzod tavsiya qilishni so'raydi. N.I. Ilminskiy o'z talabasi Qozon diniy akademiyasini magistri I.P. Ostroumovni ushbu lavozimga tavsiya qiladi. Ilminskiy o'z talabasi haqida yozib: "U Qozon diniy akademiyasida mening talabam bo'lib, tatar va arab tillarini o'rgangan, musulmon din ta'limoti va Qur'on bilan tanish. U ta'limda haqiqiy missioner, lekin bu so'zdan qo'rqmang. Mening ma'rifatli do'stim Ostroumov missionerlikni insoniy yo'l bilan tushunadi va unga to'liq ishonadi, faqat xalq ta'limida nasroniylikni mustahkam asosga qo'yishi mumkin." [10]

Seminariyani ochish ko'p vaqt talab qilganligi sababli, Turkiston general-gubernatorligida xalq maktablari inspektori lavozimi tashkil etildi va Ostroumov ushbu lavozimga tayinlanadi. 1877 yilda Qozonda I.P. Ostroumovning Turkiston general-gubernatori bilan bo'lgan uchrashuvidan so'ng, shu yilning o'zida u Toshkentga ko'chib o'tadi. I.P. Ostroumov N.I. Ilminskiy vafotigacha ustozi bilan doimiy yozishmalar yozib turgan. Toshkentga yo'l olgan paytida u allaqachon xatlar yozishni boshlaydi.

1877 yil 29 avgustda I.P. Ostroumov o'z ustoziga yozgan xatlarida Toshkentga ko'chirilishida ko'rsatgan yordami uchun minnatdorlik bildirgan.

Ammo I.P. Ostroumovning quvonchi uzoq davom etmadi. Toshkentga kelishi bilan u maktablar bosh inspektori A.L. Kun bilan ishonchsiz munosabatlar yuzaga keldi. N.I. Ilminskiyga yozgan xatida u kelishmovchiliklar boshlanishi haqida shunday yozadi: "1878 yil dekabr oxirida men Kunga aytdimki, men yillik inspeksiya hisoboti yozolmayman va shuning uchun meni ilgari ko'rilmagan va eshitilmagan narsalarni yaratishga majburlamang. Kun mening fikrimga qo'shildi va menda hududdagi xalq ta'limi rivoji haqida vazirlikka taqdim etish uchun hisobot tayyorlashni so'raydi". Shundan so'ng A.L. Kun I.P. Ostroumovni bosh inspektor hisoboti, ya'ni o'z hisobotini tuzishga majbur qiladi, ammo Ostroumov bunga rozi bo'lmaydi.

1879 yilda Toshkentda seminariya ochilishi munosabati bilan I.P. Ostroumov direktor etib tayinlandi. I.N. Ilminskiy Toshkentga kelmagan bo'lsa-da, u kelajak seminariyasini tashkil etishda faol ishtirok etdi. I.P. Ostroumov o'z xatlarida N.I. Ilminskiyga Turkiston o'qituvchilar seminariyasi, A.L. Kunning boshqa seminaristlar bilan munosabatlari haqida ma'lumot berardi. A.L. Kun va N.A. Voskresenskiy hamda boshqa qozonlik tarbiyalanuvchilar bilan murakkab munosabatlar yuzaga keldi. Ularning munosabatlari haqida Znamenskiy shunday ta'kidlaydi: "Kun, ehtimol, seminariya N.I. Ilminskiy talabalari bilan bo'lib, Kunga qarshi xavfli partiyani tashkil qilmasin, deb qo'rqardi. Partiyaviy ruh va turli intriqlar o'sha davrdagi Toshkent hayotining xarakterli xususiyati edi." [11]

N.I. Ilminskiy va Ostroumov o'qituvchilar seminariyasida sart va fors tillarini o'rganishga qarshi edilar. N.I. Ilminskiy ta'kidlaganidek: "Sartning og'zaki tili farq qiladi, Qo'qandniki Toshkentnikidan farq qiladi, shuningdek, sartning og'zaki nutqi adabiy tilidan farq qiladi, shuning uchun sart tilini tarbiyalanuvchilarga o'rgatish ko'p qiyinchiliklar tug'diradi." [6] A.L. Kunning Ostroumov va N.I. Ilminskiyning boshqa talabalari bilan murakkab munosabatlari M.G. Chernyav hokimiyatga kelganidan keyin ham saqlanib qoldi. Fon Kaufman Ostroumovni qo'llab-quvvatladi, ammo hokimiyat almashuvi uning seminariyadan ketishiga olib keldi. Albatta, N.I. Ilminskiy uchun bunday vaziyat juda ranjitarli bo'ldi.

1884 yilda Turkiston o'qituvchilar seminariyasi direktori sifatida Sankt-Peterburg akademiyasi bitiruvchisi, Vilna o'qituvchilar institutining direktori Yulian Fomich Krachkovskiy tayinlandi, bu tayinlash N.I. Ilminskiyni qoniqtirmadi. 1884 yil 25 aprel kuni u xatida o'qituvchilar seminariyasi direktori lavozimiga Y.F. Krachkovskiy tayinlanishidan norozi ekanini ochiq bildirdi va yozdi: "Uni Markaziy Osiyoga nima tortdi? Uning musulmonlardagi qiziqishlari nima? Agar u haqiqatan ham foydali inson bo'lsa va o'z o'lkasi uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lsa, u Vilna okrug inspektori bo'lishi kerak edi. Krachkovskiyning Toshkent haqidagi fikrini A.A. Kun unga bergan deb o'ylash mumkin. Ostroumov uchun esa Qozonga qaytish foydali va hatto zarurdir." [12] 1884 yilda I.P. Ostroumov Toshkent gimnaziyasi direktori etib tayinlandi, N.I. Ilminskiy esa uning seminariyaga qaytishini talab qilardi. Y.F. Krachkovskiydan keyin seminariya direktorlik lavozimlarini M.A. Miropiev, I.M. Sofiyiskiy va bir oz keyin I.P. Ostroumov egalladi.

Natijalar. Seminariyada ta'lim tizimi nazariy tayyorgarlik bilan birga amaliy mashg'ulotlarni uyg'unlashtirish asosida tashkil etilgan. O'quv rejasiga pedagogika, o'qitish metodikasi, rus tili, matematika, tarix, geografiya, shuningdek, mahalliy tillar va mintaqaga xos madaniy xususiyatlar bo'yicha fanlar kiritilgan. Ayniqsa, ko'p tilli va ko'p millatli auditoriyada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Turkiston o'qituvchilar seminariyasida g'azna hisobidan yotib o'qish uchun ayrim joylar mavjud bo'lib, unga namunali maktablarni tamomlagan iqtidorli, istisno tariqasida faqat rus ota-onalarining farzandlari qabul qilinadi. Chunki ular keyinchalik joylarda xalq maktablarini tashkil etib, dars berishlari ko'zda tutilgan bo'lib, bu ishni "tuzem"larga (mahalliy aholiga) ishonib bo'lmasligini ta'kidlaydi. [13] Seminariyada ta'lim mazmuni dunyoviy va pedagogik fanlarning sintezi asosida tashkil etishga qaratildi. Tadqiqot davomida aniqlangan fanlar bloklari quyidagi nisbatda taqsimlangan(jadval-1).

Jadval-1.

**Turkiston o'qituvchilar seminariyasida ta'lim tizimining tashkil etilishi
va pedagogik yo'nalishi**

Fanlar bloki	O'rganiladigan asosiy fanlar	Pedagogik yo'nalishi
Gumanitar	rus tili, chor rossiyasi tarixi va geografiyasi	rus tilini o'rgatish va rus mafkurasini shakllantirish
Tabiiy-ilmiy	matematika, fizika, tabiatshunoslik	mantiqiy fikrlash va amaliy bilimlar
Maxsus-pedagogik	pedagogika, psixologiya, metodika	kasbiy mahorat va dars berish texnikasi
Amaliy-hunar	bog'dorchilik, duradgorlik, musiqa	mehnat tarbiyasi va estetik rivojlanish

Seminariyada quyidagi fanlar seminariya o'quv rejasida o'rin oldi: Xudo Qonuni va nasroniylik, slavyan tili, umumiy va rus geografiyasi, matematika, fizika, tabiatshunoslik, mahalliy til, husnixat, rasm chizish va surat chizish, musiqa va hunarmandchilik. Musiqa va qo'shiq darslariga alohida e'tibor qaratilgan va bu darslar majburiy fanlar hisoblangan. Birinchi o'quv yilida qo'shiq aytishga, 1880 yildan boshlab 2-sinfda skripka chalishga o'rgatish boshlangan.[14]1902 yilda o'qituvchilar seminariyasining rejasiga binoan fanlar quyidagicha bo'lgan: "Xudo Qonuni" – 12 soat, rus tili va xristianlik slavyan tili – 17 soat, arifmetika – 11 soat, tabiatshunoslik – 10 soat, fizika – 6 soat. Soatlar soni oshirilgan holda, aksincha, rasm chizish va qo'l mehnati darslarining soatlari qisqartirilgan. Seminariyalarda fanlarni o'rganish masalasida nisbatan noodatiy, mustaqil qabul qilingan qarorlar mavjud edi. Turkiston o'qituvchilar seminarida pedagogika birinchi sinfdan o'rganila boshlangan. 1893 yilda viloyat boshqarmasi tashabbusi bilan Orsk-Orenburg kirgiz o'qituvchilar maktabining 4-sinfida gigiyena va qisqacha amaliy tibbiyot kursi o'qitilishi joriy etilgan.

O'qituvchilar seminarlarida, I.Ya. Yakovlev ta'limoti konsepsiyasiga ko'ra, aqliy va jismoniy mehnatni uyg'unlashtirish maqsadida duradgorlik, tokarlik, kitob muqovasi tayyorlash, etik tayyorlash kasblari amaliyotda o'rganilgan. Orsk-Orenburg kirgiz o'qituvchilar maktabida duradgorlik san'ati va yog'ochga ishlov berish darsi o'qitilgan. Tarbiyalanuvchilar yog'ochdan o'yinchoq shaklidagi buyumlar va uy-ro'zg'or uchun turli narsalarni tayyorlashgan: stullar, stol, shkaflar, komodlar, press-byuvarlar, qutilar va boshqalar.

Turkiston o'qituvchilar seminariyasi va o'qituvchilar maktabida ko'pchilik slavyan kelib chiqishi va pravoslav diniga mansub shaxslar bo'lgan. Turkiston o'qituvchilar seminariyasi ma'lumotlariga ko'ra, 1895 yilda 46 tarbiyalanuvchidan 40 nafari pravoslav, 6 nafari musulmon bo'lgan; namunaviy maktabda esa 45 tarbiyalanuvchidan 43 nafari pravoslav, 2 nafari rim-katolik diniga mansub bo'lgan.[15] Turkiston o'qituvchilar seminarida 1881 yildan boshlab tarbiyalanuvchilarni tarjimonlik ishlariga tayyorlashgan, faqat rus kelib chiqishidagi bolalar, yiliga beshtadan oshmasligi kerak edi.

Seminariyaning pedagogik xususiyatlari orasida bevosita (ko'rgazmali) metodning qo'llanishi muhim o'rin tutgan. Ushbu metod o'quv materialini ko'rsatmalar, kuzatishlar, tajribalar va amaliy mashg'ulotlar orqali tushuntirishga asoslangan. Shu bilan birga, o'sha davr maktablarida keng tarqalgan tarjima metodi ham qo'llanilgan bo'lib, unda matnlarni tarjima qilish, qoidalarni yodlash va grammatik tahlil asosiy o'rinni egallagan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Turkiston o'qituvchilar seminariyasining tashkil etilishi XIX asrning ikkinchi yarmida mintaqaning ijtimoiy-madaniy hayotida muhim burilish nuqtasiga aylandi. Seminariyaning ochilishi Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasida maorif tizimini shakllantirish va mahalliy aholiga mo'ljallangan pedagogik kadrlar tayyorlash siyosatining amaliy ifodasi bo'ldi. Ta'lim jarayonining nazariy va amaliy mashg'ulotlar uyg'unligiga asoslanishi, ko'rgazmali va tarjima metodlarining qo'llanilishi o'sha davr pedagogik tafakkurining ilg'or jihatlarini aks ettirdi. Seminariya faoliyati davomida mahalliy millat vakillaridan o'qituvchilar tayyorlash jarayonining yo'lga qo'yilishi rus-tuzem maktablarining rivojlanishi, savodxonlik darajasining oshishi va mintaqaning ma'rifiy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, Turkiston o'qituvchilar seminariyasi o'lkada zamonaviy pedagogik ta'limning shakllanishi, yangi metodik yondashuvlarning joriy etilishi va ta'lim tizimining institutsional asoslarini yaratishda muhim o'rin tutdi. Ushbu tarixiy tajriba bugungi kunda ham ta'lim siyosatini o'rganish, pedagogik tizimlarni rivojlantirish va tarixiy-pedagogik merosni chuqur anglash uchun qimmatli ilmiy manba sifatida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Alimova N. I. Chor Rossiyasining Turkistonda milliy madaniyat sohasida olib borgan siyosati. (1867-1917 yillar): tarix fanlari nomzodi. dis. – Toshkent. 2004. B -12.
2. Qori-Niyozov T.N. Sovet O'zbekistoni madaniyati tarixidan ocherklar. –Toshkent: O'zdavnashr, 1956;
3. Муминов И. Из истории общественно –философской мысли в Узбекистане конца XIX начало XX вв. – Ташкент: Узгосиздат, 1957;
4. Vaxobov. M.G. O'zbek sotsialistik millati. –Toshkent,O'zdavnashr, 1951.
5. O'z.R. MDA, 47 f. 1-ish. 764 b
6. Ostroumov, N.P. (1904). Report of the Turkestan Teachers' Seminary for 25 years of its existence (April 30, 1879 - August 30, 1904). F. and G.Br. Kamensky, Tashkent.
7. Сайфулмаликова Сабира Сабытхановна. Роль Н.И. Ильминского в открытии Туркестанской учительской семинарии и оренбургской киргизской учительской школы/ Проблемы просвещения, истории и культуры сквозь призму этнического многообразия России (к 170-летию чувашского просветителя И.Я. Яковлева) Чебоксары, 14–15 мая 2018 года, стр.2.
8. Просветитель инородцев Казанского края Николай Иванович Ильминский. Составил Н.А. Спасский. – Самара: Типография Самарской Духовной Консистории (Н.А. Жданов). – 374 с.
9. Граменицкий С. Краткая историческая записка об устройстве инородческого образования в Туркестанском крае // Туркестанский сборник. Статьи и заметки из русских и иностранных газет. Т. 481. – Ташкент, 1908. С. 162–182, 188
10. Участие Н.И. Ильминского в деле инородческого образование в Туркестанском крае. П.В. Знаменского.– Казань: Типолитография Императорского университета, 1900. – 84 с.
11. Участие Н.И. Ильминского в деле инородческого образование в Туркестанском крае. П.В. Знаменского. – Казань: Типолитография Императорского университета, 1900, стр. 61
12. Национальный Архив Республики Татарстан. – Ф. 968. Оп. 1. Д. 47., стр 3
13. O'z.R. MDA, 47 f. 1/1–ish, О устройстве учебной части по ведомству Министерства народного просвещения в Туркестанском крае, 1875.
14. Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, 1881: 31.
15. Обзор Сырдарьинской области за 1895 г., 1897: 169

O‘QQA SIMMETRIK FILTRDA KEYK QATLAM HOSIL BO‘LADIGAN SUSPENZIYALARNI FILTRLASH” MAVZUSINI O‘QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI

*Turaqulova Shaxlo Uchqun qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti*

Annotatsiya. Bir jinslimas tizimlar g‘ovak to‘siqdan o‘tganda bu sistemaning bir fazasining ushlab qolinishi va boshqalarining o‘tkazib yuborilishi jarayoni filtrlash deyiladi. Bunday muallaq qattiq zarralar ajratilishi filtr yordamida amalga oshiriladi. Suspenziyalarning ajralish jarayoni kimyoviy, neftni qayta ishlash, ko‘mir sanoati, oziq-ovqat texnologiyasi va bir qancha boshqa ishlab chiqarish sohalarida uchraydi. Elastik-plastik keyk-qatlam hosil bo‘lganda suspenziyalarni filtrlash tenglamalari yechimlarini kompyuter texnologiyalaridan foydalanib hisoblash bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Mavzuga oid tushunchalarni o‘rganishda zarur bo‘lgan texnologiyalar, bu texnologiyalarning mazmun va mohiyati ochib berilgan bo‘lib, mazkur texnologiyalar ta’lim jarayoniga tadbiq etilganda, talabalarda shakllantiriladigan kasbiy va shaxsiy kompetensiyalar amaliy jihatdan asoslab berilgan.

Tayanch so‘zlar: Suspenziya, keyk qatlam, filtrlash, assemetrik filtrlash, cho‘kma, cho‘kma konsolidatsiyasi, shaxsga yo‘naltiruvchi ta’lim texnologiyasi, muammoli ta’lim texnologiyasi, kreator, reycher va power saving ta’lim texnologiyalari, kompetensiya, bilim, ko‘nikma.

ФИЛЬТРАЦИЯ СУСПЕНЗИЙ, ОБРАЗУЮЩИХ СЛОЙ ОСАДКА, В ОСЕСИММЕТРИЧНОМ ФИЛЬТРЕ

*Туракулова Шахло Учкун кизи
Шахрисабзского государственного педагогического института*

Аннотация. Когда гетерогенные системы проходят через пористый барьер, процесс удержания одной фазы этой системы и пропускания других называется фильтрацией. Разделение взвешенных частиц осуществляется с помощью фильтра. Процесс разделения суспензий встречается в химической, нефтеперерабатывающей, угольной промышленности, пищевой промышленности и ряде других отраслей обрабатывающей промышленности. Одной из актуальных задач на сегодняшний день является расчет решений уравнений фильтрации суспензий при формировании упругопластического слоя осадка с использованием компьютерной техники. Раскрываются технологии, необходимые для изучения понятий, связанных с темой, поясняются содержание и сущность этих технологий, а также практически обосновываются профессионально-личностные компетенции, которые формируются у студентов при применении этих технологий в образовательном процессе.

Ключевые слова: Суспензия, слой осадка, фильтрация, асимметричная фильтрация, седиментация, седиментационная консолидация, персонализированные образовательные технологии, проблемно-ориентированные образовательные технологии, творческие, достижимые и энергосберегающие образовательные технологии, компетентность, знания, навыки.

FILTERING SUSPENSIONS WHICH CAUSE CAKE FORMATION IN A SYMMETRIC FILTER

*Turaqulova Shakhlo Uchkun qizi
Shahrisabz State Pedagogical Institute*

Abstract. The process of retention of one phase of a heterogeneous system and the passage of others when it passes through a porous barrier is called filtration. Such separation of suspended solid particles is carried out using a filter. The process of separation of suspensions is encountered in the chemical, oil

refining, coal industry, food technology and a number of other industries. One of the current problems of today is the calculation of solutions to the equations of filtration of suspensions when an elastic-plastic cake layer is formed using computer technology. The technologies necessary for studying concepts related to the topic are revealed, the content and essence of these technologies are explained, and the professional and personal competencies that are formed in students when these technologies are applied to the educational process are practically substantiated.

Key words: Suspension, cake layer, filtration, asymmetric filtration, sedimentation, sedimentation consolidation, personalized educational technologies, problem-oriented educational technologies, creative, achievable and energy-saving educational technologies, competence, knowledge, skills.

Kirish: Suspenziyani filtrlash jarayonida asosan filtrning tuzilishi, uning dizayni va texnik tavsiflari boshqa filtrlardan farq qiladi. Bunday holda, suspenziyaning zarralari filtr yuzasida ushlanib qoladi va cho'kma hosil qiladi, bu cho'kma deb ataladi. Yoki suspenziyaning zarralari filtrga kirib, filtr teshiklarda tiqilib qoladi. Bu ikki jarayonga muvofiq, filtrda ham cho'kma hosil bo'ladi, ham filtr teshiklariga zarralar tiqilib qoladigan filtrlash ajratish mumkin. Bu jarayonni talabalarga yetkazishda pedagogik texnologiyalarning o'rni juda katta. Jumladan, bu mavzuni yoritishda quyidagi pedagogik texnologiyalardan foydalanishimiz mumkin:

Muammoli ta'lim texnologiyasining asosiy maqsadi bilim oluvchilarning tafakkurini rivojlantirish, mustaqilligi va faolligini oshirish, o'zlashtirilgan bilimlarning amaliyotga tadbiq etilishini kuchaytirishdan iboratdir. Pedagogik-psixologik adabiyotlarda muammoli ta'limning ilmiy-nazariy asoslari haqida gap borganda, uni ta'lim metodi, prinsipi yoki alohida tizim deb hisoblash holatlari uchraydi. Muammoli ta'limni qanday nomlashdan qat'iy nazar, uning asosiy xususiyati – talabalarning bilimga qiziqishlarini oshiribgina qolmay, ularning aqliy faolligini oshirish, mustaqil ijodiy izlanish, o'zi uchun yangi bilim, ko'nikma va malakalarni kashf etish, shuningdek, fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdan iboratdir.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi talabalarning shaxsiy rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda ularning shaxsiyatini rivojlantirishga qaratilgan o'quv jarayonini tashkil etishning maxsus usuli bo'lib, unda o'qituvchi talabaning imkoniyatlari, bilim qobiliyatlari va manfaatlariga javob beradigan ta'lim uslubi va usullarini tanlaydi. Bu texnologiyadan foydalanishda o'qituvchi ta'lim va tarbiya jarayoniga avtoritar ta'sir ko'rsatmaydi. Ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlar muvofiqlashtirilgan xarakterga ega bo'lib, tomonlarning tengligiga asoslanadi. Talabalar o'quv jarayonining faol subyekti bo'lib, uni tashkil etishda tashabbuskorlik va faollik ko'rsatib, ijodiy faoliyat sohalaridan foydalanadi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi qo'llanilganida ta'lim oluvchilar tafakkuri rivojlanadi va muayyan natijaga erishishi muqarrar bo'ladi.

Shuningdek, talabalarning bilim va malakasini rivojlantirishda o'quv mashg'ulotlariga modulli, muammoli, loyiha ta'lim texnologiyalarini qo'llash asosida amalga oshirish ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

Asosiy qism: Talabalarning "O'qqa simmetrik filtrda keyk qatlam hosil bo'ladigan suspenziyalarni filtrlash" mavzusiga oid bilim va malakalarini kuchaytirish, o'qitish sifatini oshirish va samaradorligini yaxshilash maqsadida innovatsion xarakterga ega ta'lim texnologiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Muammoli va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari talabalarning bilim va malakasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli tadqiqotni olib borish jarayonida ulardan faol foydalanishga e'tibor qaratildi.

Filtrlash tenglamasini keltirib chiqaramiz. Silindrsimon koordinatalardagi suyuq va qattiq fazalar uchun uzluksizlik tenglamalari quyidagi ko'rinishga ega:

$$\frac{\partial \varepsilon}{\partial t} + \frac{1}{2\pi r} \frac{\partial q_h}{\partial r} = 0,$$

$$\frac{\partial \varepsilon_s}{\partial t} + \frac{1}{2\pi r} \frac{\partial q_s}{\partial r} = 0,$$

$$\frac{\partial q_{\lambda}}{\partial r} + \frac{\partial q_s}{\partial r} = 0,$$

bunda

$$q_{\lambda} + q_s = q_{\text{blix}},$$

bu yerda q_{blix} - koordinata r dan bog'liq bo'lmagan umumiy filtrlash tezligi.

Assemetrik filtrlash uchun Darsi qonuni quyidagi ko'rinishda yoziladi.

$$q_{\lambda} - \frac{\varepsilon}{\varepsilon_s} q_s = -2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r},$$

bu yerda p_{λ} - suyuqlik bosimi.

Yuqoridagi tenglamani r bo'yicha differensiallasak

$$\frac{\partial q_{\lambda}}{\partial r} = -\frac{\partial}{\partial r} \left(2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} - \frac{\varepsilon}{\varepsilon_s} q_s \right)$$

ni olamiz.

Cho'kma - filtr elementi chegarasida qattiq zarrachalarning tezligi nolga teng ($q_s|_{r=R} = 0$), deb faraz qilsak, cho'kindining istalgan nuqtasida

$$q_{\lambda} + q_s = q_{\text{blix}} = - \left[2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} \right]_{r=R} = \frac{-p_{\lambda m}}{\mu R_m},$$

bu yerda R - filtr elementining tashqi radiusi, $p_{\lambda m}$ - filtratdagi bosim, $R_m - r = R$ dagi filtr elementining nisbiy qarshiligi.

q_s ni topamiz

$$q_s = \varepsilon_s \left\{ 2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} - \left[2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} \right]_{r=R} \right\}.$$

Va quyidagini olamiz

$$\frac{\partial q_{\lambda}}{\partial r} = -\frac{\partial}{\partial r} \left(\varepsilon_s 2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} + (1 - \varepsilon_s) \left[2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} \right]_{r=R} \right)$$

yoki

$$\frac{\partial q_{\lambda}}{\partial r} = -\frac{\partial}{\partial r} \left(\varepsilon_s 2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} \right) - \left[2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} \right]_{r=R} \frac{\partial \varepsilon_s}{\partial r} .$$

$$\frac{\partial \varepsilon_s}{\partial t} = -\frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(\varepsilon_s \cdot r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} \right) - \frac{q_{\text{blx}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial \varepsilon_s}{\partial r} ,$$

bu yerda $q_{\text{blx}} = \left[-2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} \right]_{r=R}$ - filtrning chiqish joyidagi filtrning oqim tezligi.

Cho'kmaning xususiyatlari bir nechta parametrlar bilan tavsiflanadi : ε_s - suspensiyadagi qattiq zarrachalar tarkibi, k - o'tkazuvchanlik, $\alpha = (k\varepsilon_s p_s)^{-1}$ - cho'kmaning xususiy qarshiligi. Ushbu parametrlar kompression bosim » p_s funksiyalari sifatida qaraladi.

Xususan, quyidagi darajali bog'liqliklardan foydalanish mumkin [4,5]:

$$\varepsilon_s = \varepsilon_s^0 \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{\beta} ,$$

$$k = k^0 \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{-\delta} ,$$

$$\alpha = \frac{1}{\varepsilon_s \rho_s k} = \frac{1}{\varepsilon_s^0 k^0 \rho_s} \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{\delta-\beta} = \alpha^0 \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^n ,$$

bu yerda ε_s^0 , k^0 , α^0 - $p_s = 0$ bo'lgandagi ε_s , k , α larning mos quymatlari, p_A - xarakteristik bosim, β , δ , $n = \delta - \beta$ - ko'rsatkichlar - doimiy qiymatlar.

Cho'kmaning chegaralarida: $r = R_L(t)$ da $p_{\lambda} = p_0$ va $r = 0$ da $p_{\lambda} = \Delta p_m$, bu yerda Δp_m - filtr elementida bosimning pasayishi.

$$\frac{\partial p_{\lambda}}{\partial p_s} = f' ,$$

$$\frac{\partial \varepsilon_s}{\partial t} = -\frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(\varepsilon_s^0 \cdot r \frac{k^0}{\mu} \left(\frac{\varepsilon_s}{\varepsilon_s^0} \right)^{-\delta/\beta} f' \frac{\partial p_s}{\partial r} \right) - \frac{q_{\text{blx}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial \varepsilon_s}{\partial r} .$$

Silindrsimon cho'kmaning qalinligini ifodalovchi harakatlanuvchi radius $R_L(t)$ uchun tenglama, ya'ni suspensiya va cho'kma o'rtasidagi chegara radiusi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi::

$$\frac{dR_L}{dt} = \frac{\varepsilon_s^0}{\varepsilon_s^0 - \varepsilon_{s0}} \left[\frac{k}{\mu} \frac{\partial p_{\lambda}}{\partial r} \right]_{r=R_L^-} + \frac{1}{2\pi R_L^-} q_{\text{blx}} ,$$

$r = R_L^-$ sirtida zarrachalarning bosim kuchlanishi nolga teng, shuning uchun $\varepsilon_s|_{R_L^-}$ ni nol kuchlanishdagi qattqlikka ε_s^0 teng olish mumkin. Boshqa tomondan, $\varepsilon_s|_{R_L^+}$ suspensiyadagi qattiq zarrachalarning konsentratsiyasi ε_s^0 ga teng.

Agar filtrlash jarayoni bosimning to‘satdan qo‘llanilishi yoki oqim tezligini belgilash bilan boshlangan bo‘lsa, p_λ va p_s uchun dastlabki shartlar nolga teng bo‘lishi mumkin, ya’ni

$$p_\lambda(0, r) = 0, \quad p_s(0, r) = 0.$$

Berilgan bosim rejimida filtr chiqish joyidagi filtrat oqim tezligi q_{btlx} vaqt funksiyasi sifatida hisoblanishi mumkin.

$$\frac{\beta \varepsilon_s^0}{p_A} \left(1 + \frac{p_s}{p_A}\right)^{\beta-1} \frac{\partial p_s}{\partial t} = -\frac{\varepsilon_s^0 k^0}{\mu} \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(\left(1 + \frac{p_s}{p_A}\right)^{\beta-\delta} r \frac{\partial p_\lambda}{\partial r} \right) + \frac{\beta \varepsilon_s^0}{p_A} \left(1 + \frac{p_s}{p_A}\right)^{\beta-1} \frac{q_{\text{btlx}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial p_\lambda}{\partial r},$$

bu yerda

$$q_{\lambda m} = -2\pi r \frac{k^0}{\mu} \left(1 + \frac{p_s}{p_A}\right) \frac{\partial p_\lambda}{\partial r} \bigg|_{r=R} = 2\pi r \frac{k^0}{\mu} \left(1 + \frac{p_s}{p_A}\right) \frac{\partial p_s}{\partial r} \bigg|_{r=R}.$$

Birinchi bog‘lanish $f' = -1$ bo‘lganda quyidagi ko‘rinishga keladi

$$\frac{\beta \varepsilon_s^0}{p_A} \left(1 + \frac{p_s}{p_A}\right)^{\beta-1} \frac{\partial p_s}{\partial t} = \frac{\varepsilon_s^0 k^0}{\mu} \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(\left(1 + \frac{p_s}{p_A}\right)^{\beta-\delta} r \frac{\partial p_s}{\partial r} \right) + \frac{\beta \varepsilon_s^0}{p_A} \left(1 + \frac{p_s}{p_A}\right)^{\beta-1} \frac{q_{\text{btlx}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial p_s}{\partial r}.$$

Tenglama quyidagi ko‘rinishda yozilishi mumkin

$$\frac{\partial p_s}{\partial t} = \frac{p_A k^0}{\beta \mu} \left(1 + \frac{p_s}{p_A}\right)^{1-\beta} \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(\left(1 + \frac{p_s}{p_A}\right)^{\beta-\delta} r \frac{\partial p_s}{\partial r} \right) + \frac{q_{\text{btlx}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial p_s}{\partial r}.$$

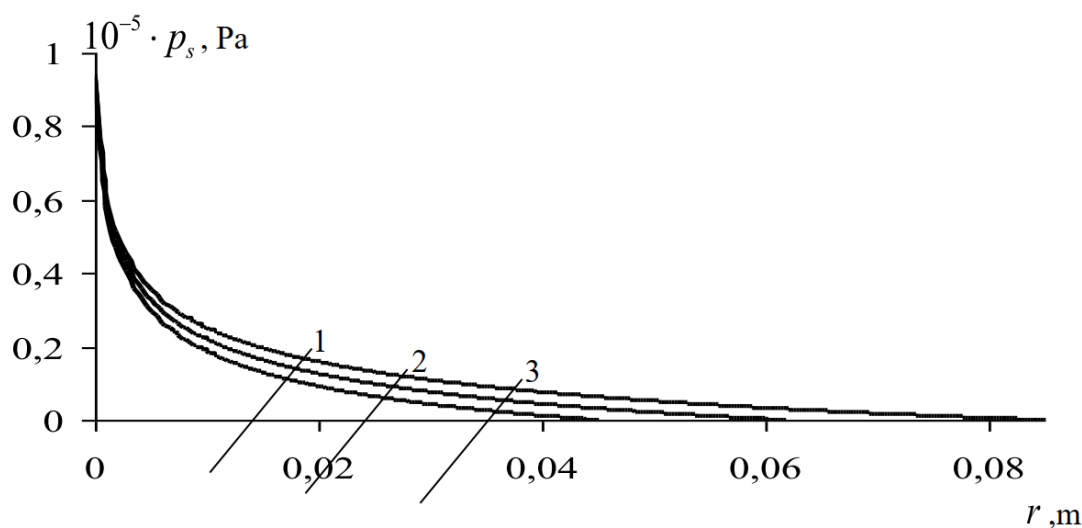
Belgilashlar kiritsak tenglama quyidagi ko‘rinishga keladi:

$$\frac{\partial p_s}{\partial t} = a(p) \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(b(p) r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_s}{\partial r} \right) - \frac{q_{\text{btlx}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial p_s}{\partial r}.$$

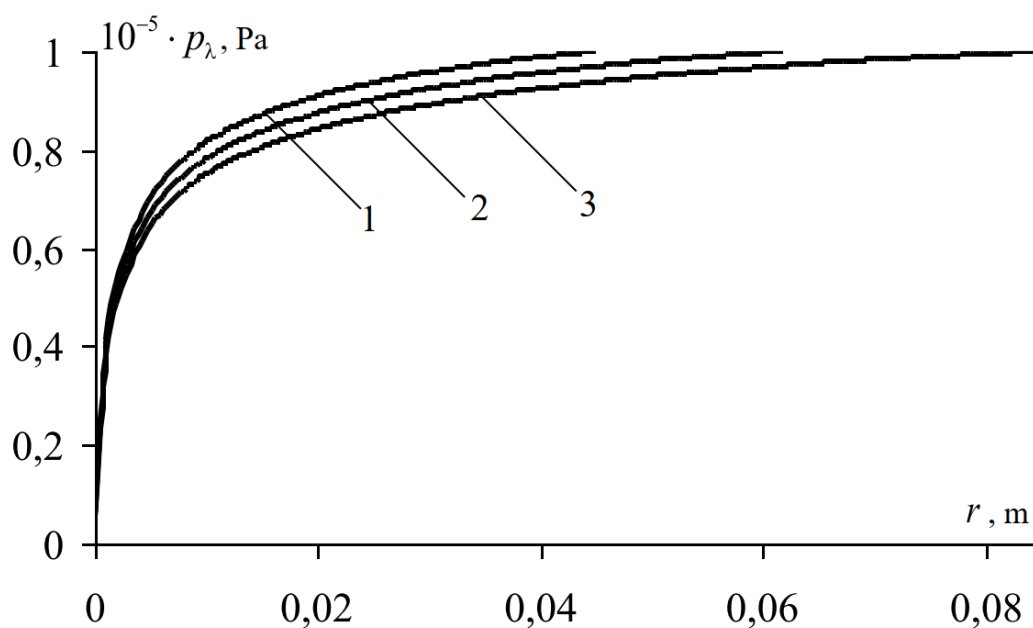
Tenglamalardan olingan ba’zi natijalar 1-4 rasmlarda keltirilgan. Rasmda taqdim etilgan natijalardan ko‘rinib turibdiki, filtrlash jarayoni davom etar ekan, cho‘kma ning qalinligi oshadi va kompression bosimi hamda suyuqlik bosimining taqsimlanishi butun cho‘kma qalinlikda o‘rnatiladi. Qabul qilingan parametrlarning qiymatiga asosan kompression bosimi filtr yuzasidan cho‘kma va suspenziyasi chegarasigacha pasayadi. Filtrning yuzasida suyuqlikdagi bosim muhim ahamiyatga ega va qiymatdan cho‘kma va suspenziyasining umumiy chegarasidagi gacha o‘sadi. 1 va 2-rasmdagi grafikalar qo‘zg‘aluvchan chegaraga oxirigacha aniqlangan.

3-rasmda cho‘kmaning qalinligi dinamikasi ko‘rsatilgan. Unda cho‘kmaning qalinligining bir xil o‘rishini ko‘rishingiz mumkin. Cho‘kmaning zichligi tufayli qattiq moddalar miqdori filtr yuzasiga yaqin joyda ko‘proq bo‘ladi. qiymati filtri yuzasidan cho‘kma va suspenziyasining umumiy chegarasigacha monoton ravishda pasayadi (4-rasm). Vaqt o‘tishi bilan cho‘kmaning qalinligi o‘sib borishi bilan tarqatish profillari ortishini ko‘rishimiz mumkin.

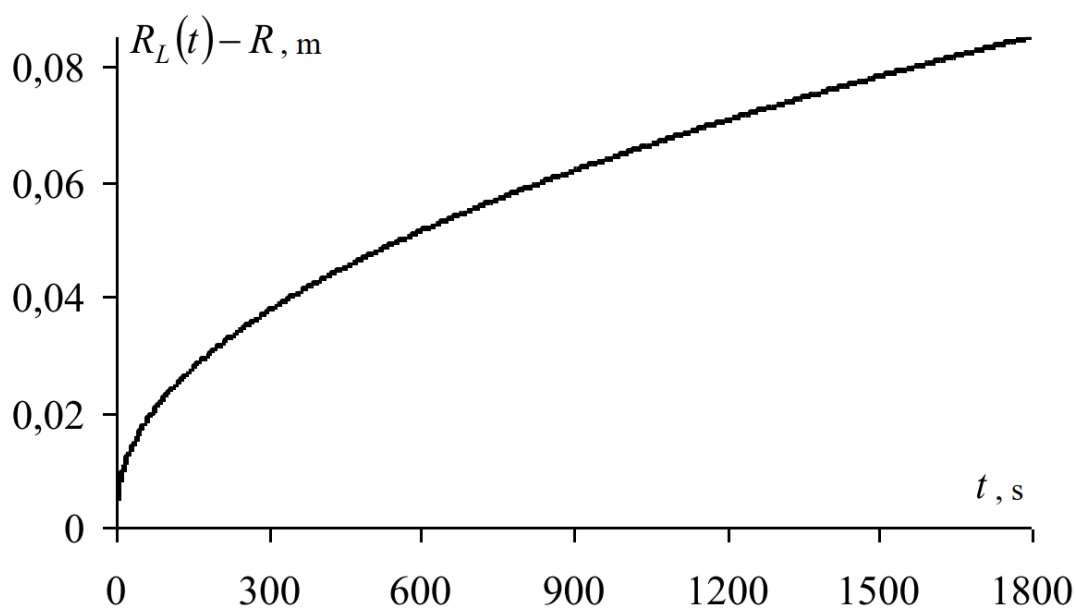
Muhokama va natijalar: Shunday qilib, biz xulosa qilishimiz mumkinki, taqdim etilgan model silindrsimon filtrlar orqali suspenziyani filtrlashning asosiy ko‘rsatkichlarini aniq va to‘g‘ri, miqdoriy baholashga, shuningdek cho‘kmani oshishiga kuzatish imkon beradi.

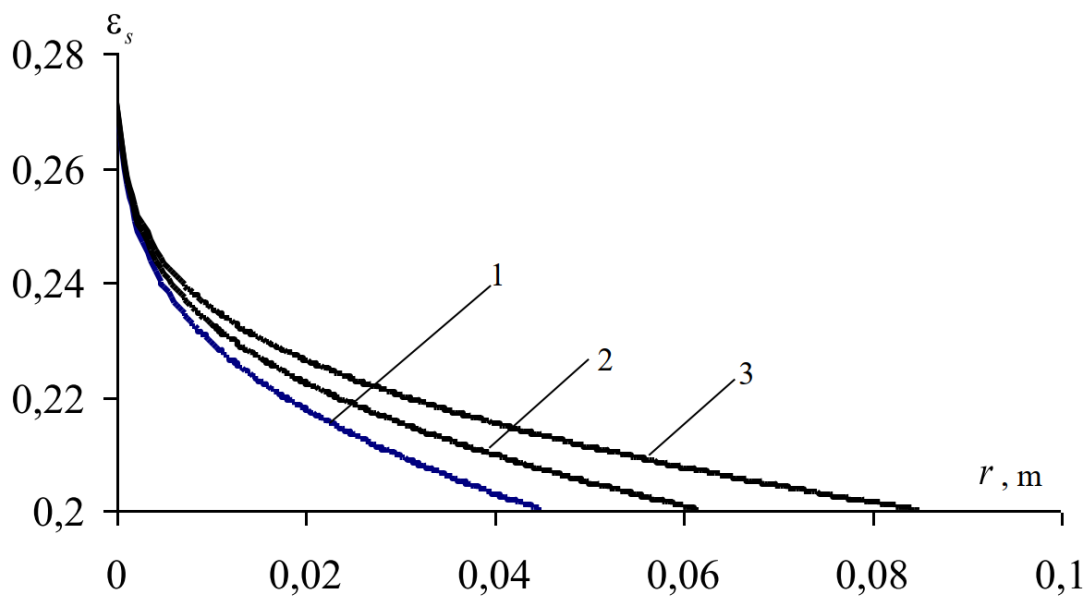
2-rasm. Kompression bosimining cho'kma qalinligi bo'yicha taqsimlanishi $t = 450$ (1); 900 (2); 1800 (3) s. ($r = R$).

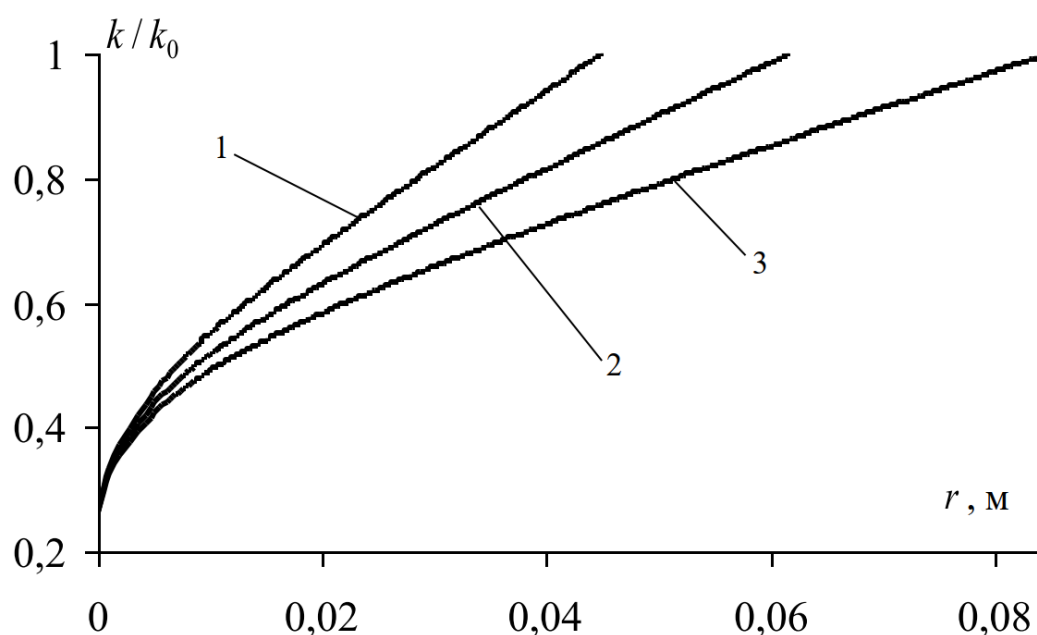
3-rasm. Suyuq fazada bosimining cho'kma qalinligi bo'yicha taqsimlanishi $t = 450$ (1); 900 (2); 1800 (3) s. ($r = R$).

4-rasm. Filtr yuzasida choʻkma qatlam qalinligining dinamikasi..

5-rasm. Choʻkma qalinligida ε_s ning oʻzgarishi $t = 450$ (1); 900 (2); 1800 (3) s. ($r = R$).

6-rasm. Cho'kma qalinligida k/k_0 ning o'zgarishi rasm.5. $t = 450$ (1); 900 (2); 1800 (3) s. ($r = R$).

Xulosa: Bo'lajak fizika mutaxassislarining bilim, ko'nikma va malakasini rivojlantiruvchi texnologiyalarni qo'llash natijasida talabalarda shakllantiriladigan kasbiy va shaxsiy kompetensiyalar amaliy jihatdan asoslandi:

Jumladan, Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi orqali talabalarning shaxsiyati, imkoniyatlari, bilim qobiliyatlari rivojlandi. Muammoli ta'lim texnologiyasida esa bilim oluvchilarning tafakkuri rivojlandi, mustaqilligi va faolligi oshdi, o'zlashtirilgan bilimlarning amaliyotga tadbiq etilishi kuchaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. D.M.Nomozova. "Nanooptika" kursiga oid tushunchalarni o'rganishning pedagogik texnologiyalari. Fizika, matematika va informatika ilmiy-uslubiy jurnal, Toshkent-2024, 22-bet

2. Nomozova D.M. "Oliy ta'lim muassasalarining fizika ta'lim yo'nalishlari uchun "Nanooptika" kursini mazmuni va o'qitish metodikasini ishlab chiqish" Avtoref. PhD, Guvohnoma №14-061, Qarshi, 2024

3. Omonov H.T., Xo'jayev N.X., Madyarova S.A., Eshchonov E.U., Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat, Toshkent, 2009. – 242 b.

4. Tien C. Principles of filtration. Elsevier, The Netherlands. 2012.

5. Хужаёров Б.Х., Махмудов Ж.М. Математические модели фильтрации неоднородных жидкостей в пористых средах. Изд. «ФАН», Ташкент 2014. - 280 с.

6. Хужаёров Б.Х., Сайдуллаев У.Ж. Фильтрация суспензий с учетом конвективного переноса частиц при пульсационных колебаний давления. // Узбекский журнал «Проблемы механики», 2014, № 2, С. 61 - 65

FIZIKA FANINI O'QITISHDA EKOLOGIK TARBIYA BERISHNING METODIK ASOSLARI

*Nomozova Dilnoza Mamarajab qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti*

Annotatsiya. Ta'lim oluvchilarning e'tiborini umumbashariy ekologik muammolarga qaratish orqali ularning ona tabiatning qayta tiklanmaydigan manbalarini saqlab qolish va ulardan oqilona foydalanish borasidagi mas'uliyatini kuchaytirish, ekologik ta'limning samarali shakllari va usullarini ishlab chiqish hamda joriy etish, ekologik ta'lim sifatini rivojlantirish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ekologik ta'lim-tarbiya umumiy ta'lim-tarbiyaning yangi shakli va tarkibiy qismi bo'lib, barcha fanlarni o'qitishda amalga oshirilishi ko'zda tutiladi. Ekologik ta'lim-tarbiyadan bosh maqsad ham yosh avlodga atrof-muhit va uning muammolariga ongli munosabatini shakllantirishdan iboratdir. Ekologik muammolarning gigienik, ilmiy, pedagogik, iqtisodiy, texnik, yuridik, estetik kabi yo'nalishlari mavjud. Bu yo'nalishlar ichida pedagogik yo'nalish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ekologik muammolar inson faoliyati natijasidan kelib chiqadi.

Tayanch so'zlar: Ekologik tarbiya, ta'lim, ekologik muammo, mexanika, elektr, pedagogik yo'nalish, tabiat, issiqlik hodisalari, energiya saqlanishi, konveksion oqim.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

*Номозова Дилноза Мамараджаб кизи
Шахрисабзский государственный педагогический институт*

Аннотация. Привлечение внимания студентов к общечеловеческим экологическим проблемам, усиление их ответственности за сохранение и рациональное использование невозобновляемых ресурсов родной природы, разработка и внедрение эффективных форм и методов экологического воспитания, повышение качества экологического образования. Экологическое образование – это новая форма и компонент общего образования, призванная внедряться в преподавание всех предметов. Основная цель экологического образования – формирование сознательного отношения подрастающего поколения к окружающей среде и её проблемам. Выделяют такие направления экологической проблематики, как гигиеническое, научное, педагогическое, экономическое, техническое, юридическое, эстетическое. Среди этих направлений педагогическое направление имеет большое значение, поскольку экологические проблемы возникают в результате деятельности человека.

Ключевые слова: Экологическое образование, образование, экологическая проблема, механика, электричество, педагогическое направление, природа, тепловые явления, энергосбережение, конвекционные потоки.

METHODOLOGICAL BASIS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION IN TEACHING PHYSICS

*Nomozova Dilnoza Mamarajab kizi
Shahrisabz State Pedagogical Institute*

Abstract. One of the urgent issues today is to draw the attention of students to universal environmental problems, to strengthen their responsibility for the preservation and rational use of non-renewable resources of mother nature, to develop and introduce effective forms and methods of environmental education, and to improve the quality of environmental education. Ecological education is a new form and component of general education, which is intended to be implemented

in the teaching of all subjects. The main goal of ecological education is to form a conscious attitude of the younger generation to the environment and its problems. There are such directions of ecological problems as hygienic, scientific, pedagogical, economic, technical, legal, aesthetic. Among these directions, the pedagogical direction is of great importance. Because ecological problems arise as a result of human activity.

Keywords: Ecological education, education, ecological problem, mechanics, electricity, pedagogical direction, nature, thermal phenomena, energy conservation, convection current.

Kirish. Tabiat inson hayotida muhim ahamiyatga ega. Ammo bugungi kunda atrofimizdagi dunyo og'ir ahvolda. Atrof-muhit muammolari butun dunyo uchun eng muhim, hayotiy ahamiyatga ega. ozon qatlamining buzilishi, issiqxona effekti, turli xil hayvonlar turlarining yo'q bo'lib ketishi, tuproqning ifloslanishi va chuchuk suvning kamayishi - bularning barchasi insonning tabiatga aralashuvi va uning resurslaridan nazoratsiz foydalanish oqibatlaridir. Bu muammolarni faqat texnik vositalar bilan bartaraf etish mumkin emas. Insoniyat o'zgarishi, tabiatga, uning sayyorasiga munosabatini o'zgartirishi va tashqi dunyo bilan munosabatlarning yangi madaniyatini yaratishi kerak. Yosh avlodni ekologik tarbiyalash esa ana shunday madaniyatni yaratish yo'lidagi birinchi qadamdir.

Hozirgi juda noqulay ekologik vaziyatda, atrof-muhit ifloslanib texnogen zonalar paydo bo'layotgan paytda o'quvchilarga ekologik tarbiya berish, ilmiy asosda ekologik tarbiyani yo'lga qo'yish muhim masala hisoblanadi. Chunki fizika darslari bilan ekologiya bo'yidagi bilimlarning bir-biri bilan uzviy bog'liq. Fizikaviy qonunlar asosida bu muammolarni tushuntirib berish mumkin. Maktablarda, kasb-hunar maktablarida, oliy ta'lim muassasalarida fizika darslari bilan ekologik vaziyatlarni solishtirib o'sha asosida ta'lim-tarbiya berish hamda atrof-muhitning ifloslanishini oldini olishga o'quvchilarning ham hissasini qo'shish, zamonaviy shaharlarda, qishloqlarda qanday yashash kerakligini belgilab berish lozim.

Asosiy qism. Hozirgi va kelajak avlodlarimiz uchun chiroqli "Ona tabiat sandig'iga" toza suv, beg'ubor atmosfera havosi, juda boy yer osti boyliklari, xilma-xil o'simlik va hayvonot dunyosi, go'zal tabiat manzaralarini yig'ib borish odatini milliy urfga aylantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridandir. Ekologiya va inson, ularning o'zaro munosabatlari o'zaro ta'sir xususiyatlari qadimdan odamlarni qiziqtirib kelgan muammolardan biridir. Bizga ma'lumki, ekologik tarbiya masalasi bilan ilk bora qadimgi yunon mutafakkirlari shug'ullanishgan.

Shu bilan birga individual ekologik tasavvurlar tabiiy muhit bilan o'zaro ta'sirga kirishish tajribasiga mos ravishda shakllanadi, alohida olingan individning tajribasi esa sotsiurning tabiat bilan bo'lgan munosabatlar xususiyatlari bilan belgilanadi. Mazkur xususiyatlar maishiy ekologik tasavvurlarda o'z aksini topgan bo'lib, ular o'z navbatida, ekologik jihatdan ahamiyatli vaziyatlardagi xulq-atvorning konkret shakllarini tanlash bilan bevosita bog'lanadi. Ta'lim oluvchilarni ma'naviy boy, jismonan sog'lom qilib tarbiyalash maqsadida dastlab, ularning ekologik madaniyat darajasining shakllanganligini aniqlash lozim. Ularning ekologik tasavvurlarini mushohada qilish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish asosan psixik jarayonlar asosida kechadi. Tabiatga muhabbat ulkan va murakkab xisssiyotdir. U insonning ruhiy va aqliy dunyosini o'z ichiga oladi va murakkab jarayonni hosil qiladi. Bu hissiyotni tarbiyalashni insonning esini taniy boshlaganidan tarbiyalab borsak, unda tabiatga muhabbat, tuyg'ular shakllanadi. Bolalikda tug'ilgan bu hislar yillar davomida shakllanib boyiydi va unga tabiatshunoslik darsi yordam beradi. Inson tabiat go'zalligini qabul qilibgina qolmasdan balki, uni muhofaza qilishni va uni ko'paytirishni ham o'rganadi. Pedagogik yo'nalishda ekologik ta'lim va tarbiya berish ko'zda tutiladi. Ekologik ta'lim deganda o'quvchilarga berilishi lozim bo'lgan tabiat bilan inson o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi bilimlar tizimi tushuniladi.

Bugungi kunda fizika o'qituvchilarining oldida turgan muhim masalalardan biri, umumiy fizika kursining bo'limlarida ekologik tushunchalarga oid mavzularni tanlash hisoblanadi. Bilim oluvchilar fizikadagi har bir bo'limda ekologik inqirozning fizik-texnik aspektlarini ochib beruvchi

va ularni bartaraf etuvchi yo'llari bilan tanishadilar. Jumladan,

Mexanika bo'limida:

Ekologik tashkil etuvchilar: massaning saqlanish qonunini, ekologik aspekt (bug'lanuvchi va oquvchi yoqilg'i moylar bilan biosferani zaxarlanishi, atmosferada chiqindi gazlar massasini to'planishi, yer sirtiga yaqin atmosfera qatlami zichligini ortishi) chiqindi gazlarni yerning tortishish maydonidagi zichlikni ortishi bilan atmosferaning mexanik xossasini o'zgarishi konveksion oqimlarning roli, tebranma harakatning tabiatdagi roli, Arximed qonuning ekologik aspekti, energiyaning mexanik manbalarini ekologik ahamiyati.

Issiqlik bo'limida:

Ekologik tashkil etuvchilar: atmosferani ifloslantiruvchi manbalar – Broun harakati, tortishish maydonida Broun zarralarining massa bo'yicha taqsimoti, yonilg'ini yonishida massani energiyaga aylanishi, energiyaning asosiy manbai, insoniyat tomonidan foydalanilayotgan issiqlik shaklidagi energiya, ekologik jihatdan toza energiya manbalari, yonilg'ini yoqishda atmosferaning ifloslanishi, katta quvvatli ekologik toza energiya manbalarni yaratish muammolari, atmosferani ifloslantiruvchi mexanizm sifatida, issiqlik o'tkazuvchanlik, havoning tarkibi, uni kuzatish joyiga bog'liqligi, suv va gazni uning ekologik roli hamda atmosferadagi tozalash mexanizmlari.

Xulosa: Fizika va ekologiya fanlarining o'zaro bog'liqligi maktab fizikasining boshlang'ich bilimlarida ham o'z aksini topadi. Ta'lim oluvchilarda ekologik muhit, ekologik muvozanat va boshqalar haqida tushuncha va tasavvurlar hosil qilinadi. Ekologiya va uning tarkibiy qismini o'rganishda uni ekologik faktorlarga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi. Quyida esa aynan shunday ekologik faktorlardan biri suv haqida so'z boradi, hamda buni o'quvchilar ongiga singdirish usullari va hamda nimalarga e'tibor berish lozimligini aytib o'tiladi.

Suvning yetarli miqdorda bo'lishi va tozaligi hayot boqiyiligini belgilaydi. Suv muammosi jahon miqyosida global ekologik muammolarni keltirib chiqardi. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotiga muvofiq, xastaliklarning 80% iga iflos suv sababchi bo'lmoqda. Hozirgi kunda Yer shari, jumladan Respublikada ekologik holatning yomonlashuvi, o'rmonlardan mahrum bo'lish, baliqlarning haddan tashqari ko'p ovlanishi, tuzli va kislotali yomg'irlar, parnik effekti, ozon qatlamining yemirilishi, gidrosferani ifloslanishi, suv zahiralari tanqisligining ortishi, suv toshqinlari, qurg'oqchilik ko'plab odamlarning nobud bo'lishiga sababchi bo'lmoqda. Ta'lim oluvchilar tabiatda bo'layotgan ekologik halokatlarni fizik bilimlar asosida chuqur tahlil qilib bera olishi hamda ekologik madaniyatni targ'ib qilishi kerak. Ekologik tarbiyada muntazamlilik, sobitqadamlik va izchillikka qat'iy rioya qilish zarur hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.X.Avezova, "O'rta umumta'lim maktablarida fizika fanini o'qitishda ekologik tarbiya berishning metodik asoslari", dissert., Buxoro, 2023
2. Физическая энциклопедия (под редакцией А.М. Прохорова, М Советская энциклопедия, 1990.
3. Вихман Э. Квантовая физика-М. Наука, 1974, 416 с.
4. Frish S.E. Timoreva A.V. Umumiy fizika kursi Shtom, O'qituvchi 1972, 510 bet.
5. Козелкин В.В., Усольцев И.Ф. Основы инфракрасной техники. — М. Машиностроение, 1985.
6. Штейнфельд Дж. Лазерная и когерентная спектроскопия. — Мир, 1982. — 235 с.
7. Томсон Г.У. Спектроскопия Успехов наук. — М., 1963, с. 224.

MARKAZIY OSIYO MINTAQASI XAFVSIZLIGINING ICHKI VA TASHQI JIHATLARI

Uroqova Orzugul Abdirazzoq Qizi
Shahrisabz davlat pedagogika institute 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Markaziy Osiyoda mintaqaviy ommaviy axborot vositalaridan foydalanishga yo'naltirilgan xavfsizlikni oldini olishni tadqiq etishdagi Respublikamizda olib boriladigan profilatik ishlar mazmun-mohiyati haqidagi bilimlarni boyitish imkoniyati vujudga keldi. Markaziy Osiyoda mintaqaviy xavfsizlikni tadqiq etishning nazariy asoslash, g'oyaviy va mafkuraviy tahdidlarning vujudga kelishining tarixiy ildizlarini asoslab berish, markaziy Osiyoga qaratilgan g'oyaviy-mafkuraviy tahdidlarning ko'rinishlarini ko'rsatib berish, Markaziy Osiyo davlatlarida go'yaviy va mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurash siyosatining shakllanishi tadriji borasidagi harakatlar mazmuhini ochib berish, O'zbekistonning g'oyaviy va mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorligi borasidagi mazmun, o'quvchi yoshlarni g'oyaviy mafkuraviy tahdidlardan saqlashda ommaviy axborot vositalarining o'rni borasidagi nazariy va amaliy ishlarni mazmuni maqolada o'z aksini topadi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, ommaviy axborot vositalari, xavfsizlikni oldini olish, profilatik ishlar, mintaqaviy xavfsizlik, g'oyaviy va mafkuraviy tahdidlar, tarixiy ildizlari, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorl, o'quvchi yoshlar.

ВНУТРЕННИЕ И ВНЕШНИЕ АСПЕКТЫ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ

Урокова Орзулгул Абдираззок кизи
2-курс магистрант Шахрисабзский государственный педагогический институт

Аннотация: Появилась возможность обогатить знания о содержании и сути профилактической работы, проводимой в нашей республике по изучению профилактики безопасности в Центральной Азии, направленной на использование региональных средств массовой информации. В статье отражены теоретическое обоснование изучения региональной безопасности в Центральной Азии, исторические корни возникновения идеологических и идеологических угроз, проявления идеологических и идеологических угроз, направленных на Центральную Азию, содержание мероприятий по формированию политики борьбы с идеологическими и идеологическими угрозами в странах Центральной Азии, содержание сотрудничества Узбекистана с международными организациями в борьбе с идеологическими и идеологическими угрозами, а также содержание теоретической и практической работы по роли средств массовой информации в защите школьников от идеологических и идеологических угроз.

Ключевые слова: Центральная Азия, средства массовой информации, профилактика безопасности, профилактическая работа, региональная безопасность, идеологические и идеологические угрозы, исторические корни, сотрудничество с международными организациями, учащаяся молодежь.

INTERNAL AND EXTERNAL ASPECTS OF SECURITY IN THE CENTRAL ASIAN REGION

Uroqova Orzugul Abdirazzoq qizi
2st-year Masters student Shahrisabz State Pedagogical Institute

Abstract: An opportunity has arisen to enrich knowledge about the content and essence of prophylactic work carried out in our Republic in the study of security prevention in Central Asia, aimed at using regional mass media. The article reflects the theoretical substantiation of the

study of regional security in Central Asia, the historical roots of the emergence of ideological and ideological threats, the manifestations of ideological and ideological threats directed at Central Asia, the content of actions on the formation of a policy to combat ideological and ideological threats in the countries of Central Asia, the content of Uzbekistan's cooperation with international organizations in combating ideological and ideological threats, and the content of theoretical and practical work on the role of the media in protecting schoolchildren from ideological and ideological threats.

Keywords: Central Asia, mass media, security prevention, prophylactic work, regional security, ideological and ideological threats, historical roots, cooperation with international organizations, young students.

Hozirgi kunda Markaziy Osiyoda xavfsizlikni ta'minlash nafaqat mintaqaholisi uchun, shuningdek, mintaqadan tashqaridagi davlatlar uchun ham muhimdir. Globallashuv sharoitida mintaqalarda sodir bo'layotgan jarayonlar dunyoning boshqa mintaqalariga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning «Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi» mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqida: «Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi tobora ortib borayotgan beqarorlik va kutilmagan hodisalar bilan izohlanmoqda. Ulkan iqtisodiy va intellektual salohiyatga ega Osiyo qit'asi mamlakatlari jiddiy xatarlarga duch kelmoqda. Bu, avvalo, ekologiya, demografiya, migratsiya, hayot va ta'lim darajasi pastligi muammolaridir. Ular ijtimoiy nizolarning asosiy manbai, ekstremizm va terrorizm mafkurasi tarqalishi uchun sharoit yaratadigan muhitdir. Ayniqsa, yoshlar o'rtasidagi radikallashuv jarayoni tashvish uyg'otadi.» [1].

Achinarlisi shuki, din niqobi ostida turli norasmiy harakatlar va tashkilotlar Markaziy Osiyo mintaqasiga tashqaridan kirib kelib, yetarlicha diniy bilimga ega bo'lmagan, diniy dunyoqarashi tor yoshlarni o'z ta'sirlariga tushurib, ulardan manfur maqsadlari yo'lida foydalandi va foydalanmoqda. Yoshlarni jalb etishda «xalifalik» davlatini qurush, jamiyatda shariat qonun-qoidalarini joriy etish orqali mavjud muommalarni hal etish kabi joriy voqelikka tog'ri kelmaydigan g'oyalardan foydalanmoqdalar.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A Karimov ta'kidlaganidek, «mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlamay turib, global muloqotga erishib bo'lmaydi» ya'ni mintaqaviylikdan globallashuvga o'tishimiz kerak. [2].

Markaziy Osiyo mintaqasi xavfsizligining ichki va tashqi jihatlarini tadqiq qilish uchun birinchi navbatda xavfsizlikka oid nazariy tushunchalarni yoritish lozim.

Aslini olganda, xavfsizlik sohasini nazariy jihatdan tadqiq qilishning ilk davri bo'lishiga qaramasdan, olimlar xavfsizlik tushunchasi atrofida qizg'in baxs-munozaralar olib borishmoqda.

Xozirda xavfsizlik nazariyasini chuqur o'rganish jarayoni kuzatilmoqda. Kuzatuvlar natijasida an'anaviy xavfsizlik tushunchasi (harbiy strategiya, davlatni boshqarish san'ati va b.) ga qarashlar o'zgarib, xavfsizlik boshqa yo'nalishdagi ko'plab fanlarning tadqiqot obyektiga aylanmoqda.

Xozirgi kunda mavjud hech bir fan sohasi xavfsizlikni faqat shu fan doirasida o'rganishga da'vo qila olmaydi. Xavfsizlik muommosini o'rganishga davlat arboblari, harbiy strateglar bilan birgalikda iqtisodchilar, ekologlar, tibbiyot hodimlari, sotsiologlar, huquqshunoslar, geosiyosatshunoslar, halqaro munosabat-chilar, dasturchilar, madaniyatshunoslar, ruxoniylar vakillari, OAV va boshqalar asosli ravishda kirishdilar.

Xavfsizlikni tadqiq qilishning xilma-xilligi bu tushunchaning keng qamrovliligi bilan ifodalanadi. Ya'ni, xavfsizlik bu fanlarning xavfsizlik bo'yicha qarash va konsepsiyalari jamlanmasidan iboratdir.

Ba'zi olimlar xavfsizlikni «yumshoq» va «qattiq» ko'rinishlarga ajratishadi. Bunday qarashning asoschisi 1983 yilda «Xalq, davlat va qo'rquv» kitobi nashr qilingan Buyuk Britaniyalik olim

B.Buzan [3]. hisoblanadi. Keyinchalik xavfsizlik-ning “yumshoq va qattiq” aspektlari konsepsiyasi umum qabul qilingan hususiyat kasb etdi. “Yumshoq” aspektlarga iqtisodiy xavfsizlik, diniy-madaniy xavfsizlik kiradi. Keyingisi xavfsizlikning an'anaviy shakli bo'lgan harbiy kuch vositasida amalga oshiriladigan “qattiq” aspektlardandir.

Xavfsizlik masalasiga e'tiborning ortib borishi bilan avvalambor, xavfsizlik tushunchasini aniqlash bilan bog'liq muommoga duch kelinmoqda. Mavjud qarashlar va konsepsiyalar xavfsizlik tushunchasining keng qamrovligiga asos bo'ladi.

Kundalik ong darajasida “xavfsizlik” sub'ektning tahdidlar, ziyon, zarar va yovuzlikdan himoyalanganlik holati va darajasini anglatadi.

Xavfsizlik tushunchasining ko'plab ta'riflarini ilmiy adabiyotlarda muayan belgilarni tahlil qilish orqali ifodalashga intilish kuzatiladi:

- xavfsizlik ob'ektning uning uchun xatar, ya'ni xossalari yomon tomonga o'zgarish tahdidi bo'lmagan holat;

- millatning boshqa mamlakatlardan ham, o'z mamlakati ichidan ham bo'ladigan o'z mavjudligiga nisbatan tahdidlarga qarshilik ko'rsatish uchun yetarli darajadagi iqtisodiy va harbiy qudratini ta'minlovchi holati; [4].

- tashqi xavfdan ozod bo'lish uchun haqiqiy qobiliyati; [5].

- xalqaro munosabatlarning har qanday shaklida erkin tinchlikni buzish yoki xalqlarning xavfsizligiga tahdid solishni istisno etuvchi holati. [6].

Xavfsizlik ham boshqa hodisalar singari o'zining obyeksi va subyektiga ega. Xavfsizlikning obyeksi– subyekt o'zining xavfsizligini ta'minlash maqsadida nimagadir (kimgadir) qaratgan faoliyati tushuniladi. Xavfsizlikning subyekti- xavfsizligini ta'minlayotgan nimagadir (kimgadir) ga aytiladi. Mazkur tadqiqotda xavfsizlikning obyeksi sifatida Markaziy Osiyo va uning tarkibiy qismi tushuniladi.

Xavfsizlik avvalambor, barqarorlikdan chiqaruvchi elementlarning (xavf yoki tahdid) mavjud bo'lmaslik holatini anglatadi. Bunda xavfsizlik tizimining ishlashiga salbiy ta'sir qilishi mumkin bo'lgan harakatlar, jarayonlar, omillar, hodisalar tushuniladi.

Xavfsizlikni davlat doirasida toraytirgan holda ko'rib chiqish konsepsiyasi milliy va xalqaro xavfsizlikni ajratib olishga yordam beradi. Bu konsepsiya davlat-markaz yondashuviga tayanib, xavfsizlikning davlatga tegishlilikini nazarda tutadi. Xalqaro xavfsizlikni ekspertlar global va mintaqaviy xavfsizlikka ajratishib, mintaqaviy xavfsizlikni birinchi o'ringa qo'yishadi. Mazkur tadqiqotda geosiyosatda nisbatan yosh hisoblanuvchi Markaziy Osiyo davlatlarining mintaqaviy xavfsizlik jihati o'rganilmoqda.

«Markaziy Osiyo» atamasi birinchi marta taniqli nemis olimi, geograf Aleksandr fon Gumbolt tomonidan 1843 yili Parijda nashr etilgan uch jildli «Markaziy Osiyo. Tog' tizmalarini tadqiq qilish va iqlimlarni taqqoslash» asarida qo'llanilgan edi. Unda olim ichki sug'orish sistemasini va tog' tizmalarini o'rganib, Markaziy Osiyoni alohida, o'ziga hos mintaqa sifatida ajratdi. [7]. Ba'zan, sobiq SSSRda bo'lganidek, mintaqa doirasi atiga to'rt respublika – Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekistonni o'z ichiga olgan «O'rta Osiyo» tushunchasiga qadar toraytirildi.

1993 yil yanvar oyida Toshkentda bo'lib o'tgan davlat rahbarlarining umumiy yig'ilishida O'rta Osiyo va Qozog'istonni Markaziy Osiyo deb nomlashga rasman kelishib olindi.

Sobiq SSSR qulashi natijasida Markaziy Osiyodagi va boshqa ittifoqdosh davlatlar uchun mustaqillikni qo'lga kiritishga qulay sharoit tug'uldi.

1991 yil 8-dekabrda Belorussiyaning Belovej Pushcha qarorgohida Rossiya Prezidenti B.N. Elsin, Ukraina Prezidenti L.M. Kravchuk, Belorussiya Oliy Kengashi raisi S.I. Shushkevichlar tomonidan SSSR tugatilishi haqidagi deklaratsiyaning imzolanishi va 1991 yil 12 dekabr kuni Moskvada bo'lib o'tgan voqealar, o'sha vaqtdagi O'rta Osiyo davlatlari va Qozog'iston rahbarlarining shoshilinch ravishda Ashxabodda (Turkmaniston) uchrashuv o'tkazishga majbur qildi. Bu uchrashuvda ular MDH (1991 yil 8 dekabrda tashkil etilgan)ga qo'shilishga tayyor ekanliklarini bildirishdi. Faqatgina, Turkmaniston integratsion jarayonlarda ishtirok etmasligini

bildirib, bu keyinchalik uning tashqi siyosatida o'z isbotini topdi.

Markaziy Osiyo davlatlari sobiq SSSR ning boshqa mintaqalaridan farqli ravishda murakkab siyosiy-harbiy, ijtimoiy-iqtisodiy, geosiyosiy va ma'naviy-madaniy holatda bo'lib, bu holat amalga oshirilishi muhim bo'lgan vazifalarni kun tartibiga qo'yardi. Tashqi dunyoga olib chiqadigan yo'llar faqatgina sobiq ittifoq davlatlari orqaligina o'tishi, Markaziy Osiyo davlatlari uchun rivojlanishda o'zaro bog'liqlikni keltirib chiqarib, bunda xavfsizlikning ichki va tashqi omillari o'xshashlik kasb etardi.

Mavjud integratsiyani saqlab qolish va chuqurlashtirish uchun MDH bilan bir vaqtning o'zida mintaqa davlatlari doirasida boshqa bir qator ishlar olib borilmoqda.

1994 yil 10 yanvarda Toshkentda O'zbekiston bilan Qozog'iston o'rtasida Yagona iqtisodiy makon barpo etish to'g'risida shartnoma imzolandi. 16 yanvarda esa Qirg'iziston ham bu xujjatni imzoladi.

1997 yil 10 yanvarda O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston davlatlararo kengashida "Abadiy do'stlik haqida"gi shartnoma imzolandi, o'z navbatida bu hujjat o'zaro integratsiyani yanada jadallashtirdi.

1998 yil 26-28 martda Toshkentda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston rahbarlari imzolagan Yagona iqtisodiy makon haqidagi shartnomaga Tojikiston ham qoshildi.

2002 yilda "Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyati negizida" "Markaziy Osiyo Hamkorligi" (MOH) tashkiloti tuzildi.

Bu tashkilotning asosiy maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Suv –energetika zahiralardan unumli foydalanish.
2. Transport tizimining umummintaqaviy tuzilmasini barpo etish.
3. Ishlab chiqarish kooperatsiyasi, savdo– iqtisodiy, ijtimoiy – madaniy munosabatlarini har tomonlama rivojlantirish.
4. Ekologik muammolarni birgalikda hal etish.
5. Barqarorlikni mustahkamlash.

Mazkur tashkilot doirasida MOIH ning Ijroya qo'mitasi tashkil etilgan bo'lib, ko'p o'tmay u tarqatib yuborildi. Manfaatli maqsadlarga qaramasdan mazkur tashkilot o'zining barcha maqsadlarini amalga oshira olmadi va hozirgi vaqtda amorf tuzulmadir. Shunday qilib, umumiy mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash uchun amalga oshirilgan birinchi urinish muvafaqiyatsizlikka uchradi.

Shuningdek, Markaziy Osiyoning xavfsizligiga tahdid soluvchi ichki omillar iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy-madaniy, ekologik, information soxalarda ko'zga tashlanadi. Har bir muammo mintaqadagi barqaror holatni izdan chiqarish xususiyatiga ega bo'lib, o'zining namoyon bo'lishi bo'yicha tasniflanadi va o'ziga xoslikka ega.

Barqarorlikni izdan chiqaruvchi omillarni aniqlash va o'lchash holislik talab etib, bu uning hayotiy siklini modellashtirishga yordam beradi. Shu yo'l bilan davlatlar o'zlari duch kelayotgan muammolarning darajasini aniqlab olib, ularni bartaraf etishda yetarli choralarni ko'ra oladi.

Quyida Markaziy Osiyo xavfsizligiga tahdid soluvchi ehtimoliy xavflar keltirilgan. Unda xavf-xatarlarning ehtimoliy o'zgarish algoritmi modellashtirilgan.

Ularning asosiy yo'nalishlarini ko'rsatib o'tamiz;

1. Iqtisodiy.
2. Ijtimoiy.
3. Ekologik.
4. Siyosiy.

Mintaqadagi barqarorlikka iqtisodiy soxada xavf solishi mumkin bo'lgan omillar quyidagilar bo'lishi mumkin;

1. Ishlab chiqarish va uning hajmining pasayib ketishi;
2. Mintaqadagi davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning uzilib qolishi natijasida iqtisodiyotning ahvoli yomonlashuvi;
3. Zaxiralarning chiqib ketishi natijasida ishlab chiqarish quvvatining pasayib ketishi;

4. Mintaqa davlatlarining katta tashqi qarzi;
5. Chet ellik investorlar uchun noqulay investitsion muhit;
7. Maxsulotlarning past raqobatbardoshligi;
8. Mintaqa davlatlarining oziq-ovqat va energetika sohasida mustaqillikni qo'ldan boy berib qo'yishi;

9. Defitsitning davlat byudjetidan va tashqi iqtisodiy balansda belgilan miqdordan oshib ketishi;

10. Mintaqa davlatlarining mahalliy hududlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish-dagi notenglik; Iqtisodiy muommolar davlatning ichki va tashqi siyosiy harakatlarida o'z ifodasini topadi. Bu esa iqtisodiy xavfsizlikning nechog'lik ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi.

Iqtisodiy muommolarning vaqtida hal etilmasligi Markaziy Osiyo mintaqasi xavfsizligiga tahdid soluvchi ko'plab muommolarning ildizi bo'lib hizmat qilishi mumkin. Shuning uchun iqtisodiy masalalarni hal etish va ularning muommoga aylanish ehtimolini kamytirish milliy va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash siyosatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy sohadagi muommolar. Ijtimoiy sohadagi muommolar iqtisodiy xavfsizlikning asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Sotsial muommolar MOD xavfsizligiga katta xavf soladi. Ular boshqa soxalarda xam yomon oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan ehtimoliy mintaqaviy xavfsizlik muommolari;

- yosh avlod o'rtasida giyohvandlikning o'sishi;
- transnatsional uyushgan jinoyatchilik;
- ichki va tashqi migratsiya;
- aholi sonining o'sib ketishi va kun kechirishning qiyinlashuvi;
- aholining past darajadagi huquqiy savodxonligi va huquqiy negilizm;

Yuqorida ko'rsatilgan muommolar o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ular iqtisodiy islohotlarni amalga oshirilishini qiyinlashiradi.

Ekologik sohadagi muommolar. Mintaqada turli xil xususiyatga ega bo'lgan ekologik muommolar mavjud. Bu muommolarning ayrimlari sobiq ittifoq vaqtida noto'g'ri amalga oshirilgan rejalar natijasi yuzaga kelgan.

Markaziy Osiyodagi ekologik muommolar quyidagicha ifodalanadi;

- Orol dengizining qurushi (Qozog'iston, O'zbekiston);
- Sarez ko'lidagi to'g'onning o'pirilish ehtimoli (Tojikiston);
- yadro va atom qurollari sinovdan o'tkazilgan, shuningdek ularning chiqindilari bilan bog'liq muammo (Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston);
- suv resurslaridan nooqilona foydalanish va taqsimlash;
- suniy suv omborlari, to'go'nlari va gidroelektrostansiyalarining atrof muhitga salbiy ta'siri (Qirg'iziston, Tojikiston).

Yadroviy chiqindilar va yadro sinovlari o'tkazilgan hududlar muommosi. Qozog'iston mustaqilligini qo'lga kiritgan vaqtida uning hududidagi strategik bombordimonchilar bortida 1040 yadroviy kallaklar va 370 ta yadro bombasi mavjud edi. [8].

Ittifoq qulagandan so'ng, 1993 yilning boshiga kelib Qozog'iston strategik yadroviy kuchlar ustidan birgalikda qo'mondonlik qilish taklifini berishiga qaramasdan, 1994-1995 yillarda demontaj va yadroviy kallaklar va tashuvchilarni Rossiyaga qaytarish yo'lini tutdi. [9].

Xozirda Markaziy Osiyo mintaqasi yadro qurolidan xoli zona hisoblanadi (2009 yil mart oyidan kuchga kirgan).

Shunga qaramasdan mintaqada yadro qurollar sinovdan o'tkazilgan (Qozog'istonning Semipalatnisk) va qayta ishlangan radioaktiv moddalar ko'milgan (Tojikistonning So'g'd viloyati) va shunga o'xshash ko'plab hududlar mavjuddir.

Siyosiy sohadagi muommolar. Boshqa-boshqa sohada turli xil darajalarda paydo bo'layotgan muommolar siyosiy sohada jamlanadi. Siyosiy sohadagi barqarorlikni izdan hiqaruvchi omillar turli xususiyat va yo'nalishga egadir. Bular millatlar, etniklar va davlatlararo munosabatlar,

chegaraviy masalalar, terrorizm va diniy ekstrimizmdir. Shuni qayd etish lozimki, xavfsizlikning boshqa sohasidagi muommolar yig'ilib siyosiy sohadagi barqarorlikni izdan chiqaruvchi omilga aylanishi mumkin.

Siyosiy sohadagi xavfsizlikka chegaraoldi hududlardagi salbiy voqealar va mintaqa davlatlarining o'zaro ehtimoliy hududiy da'volari xavf solishi mumkin. Bu muommo ham sobiq ittifoqdan qolgan bo'lib, bu jarayonda mintaqa davlatlari majburiy ishtirokchilardir. Prezident I.A. Karimov bu masalaga e'tibor qaratar ekan, shunday deydi- "...mavjud chegaralarni etnik asosga ko'ra o'zgartirishga urunib ko'rishning oqibatlarini tasavvur qilish daxshatlidir. Mintaqamizda chegaralarni qayta bo'lish, jahon hamjamiyati uchun shunday daxsatli natijaga olib kelishi mumkinki, Bosniya va Gersogovinadagi mojarolar mudxish voqea-hodisalarning muqaddimasiga aylanib qolishi mumkin". [10].

Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida aniq chegara demarkatsiyasining mavjud emasligi hozirgi vaqtda mintaqa davlatlari munosabatlarda keskinlikni suniy ravishda kuchaytirmoqda. Bu muommo MODning barchasiga tegishli bo'lib, faqatgina Turkmaniston hozirgi kunda MDH doirasidagi qo'shnilar bilan o'zining quruqlikdagi chegaralarini belgilab olgan. [11].

Chegaralar borasidagi bunday vaziyat davlatlar o'rtasidagi munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatib, mintaqada nobarqaror vaziyatni keltirib chiqarishi mumkin.

Shunday qilib, mintaqaviy xavfsizlik- obyektning (MO davlatlari) shunday holatiki unda himoyalanganlik va ijobiy rivojlanish uchun sharoit yaratilgan bo'ladi. Salbiy ta'sirga ega bo'lgan hodisalar, jarayonlar, elementlar xatarlarini pasaytirish mexanizmi ishlab chiqilgan sharoitdir.

Davlatlarning milliy xavfsizlik tizimi bu- MO mintaqaviy xavfsizligining tarkibiy qismidir. Davlatlar xavfsizlik tizimida nozik nuqtaning paydo bo'lishi boshqalariga albatta ta'sir qiladi. Mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari tizimini ishlab chiqish bilan mintaqaviy xavfsizlikka tahdid soluvchi barcha xavf-xatarlarni, tahdidlarni bartaraf etib bo'lmaydi.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, mintaqaviy xavfsizlikka ta'sir qiluvchi omillar ko'pligi, mintaqa davlatlaridan mavjud muommolarni xal qilishda oqilona siyosat olib borishlarini talab etadi. Bunda mavjud mexanizmlardan foydalaninsh mintaqa davlatlarining har biri uchun foydalidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Prezident Shavkat Mirziyoyev 2017 yil 15 iyun kuni bo'lib o'tgan "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqida
2. Каримов И.А. Ватан саждагох каби муқаддасдир.- Т.: Ўзбекистон, 1996.- 89 б.
3. Рыхтик М.И. Эволюция понятия «безопасность»: от «жестких угроз» до «мягких вызовов» // Современные проблемы мировой политики: Безопасность, конфликты и их анализ. – М.: Аспект Пресс, 2002, - С. 89-118.
4. Периодический обзор ООН.-1991-.XIV.-№ 4.-С.96-97.
5. Скакунов Э.И. Всеобъемлющая безопасность: модель перестройки международных отношений // Сов. Государство и право.- М.: 1987. -№ 5. -С.104.
6. Узаков Н.А. Проблемы теории международного права.- М.:Наука, 1988.- С.15.
7. Сафоев С.С. Марказий Осиёдаги геосиёсат.- Т.:Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университет, 2005. -5 б.
8. А.М. Васильев Россия и Центральная Азия / Постсоветская Центральная Азия. Потери и обретения. – М.: Фирма Восточная литература РАН, 1998. - С. 25
9. Н.И. Петров, М.С. Гафарлы Казахстан. Курс на политическую стабильность и сотрудничество с соседями / Постсоветская Центральная Азия. Потери и обретения. – М.: Фирма Восточная литература РАН, 1998, - С. 60
10. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997.- б.
11. Кожихов А. Территориальный вопрос в Центральной Азии / Центр внешней политики и анализа (Казахстан): http://www.cvi.kz/text/Safety/Territor_region.html.

BUZG'UNCHI G'OYALARGA QARSHI KURASHISH DOLZARB MUAMMO SIFATIDA

*Abdumurodova Sitara Mansur qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti*

Annotatsiya: Oila - jamiyatning asosiy o'zagi. Milliy istiqlol g'oyasini odamlar qalbi va ongiga singdirish avvalo oiladan boshlanadi. Oila, sulola mafkurasi bobolar o'giti, otaning shaxsiy ibrati, onaning mehri orqali insondan insonga, avloddan avlodga o'tadi. Iqtisodiy farovon, axloqiy, g'oyaviy-tarbiyaviy jihatdan sog'lom bo'lgan oila negizidagi jamiyat va davlat mustahkam bo'ladi. Bunday oilada barkamol shaxs voyaga yetadi, uning tuyg'ulari, tushuncha va dunyoqarashida milliy istiqlol g'oyasi keng tarqaladi. Maqolada, oilada yoshlarni buzg'unchi g'oyalardan himoya qilish, buzg'unchi g'oyalarga qarshi kurashishning dolzarb muammolari haqida fikrlar beriladi.

Kalit so'zlar: oila, jamiyat, Milliy istiqlol g'oyasi, sulola mafkurasi, bobolar o'giti, otaning shaxsiy ibrati, onaning mehri, avloddan avlodga, oilada yoshlarni, buzg'unchi g'oyalardan himoya qilish, buzg'unchi g'oyalarga qarshi kurashish.

COMBATING DESTRUCTIVE IDEAS AS A PRESSING ISSUE

*Abdumurodova Sitara
Shahrisabz State Pedagogical Institute 2nd year masters*

Abstract: Family is the basic unit of society. The idea of national independence is first of all established in the hearts and minds of people. Family, the ideology of the dynasty, the personal image of the father, the love of the mother are passed on from person to person, from generation to generation. A society and a state based on an economically prosperous, morally, ideologically and educationally healthy family are strong. In such a family, a well-rounded personality grows up, and the idea of national independence is widespread in his feelings, understanding and worldview. The article presents ideas on the urgent problems of protecting young people from destructive ideas in the family and combating destructive ideas.

Keywords: family, society, national independence idea, dynasty ideology, ancestral teachings, father's personality, mother's love, from generation to generation, young people in the family, protection from destructive ideas, fight against destructive ideas.

БОРЬБА С ДЕСТРУКТИВНЫМИ ИДЕЯМИ КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ

*Абдумуродова Ситора Мансур кизи
магистрант 2-го курса Шахрисабзского государственного педагогического
института*

Аннотация: Семья является основной ячейкой общества. Идея национальной независимости прежде всего утверждается в сердцах и умах людей. Семья, идеология династии, личный образ отца, любовь матери передаются от человека к человеку, из поколения в поколение. Общество и государство, основанные на экономически благополучной, морально, идеологически и педагогически здоровой семье, являются крепкими. В такой семье вырастает всесторонне развитая личность, в чувствах, понимании и мировоззрении которой широко распространена идея национальной независимости. В статье представлены идеи по актуальным проблемам защиты молодежи от деструктивных идей в семье и борьбы с ними.

Ключевые слова: семья, общество, идея национальной независимости, династическая идеология, предковые учения, личность отца, материнская любовь, из поколения в поколение,

молодежь в семье, защита от деструктивных идей, борьба с деструктивными идеями.

Yosh avlodni g'oyaviy tarbiyalashda xalqimizning boy milliy-madaniy tarixiy an'analari, urf-odatlari hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali pedagogik shart-sharoitni vujudga keltirish, jamiyatning umumiy hamda pedagogik madaniyatini oshirish mamlakatimizda ma'rifiy-mafkuraviy ishlarni takomillashtirish oila, mahalla, maktab birgalikdagi faoliyatining asosiy maqsadidir. Jumladan, oilada sog'lom muhit, milliy ruh va o'zbekona turmush tarzini barqaror qilish, farzandlar uchun ota-ona har tomonlama o'rnak bo'lish, bolalarda ota-onasiga, vataniga muhabbat tuyg'usini shakllantirish, o'zaro hamkor bo'lish, oilada g'oyaviy tarbiyani yaxshilash, oila a'zolarining huquq va burchlarini anglab yetishlari va ularga rioya qilishlarini ta'minlash, farzandlarga chuqur dunyoviy bilim asoslarini berish, ma'rifatli, madaniyatli shaxs bo'lib yetishishini ta'minlash, rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti munosabatlariga kirisha oladigan, kasb-hunar iqtisodiy turmushlarini farzandlar ongiga singdirish; bolalarni aqlan-jismonan sog'lom bo'lishi uchun iqtisodiy-ijtimoiy muhit yaratish; ularda mustaqil fikrlashni qaror toptirish ota-onalarning muhim vazifalaridandir. Oila bolalarni istiqloq g'oyalari, milliy mafkura asosida tarbiyalash, bolaning bo'sh vaqtlarini pedagogik nuqtai nazardan yondashgan holda maqsadli tashkil qilish, mavjud iste'dod kurtaklarini rivojlantirish uchun zaruriy sharoit yaratish, farzandlarni maktab, mahalla, jamoatchilik oldidagi vazifalarini to'la ado etishga qonuniy javobgar ekanligini his qilish; ota-onalar o'zlarini pedagogik va psixologik bilimlarini muntazam oshirib borishga mas'uldirlar. Oilada bolani tejamkorlik va ishbilarmonlikka o'rgatishning ma'naviy-ahloqiy tomonlarini tahlil qilish, oiladagi tarbiyaning barcha yo'nalishini uyg'un amalga oshirish shular jumlasidandir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning Muhim muammolar birgalikda yechim va jamoaviy harakatni talab qiladi mavzusida Toshkentda Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo davlatlar Xavfsizlik kengashlari kotiblarining ikkinchi yig'ilishi ishtirokchilariga yo'llagan murojaatida Xavfsizlik kengashlari kotiblari ikkinchi yig'ilishida.[1].

“Biz Tashkilot zaxiralaridan imkon qadar samarali foydalanish hamda turkiy mamlakatlarning integratsiya borasidagi salohiyatini barcha sohalarda oshirish bo'yicha izchil ish olib boramiz”, — deb ta'kidlaydi murojaatda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Birinchi I.A.Karimovning millat xavfsizligini ta'minlash borasida qilgan harakatlari xalqimizni osoyishtaligigakatta xizmatlari muhim poydevor hisoblanadi. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiёт kafolatlari» asarida dinning jamiyat haётida tutgan o'rni haqida shunday degan эди: «Biz din bundan buyon ham aholini oliy ruhiy, ahloqiy va ma'naviy qadriyatlardan, tarixiy va madaniy merosdan bahramand qilish tarafdorimiz. Lekin biz hech qachon diniy da'vatlar hokimiyat uchun kurashga, siyosat, iqtisodiyet va qonunshunoslikka aralashishi uchun bayroq bo'lishiga yo'l qo'ymaymiz. Chunki, bu holni davlatimizning xavfsizligi, barqarorligi uchun jiddiy xafv-xatar deb hisoblaymiz» [3].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining «Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga etgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdirlar. Davlat va jamiyat etim bolalarni va ota-onalarining vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlaydi, bolalarga bag'ishlangan xayriya faoliyatlarini rag'batlantiradi» deyiladi [4]. Farzandining tarbiyasi bilan qiziqmagan, etarlicha g'amxo'rlik ko'rsatmagan ota-onalar O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksining 47-moddasi bilan ayblanadilar. Unda bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish borasidagi majburiyatlarni bajarmaganliklari uchun ota-onalar эки ularning o'rnini bosuvchi shaxslar, voyaga etmagan bolalarning ma'muriy huquqbuzarlik sodir etishga olib kelishi эng kam ish haqqining ikkidandan bir qismidan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi [5].

Mahalla shu tariqa shaxs va jamiyat munosabatlaridagi muhim bog'lovchi vosita, xalqimizning

azaliy udumlari, urf-odatlarini va an'analarini ifoda etgan holda, oila ulkan g'oyaviy-mafkuraviy tarbiya o'chog'i vazifasini bajaradi. Keksalarning pand-nasihatlari, shaxsiy ibрати, ijtimoiy pedagogik munosabatlar misolida milliy istiqloq g'oyalarining amaliy ahamiyati ortib boradi.

Milliy istiqloq g'oyasi - butun O'zbekiston oilalarining birgalikda insonparvar, farovon demokratik jamiyat qurishda har bir insonning munosib ishtirokini ta'minlash bo'yicha qilgan azmu-qarori ifodasidir. Inson, oila, mahalla, mehnat jamoalari, davlat manfaatlari, ularni bog'lab turuvchi ijtimoiy-siёsiy tizimlar milliy istiqloq g'oyalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Buzg'unchi g'oyalar va ularning paydo bo'lishini tahlil qilib vahobbiy oqimining nazariy asosini o'rganib chiqamiz.

Vahobbiylar dinni Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) davridagi «asl holatiga keltirish lozim» degan niqob ostida harakat qilib, shu yo'lda g'oyaviy kurash olib boradilar. Bu harakatga 1703 yilda tug'ilgan Muhammad ibn Abdulvahhob asos solgan. Abdulvahhob bir qancha islom yurtlarida diniy ta'lim olgach, o'z yurti Najd (Saudiya Arabistondagi mintaqaga) qaytib kelib o'z fikrlarini yoya boshlaydi. Uning birinchi amaliy ishi ulug' sahobalar qabriga qo'yilgan sag'ana toshlarini buzish bo'ladi. qabrlarni ziёrat qilishlarini, avliyolarga nazr qilish johiliyat qoldiqlari deb qarab, ularga qarshi kurasha boshlaydi. Tamaki chekish, qahva ichish, suratlarni ham kufrga chiqaradi.

Muhammad ibn Abdulvahhob o'zi asos solgan buzg'unchi g'oya ruhida targ'ibotchi, tarbiyachisi edi. Ibn Abdulvahhob ba'zi shaharlarda mahalliy aholining «noto'g'ri» qarashlarni tanqid qilib, «to'g'ri» yo'lni targ'ib eta boshlaganda u ko'p qarshiliklarga uchraydi. Targ'ibotning tarafdorlari va dushmanlari paydo bo'ladi. Arabistonning turli erlarida «islomni bid'atlar (so'ng kiritilgan yangiliklar)dan tozalash» harakatlari vujudga kela boshladi.

Muhammad ibn Abdulvahhob so'zdan harakatga o'tib, o'zining hokimiyat vakillari tomonidan qo'llab-quvvatlanishiga erishadi. Ibn Abdulvahhob amiri Usmon ibn Mu'ammар taklifiga binoan 1737-1738 yillarda al-Uyaynaga ko'chib ketadi. Amir buyrug'iga binoan bu mintaqadagi muqaddas joylarni buzish ishlari boshlab yuborildi.

Vahhobiylar boshqa arab davlatlariga o'ta boshlaydi. Muhammad Sayyid Ahmad Panjobda bu da'vatni yoyib, unga kirmaganlarga qarshi kurash jihat e'lon qiladi. Muhammad ibn Abdulvahhob o'z da'vatlarida qabrlarni ziyorat, avliyolarga nazr qilish va shu kabi ishlarga shirk deb qaradi.

Shu tariqa vahhobiylar o'z da'vatlarini olib bordilar. qaysi shahar, qishloqqa kirsalar u erdagi qabrlar, obidalarini buzar edilar. Hatto yevropaliklar ularni «obidalarini buzuvchilar» deb atadilar. Vahhobiylar hatto qadimiy yodgorliklarni ham buza boshladilar. Toliblarning 2001 yili Afg'onistondagi Ulkan Buddha haykalini o'qqa tutganliklari shu harakat davomchilarining kirdikorlari sifatida namoён bo'lmoqda. Payg'ambarimiz (s.a.v.) tug'ilgan joylar yodgorliklari, Sayyida Oysha, Abu Bakr (r.a.), Ali (r.a.), sahobalarning qabrlarini buzdilar. Hatto Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning qabrlarini buzishlariga oz qoldi. Bunday ishlar, tabiiyki, Payg'ambar, sahobalarga nisbatan muhabbatda va izzat-ikromda bo'lgan kishilarda juda yomon taassurot qoldirdi.

Aytib o'tish lozimki, hozirgi kunda ayrim yurtdoshlarimiz huquqni muhofaza qiluvchi idoralardan qochib yurgan shaxslarga uylarini berish hollari uchraydi. Bunday xonadonlardan turli diniy ekstremistik, terroristik tashkilot a'zolari o'z faoliyatlarini yurgizadilar. Bevosita bu xonadon jinoyatni sodir etish foydalaniladigan joyga aylanadi.

Bu borada mahalla fuqarolari yig'ini, keng jamoatchilik o'z hududlarida istiqomat qilib kelaётgan ёshlarning turli buzg'unchi oqimlar ta'siriga tushib qolganligini huquqni muhofaza qiluvchi idoralar tomonidan aniqlanib, ta'qib ostiga olganga qadar o'zaro hamkor va hamjihatlikda faoliyat ko'rsatib, jinoyatni oldini olishga harakat qilishlari lozim. Shuni ham alohida qayd etish kerakki, har bir ota-ona o'z farzandining barkamol, halol va pok inson bo'lib tarbiya topishiga har tomonlama mas'uldir. Shunga qaramay, ba'zi bir ota-onalar turli buzg'unchi oqimlarga berilib, ularning ёlg'on g'oyalariga aldanib, diniy ekstremistik, xalqaro terroristik guruhlarini tayyorlash lagerlariga borib, jangarilik ruhida tarbiya topayotgan farzandlari bilan bir qatorda jinoyatga sherik ekanliklarini anglab etmaydilar.

Insoniyat o'z tarixida qancha urush ko'rgan, qancha qurbon bergan bo'lsa, bular-yovuz g'oyalarning paydo bo'lishi, targ'ib qilinishi, millionlab kishilarni shu g'oyalar bilan avval xulq-atvor motivlarining shakllanganligi natijasida qo'llariga qurol berilganidan boshlangan. Buzg'unchi g'oyalar targ'iboti odamlar, millatlarning tinchligini buzgan.

Bunyodkor g'oyalar targ'iboti esa, shaxsni yuksaltirgan, yaxshilik g'alabasini ta'minlagan. Biroq, bu g'alabalar taraqqiyot, millatlar uchun qimmatga tushgan. Tarix aqidaparastlik, diniy fanatizm, terrorizm, bosqinchilik, fashizm, shovinizm, jaholatparastlik, bolshevizm va boshqa buzg'unchi g'oyalarni ko'rdi, bildi. Ayniqsa, 90-yillarning boshiga kelib «vahhobiylik», «hizbut-tahrir», «akromiylik», «tavba» kabi turli zararli g'oyalarga asoslangan kuchlar va harakatlar avj ola boshladi.

Masalan, vahhobiylik islom g'oyalariga siyosiy tus berib, din nomidan ish yuritib, go'yaki islomni Payg'ambar davridagi «asl holatiga qaytarish», ya'ni uni tozalash, barcha musulmonlarni islomning yashil bayrog'i ostida birlashtirish kabi g'oyalarni ilgari surdi.

Vahhobiylik mustaqillik arafalarida ilk yillaridagi g'oyaviy bo'shliqdan ustalik bilan foydalanishga intildi. Shuning uchun ba'zi kishilarni arab mamlakatlarida sa'hat, xizmat safari, o'qishda bo'lgan vaqtlarida o'z ta'siriga tushirishga harakat qildi. Shundan so'ng, dastlab joylardagi masjidning imom-xatibligi, keyinroq esa mamlakat diniy idorasining nufuzli lavozimlari uchun kurash boshlandi, islom siyosiy partiyasini tuzishga harakat qildi. Asta-sekin O'zbekistonni islom respublikasi deb e'lon qilish, mintaqamizda xalifalikni tiklash rejasini amalga oshirmoqchi bo'ldilar.

Xalqaro terrorchi va ekstremistlar istiqloq yo'lidan borayotgan O'zbekiston yoshlari orasida o'z g'oyalarini targ'ib qilib, xalqimizni o'z siyosati, hukmronligiga bo'ysundirish, mana shu muhim geopolitik maydonni o'z ta'sir doirasiga olishni orzu qilmoqda.

Terrorizm ham bugungi kunda insoniyatga katta tahdid solmoqda. Jamiyatda doimiy qo'rquv, fitna-g'alamislik muhitini vujudga keltirish, zo'ravonlik yo'li bilan uning barqarorligini buzish, siyosiy maqsaddagi o'ldirish va portlashlar bu mudhish g'oyaning asl mohiyatini tashkil etadi.

Siyosiy terrorizm XIX asrdayoq keng quloq yoygan edi. XX - asrda g'arbiy Germaniyadagi «qizil armiya» va Italiyadagi «qizil brigada» guruhlar, Ispaniyadagi basklar tashkiloti, Olsterdagi «Inqilobiy-xaloskorlik armiyasi», Perudagi «Porloq hayot» kabi birlashmalar zamonaviy siyosiy terroristlarning birinchi avlodi edi. Keyingi yillarda dunyoning o'nlab mamlakatlari, jumladan, bizning yosh davlatimiz chegarasiga yaqin davlatlar hududlarida ham terrorizm o'choqlari paydo bo'ldi.

Har bir Sharq mamlakatlaridan chiqqan vatan xoinlarini yollab yozma va og'zaki targ'ibotda foydalanildi. Maqsad, xalqni o'zlariga og'dirib, sherik qilib, undan so'ng qulga aylantirish edi. Agar buning iloji bo'lmasa, bu ish hech bo'lmasa, sharq xalqlarining «Hizbut-tahrir»ga qarshi birlashuvini oldini olishda asqotishi kerak edi. Masalan, «Hizbut-tahrir» o'zlarining audio ezuv va varaqalarida milliy ozodlik kurashi olib boraётgan «do'st Falastin xalqi»ga samimiy hurmatlarini, boy va qadimiy hind madaniyatini juda sevishlarini, uni kufr olamidan ozod qilish ishtiyoqida «yonayotganliklarini» har kuni takrorladilar.

Buzg'unchi g'oyalardan yana biri – fashizmdir. Bu g'oyaning manbai - gitlarning «Mening kurashim» deb nomlangan kitobi hisoblanadi. Natsizmning «ommaviy psixologik qirg'in quroli» yaratildi. Uning amaliyoti nazariyasidan oldin paydo bo'ldi. Ya'ni «Xalq ta'limi vazirligi», «Xalq ta'limi va targ'iboti vazirligi»ga aylantirildi. Vazirlik gitlerchilar Germaniyasi mafkuraviy haётining barcha sohalarini total qamrab oldi. Shior «Yagona imperiya, yagona xalq, yagona Fyurer» bo'lishi kerak edi.

Fashizm o'z pedagogikasini yaratdi. Gitler yoshlarga yovuz, zolim va talabchan bo'lish kerakligi xususida tarbiyani singdirdi.

Ana shu shovunistik mafkura ruhida o'sgan, aldangan yigit-qizlar 1940 yillarga kelib askar kiyimlarini kiyishdi. Endi ularga yangi g'oyaviy ozuqa «quyishdi». German askarlarining

yon daftariga «Ulug' Germaniya soldati, sen ushbu ko'rsatmani aniq bajarsang, ojiz, mag'lub bo'lmaysan. Agar biror bandini bajarmasang-halok bo'lasan. O'zingni asrab, quyidagilarni yodingda tut va amal qil:

1. Ertalab, kunduz, tunda-doimo fyurer haqida o'yla. Chalg'ima, chunki u seni o'ylayapti, sen uchun ishlayapti. Sen faqat harakat qilishing, hech narsadan qo'rqmasliging kerak. Chunki sen engilmas nemis askarisan. Senga na o'q, na tig' tegmaydi. Senda qalb, his-tuyg'u yo'q. Sen nemis po'latidan yaratilgansan. Urush tugagach bolalaring, sevikli yoring, ulug' Germaniya uchun yoniq qalb, xotirjam qalbni qaytib olasan.

2. Germaniya qo'rqoq bo'la olmaydi. Tushkunlikka tushsang-Fyurerni esla, shod qushdek engil bo'lasan. Senga hujum qilishsa-Fyurerni esla, keskin harakat qil. Ular zarbalarindan halok bo'lishadi. Germaniyaning ulug'ligi va uning g'alabasi haqida o'yla. Sen o'z shaxsiy sharafing uchun 100 rus askarini o'ldirishing kerak. Chunki bu adolatli-bitta nemis askari 100 ta rusga teng. Senda qalb ham, tuyg'u ham bo'lmasligi kerak. Chunki ular urushda kerak emas. O'zingdagi rahmdillik va hamdardlikni yo'q qil. qarshingda kekxa kishimi, ayolmi, qiz yo o'g'il bolami hammasini qir. Ana shunda sen o'zingni halokatdan asrab qolasan. O'z oilangning kelajagini ta'minlaysan, noming shuhratga burkanadi».

3. Dunyodagi biror kuch german shiddatiga dosh bera olmaydi. Biz butun insoniyatni tiz cho'ktiramiz. Germaniyalik - dunyoning yagona egasi. Angliya, Rossiya, Amerikaning taqdirini hal qilasan. Sen - Germaniyaliksan; germaniyalikka mos harakat qilganingda senga qarshi chiqqan har qanday jonzo'tni yo'q qil, fyurer haqida o'yla - sen g'olib chiqasan. Senga o'q ham tig' ham tegmaydi. Ertaga butun dunyo sening oyoqlaring ostida yotadi.

Nemis askarlariga «qo'l uzatsa etadigan» darajada (targ'ibot orqali) baxtli istiqbol ko'rsatildi. Xullas, fashizm - yuzlab millatlarga mansub millionlab insonlarning yostig'ini quritgan, hali ham tortayotgan yovuz g'oya ana shunday yovuz ijtimoiy - pedagogik mexanizm targ'ibotga qurildi.

Toki buzg'unchi g'oyalar hozir, O'zbekiston Respublikasi atrofida tahdid solib turgan ekan, ayrim yoshlarni ularning targ'ibot-tashviqot girdobiga tortib ketgan ekan, ularga qarshi qulay pedagogik tizim asosida birgalashib kurashish bugungi kunning eng dolzarb masalalardan biri bo'lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo davlatlar Xavfsizlik kengashlari kotiblari ikkinchi yig'ilishi T.:20.10.2023y.

2.Каримов Ислон. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., «Ўзбекистон», 1996.

3.Каримов Ислон. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.

4.Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси. Тошкент-1995й. “Адолат” нашриёти. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. 21-б. –305б.

5.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 2023у.

6.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси: XII чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сессияси 1992 й 8 декабр. –Т.: “Ўзбекистон”, 1992. 46. VII боб 31-модда. 15б.

JALOLIDDIN RUMIY ASARLARIDA YUKSAK AXLOQLI SHAXS QIYOFASINING YORITILISHI

Qurbonova Sevara Sanjar qizi

Shahrisabz Davlat Pedagogika institute Pedagogika nazariyasi va tarixi 2-kurs magistranti
ORCID ID: 0009-0000-4125-7222

Annotation. The purpose of this study is to examine how Jalaluddin Rumi depicts the figure of a highly moral person in his works, focusing on their spiritual, ethical, and moral qualities. The pedagogical and spiritual aspects of his works play an important role in shaping a highly moral person, enabling the reader to develop inner purity, demonstrate love and patience towards others, and pursue spiritual perfection. Moreover, Rumi encourages his audience to control their desires, seek truth, and broaden their worldview. This study highlights the role of Rumi's works in forming highly ethical individuals, as well as their methodological and spiritual significance.

Keywords: Jalaluddin Rumi, high morality, spiritual purification, conquering the self, love, compassion, tolerance, wisdom, striving for truth, humility, modesty.

Аннотация. Цель данного исследования — изучить, как Джалаладдин Руми изображает образ высокоморального человека в своих произведениях, раскрывая его духовные, нравственные и этические качества. Педагогическое и духовное значение его произведений играет важную роль в воспитании высоконравственного человека, позволяя читателю развивать внутреннюю чистоту, проявлять любовь и терпение к другим, а также стремиться к духовному совершенству. Более того, Руми побуждает человека контролировать свои желания, искать истину и расширять своё мировоззрение. В данной работе рассматривается роль произведений Руми в формировании высоконравственных личностей, а также их методическое и духовное значение.

Ключевые слова: Джалаладдин Руми, высокая нравственность, духовное очищение, победа над нафсом, любовь, сострадание, терпимость, мудрость, стремление к истине, смирение, скромность.

Annotatsiya. Ushbu ishning maqsadi Jaloliddin Rumi asarlarida yuksak axloqli shaxs qiyofasini tasvirlash, uning ruhiy, ma'naviy va axloqiy fazilatlarini o'rganishdir. Asarlarining pedagogik va ma'naviy jihatlari yuksak axloqli shaxsni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchiga ichki poklikni rivojlantirish, boshqalarga mehr va sabr ko'rsatish, ruhiy kamolot sari intilish kabi fazilatlarni shakllantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, Rumi o'quvchini o'z nafsini nazorat qilish, haqiqatni izlash va dunyoqarashini kengaytirishga da'vat etadi. Ushbu ish mavzu doirasida Rumi asarlarining yuksak axloqli shaxsni shakllantirishdagi o'rni, metodik va ma'naviy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Jaloliddin Rumi, yuksak axloq, ruhiy poklanish, nafs ustidan g'alaba, mehr-muhabbat, bag'rikenglik, donolik, haqiqatga intilish, tavozelik, kamtarlik.

Insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo'lgan ma'naviy-axloqiy xususiyatlarni tarbiyalash uning eng asosiy qadriyat sifatidagi mohiyatini ta'minlaydigan qadimiy va abadiy qadriyatlardandir. Uzluksiz ma'naviy tarbiya shaxsning shakllanishi, kamol toptirish va o'z hayot pozitsiyasini aniq tanlashiga juda katta yordam beradi. Ma'naviy-axloqiy tarbiya muayyan shaxsning ma'naviy rivoji, dunyoqarashi, axloqiy qiyofasi, estetik didini o'stirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatni anglatadi.

“Axloq” ijtimoiy tushunchalardan biri bo'lib, uning mohiyati shaxs xatti-harakatlari, yurish-turishi, turmush tarzi, hayot kechirish tamoyillari, qoidalari, shuningdek, ijtimoiy munosabatlar mazmunini ifodalaydi. Shu bois, axloq ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat ma'naviy-ruhiy hayotida

o'ziga xos muhim ahamiyatga ega. Muayyan millat qiyofasi, uning kishilik taraqqiyotidagi o'rni belgilanayotgan jarayonda mazkur tushuncha asosiy mezonlardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Axloqiy poklik — bu insonning ichki dunyosidagi tozalik, vijdonning uyg'oqligi va yomon niyatlardan uzoqlik holatidir. Jaloliddin Rumiy uchun bu tushuncha faqat odob yoki axloqiy qoidalarni bajarish emas, balki ruhiy tozalikka, qalb musaffoligiga erishish demakdir. Uningcha, insonning tashqi xatti-harakati, so'zlari va munosabati ichki poklikdan oziqlanadi. Agar insonning qalbi toza bo'lsa, u tabiiy ravishda boshqalarga nisbatan mehribon, halol va adolatli bo'ladi. Rumiy shunday deydi: “Ko'z tashqi narsani ko'radi, ammo yurak haqiqatni ko'radi. Agar yuraging toza bo'lsa, unda barcha dunyo chiroyli ko'rinadi.” Demak, axloqiy poklik — bu yurakdagi nur, insonni yomonlikdan, hasad, kibr va nafratdan himoya qiluvchi ichki kuchdir. Rumiyning fikricha, inson kamoloti — bu o'zini anglash va Haq (Alloh)ga yaqinlashish jarayonidir. Inson kamolot sari intilar ekan, u o'z nafsini, zaif tomonlarini tan oladi va ularni yengishga harakat qiladi.

Rumiy “Masnaviy” asarida insonni tuproqdan boshlangan, ammo ruh bilan yuksaklikka erishuvchi mavjudot deb tasvirlaydi. U shunday yozadi: “Tuproqdan yaralgan taningni o'ylama, unda yashovchi ruh osmonlardandir.” Ya'ni inson o'zining jismoniy ehtiyojlari bilan cheklanib qolmasligi, balki ruhiy jihatdan yuksalishga intilishi kerak. Bu yuksalishning asosi — axloqiy fazilatlarni rivojlantirishdir.

Axloqiy poklik — inson kamolotining yuragi hisoblanadi. Rumiy ta'limotida inson o'zini tarbiyalamasa, u hech qachon haqiqiy baxt va tinchlikka erisholmaydi. U deydi: “O'zgalarni o'zgartirishni istasang, avvalo o'zingni pokla. Chunki dunyo — sening ko'zgungdir.” Shundan kelib chiqib, Rumiy insonni doimo: vijdonini tinglashga, halollikni tanlashga, boshqalarga nisbatan mehrli bo'lishga, nafsni nazorat qilishga chaqiradi.

Axloqiy poklik — insonni ruhiy jihatdan yuksaltiruvchi eng muhim omil bo'lib, u orqali inson kamolot, ya'ni komil insonlik darajasiga ko'tariladi. Axloqiy poklikning belgilarini Rumiy quyidagicha ko'rsatadi: Halollik va adolat — har qanday vaziyatda haqiqatni tan olish. Tavozelik — o'zingni ulug' deb bilmaslik, boshqalarni hurmat qilish. Sabr va kechirimlilik — boshqalarning xatolariga bag'rikeng bo'lish. Mehr-shafqat — insonlar dardiga befarq bo'lmaslik. Qanoat va minnatdorlik — hayotdan nolimaslik, boriga shukr qilish. Bu sifatlarni o'zida mujassam etgan inson, Rumiyning nazarida, kamolga yetgan, yuksak axloqli shaxsdir.

Ruhiy poklanish — bu insonning ichki dunyosini tozalash, yomon niyat, hasad, g'azab, kibr, ochko'zlik kabi illatlardan xalos bo'lish jarayonidir. Jaloliddin Rumiy nazarida, insonning asl mohiyati ruhdur, tan esa faqat vaqtinchalik joy. Shuning uchun haqiqiy kamolot — tana ehtiyojlariga emas, balki ruhiy o'sishga e'tibor berishda. Rumiy shunday deydi: “Inson tan bilan emas, ruh bilan yuksaladi. Chunki tan o'tkinchi, ruh esa abadiydir. Demak, ruhiy poklanish — bu insonning o'z ichidagi yomonlik va qo'rquvlarni yengib, Allohga yaqinlashish yo'lidir. Rumiy “nafs”ni insondagi eng katta sinov deb biladi. Nafs — bu insonni yomonlikka, g'azab, kibr, hasad, manmanlikka undovchi kuchdir. Unga ko'ra, nafsni yengmagan inson hech qachon haqiqiy erkinlikka erisha olmaydi. U shunday yozadi: “Nafsingni yengmaguningcha, sen ozod emassan. Chunki insonni zanjirga soluvchi eng kuchli bog' — bu uning o'z nafsini.” Ya'ni, insonning eng katta dushmani — bu tashqi dushman emas, o'z nafsidir. Rumiy nafsni yengish uchun ruhiy tarbiya, sabr, zikr va muhabbat yo'lini tavsiya etadi. Uningcha, inson o'zini poklash uchun doimiy ravishda: o'z xatolarini tan olishi, yomon odatlardan voz kechishi, boshqalarga yaxshilik qilishni odat qilishi, shukr va sabr bilan yashashi kerak.

Rumiy ta'limotida bu jarayon “ichki jihat” deb ataladi — ya'ni insonning o'z nafsiga qarshi kurashi. “Kim o'zini yengsa — u dunyolarga sulton bo'ladi.” deydi Rumiy. Demak, haqiqiy g'alaba — bu insonning o'z ichidagi yovuzlik ustidan g'alabasidir. Rumiyning ta'limotida ruhiy poklanish asta-sekin amalga oshadi. U quyidagi bosqichlarni ajratadi:

O'zini tanish — inson o'zidagi zaifliklarni, gunohlarni anglaydi.

Tavba va pushaymonlik — u xatolarini tan olib, to'g'rilanishga intiladi.

Qalbni tozalash — hasad, gʻazab, kibr, nafrat kabi hislardan voz kechadi.

Muhabbat va rahm-shafqat — boshqalarga yaxshilik bilan munosabatda boʻladi.

Haqiqat nuri — Allohga yaqinlashadi, qalbida tinchlik topadi.

Bu bosqichlar orqali inson ruhiy kamolot sari yuksaladi. Ruhiy poklanish natijasida inson: tinchlik va osoyishtalik topadi; nafs istaklaridan ozod boʻladi; adolatli va mehrli insonga aylanadi; Allohga muhabbat bilan bogʻlanadi.

Rumiyl shunday degan: “Sen nafsingdan qutulmaguncha, haqiqiy hayot boshlanmaydi. Chunki nafs — qalb koʻzgusini changlatadi, ruh esa uni yuvadi.” Bu yoʻl sabr, muhabbat va oʻzini anglash orqali kechadi. Nafsni yenggan inson — yovuzlikdan yiroq, tinchlikka erishgan, komil inson boʻladi. “Kim oʻz ichidagi qorongʻilikni yengsa, u boshqalar uchun nur sochuvchi yulduzga aylanadi.” — Jaloliddin Rumiyl.

Jaloliddin Rumiyl taʼlimotining markazida muhabbat turadi. Uningcha, muhabbat — bu butun mavjudotning hayot manbai, inson ruhining oziqi. Rumiyl shunday deydi: “Muhabbat — bu Allohning siridir. Kim muhabbatni bilsa, Haqni biladi.” Bu soʻzlar orqali u muhabbatni faqat insoniy tuygʻu sifatida emas, balki ilohiy haqiqatga eltuvchi yoʻl sifatida talqin qiladi.

Rumiyningcha, har bir insonning yuragida Alloh tomonidan berilgan muhabbat nuri mavjud. Ana shu nur orqali inson yomonlikdan yiroqlashadi, yaxshilikka intiladi va ruhiy poklanadi. Mehr — bu boshqalarga rahm-shafqat bilan qarash, ularning dardini his qilish, yordam berish istagidir. Rumiyl fikricha, mehribonlik — insonni inson qiladigan eng ulugʻ fazilatdir. U shunday degan: “Yomonlikni yomonlik bilan emas, yaxshilik bilan yeng. Chunki yaxshilik — yuraklarning kalitidir.” Mehribon inson boshqalarga nisbatan hamdard, kechirimli, sabrli boʻladi. U oʻzining har bir soʻzi va amali bilan atrofdagilarga tinchlik, ishonch va iliqlik bagʻishlaydi.

Rumiyning fikricha, muhabbat — bu insonni Allohga yaqinlashtiruvchi eng qisqa yoʻl. Chunki muhabbat orqali inson oʻz “men”ini unutadi, faqat yaxshilikni, poklikni, haqiqatni koʻradi. U shunday yozadi: “Sevgi — hayotning suviga oʻxshaydi. Kim sevsa, yashaydi; kim sevishni bilmasa, u ichida quriydi.” Rumiyl nazarida, muhabbatsiz yurak — qorongʻu uydir, unda hayot nuri yoʻq. Muhabbat esa insonni: hasaddan, gʻazabdan xalos qiladi; boshqalarni kechirishni oʻrgatadi; insonni sabr, halollik va adolatga chorlaydi.

Bagʻrikenglik — bu boshqalar fikri, dini, millati, dunyoqarashiga hurmat bilan qarashdir. Rumiyl barcha insonlarni bir daraxtning shoxlari, bir dengizning tomchilari deb bilgan. U shunday degan:

“Kel, kim boʻlma — yana kel!

Kufr boʻlsang ham, butparast boʻlsang ham, kel!

Bizning dergoh — umidsizlik dergohi emas,

Yuz marta tavba qilgan boʻlsang ham, yana kel!”

Bu mashhur bayt Rumiyl taʼlimotining eng muhim gʻoyasini ifodalaydi — yaʼni bagʻrikenglik va kechirimlilik. Unga koʻra, insonlarni ajratish, nafrat yoki kamsitish — bu jaholat alomati. Chin muhabbatli inson esa har kimni Allohning yaratilari sifatida qadrlaydi. Shuning uchun u deydi: “Muhabbatni soʻyla, muhabbatni qil, muhabbatni oʻyla — chunki muhabbat oʻzi Haqdir.» Ushbu fazilatlar insonni: ruhiy jihatdan yuksaltiradi, nafsni yengishga yordam beradi, dunyo va odamlarni sevishga oʻrgatadi. Rumiyl nazarida yuksak axloqli inson — bu: yuragida muhabbat, tilida mehr, amalida bagʻrikenglik mujassam boʻlgan shaxsdir. “Dunyo sevgidan yaratilgan, sevgisiz hech narsa yashay olmaydi. Shuning uchun muhabbat bilan yashagin — shunda sen abadiy yashaysan.” — Jaloliddin Rumiyl.

Donolik — bu insonning hayotni chuqur anglash, yaxshilik va yomonlikni ajrata bilish, vijdon va aql uygʻunligida yashash qobiliyatidir. Jaloliddin Rumiyl uchun donolik — faqat bilim yoki tajriba emas, balki ruhiy nur, qalbning uygʻoqligidir. U shunday deydi: “Bilim — yoʻlni yorituvchi sham, ammo donolik — yurakni yorituvchi quyoshdir.” Yaʼni inson koʻp narsani bilishi mumkin, lekin haqiqiy donolik — bu bilimni toʻgʻri tushunish, uni ezgulik yoʻlida ishlatishdir. Rumiyl

nazarida, donolik insonning ruhiy yetukligi bilan chambarchas bog'liq. Donolik shunchaki aqliy qobiliyat emas, balki ruhiy tozalik, sabr, kamtarlik va muhabbat bilan oziqlanadi. U shunday deydi: "Aqlli odam — so'zini o'lchab gapiradi, dono odam — yuragini o'lchab yashaydi." Demak, Rumi uchun donolik — bu insonning ichki ovozi eshitilishi, vijdoniga tayanib yashash, har bir ishda haqiqatni izlashdir.

Haqiqatga intilish Rumiyni butun falsafasining markazida turadi. Uningcha, haqiqat (haq) — bu Allohning mohiyati, borliqning asl sababi, inson ruhining manbaidir. Rumiyni fikricha, har bir inson hayot davomida o'z ichidagi haqiqatni, ya'ni Allohni izlaydi. U shunday yozadi: > "Sen dengizdan ajralgan tomchisan. Tinchlik topmoqchi bo'lsang, yana o'sha dengizga — ya'ni Haqqa qayt." Bu so'zlar bilan Rumi insonning asl maqsadi — o'z ruhini Allohga yaqinlashtirish, haqiqatni anglab yashash ekanini uqtiradi. U deydi: "Haqiqatni tashqaridan izlama, u sening yuragingda yashiringan." Bu orqali Rumi insonni ichki dunyosiga nazar tashlashga, o'z qalbidagi nurni topishga chaqiradi. Haqiqat tashqi dunyoda emas, balki ichki uyg'oqlikda ekanini ta'kidlaydi. Shu fazilatlar insonni ruhiy yuksaklikka olib chiqadi va uni komil inson darajasiga ko'taradi. Rumi shunday degan: "Kecha men aqlli edim — dunyoni o'zgartirmoqchi edim. Bugun men dono bo'ldim — o'zimni o'zgartiryapman." Ya'ni haqiqiy donolik — bu insonning o'zini, hayotning ma'nosini va Haqni anglashidir.

Tavozelik — bu insonning o'zini ulug'lamasligi, boshqa insonlar bilan tenglikda bo'lishi, va boshqalarning his-tuyg'ularini hurmat qilishidir. Rumi uchun tavozelik — yuksak axloqning muhim belgisi, chunki inson o'zini kattaroq yoki boshqalardan ustun deb bilsa, u ruhiy jihatdan tushib qoladi. U shunday deydi: "O'zingni katta deb bilishing — yuragingni qiyinchiliklarga ochadi; o'zingni kichik tutishing — qalbingni pok qiladi." Ya'ni tavozelik — bu insonni ruhiy poklik va tinchlik sari yetaklaydigan ichki sifatdir.

Kamtarlik — bu insonning bilim, imkoniyat yoki ijtimoiy mavqei oshkora maqtamasligi, yaxshilik va xizmatni Alloh roziligi uchun qilishidir. Rumi nazarida kamtar inson nafaqat boshqalarga foyda keltiradi, balki o'z ruhini ham yuksaltiradi. U shunday yozadi: "Kamtarlik — inson qalbinin eng qimmatli ziynati." Kamtar inson o'zini kichik deb biladi, ammo bu o'zi haqiqiy ulug'likni anglashga imkon beradi. Chunki haqiqiy ulug'lik tashqi ko'rinishda emas, qalbning pokligi va mehrida namoyon bo'ladi.

Rumiyni ta'limotida tavozelik va kamtarlik insonni quyidagi jihatlarga yetaklaydi: Boshqalarni hurmat qilish — inson boshqalarni past bilmaydi, hamdard bo'ladi. O'zini nazorat qilish — g'azab, hasad va kibrdan uzoqlashadi. Ruhiy kamolot — inson ichki yuksalishga erishadi. Jamoada barqarorlik — insonning xulqi boshqalarga iliqlik va ishonch bag'ishlaydi. Rumi shunday deydi: "Yuraging kamtar bo'lsa, seni barcha sevadi; yuraging g'ururlansa, seni hech kim tushunmaydi."

Xulosa

Sabr va chidamlilik — qiyinchiliklarga bardosh berish. Haqiqatni qabul qilish — o'zini va boshqalarni haqiqat bilan baholash. Mehr-shafqat va bag'rikenglik — boshqalarning xatolarini kechirish. Halollik — yurakdagi poklikni so'z va amalda namoyon qilish. Shu fazilatlar bilan inson nafaqat o'zini yuksaltiradi, balki atrofdagilarga ham foyda keltiradi. Jaloliddin Rumi nazarida tavozelik va kamtarlik — yuksak axloq va ruhiy kamolotning muhim qismi. Bu fazilatlar orqali inson: o'zini va boshqalarni hurmat qiladi, ruhiy jihatdan yuksaladi, Alloh va odamlarga yaqinlashadi. Rumi shunday degan: "O'zingni kichik tutgin, dunyo seni ulug' qiladi; yuragingni kattalashtirsang, dunyo seni tushiradi."

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jaloliddin Rumi. Masnaviy-i Ma'navi. — Toshkent: Sharq, 2010.
2. Jaloliddin Rumi. Divan-i Shams-i Tabrizi. — Toshkent: Adabiyot nashriyoti, 2012.
3. Foruzonov, A. Jaloliddin Rumi va uning ma'naviy merosi. — Toshkent, 2015.
4. Nabiev, M. Ma'naviyat va axloqiy tarbiya: Rumi ijodi. — Toshkent: Fan, 2017

5. Husanov, S. Yuksak axloq va inson kamoloti: Rumi nazariyasi. — Toshkent, 2016.
6. Lewis, F. Rumi: Past and Present, East and West. — Oxford University Press, 2000.
7. Schimmel, A. The Triumphal Sun: A Study of the Works of Jalaloddin Rumi. — Leiden: Brill, 1993.
8. Barks, C. The Essential Rumi. — HarperCollins, 1995.
9. Jaloliddin Rumi. Fihi Ma Fihi (In It What's in It). — New York: Perennial, 1998.
10. Rahimov, T. Rumi asarlarida nafs va ruhiy poklanish. — Toshkent, 2018.
11. Rumi, J. Mystical Poems of Rumi. — London: Penguin Classics, 2004.
12. Kamolov, B. Rumi falsafasi va axloqiy tarbiya. — Toshkent: Adabiyot nashriyoti, 2019.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

MUTAASSIB SHAXS SHAKLLANISHI VA UNI O'RGANISHDA DIAGNOSTIK SUHBAT OLIB BORISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Akramov Mirmuxsin Rustamovich

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi Din psixologiyasi va pedagogika kafedrası
professori, psixologiya fanlari doktori*

Annotatsiya. Mazkur maqolada shaxs shakllanishida individual-psixologik, oilaviy, ijtimoiy-psixologik omillar va mutaassib shaxs dunyoqarashi, boshqa e'tiqoddagilarga munosabatda bo'lishi, boshqalarning fikrini inobatga olmaslik hamda muqobil qarashlarni inkor qilish masalasi yoritilgan. Shuningdek, mutaassib shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar va ular bilan olib boriladigan diagnostik suhbatning psixologik jihatlari hamda ahamiyati batafsil bayon etilgan.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОВЕДЕНИЯ ДИАГНОСТИЧЕСКОГО ИНТЕРВЬЮ В ФОРМИРОВАНИИ РЕЛИГИОЗНОЙ ЛИЧНОСТИ И ЕГО ИЗУЧЕНИИ

АКРАМОВ МИРМУХСИН РУСТАМОВИЧ

*Профессор кафедры религиозной психологии и педагогики Международной академии
исламоведения Узбекистана, доктор психологических наук*

Аннотация. В статье рассматриваются индивидуально-психологические, семейные, социально-психологические факторы формирования личности, а также вопросы фанатичного мировоззрения человека, нетерпимости к иноверам, пренебрежения к чужому мнению и отрицания альтернативных взглядов. Подробно описываются социально-психологические факторы, влияющие на формирование фанатичной личности, психологические аспекты проводимой с ними диагностической беседы и её значение.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CONDUCTING A DIAGNOSTIC INTERVIEW IN THE FORMATION OF A RELIGIOUS PERSON AND HIS STUDY

AKRAMOV MIRMUUKHSIN RUSTAMOVICH

*Professor of the Department of Religious Psychology and Pedagogy, International Academy
of Islamic Studies of Uzbekistan, Doctor of Psychological Sciences*

Annotation. This article discusses the individual-psychological, family, socio-psychological factors in the formation of a personality, as well as the issues of a fanatical person's worldview, intolerance towards those of other faiths, disregard for the opinions of others, and denial of alternative views. It also describes in detail the socio-psychological factors that influence the formation of a fanatical person, the psychological aspects of the diagnostic interview conducted with them, and the importance of this.

Ma'lumki, mutaassiblik insoniyat bosib o'tgan barcha ijtimoiy rivojlanish bosqichlarda turli din va ijtimoiy yo'nalishlar orasida keskin bo'linish, tarafbozlik, guruhbozlik, ommaviy tartibsizliklar, nizo hamda to'qnashuvlar kelib chiqishiga turtki vazifasini bajarib kelgan.

“Mutaassiblik”ka ijtimoiy psixologiya fani nuqtaiy nazaridan tarif beradigan bo'lsak “Shaxsni biror – bir nazariya yoki g'oyani ilgari suruvchi shaxsga bilimsizligi (tajribasizligi) ta'sirida ko'r – ko'rona ruhan ixlos qilib ergashishi hamda o'zini idrok va irodasini boshqarishni rahnomosiga topshirishi hamda o'zligidan ihtiyoriy ravishda vos kechish tushiniladi. O'z navbatida uni psixo-fizologik asosini shaxsning bosh miyasidagi bir nerv markazi asta-sekinlik bilan kuchli

“dominanta”likka (ustunlikka) erishishi natijasida boshqa nerv markazlarini kuchli tormizlanishi qonuniyati tashkil etadi.

Mutaassiblik - (arab. “g’uluv ketish”, “chuqur ketish”) muayyan g’oyalarning to’g’ri ekaniga qattiq ishonish, ularga mukkasidan berilish, “o’zgalar” va “o’zgacha” qarash hamda g’oyalarga murosasiz munosabatda bo’lish, boshqa firqa va mazhablarni butunlay rad etishi, ularni tan olmaslikda namoyon bo’ladi” deb ta’rif beriladi.

“Mutaassib shaxs” - qiyinchilik paydo qiluvchi, istilohda esa o’z fikr-mulohaza va dunyoqarashi to’g’riligiga o’ta qattiq ishonib, boshqa e’tiqodlarga murosasiz munosabatda bo’lish, boshqalarning fikrini inobatga olmaslik hamda inkor qilish va hamisha o’zini haq deb e’tiqod qiluvchi hamda o’z fikrini amalda ko’rsatishga harakat qiluvchi kishi.

Shaxs shakllanishi bir vaqtning o’zida individual-psixologik, oilaviy va ijtimoiy-psixologik omillarning o’zaro ta’siri natijasidir. Bu jarayon shaxsning bilish faoliyati, emotsional holati, ijtimoiy tajribasi hamda ijtimoiy muhit xususiyatlari bilan chambarchas bog’liq.

1. Individual–psixologik omillar:

Tanqidiy fikrlashning sustligi — shaxsning ma’lumotni tahlil qilish, solishtirish, dalillarni asoslash qobiliyati past bo’lsa, u qat’iy, mutlaq deb taqdim etilayotgan g’oyalarga oson berilib ketadi. Bunda tafakkurning moslashuvchanligi past bo’lib, kishi yangi ma’lumotlar va alternativ fikrlarni qabul qilishga tayyor bo’lmaydi.

Kognitiv rigidlik (tafakkurning qotib qolishi) — bunday shaxslar fikr va qarashlarning xilma-xilligini qabul qila olmaydi, dunyoni “oq–qora”, “to’g’ri–noto’g’ri” ko’rinishida baholaydi. Bu esa mutaassib ongning asosiy psixologik ko’rsatkichlaridan biridir.

Emotsional beqarorlik va psixologik ehtiyojlar — shaxsning xavotir darajasi yuqori, o’ziga ishonchi past bo’lsa, u barqarorlik, tartib va aniq haqiqatni ta’minlab beruvchi keskin g’oyalarga tayanish istagini sezadi. Mutaassib g’oya unga “tayanch” bo’lib tuyuladi.

Identitet inqirozi — kimligini aniq belgilay olmaslik (“Men kimman?”, “Jamiyatda o’rnim qanday?” kabi savollar), hayot ma’nosini topolmaslik shaxsni radikal g’oyalarga yaqinlashtiradi. Bunday g’oyalar unga maqsad, ishonch va yo’nalish beradi.

Past bilim darajasi va diniy-mafkuraviy savodsizlik — asl manbalarni farqlay olmaslik, matnni tahlil qilmaslik, ijtimoiy hodisalarga soddalashtirilgan qarashlar bilan yondashish mutaassiblik uchun qulay sharoit yaratadi.

2. Oilaviy omillar:

Avtoritar tarbiya uslubi — qattiqqo’l nazorat, erkin fikrni jazolash, “ota-ona aytgani doimo haq” tamoyili bilan o’sgan farzandlarda mustaqil fikrlash shakllanmaydi. Bu esa mutaassib qarashlarning tez singib ketishiga olib keladi.

Oiladagi kommunikativ muhitning torligi — agar oilada ijtimoiy, diniy yoki siyosiy masalalarda faqat yagona fikr ustuvor bo’lsa, bu farzandda fikrlashning moslashuvchanligini cheklaydi. Natijada biryoqlama g’oyalar unga mutlaq haqiqat bo’lib ko’rinadi.

Emotsional qo’llab-quvvatlashning yetishmasligi — mehr, diqqat va tushunish yetishmasa, shaxs o’zini qadrlanmagan his qiladi. Mutaassib guruhlar esa “mehr-muhabbat, qadr-qimmat” hissini va’da qilgani uchun jozibador ko’rinadi.

Ijtimoiy izolyatsiya yoki oilaning radikal qadriyatlari — ba’zi oilalar boshidanoq murakkab, keskin fikrlarni singdiradi. Bunday muhitda voyaga yetgan shaxslar radikal g’oyalarni tabiiy hol sifatida qabul qilishi mumkin.

3. Ijtimoiy–psixologik omillar

Guruh ta’siri (konformizm) — inson o’zini guruhga mansub his qilganda uning fikrlarini tanqidiy baholamasdan qabul qiladi. Guruhdagi qat’iy intizom, “biz–ular” tafakkuri mutaassiblikning asosiy omilidir.

Axborot maydoni va manipulyatsiya — biryoqlama ma’lumot, noto’g’ri targ’ibot, tarmoqlardagi ekstremistik kontent shaxsning ongiga kuchli ta’sir ko’rsatadi. Axborotning doimiy takrorlanishi

shaxsni o'sha g'oyaga ich-ichidan ishonishga majbur qiladi.

Ijtimoiy adolatsizlik va iqtisodiy beqarorlik — jamiyatda tengsizlik, ishsizlik yoki ijtimoiy zo'ravonlik kuchaysa, odamlar muammolariga tezkor yechim beruvchi keskin g'oyalarga moyil bo'ladi. Mutaassib guruhlar bunday vaziyatdan foydalanadi.

Madaniy savodsizlik yoki tor dunyoqarash — turli madaniyat va qarashlarga ochiq bo'lmaslik, bag'rikenglikning pastligi mutaassib fikrning ildizini mustahkamlaydi.

Shaxsiy va ijtimoiy krizislar — hayotida yo'qotish, stress, murakkab ijtimoiy vaziyatlar bo'lsa, shaxs ko'pincha radikal g'oyalarga ko'proq moyil bo'ladi, chunki bunday g'oyalar aniq "yechim" va'dasini beradi.

4. Ma'naviy-qadriyat omillari

Qadriyatlar tizimining beqarorligi — agar shaxs yoki jamiyatda qadriyatlar buzilgan bo'lsa, radikal g'oyalar o'z o'rnini tez egallaydi.

Ma'naviy immunitetning sustligi — mustaqil fikrlash, falsafiy mushohada, tarixiy bilimlar va diniy savodning yetishmasligi mutaassiblik uchun eng qulay sharoitlardan biridir.

Mutaassib shaxslarni o'rganish va psixodiagnostik suhbat olib borish usulini yoritishdan oldin suhbat metodi bilan inson psixikasini o'rganishda foydalaniladi. Uning maqsadi va vazifasi belgilanadi. Suhbatning ob'ekti va sub'ekti tanlanadi, mavzu o'tkaziladigan vaqti aniqlanadi, yakka shaxslar, guruh va jamoa bilan o'tkazish rejalashtiriladi, o'rganilayotgan narsa bilan bog'liq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh maqsadi ma'lum bir vaziyat yoki muammoni hal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Suhbat orqali turli yoshdagi odamlarning tafakkuri, aql-zakovati, xulq-atvori, qiziqishi, bilim saviyasi, e'tiqodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risidagi ma'lumotlar olinadi. Suhbat chog'ida o'zaro izchil bog'langan savollar beriladi.

Suhbat metodidan to'g'ri foydalanish va undan kutiladigan natijaga erishish suhbat o'tkazish uchun puxta tayyorlanishga bog'liqdir. Suhbat metodi quyidagi shartlarga rioya qilishni talab etadi.

- O'tkazilgan suhbatning mavzusi va mazmuni sinaluvchining taraqqiyot darajasi hamda yosh xususiyatlariga mos bo'lishi kerak.

- Suhbat paytida sinaluvchilarga berilgan savollar mazmunan yaxshilab o'ylab olinishi lozim.

- Suhbat paytida berilgan savollarga «ha», «yo'q» kabi qisqa tarzda emas, balki batafsil javob olishga erishish kerak.

- Sinaluvchilar zerikib yoki toliqib qolmasliklari uchun suhbat haddan tashqari cho'zilib ketmasligi lozim.

Suhbat metodining yuqorida ta'kidlangan ijobiy jihatlari bilan birga ayrim zaif tomonlari ham mavjud. Takrorlangan so'zlar, «g'aliz» iboralar nutqning tezligi, fikrning mavhumligi, zerikarliligi, muvaffaqiyatsizlikka sabab bo'ladi. Shuningdek, savol-javobning bir xil shaklda emasligi sinaluvchida o'ziga xos ishlash uslubi oshkoralikning Yetishmasligi, iymonish, uyalish atroflicha ma'lumotlar olishni qiyinlashtiradi va shu sababli boshqa metodlarga murojaat qilishga to'g'ri keladi.

Yordamchi metodlar. Mutaassib shaxslarni o'rganish va psixodiagnostik suhbat olib borish . Diagnostik suhbat.

- Individual maslahatni asosiy usuli shaxsning tashqi va ichki holatini aniqlashga yo'nalgan bo'lishi kerak.

- U rasmiy bo'lishi kerak emas.

- Suhbatning erkin va samimiy bo'lishi, mutaxassis (psixolog)ga bo'lgan ishonch oshishi bilan belgilanadi.

Diagnostik suhbatning birinchi qadami

- shaxsning shikoyatlarini aniqlab olish

- avvalgi muammolarini va ularning mazmunini tushunib olish (shunday qilish kerakki, u

o'zining holatini o'z so'zlari bilan tushuntirib bersin).

- Bu bilan shaxs o'zining iztiroblarini tasvirlaganda ishlatgan gap tuzilmalari aniqlanadi (suhbat bir "til"da olib borilishi uchun)

Diagnostic suhbatning ikkinchi qadami

- O'zini yomon his qilgan payt (oxirgi) va yaxshilanish oraliqlarini belgilab olinadi

- Muammo (ehtiyoj, maqsad, motiv) paydo bo'lgan vaqt: kuni, soatigacha aniqlanadi (agar buning iloji bo'lsa)

Diagnostic suhbatning uchinchi qadami

- inson hayotining shu oralig'ida (muammo paydo bo'lgandan boshlab) nimalar sodir bo'lgani, uning ijtimoiy aloqalari va ichki konfliktlarini tushunishga oid hal qiluvchi savollar beriladi

- ularning drammatik voqealar va tushkunliklar to'g'risida oddiy tashvishlar katori gapirishlariga alohida e'tibor karatishimiz lozim (sub'ektiv yondashib qolish kerak emas).

To'rtinchi qadam

- Muammoga sabab bo'lishi mumkin hayotiy vaziyatlarning retrospektiv sharhi prenatal oralig'ida, yoshlikda, o'smirlikda va katta yoshli hayotda ham kasallikni yuzaga keltirgan sabablarini aniqlash imkonini beradi. Suhbat shu haqida boradi:

- yoshlikdagi ongining rivojlanishi (o'ziga nisbatan odatiy munosabatni shakllantirish)

- O'qish (fikrlash)i to'g'risida

- Ish (hayot)dagi muvaffaqiyatlari va boshqalar

- ota-onasi, aka-ukalari, opa-singillari bilan o'zaro munosabatlari (sanogen tafakkur pasayishining xavf omili hisoblanadi)

Beshinchi qadam

- emotsional kechinmalari va xulq-atvori asosida shaxsning ijtimoiy-psixologik portreti aniqlanadi

- shaxs uchun muammo nimani anglatishini va uni qanday boshidan kechirayotganini tushunish lozim.

- bu savollarga javob berganda shaxs hayot (hayot mazmuni) qanday ahamiyatga egaligini tushunadi, shuningdek mavjud vaziyatda individual yondashuv usullarini aniqlaydi.

Diagnostic suhbatning ahamiyati

- javobni talab qiladigan ochiq savollar beradi, lekin diqqatini ularga jalb qilmaydi, faqatgina fikrlash uchun yo'nalish beradi.

- suhbat uni muammoga olib borgan hayot yo'lini ko'rish (qayta qurish) imkonini beradi

- Diagnostic suhbatni olib borish elementlari

- Suhbat jarayonida ichki to'siqlarga to'qnashganda to'satdan to'xtab qolishiga asosiy e'tiborimizni qaratishimiz lozim. Suhbat jarayonidagi pauzalar-bu xotiralarga qaytish uchun yo'l.

Mutaassib shaxslarni muammo emotsional sabablarga bog'liq bo'lish mumkinligiga ishonitirish qiyin. Shaxsda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, emotsional barqarorlikni oshirish va identitetni mustahkamlash mutaassiblikning psixologik ildizlarini zaiflashtiradi. Ta'lim va tarbiya jarayonida axborot savodxonligi, madaniy bag'rikenglik va mustaqil tafakkurni shakllantirish sog'lom dunyoqarashni mustahkamlaydi. Ijtimoiy muhit va guruh ta'sirini optimallashtirish, axborot maydonini sog'lomlashtirish, jamiyatdagi adolat va tenglikni ta'minlash esa mutaassiblikni kamaytiruvchi ijtimoiy omil sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abduqodirov A. Mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashning psixologik asoslari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015

2. Акрамов М.Р. Мутаассиб шахслар билан ишлашда мутахассис шахсининг индивидуал-психологик имкониятлари “Жамоат хавфсизлигини таъминлашда профайлинг ва профайлер

амалиёти: муаммо ва ечимлар” мавзусида халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети, 2025. - бет.

3. Акрамов М.Р. Замонавий шароитда мутаассибликни шакллантирувчи психологик омиллар. «Таълимда рақамли технологияларни тадбиқ этишнинг замонавий тенденциялари ва ривожланиш омиллари» мавзусидаги Республика миқёсидаги илмий-амалий, масофавий конференция материаллари (27 январ 2022 йил) – Т.: Риштон ХТБ 2022

4. Karimova V. M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.

5. Qodirova D. “Tanqidiy fikrlashning shaxs kamolotidagi o‘rni”. // Pedagogika va psixologiya jurnali, 2020, № 2.

HARBIY XIZMATCHILARDA JANGOVAR PSIXOLOGIK JAROHATLARNING OLDINI OLIISH USULLARI PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA **DIYAROV NAVRO‘Z AZAMATOVICH**

Diyarov N. A.

Harbiy qism ofitseri, erkin tadqiqotchi

Annotatsiya: Mazkur maqolada harbiy xizmatchilar orasida uchraydigan jangovar psixologik jarohatlar, ularning yuzaga kelish sabablari va oqibatlari tahlil qilinadi. Xususan, jangovar harakatlar va doimiy stress sharoitida xizmat qilayotgan harbiylar ruhiyatida yuzaga keladigan buzilishlar psixologik muammo sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu salbiy holatlarning oldini olish bo‘yicha psixoprofilaktika choralarining samaradorligi, psixologik rehabilitatsiya dasturlari va ijtimoiy-psixologik yordam ko‘rsatish mexanizmlari yoritiladi. Maqolada ilg‘or xorijiy va mahalliy tajribalar asosida jangovar psixologik jarohatlarning oldini olish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: harbiy xizmatchilar, psixologik jarohat, jangovar stress, psixoprofilaktika, rehabilitatsiya, ruhiy salomatlik, psixologik yordam, posttravmatik sindrom, harbiy psixologiya

METHODS OF PREVENTING COMBAT PSYCHOLOGICAL INJURIES IN MILITARY SERVICEMEN AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Diyarov Navroz Azamatovich

Military officer, freelance researcher

Annotation: This article analyzes combat psychological injuries among military personnel, their causes and consequences. In particular, the disorders that occur in the psyche of military personnel serving in conditions of combat operations and constant stress are considered as a psychological problem. The effectiveness of psychoprophylactic measures to prevent these negative situations, psychological rehabilitation programs and mechanisms for providing socio-psychological assistance are also discussed. The article provides recommendations for the prevention of combat psychological injuries based on advanced foreign and domestic experience.

Keywords: military personnel, psychological injury, combat stress, psychoprophylaxis, rehabilitation, mental health, psychological assistance, post-traumatic syndrome, military psychology

МЕТОДЫ ПРОФИЛАКТИКИ БОЕВЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТРАВМ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Дияров Навроз Азаматович

Военнослужащий, внештатный исследователь

Аннотация: В статье анализируются боевые психологические травмы у военнослужащих, их причины и последствия. В частности, как психологическая проблема рассматриваются нарушения психики военнослужащих, проходящих службу в условиях боевых действий и постоянного стресса. Обсуждается эффективность психопрофилактических мер по предупреждению этих негативных ситуаций, программ психологической реабилитации и механизмов оказания социально-психологической помощи. В статье даны рекомендации по профилактике боевых психологических травм, основанные на передовом зарубежном и отечественном опыте.

Ключевые слова: военнослужащие, психологическая травма, боевой стресс, психопрофилактика, реабилитация, психическое здоровье, психологическая помощь, посттравматический синдром, военная психология

KIRISH. Zamonaviy harbiy xizmat sharoitida harbiy xizmatchilarning nafaqat jismoniy, balki ruhiy tayyorgarligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Jangovar vaziyatlarda, doimiy xavf ostida, noaniqlik va stress holatida xizmat qilish harbiylar psixikasiga kuchli bosim o'tkazadi. Bunday sharoitda harbiy xizmatchilarda turli darajadagi psixologik muammolar, jumladan, posttravmatik stress buzilishi (PTSB), xavotirli buzilishlar, depressiv holatlar va boshqa turdagi jangovar psixologik jarohatlar shakllanishi mumkin.

Psixologik jarohatlar harbiy xizmatchining xizmat faoliyatiga, qaror qabul qilish qobiliyatiga va ijtimoiy munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, bunday holatlar o'z vaqtida aniqlanmasa, ular og'ir ijtimoiy va sog'liq muammolariga olib kelishi mumkin. Shu bois, harbiy sohada psixologik muammolarni erta aniqlash, ularning oldini olish, shuningdek, professional psixologik yordam ko'rsatish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Ushbu ishimizda harbiy xizmatchilarda uchraydigan jangovar psixologik jarohatlarning yuzaga kelish omillari, ular bilan bog'liq muammolar, va eng muhimi — ularning oldini olish usullari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Shuningdek, xorijiy tajribalar va mahalliy amaliyotlar asosida samarali psixoprofilaktik chora-tadbirlar, reabilitatsiya dasturlari va psixologik xizmat ko'rsatish tizimining takomillashtirilishi yuzasidan takliflar beriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR SHARHI. Psixologik tayyorgarlikning hissiy tarkibiy qismi ustuvor vazifalardan biridir. Uning ahamiyati hissiyotlarning xulq-atvorni tartibga solishdagi roli, ularning aqliy bilim jarayonlariga ta'siri, amalga oshiriladigan faoliyatning sifati va samaradorligi, atrof-muhit o'zgarishiga moslashish bilan belgilanadi. Shuni ta'kidlash mumkinki, ushbu muammoning nazariy rivojlanishi yetarli emas. Insonning faoliyatga psixologik tayyorgarligi bir necha o'n yillar davomida psixologiya fanining turli sohalarida ilmiy tadqiqotlar mavzusi bo'lib kelgan. Zamonaviy ilmiy ishlarda alohida sharoitlarda, xususan, harbiy xizmat sharoitida ekstremal tus olishi mumkin bo'lgan faoliyatga qiziqish mavjud (V.I.Varvarov, A.D.Glotochkin, M.I.Dyachenko, L.A.Kandibovich, V.P.Kashirin, M.P. Korobeynikov, P.A.Korchemni, L.N.Kuznesov, T.V.Markelova, A.T.Rostunov, A.M.Stolyarenko, V.V.Sesoev, S.I.Sedin, N.F.Fedenko, V.T. Yusov va boshqalar). Norbutayev S.A. – “Harbiy xizmatchilardagi stresslar psixoprofilaktikasining shakllari, usullari va vositalari” maqolasida harbiy xizmatchilar orasida stress holatlarini kamaytirishga qaratilgan psixoprofilaktika choralari haqida nazariy asoslar beradi. Muallif profilaktikaning shakllarini (umumiy, maxsus, maqsadli), usullarini (psixologik tayyorgarlik, stressga moslashuv), vositalarini (relaksatsiya, kommunikatsion mashqlar) tizimli tarzda tahlil qilgan. Bu maqola aynan harbiy sohada stressga qarshi kurash usullarini tushunishda muhim metodik manba bo'lib xizmat qiladi. U maqola asosiy qismidagi psixoprofilaktik yondashuvlarni asoslashda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. X. To'xtasinovning “Harbiy psixologiya asoslari” (2020) asari harbiy xizmatchilarning psixik holati, motivatsiyasi, hissiy-irodaviy xususiyatlari va ekstremal vaziyatlarda harakat qilish strategiyalari haqida kompleks tahlil beradi. Unda harbiy shaxsiyat psixologiyasi, ruhiy chidamlilik va ijtimoiy-psixologik muhitning ta'siri yoritilgan. Maqoladagi jangovar psixologik jarohatlarning shakllanish omillari va ularni oldini olish yo'llarini tushunishda bu asar muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. G. A. Ball, A. A. Bodalevning “Psixologiya va ekstremal faoliyat” asari rus tilidagi manbada ekstremal holatlardagi inson ruhiyati, stressni boshqarish va stressdan keyingi reabilitatsiya jarayonlari chuqur ilmiy asosda tahlil qilingan. Kitobda harbiylar, favqulodda vaziyatlar xodimlari va xavfli kasblarda ishlovchilar uchun tavsiyalar mavjud.

TADQIQOT METODLARI. Ushbu tadqiqotda harbiy xizmatchilarda jangovar psixologik jarohatlarning oldini olish usullarini aniqlash maqsadida nazariy tahlil metodi, so'rovnoma va suhbat metodi, kuzatuv metodi, psixodiagnostik, solishtirma tahlil metodlardan foydalanildi.

ASOSIY QISM. Yangi O'zbekistonni barpo etishning zarur siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-ma'rifiy asoslari yaratildi, “...davlatning mudofaa qobiliyatini yanada mustahkamlash, Qurolli Kuchlarning jangovar shayligini, uning imkoniyatlari va qobiliyatini

kuchaytirish” chora-tadbirlar rejasi tasdiqlandi. Ularga ko‘ra, Qurolli Kuchlarning barcha davlat idoralari, muassasa va korxonalar uchun yetuk kadrlar tayyorlaydigan maktabga aylanishiga erishish, Qurolli Kuchlarning yagona avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimini yaratish va raqamlashtirishni yanada takomillashtirish, oliy harbiy ta’lim muassasalariga nomzodlarni saralash va tanlab olish tizimini yanada rivojlantirish, Mudofaa vazirligi qo‘shinlarida rahbar lavozimlariga kadrlar zahirasi yaratish tizimini rivojlantirish ustuvor vazifalarini belgilab bermoqda. Bu esa psixologiya sohasi mutaxassislarini Qurolli Kuchlar tizimida rahbar xodimlar boshqaruv kompetentligini oshirishning ijtimoiy-psixologik jihatlarini aniqlash hamda takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish bo‘yicha yangi yechimlar topishga yo‘naltirmoqda.

Jangovar psixologik jarohatlar — bu harbiy xizmatchilarning jangovar holatlar, qurolli to‘qnashuvlar, ekstremal xizmat sharoitlari natijasida oladigan ruhiy-psixologik salbiy ta’sirlar bo‘lib, insonning ruhiy barqarorligi, hissiy muvozanati va ijtimoiy xatti-harakatlariga jiddiy zarar yetkazadi.

Bu holat asosan stressga haddan tashqari berilish, shok holatlari, og‘ir psixologik yuklama yoki travmatik tajriba tufayli yuzaga keladi.

Jangovar psixologik jarohatlar — bu harbiy xizmatchilar jangovar harakatlar, favqulodda holatlar yoki doimiy xavf ostida xizmat qilish natijasida boshdan kechiradigan psixik buzilishlar kompleksidir. Eng ko‘p uchraydigan holatlarga quyidagilar kiradi:

1. Posttravmatik stress buzilishi (PTSB) – o‘tmishda kechgan shiddatli hodisalarni eslash, ularni ruhiy qayta boshdan kechirish, uxlay olmaslik, xavotir va agressivlik bilan namoyon bo‘ladi;

2. Depressiv holatlar – umidsizlik, ijtimoiy izolyatsiya, motivatsiyaning pasayishi, ruhiy tushkunlik;

3. Panik hujumlar va xavotir buzilishlari – real xavf mavjud bo‘lmagan holatlarda ham kuchli qo‘rquv, yurak urishining tezlashuvi, nafas yetishmovchiligi kabi simptomlar kuzatiladi.

Bunday jarohatlar nafaqat jang maydonida, balki harbiy tayyorgarlik, navbatchilik yoki xizmatdan so‘nggi davrda ham namoyon bo‘lishi mumkin.

Harbiy xizmatga psixologik tayyorgarlikning hissiy tarkibiy qismini shakllantirish jarayoni harbiy jamoalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini rivojlantirishga yordam beradi, bu birdamlik, barqarorlik, havola, odamlarning ziddiyatini kamaytirish ko‘rsatkichlarining oshishi Psixologik tayyorgarlik tadqiqot ob’ekti sifatida XX asrning 50-60-yillaridan boshlab talablarning ortib borishi munosabati bilan ko‘rib chiqila boshlandi.

NATIJA VA TAKLIFLAR. Tadqiqot davomida harbiy xizmatchilar xizmat faoliyati davomida doimiy stress, xavf, ijtimoiy ajralish va psixologik bosim ostida bo‘lishi natijasida turli darajadagi psixologik jarohatlarga duchor bo‘lishi mumkinligi aniqlandi. Ayniqsa, jangovar sharoitlarda yuzaga keladigan posttravmatik stress buzilishi (PTSB), depressiv holatlar, xavotir sindromlari harbiylarning shaxsiy salomatligi, xizmat samaradorligi va ijtimoiy hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik jarohatlarning oldini olishda psixoprofilaktika, psixologik monitoring, reabilitatsiya, va psixologik yordam ko‘rsatish tizimi alohida ahamiyat kasb etadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bu sohada tizimli va ilmiy asoslangan yondashuv mavjud bo‘lsa-da, amaliyotda hali ham samaradorlikni oshirish zarurati mavjud. Quyidagi takliflar, harbiy xizmatchilarda jangovar psixologik jarohatlarning oldini olish, ularni aniqlash va samarali bartaraf etishga qaratilgan:

1. Psixologik xizmat tizimini takomillashtirish. Har bir harbiy qismda professional harbiy psixolog lavozimini joriy etish va ularning malakasini oshirish. Psixologik xizmat uchun standart protokollar va metodik qo‘llanmalarni ishlab chiqish.

2. Psixoprofilaktika dasturlarini yo‘lga qo‘yish. Harbiy xizmatchilar uchun stressga chidamlilikni oshirishga qaratilgan psixotreninglarni muntazam o‘tkazish. Ekstremal vaziyatlarda qaror qabul qilish, hissiy muvozanatni saqlash bo‘yicha rol o‘yinlari va simulyatsiyalarni joriy etish.

3. Reabilitatsiya va ruhiy salomatlikni tiklash markazlarini tashkil etish. Jangovar hududlardan qaytgan harbiylar uchun psixologik reabilitatsiya markazlari tashkil etish. Reabilitatsiyada

individual va guruhli psixoterapiya, sport va madaniy faoliyatni qo'llash.

4. Harbiy xizmatchilar va ularning oilalari uchun psixologik maslahat xizmatlari. Harbiy xizmatchilarning oila a'zolari uchun psixologik seminarlar va maslahatlar tashkil qilish. Oilaviy qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish orqali harbiy xizmatchining ruhiy barqarorligini mustahkamlash.

5. Harbiy ta'lim tizimida psixologik tayyorgarlik kurslarini joriy etish. Harbiy akademiyalar va litseylarda "Harbiy psixologiya", "Stressni boshqarish", "Psixologik profilaktika" fanlarini o'quv dasturiga kiritish. Bo'lajak harbiy rahbarlar va komandirlar uchun psixologik liderlik ko'nikmalarini shakllantirish.

6. Statistik monitoring va ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish. Harbiy xizmatchilar orasida psixologik muammolarning tarqalishi bo'yicha davriy monitoring o'tkazish. Ruhiy salomatlik bo'yicha ilmiy tadqiqotlar, dissertatsiyalar, amaliy loyihalarni qo'llab-quvvatlash.

XULOSA. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, harbiy xizmatchilar faoliyati davomida doimiy xavf, zo'riqish, hissiy bosim va stress holatlariga duch kelishadi. Bunday holatlar vaqt o'tishi bilan posttravmatik stress buzilishi (PTSB), depressiya, nevroitik sindromlar kabi psixologik jarohatlarga sabab bo'lishi mumkin. Shaxsning psixik barqarorligi, stressga chidamlilik darajasi, oldindan mavjud bo'lgan ruhiy muammolar — bu ichki omillarga kiradi. Tashqi omillar esa — jangovar harakatlar, do'stlarining yo'qotilishi, og'ir xizmat sharoitlari, oiladan uzoqlik va uzluksiz xavf muhitidir. Ruhiy muammolarga duch kelgan harbiy xizmatchining intizomi, irodasi, jamoa bilan o'zaro munosabati va qaror qabul qilish qobiliyati pasayadi. Bu esa butun harbiy jamoa samaradorligiga tahdid tug'diradi. Psixoprofilaktika choralari orqali harbiy xizmatchilarni og'ir xizmat sharoitlariga tayyorlash, stressni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish, hissiy muvozanatni ushlashga o'rgatish mumkinligi isbotlandi. Bu usul jarohatlarning shakllanishining oldini olishda asosiy vosita sifatida e'tirof etildi. Ko'plab harbiy qismlarda psixologik yordam ko'rsatish tizimi zaif ishlamoqda yoki umuman mavjud emas. Malakali psixologlari yetishmovchiligi, doimiy monitoring yo'qligi, rehabilitatsiya markazlarining yetarli emasligi mavjud muammolar sirasiga kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Норбутаев С.А. Ҳарбий хизматчилардаги стресслар психопрофилактикасининг шакллари, усуллари ва воситалари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 2022. – №4. – Б. 42–45.

2. Ғозиев Э.Ғ., Социал психология. Учебные и методические пособия. - Т., 2012. – С.78;

3. Рахимов С. Ҳарбий хизматда психологик тайёргарлик ва стрессга чидамлилиқ. – Т.: "Ҳуқуқ", 2021. – 132 б.

4. Тўхтасинов Х. Ҳарбий психология асослари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2020. – 184 б.

5. Zagorskaya L.V. Adaptiv salohiyat yoshlarning harbiy xizmatga ijtimoiy psixologik moslashuv omili sifatida, Moskva, 2014 yil. 21-bet.

6. Ball G.A., Bodalev A.A. Психология и экстремальная деятельность. – Москва: Изд-во МГУ, 2006. – 256 с.

UMUMTA'LIM MAKTABLARI O'QUVCHILARIDA IJODIY QOBILIYATLAR RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Rahmatullayeva Mushtariy Parda qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali "Psixologiya" kafedrası o'qituvchisi

Annatsiya: Ijodiy o'qituvchining mehnat unumdorligi, u ko'p vaqtini g'oyalar haqida o'ylash, o'qitish jarayonida yangi professional yondashuvlar va ularni amalga oshirish usullarini izlash uchun sarflashiga qaramay, oddiy o'qituvchiga qaraganda yuqori va samaraliroqdir.

Kalit so'zlari: ijodkorlik, nostandart fikrlash, hazil tuyg'usi, g'ayratli, stress, empatiya, kasbiy sezgi, intellektual.

Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning ko'plab ijtimoiy va tabiiy omillari orasida eng muhimi, albatta, ta'limdir. Maktab ta'limi bosqichida biz ko'plab iqtidorli o'quvchilarni yo'qotamiz, birinchi navbatda, chunki ijodiy bolalar har doim ham o'qituvchilar va tengdoshlar tomonidan tan olinmaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ular noqulay, boshqalarga o'xshamaydi, raqobatda, stressda yo'qoladi. Maktab ta'limidagi a'lochi o'quvchilar (intellekt darajasi yuqori, lekin ijodiy salohiyati past bolalar) maktab me'yorlaridan zerikkanlarga nisbatan afzalliklarga ega. Maktabda ta'lim rasmiylashtirilgan va biror narsani o'zgartirishga urinishlarga qaramay, u hali ham shunday bo'lib qolmoqda. O'quvchilarga kerakli bilimlarni berish uchun standartlashtirish zarur. Majburiy intizom ham faoliyatning erkin ifodalanishiga to'sqinlik qiladi. Ta'lim tizimi miyaning chap yarim sharini rivojlantirishga qaratilgan.

Ta'lim normalarni, formulalarni, ta'riflarini o'zlashtirishni, doimiy ravishda o'sib borayotgan ma'lumotlarni tizimlashtirishni o'z ichiga oladi. Yaxshiroq assimilyatsiya qilish uchun material mantiqqa bo'ysunadi (didaktika qoidalariga rioya qilish kerak). O'qituvchining ijodiy shaxsi ijodkorlikni cheklaydigan didaktik yo'naltirilgan ta'lim jarayonini neytrallashtira oladi. Shunday ekan, o'quvchilarning ijodiy rivojlanishining eng muhim omili ijodkor o'qituvchidir. Nostandart fikrlash, hazil tuyg'usi, g'ayratli va jozibali ijodiy o'qituvchigina bu qiyin qarama-qarshilikni bartaraf eta oladi, hokimiyat bosimini yengillashtiradi, o'quvchilar e'tiborini muayyan mahorat talab qiladigan ijodiy vazifalarga qaratadi. Ijodkor o'qituvchi, eng avvalo, o'z ishinining yetuk ustasi, tayyorlangan va malakali, bilimli va shaxs sifatida kamol topadi, chunki insonni faqat inson tarbiyalaydi.

Ijodiy o'qituvchi quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

- o'z kuchiga, pedagogik amaliyotni o'zgartirish va o'zgartirish qobiliyatiga ishonish;
- boshqa odamlarga qiziqish;
- bolalar bilan muloqot uning uchun shaxsiy ahamiyatga ega;
- empatiyaning yuqori darajasi;
- sevimli mashg'ulotlarining kengligi;
- kasbiy sezgi (bajarish qobiliyati);
- iroda va maqsadga muvofiqlik;
- maqsadga erishish istagi.

Xarakterli jihati shundaki, ijodkor o'qituvchilar halokat va inkor qilish harakatlarida kam ixtirochi, lekin ular ijodda, o'quvchilar va hamkasblarga yordamni tashkil yetishda, ijobiy natijaga erishish uchun pedagogik jarayonni o'zgartirishda kuchliroqdir.

Ijodiy o'qituvchi yuqori darajadagi intellekt tufayli o'zini ajablantira oladi, yangi g'oyalarni, dolzarb pedagogik muammolarni hal qilish usullarini qabul qiladi. U sinfda ijodiy muhit yarata oladi, o'zi uchun ustuvor maqsadlarni to'g'ri belgilaydi, ularni umumbashariy pedagogik standartlar bilan taqqoslaydi. Haqiqiy ijodkor o'qituvchi hasad qilmaydi, hamkasblari bilan, ayniqsa talabalar bilan to'qnash kelmaydi.

Ijodiy o'qituvchining mehnat unumdorligi, u ko'p vaqtini g'oyalar haqida o'ylash, o'qitish

jarayonida yangi professional yondashuvlar va ularni amalga oshirish usullarini izlash uchun sarflashiga qaramay, oddiy o'qituvchiga qaraganda yuqori va samaraliroqdir.

Ijodiy pedagogik qobiliyatlardan tashqari, har qanday o'qituvchi o'zi va o'quvchilar oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishga yordam beradigan maxsus ish usullarini ishlab chiqish ustida ishlashi kerak. U doimo o'z o'quvchilarining sog'lig'i, ularning qiziqishlari va afzalliklari bilan qiziqishi kerak, lekin o'z sog'lig'i haqida unutmasligi kerak.

Maktab o'quvchilari nima haqida gapirayotganini, o'qituvchiga nima haqida aytmog'chi ekanligini tinglash va eshitish qobiliyati ham pedagogik san'atdir. Bolalarni ijodkorlikka o'rgatish, agar o'qituvchining ijodiy faoliyati bolalarga o'quv jarayonini tashkil etish bo'yicha qaror qabul qilishda va natijalarga erishish yo'llarini tanlashda erkinlik beradigan stimulyator bo'lib xizmat qilsa, mumkin. Maktabda o'quvchilar ijodiyotining rivojlanishini belgilovchi asosiy omil - bu bolalar va kattalar o'rtasidagi munosabatlarning mazmuni, kattalarning o'z o'quvchilariga nisbatan tutgan pozitsiyasidir.

Bolalarda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning muhim shartlaridan biri bu yangi g'oyalarning paydo bo'lishiga yordam beradigan muhitni yaratishdir. Bunday muhitni yaratish yo'lidagi birinchi qadam bolalarda psixologik xavfsizlik hissini rivojlantirishdir. O'qituvchi va tarbiyachi har doim esda tutishi kerakki, bolalar haqida tanqidiy so'zlar va ularning takliflari muayyan muammoni hal qilish uchun qabul qilinishi mumkin emasligini his qilish ularning ijodini bostirishning eng ishonchli usuli hisoblanadi.

O'qituvchi bolalarni qiyin vazifalarni bajarishga urinishlarida, ularning qat'iyatliligini, narsalarni oxirigacha etkazish istagini rivojlantirishi kerak. Insonning ijodiy fazilatlarini faqat tegishli qobiliyatlarni talab qiladigan biznesda rivojlanishi mumkin. O'quvchilarning g'oyalar ishlab chiqarishi uchun ularda fikrlash qobiliyatini rivojlantirish vositalarini, yangi narsalarni baholash, kashf qilish va kashf qilish qobiliyatini ta'minlash kerak. Bu shuni anglatadiki, har bir darsda ijodiy vaziyat yaratishga, kichik bo'lsa-da, tayyor javoblar bo'lmagan muammoni hal qilishga intilish kerak. Bolalarning tashabbuslarini bostirmaslik va ular uchun o'zlari qila oladigan narsalarni qilmaslik muhimdir. Bolalar qiyinchiliklarga duch kelishlari bilanoq yordam berishning hojati yo'q, chunki hech qanday kashfiyot osonlik bilan amalga oshirilmaydi.

Qiyinchiliklarni yengib bo'lmaydigan holatlarda yordam kerak. Bunday qiyinchiliklarning uch turi mavjud:

- axborot-ijrochi (hech narsa qilishni bilmayman, bilmayman);
 - intellektual (aqliy operatsiyalarni bajara olmaslik);
 - shaxsiy (past motivatsiya; noaniq vaziyatda yechim topishda tajribaning yetishmasligi;
 - o'zini past yoki yuqori baholash;
 - tez qaror qabul qilish yoki o'qituvchining yordamini kutish;
- hamkorlik qila olmaslik).

O'qituvchining yordami natijasi ko'rib chiqilayotgan muammoni hal qilish emas, balki bolalar faoliyatini faollashtirish bo'lishi kerak. Bolaning guruh a'zosi sifatida muvaffaqiyatli harakat qilishi uchun u tegishli muloqot va hamkorlik ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak, shuning uchun tarbiyachi uchun bolaning boshqalar bilan muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish, boshqa odamlarning his-tuyg'ulari va ehtiyojlarini tushunish muhimdir.

O'quvchining ijodiy qobiliyatini rivojlantirish jarayonining samaradorlik darajasi uning individual xususiyatlarini hisobga olish darajasiga bog'liq. Bu tinimsiz yo'l-yo'riq jarayonidir, shunda har bir bola yaxshi moslangan va baxtli shaxsga aylanadi. Biroq, bu yetakchilik imkon qadar yehtiyotkorlik bilan amalga oshiriladi. Masalan, ta'lim faoliyati natijalarini umumiy standart yoki tarafkashlik nuqtai nazaridan emas, balki o'quvchining individual yutuqlarini ta'kidlash muhimdir. Unutmaslik kerakki, natijalarni baholash juda qiyin: baholash imkon qadar ob'ektiv bo'lishi va «kelajakdagi o'rganish maqsadini o'z ichiga olishi» kerak va rag'batlantirish shakli moslashuvchan bo'lishi kerak. Agar mukofot odatiy holga aylangan bo'lsa, uni to'xtatish kerak. Siz har doim qiyinroq vazifani rag'batlantirish shaklida berishingiz mumkin: «Men buni

yengishingizni bilaman».

Shunday qilib, muvaffaqiyat motivi asta-sekin shakllanadi, bu yerda asosiy narsa yaxshi bajarilgan ishdan quvonch olishdir. Shu bilan birga, o'z-o'zini hurmat qilishning diqqat markazida o'z-o'zidan vazifaga, belgilangan maqsadga erishishga o'tkaziladi («men aqlli, iste'dodli, omadliman» emas, balki «men bu vazifani yaxshi, muvaffaqiyatli bajardim»).

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish jarayonida o'qituvchi quyidagi psixologik-pedagogik sharoitlardan foydalanishi muhim sanaladi:

- ta'lim va tarbiya jarayoniga ijodiy vazifalarni kiritish;
- ijodiy vaziyatlar;

- turli sohalarida tobora murakkablashib borayotgan ijodiy vazifalar tizimini yaratish maktab o'quvchilarining o'quv va maktabdan tashqari faoliyatining shaxsiy turlari: tasviri, teatrlashtirilgan, badiiy va nutqiy va musiqiy.

Yuqorida aytilganlarning barchasi o'qituvchidan doimiy ravishda o'z ijodiy imkoniyatlarini kengaytirishni talab qiladi. Inersiya kuchini, naqshlarni, rasmiyatchiliklarni engish, o'quvchiga ta'sir qilishning yangi vositalarini izlash juda qiyin.

Birinchidan, o'qituvchining ijodkorligi o'quvchining psixologik holatini, uning qobiliyatlari darajasini, shaxsiyatining individual xususiyatlarini tashxislash qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, pedagogik ijodkorlik - bu o'quvchining kim bo'lishi mumkinligini, uning qobiliyatlari qaysi yo'nalishda rivojlanishini oldindan bilish, oldindan ko'ra bilish qobiliyatidir. Shu munosabat bilan o'qituvchining tarafkashlik qilish huquqi yo'q. U o'quvchining potensial qobiliyatlari va ijodiy qobiliyatlarini tashxislashi kerak.

Uchinchidan, o'qituvchining ijodkorligi bolalarning ijodiy qobiliyatlari namoyon bo'lishini nafaqat darsda, balki darsdan tashqari mashg'ulotlarda ham ko'rishdan iborat.

Ta'lim va tarbiya ehtiyojlar, qiziqishlar, munosabatlar, e'tiqodlar, ideallar, dunyoqarashni shakllantiradi va o'qituvchi har bir bolaning o'ziga xos tabiati va ehtiyojlariga qarab maksimal darajada rivojlanishiga erishadi.

O'quvchining ijodiy salohiyatining barcha ko'rinishlarini diqqat bilan kuzatish kerak.

To'rtinchidan, dars jarayonida ma'lum bir talaba uchun eng samarali bo'lgan usullardan foydalanish kerak. Bu shaxsiy ta'lim haqida.

Beshinchidan, o'qituvchining ijodi «bu yerda va hozir» oqadi. Bu improvizatsiyalardan iborat - vaziyatga, o'quvchining xatti-harakatlarida u yoki bu ajablanib bo'lgan tezkor va aniq xatti-harakatlar reaksiyalari.

Shunday qilib, kichik yoshdagi o'quvchilarda ijodkorlik va ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishi boshlang'ich maktabda ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil yetishning quyidagi pedagogik va psixologik shartlari bilan bog'liqdir.

1. Talabani rolini o'zgartirish. Boshlang'ich sinf o'quvchisining sinfdagi rolining tubdan o'zgarishi, unga ko'ra, u o'qishning faol ishtirokchisiga aylanishi, tanlash, qiziqish va ehtiyojlarini qondirish va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

Ijodiy vazifalarni bajarish jarayonida o'qituvchi o'rtasidagi shaxsiy-faoliyat o'zaro ta'siri zarur. Uning mohiyati to'g'ridan-to'g'ri va teskari ta'sirlarning ajralmasligida, o'zaro ta'sirni birgalikda yaratish sifatida tushunishda; sinfda ishonchli munosabatlarda; turli muammolarni hal qilish va rag'batlantirish; mas'uliyat va mustaqillikni rivojlantirishda; o'quvchilarning mustaqil rivojlanishiga, kuzatishlariga, his-tuyg'ulariga, taqqoslashlariga e'tibor berishda; ijodiy xulq-atvorni mustahkamlashda.

2. Qulay psixologik muhit. Qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam beradigan qulay psixologik muhitni yaratish: bolalarning ijodkorlikka intilishini rag'batlantirish va rag'batlantirish, maktab o'quvchilarining kuchli tomonlari va imkoniyatlariga ishonish, har bir o'quvchini so'zsiz qabul qilish, uning ehtiyojlari, qiziqishlari, fikrlarini hurmat qilish, sharhlar va qoralashlarni istisno qilish. Salbiy his-tuyg'ular (tashvish, qo'rquv, o'ziga ishonmaslik va boshqalar) ijodiy faoliyat

samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi, ayniqsa boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda, chunki ular hissiyotlarning kuchayishi bilan ajralib turadi. Talabalar jamoasida xayrixohlik, hamma uchun g'amxo'rlik, ishonch va talabchanlik muhiti yaratilgan qulay psixologik muhit ham muhimdir.

3. Ta'lim uchun ichki motivatsiyani yaratish. Ijodkorlikka, yuqori o'z-o'zini hurmat qilishga, o'ziga ishonchga e'tibor qaratgan holda o'rganish uchun ichki motivatsiya zarurati taqozo etiladi. Faqat ular asosida ijodiy qobiliyatlarni muvaffaqiyatli rivojlantirish mumkin. Shunda bolaning kognitiv ehtiyoji, xohish-istaklari, uning nafaqat bilimga, balki izlanish jarayoniga qiziqishi, hissiy yuksalish kuchli ruhiy zo'riqish ortiqcha ishlashga olib kelmasligi, balki bolaga foyda keltirishining ishonchli kafolati bo'lib xizmat qiladi.

4. Bolaga to'g'ri pedagogik yordam ko'rsatish. Kattalarning ko'zga tashlanmaydigan, aqlli, do'stona yordami (ishora emas). Agar bola o'zi qila olsa, unga hech narsa qila olmaysiz. U o'zi o'ylay olsa, siz uning uchun o'ylay olmaysiz.

5. Turli xil ish shakllarining kombinatsiyasi. Ijodiy vazifaning maqsadlari va uning murakkablik darajasiga qarab sinfda frontal, guruh, individual ish shakllarining optimal kombinatsiyasi. Kollektiv va guruh shakllarini afzal ko'rish, qo'shma qidiruv bir nechta odamlarning bilimlari, ko'nikmalari, qobiliyatlarini birlashtirishga imkon beradi, aks yettirish intensivligini oshirishga yordam beradi, bu yesa yaratish jarayonida muhim rol o'ynaydi. yangisi. Fikrlash jarayonida talaba nafaqat ijodiy faoliyatni, balki o'zini ham ijodkorlikda (ehtiyoblari, motivlari, imkoniyatlari va boshqalar) amalga oshiradi, bu unga o'z ta'lim yo'lini to'g'rilash imkonini beradi.

6. Fanlararo aloqadorlik. Ijodiy muammolarni hal qilish jarayonida, qoida tariqasida, turli sohalaridagi bilimlardan foydalanish kerak. Va vazifa qanchalik murakkab bo'lsa, uni hal qilish uchun ko'proq bilimlarni qo'llash kerak.

7. Muvaffaqiyatli vaziyatni yaratish. Ijodiy xarakterdagi topshiriqlar butun sinfga berilishi kerak. Ular tugagach, faqat muvaffaqiyat o'lchanadi. Har bir bolada o'qituvchi individuallikni ko'rish kerak. Eng qobiliyatli talabalar uchun ijodiy topshiriqlarni shaxsan tayyorlamang va ularni butun sinfga beriladigan odatiy topshiriqlar o'rniga taklif qiling.

8. Ijodiy vazifani bajarishda mustaqillik. Bolaning maksimal kuch talab qiladigan vazifalarni mustaqil hal qilishi, u o'z imkoniyatlarining eng yuqori cho'qqisiga chiqqanda va bu shiftni asta-sekin yuqori va balandroq ko'taradi. Bolalar uchun ijodiy faoliyatga qiziqish uyg'otadigan va tegishli ko'nikmalarni rivojlantiradigan murakkab, ammo amalga oshirilishi mumkin bo'lgan ijodiy vazifalar kerak.

9. Ijodiy topshiriqlarning xilma-xilligi ham mazmuni, ham ifodalash shakllari, ham murakkablik darajasi. Ijodiy va oddiy o'quv vazifalarining optimal kombinatsiyasi boy rivojlanish imkoniyatlarini o'z ichiga oladi, har bir o'quvchining proksimal rivojlanish zonasida o'qituvchining ishini ta'minlaydi.

10. Kichik yoshdagi o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda izchillik va izchillik. Har qanday boshlang'ich ta'lim dasturida ko'zda tutilgan ijodiy mashqlar va topshiriqlarning epizodik tabiati o'quvchilarning ijodiy faoliyatini faollashtirishga yordam bermaydi, shuning uchun u bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga samarali ta'sir ko'rsatmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Rahmatullayeva, M., & Ulug'bekova, M. (2024). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativlikni shakllantirish. *Наука и инновация*, 2(30), 133-135.
2. Rahmatullayeva, M. (2021). O'QUVCHI SHAXSINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).
3. Rahmatullayeva, M. (2021). XALQ PEDAGOGIKASIDA TA'LIM VA TARBIYA MASALARI. *Журнал Педагогики и психологии в современном образовании*, 1(4).
4. Rashidova, G., Rahmatullayeva, M., Saidov, S., & Egamqulova, S. (2023). Character, ability, and action: the unity of human activity. *Наука и инновация*, 1(10), 152-15.
5. Rahmatullayeva, M., Rashidova, G., & Karakulova, U. (2023). XXI ASRDA PEDAGOGIK

TEKNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK MAHORAT. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(1).

6. Rahmatullayeva, M., Umida, K., & Gulnoza, R. (2023). BOSHQARUV PSIXOLOGIYASI VA BU BORADAGI ILMIY YONDASHUVLAR. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(1).

7. Karakulova, U., Rashidova, G., & Raxmatullayeva, M. (2023). DEVIANT XULQ-ATVOR RIVOJLANISHIDA OILAVIY MUNOSABATLARNING TA'SIRI. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(1).

8. Rahmatullayeva, M., Karakulova, U., & Xaydarqulov, H. (2023). O 'QITUVCHI VA TALABALAR O 'RTASIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(1).

9. Rahmatullayeva, M., & Ahmedova, L. (2023). GO'DAKLIK DAVRI TO'G'RSIDA PEDAGOGIK ILMIY DUNYOQARASHNING SHAKLLANISHI. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 3(1).

10. Rahmatullayeva, M. (2021). O'QUVCHI SHAXSINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO 'NALISHLARI. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 1(4).

SHAXS O'ZINI O'ZI BOSHQARISH MUAMMOSINING NAZARIY TAHLILI*Rasulova Feruza Fayzullayevna**O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi**“Din psixologiyasi va pedagogika” kafedrasi katta o'qituvchisi (PhD)*

Annotatsiya. Ma'lumki, shaxs taraqqiyotida refleksiv jarayonlar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Ayniqsa, shaxs taraqqiyotida o'zini o'zi anglash, o'zini o'zi boshqarish, o'zini o'zi nazorat qilish kabi refleksiv jarayonlarning shakllanishi o'ziga xosligi bilan tavsiflanadi. O'z navbatida psixik jarayonlar va holatlarni boshqarish qobiliyati Aristotelning asarlarida ham ajralib turadi. Tirik tizimlardagi o'ziga xos jarayon sifatida o'zini o'zi boshqarishni ilmiy o'rganish XX asr boshlarida boshlangan. Mazkur maqolada o'zini o'zi boshqarishning nazariy tahlili o'rin olgan.

Kalit so'zlar. Refleksiya, taraqqiyot, o'zini o'zi boshqarish, motivasiya, rejalashtirishi, dasturlashi va modellashirish.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ САМОУПРАВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ*Расулова Феруза Файзуллаевна**доктор философии по психологическим наукам (PhD)**доцент кафедры «Психология религии и педагогика»**Международная исламоведения академия Узбекистана*

Аннотация. Известно, что рефлексивные процессы играют важную роль в развитии личности. Особенно в развитии личности формирование таких рефлексивных процессов, как самосознание, самоуправление, самоконтроль, характеризуется своеобразием. В свою очередь, способность управлять психическими процессами и состояниями выделяется и в трудах Аристотеля. Научное изучение самоуправления как специфического процесса в живых системах началось в начале XX века. В данной статье представлен теоретический анализ самоуправления.

Ключевые слова. Рефлексия, развитие, самоуправление, мотивация, планирование, программирование и моделирование.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF PERSONAL SELF-GOVERNANCE*Rasulova Feruza Fayzullayevna**Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)**Associate Professor of the Department of Psychology of Religion and Pedagogy**International Islamic Studies Academy of Uzbekistan*

Abstract. It is known that reflexive processes play an important role in personality development. Especially in personality development, the formation of such reflexive processes as self-awareness, self-government, self-control is characterized by its uniqueness. In turn, the ability to manage mental processes and states is also highlighted in Aristotle's works. The scientific study of self-governance as a specific process in living systems began at the beginning of the 20th century. This article presents a theoretical analysis of self-governance.

Keywords. Reflection, development, self-management, motivation, planning, programming, and modeling.

Mavzuning dolzarbligi. Jahonda bugungi globallashuv sharoitida shaxsni har tomonlama voyaga yetkazish, unda komillikni va malakali mutaxassisga xos sifatlarni shakllantirishda ta'lim muhim o'rin tutadi. Bugungi tezkor davr talabalarni ham qisqa muddatda asosli

ma'lumotlar bilan qurollantirish, ular tomonidan turli fan asoslari puxta o'zlashtirilishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni taqozo etmoqda. Zamonaviy sharoitda ta'lim jarayonini barcha imkoniyatlariga ko'ra, shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatini tarbiyalashga yo'naltirilishi talab qilinmoqda. Bunda ta'lim talabani fikr va xulq strategiyasini inobatga olgan holda uning shaxsi, o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilishi, pedagogik-psixologik shart-sharoitlarni to'laligicha talabani individual imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, qobiliyatini rivojlantirish, shaxs sifatida kamolotga yetishini ta'minlovchi, tafakkur va dunyoqarashini boyitish masalalari bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Psixologiya fanida o'zini o'zi boshqarish tushunchasi ko'pincha o'zini o'zi boshqarish, iroda va o'zini o'zi nazorat qilish tushunchalari bilan belgilanadi.

Muammoning tahlili. 60-70-yillarda inson faoliyatini ongli ravishda o'zini o'zi boshqarish kontseptsiyasi rivojlana boshladi. Ushbu tadqiqotlardan oldin alohida boshqarish jarayonlari bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar o'tkazildi. P.Ya. Galperinning aqliy harakatlarini bosqichma-bosqich shakllantirish kontseptsiyasiga muvofiq, shaxsning faoliyat yo'nalishi va sharoitlarni tahlil qilish va nazorat qilish qonunlari diqqat bilan o'rganildi. Ya.A. Ponomarev, ichki harakatlar rejasining psixologik xususiyatlarini batafsil o'rganish. V.V. Davydov - bajarilayotgan vazifalar va atrofdagi voqelik shartlarini talabalar tomonidan umumlashtirish va refleksiv-nazariy tushunishning roli, A.V. Zaxarova, M.E. Botsmanova, A.I. Lipkina - o'quvchilar faoliyatida va ularning rivojlanishida o'zini o'zi baholashning o'rni, Yu.N. Kulyutkin, A.K. Markov – o'quv faoliyati motivatsiyasining roli, I.S. Kon, M.I. Lisin bolaning o'zini o'zi anglashi va uning faoliyat va rivojlanish yo'nalishiga hal qiluvchi ta'sirini tahlil qildi.

Ma'lumki, yuksak motivatsiyaga ega insonlar o'zini o'zi boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Ammo muvaffaqiyatga erishish uchun yetarli motivatsiya bo'lsa ham, ko'pincha o'z faoliyatini tashkil etishda jiddiy qiyinchiliklarga duch keladigan insonlar mavjud. Agar o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha ishlar avvalroq boshlangan bo'lsa, ularni bartaraf etish mumkin. Bu boradagi qulay davrlar faoliyatni boshqarish uchun asoslar yaratilgan o'rta maktab yoshi va ilk o'smirlik davrlari hisoblanadi. Biroq, bu o'smirlik, yoshlik va balog'at yoshida siz ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishni to'xtatishingiz mumkin degani emas. Aksincha, agar ilk o'smirlik davrida boshqarish asoslari qo'yilgan bo'lsa, o'smirlik davrida hayot tezligi va ish hajmini hisobga olgan holda, bu ko'nikmalar shakllanish cho'qqisiga chiqishi mumkin. Bu jarayonda shaxsiy motivatsiya asosiy rol o'ynaydi. O'zini o'zi boshqarishning shaxsiy jihatlari asosan o'zini o'zi boshqarish uslubi konsepsiyasiga asoslanadi.

O'zini o'zi boshqarishning individual uslubi inson o'z faoliyatini qanday rejalashtirishi, dasturlashi va modellashtirishini belgilaydi, uning natijalarini baholaydi. Shuningdek, inson o'zgaruvchan sharoitlarga qanchalik moslasha olishini va mustaqilligini ko'rsatadi.

V.I. Morosanovning ko'p yillik ilmiy va amaliy tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, individual o'zini o'zi boshqarishning shakllanish darajasi turli xil kasbiy faoliyat turlarini, shu jumladan boshqaruv, siyosiy, sport, shuningdek o'rta maktab va oliy o'quv yurtlarida o'quv faoliyatini amalga oshirish samaradorligining muhim bashoratchisi hisoblanadi. O'zini o'zi boshqarishning individual profilini bilish kasbga yo'naltirish muammolarini hal qilish uchun qimmatli ma'lumotlarni beradi.

Maktab psixologlari va o'qituvchilari xulq-atvorida o'zini o'zi boshqarish metodologiyasidan foydalanib, o'quvchilarni o'zgaruvchan o'quv sharoitlariga moslashtirish imkoniyatlari, o'quvchining xulq-atvori obrazdagi temperament va xarakterning og'irligi to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni olishlari mumkin. Xulq-atvorda o'zini o'zi boshqarish yordamida olish mumkin bo'lgan shaxs o'z xarakterining zaif tomonlarini ongli ravishda o'zini o'zi boshqarish orqali qoplash qobiliyati haqidagi ma'lumotlar psixologik amaliyotning turli sohalarida amaliy psixologlarning keng doirasi uchun foydali bo'ladi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda "o'zini o'zi boshqarish" tushunchasi boshqacha talqin

qilinadi. Asosiy yondashuvlar orasida bir nechitasi ajralib turadi.

O'zini o'zi boshqarish - bu:

oldindan ko'rish jarayonlariga asoslangan faoliyatni dasturlashning maxsus darajasi;

insonning his-tuyg'ularini, emotsiyalarini, tajribalarini boshqarish;

individual psixofiziologik funksiyalarda va umuman neyropsixik holatlardagi maqsadli o'zgarishlar;

xarakter va harakat usulini maqsadli ongli ravishda tanlash;

insonning xulq-atvor faoliyatini "ichki" boshqarish;

shaxsning xulq-atvor va faoliyatida tashqi hamda ichki o'rtasidagi o'zaro ta'sir va boshqalar.

Amaliy nuqtai nazardan, o'zini o'zi boshqarish ko'p jihatdan insonning o'z his-tuyg'ularini, emotsiyalarini, tajribalarini va natijada xulq-atvorlarini boshqarish istagiga bog'liqligini tushunish muhimdir.

Xulosa. O'rganilgan nazariy ma'lumotlar tahliliga ko'ra, shaxsda o'zini o'zi boshqarishning namoyon bo'lishi uning nerv-psixik jarayonlardagi tizimli, barqaror o'zgarishlarni stimullashishi natijasida yuzaga keladi. Shuningdek, shaxs psixik va ongli faoliyatidagi barqaror o'zini o'zi boshqarish imkoniyatlarining ortishi ulardagi xulq-atvor va ongli faoliyatda o'zini o'zi nazorat qilish jarayonlari bilan aloqador hisoblanadi. Ayniqsa, shaxsda o'zini o'zi boshqarish jarayonlarini ongli faoliyat bilan samarali uyg'unlashuv ularda psixik jarayonlarda boshqaruv tizimlarini barqarorlashuvini ta'minlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Davletshin M.G. Tanlangan ilmiy ishlar to'plami. – Toshkent: TDPU, 2008, 81 b.

Моросанова В.И. Диагностика саморегуляции поведения учащихся / В.И. Моросанова, В.С. Боргоедова // Школьные технологии, 2012. – №4. – С. 150-160.

Hjelle L. A. Relationship of social interest to internal / external control and self-actualization in young women // Individ. Psychol. 1991. N 1. P. 101 - 105.

Rasulova, F. F. (2016). Characteristics of principal ways and methods of correction of aggressive behavior among teenagers. Theoretical & Applied Science, (9), 173-176.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПЕДАГОГА

Эльчиева Динара Толубаевна

Доцент кафедры педагогики и психологии Узбекского государственного университета
мировых языков, PhD

Аннотация. В статье рассматриваются психолого-педагогические условия формирования творческого мышления будущих учителей в процессе профессиональной подготовки. Определяются ключевые факторы, влияющие на развитие креативности, включая мотивационные, когнитивные, эмоциональные и личностные компоненты. Раскрыт потенциал развивающей образовательной среды, интерактивных методов обучения, рефлексивной деятельности и индивидуализации педагогического сопровождения. Показано, что творческое мышление является значимым компонентом профессиональной компетентности педагога и необходимым условием повышения эффективности современного образования. Сделан вывод о необходимости создания целостной системы педагогических условий, способствующих развитию креативности студентов педагогических направлений.

Ключевые слова: творческое мышление, будущие учителя, креативность, психолого-педагогические условия, профессиональная подготовка, образовательная среда, мотивация, рефлексия.

PEDAGOG IJODIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK SHAROITLARI

Elchiyeva Dinara Tolubayevna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti pedagogika va psixologiya kafedrasida dotsenti,
PhD

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik jarayonida ijodiy tafakkurni shakllantirishga ta'sir etuvchi psixologik-pedagogik shart-sharoitlar yoritilgan. Kreativlikning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar — motivatsion, kognitiv, emotsional va shaxsiy komponentlar tahlil qilinadi. Rivojlantiruvchi ta'lim muhiti, interfaol ta'lim usullari, refleksiv faoliyat va individual yondashuvning ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari ijodiy tafakkur pedagogning kasbiy kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi ekanini va zamonaviy ta'lim samaradorligini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatadi. Bo'lajak pedagoglarda kreativlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi tizimli pedagogik sharoitlarni yaratish zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: ijodiy tafakkur, bo'lajak o'qituvchilar, kreativlik, psixologik-pedagogik shartlar, kasbiy tayyorgarlik, ta'lim muhiti, motivatsiya, refleksiya.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF A TEACHER'S CREATIVE THINKING

Elchieva Dinara Tolubaevna

Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of the Uzbek State
University of World Languages, PhD

Abstract. The article examines the psychological and pedagogical conditions that contribute to the development of creative thinking among future teachers during their professional training. The key factors influencing creativity—motivation, cognition, emotional regulation, and personality traits—are identified and analyzed. The study highlights the significance of a supportive educational environment, interactive learning methods, reflective practice, and individualized

pedagogical guidance. Findings demonstrate that creative thinking is an essential component of teachers' professional competence and a necessary prerequisite for enhancing the effectiveness of modern education. The article concludes that a comprehensive system of pedagogical conditions is required to foster creativity in students enrolled in teacher education programs.

Keywords: creative thinking, future teachers, creativity, psychological and pedagogical conditions, professional training, educational environment, motivation, reflection.

Современный этап развития образования характеризуется существенными трансформациями, связанными с социальными, культурными и технологическими изменениями, происходящими в обществе. В условиях глобализации, цифровизации и перехода к компетентностной модели обучения возрастает необходимость подготовки педагогов, способных эффективно функционировать в динамичной образовательной среде, применять гибкие и инновационные методы обучения, стимулировать самостоятельность, инициативность и креативность учащихся. Одним из ключевых профессионально значимых качеств, обеспечивающих успешность педагогической деятельности, является творческое мышление, которое позволяет учителю выходить за рамки стандартных решений, создавать новые образовательные модели и адаптировать процесс обучения к индивидуальным особенностям обучающихся.

Формирование творческого мышления будущих учителей представляет собой сложный психолого-педагогический процесс, требующий целенаправленного научно обоснованного подхода. Исследование условий, способствующих развитию креативности студентов педагогических специальностей, приобретает особую значимость, поскольку уровень творческого мышления педагога прямо влияет на качество образовательного процесса, уровень познавательной активности учащихся и их способность к самостоятельному мышлению. Таким образом, изучение психолого-педагогических условий формирования творческого потенциала будущих педагогов является актуальным и значимым научным направлением.

Актуальность выбранной темы обусловлена несколькими факторами.

Во-первых, современная образовательная система предъявляет повышенные требования к профессиональной деятельности педагога, предполагая его способность к инновационности, вариативности, гибкости мышления, самостоятельности решений и способности проектировать обучающие ситуации. В этих условиях творческое мышление становится не дополнительным качеством, а обязательным компонентом профессиональной компетентности.

Во-вторых, традиционные модели подготовки педагогических кадров во многих случаях ориентированы на репродуктивное усвоение знаний, что ограничивает развитие самостоятельности и креативности студентов. Это приводит к дисбалансу между требованиями педагогической практики и уровнем профессиональной готовности выпускников.

В-третьих, психологические исследования подтверждают, что креативность является развиваемым качеством, однако её формирование требует специально организованных условий, учитывающих мотивационные, когнитивные, эмоциональные и личностные характеристики будущих педагогов.

В-четвёртых, формирование творческого мышления будущих учителей рассматривается как одна из основ повышения качества образования, поскольку педагог, не обладающий креативностью, не способен развивать её у учащихся.

В-пятых, образовательные реформы и внедрение цифровых технологий создают новые педагогические задачи, требующие нестандартных решений, что усиливает значимость исследования. Определить и обосновать психолого-педагогические условия,

способствующие формированию творческого мышления будущих учителей в процессе их профессиональной подготовки. Проанализировать теоретические подходы к пониманию творческого мышления в психологии и педагогике. Раскрыть специфику креативности как компонента профессиональной компетентности будущего учителя. Определить факторы, влияющие на развитие творческого мышления студентов педагогических направлений. Охарактеризовать психолого-педагогические условия, обеспечивающие формирование творческого мышления. Выявить роль мотивации, образовательной среды, рефлексии и практико-ориентированного обучения в развитии творческого потенциала.

Творческое мышление как профессионально значимое качество педагога

Творческое мышление рассматривается в научной литературе как способность личности к созданию новых идей, оригинальных решений, преобразованию действительности и выходу за рамки шаблонного восприятия. В психологических исследованиях (Д.Б. Богоявленская, Э. Торренс, Л.С. Выготский) подчеркивается, что креативность включает воображение, гибкость, дивергентное мышление, способность видеть альтернативы и осознавать скрытые связи между явлениями.

В педагогическом контексте творческое мышление приобретает профессиональную направленность и проявляется в:

- умении проектировать образовательную среду;
- вариативности выбора методов обучения;
- способности адаптировать содержание и формы взаимодействия;
- создании ситуаций познавательного поиска;
- стимулировании инициативы учащихся;
- применении различных моделей мотивации;
- генерации педагогических инноваций.

Таким образом, творческое мышление является фундаментальной составляющей профессиональной компетентности педагога.

Факторы, влияющие на развитие творческого мышления будущих учителей

Формирование креативности студентов зависит от комплекса факторов:

Когнитивные факторы:

- сформированность аналитических и синтетических операций
- оригинальность ассоциаций
- способность к абстракции

Мотивационные факторы:

- профессиональный интерес
- внутренняя мотивация
- стремление к самореализации

Эмоциональные факторы:

- уверенность в собственных возможностях
- отсутствие страха ошибки
- эмоциональная устойчивость

Личностные факторы:

- самостоятельность суждений
- инициативность
- открытость новому

Социально-педагогические факторы:

- образовательная среда
- стиль педагогического взаимодействия
- наличие пространства для самовыражения

Психолого-педагогические условия формирования творческого мышления будущих

учителей:

Исследователи выделяют несколько ключевых условий:

1. Развивающая образовательная среда

Она предполагает:

- свободный выбор
- вариативность заданий
- стимулирование познавательного риска

2. Активные и интерактивные методы обучения

К таким методам относятся:

- проблемное обучение
- проектная деятельность
- исследовательские задания
- кейс-технологии
- ролевые и ситуационные модели

3. Формирование профессиональной мотивации

Педагоги будущего должны осознавать:

- ценность профессии
- личностный смысл преподавания
- перспективность развития

4. Развитие рефлексии

Рефлексивные умения обеспечивают:

- самоанализ
- оценку эффективности решений
- осознание альтернатив

5. Психологическая поддержка

Она способствует:

- снижению тревожности
- раскрытию творческого потенциала
- уверенности в компетентности

6. Индивидуализация обучения

Обеспечивает:

- учёт темпа развития
- поддержку сильных сторон студента
- развитие уникального стиля

7. Интеграция искусства, медиа и междисциплинарности

Это расширяет:

- образное мышление
- ассоциативные связи
- вариативность восприятия

Значение профессиональной подготовки и практики

Практико-ориентированная модель обучения усиливает:

- перенос знаний в реальную деятельность
- осмысление профессиональных задач
- формирование творческого педагогического стиля

Роль преподавателя в развитии креативности студентов

Преподаватель выступает как:

фасилитатор

наставник

модератор образовательных ситуаций

источник мотивации

Влияние цифровой среды

Цифровая педагогика создаёт новые возможности:

- симуляции
- мультимодальные задания
- интерактивные платформы
- медиа-конструкторы

Проведённый теоретико-аналитический обзор психолого-педагогических подходов к развитию творческого мышления будущих учителей позволяет утверждать, что креативность является не дополнительной, а базовой профессиональной характеристикой современного педагога. В условиях обновления содержания образования, внедрения компетентностной модели, цифровизации учебного процесса и усиления требований к самостоятельности обучающихся творческое мышление педагога становится определяющим фактором качества образовательного взаимодействия. Будущий учитель должен не только владеть профессиональными знаниями, но и уметь гибко применять их, генерировать новые решения, адаптироваться к разнообразным педагогическим ситуациям, создавать развивающую и мотивирующую среду. Анализ научных источников показал, что психологическими предпосылками развития творческого мышления являются внутренняя мотивация, рефлексивность, уверенность в собственных интеллектуальных возможностях, эмоциональная устойчивость, познавательная активность и способность к дивергентному мышлению. Педагогические условия, в свою очередь, включают организацию проблемного обучения, использование интерактивных технологий, развитие исследовательской и проектной деятельности, сотрудничество и групповую коммуникацию, создание образовательной среды, допускающей вариативность решений и свободу самовыражения. Особое значение имеет подготовка будущих педагогов к творческой профессиональной деятельности в рамках вузовской системы. Результаты анализа указывают, что традиционные формы подготовки, ориентированные на репродуктивное усвоение знаний, не обеспечивают формирования креативных компетенций. Эффективными оказываются модели, в которых студент выступает активным субъектом, а образовательный процесс строится на основе реальных педагогических задач, кейсов, творческих мастерских, медиатехнологий, проектирования образовательных продуктов и рефлексивного анализа. Выявлено, что развитие творческого мышления будущих учителей возможно только при сочетании трёх взаимосвязанных компонентов:

психологического — формирование мотивации, уверенности, гибкости мышления;
педагогического — применение методов, стимулирующих творческую активность;
социально-профессионального — создание среды сотрудничества, поддержки и профессионального роста.

Таким образом, психолого-педагогические условия формирования творческого мышления будущих учителей должны рассматриваться как системный комплекс, направленный на развитие личности педагога, его профессиональной самореализации и способности к инновационной деятельности. Реализация таких условий способствует повышению качества педагогической подготовки, формированию конкурентоспособных специалистов и обеспечению устойчивого развития образовательной системы в условиях современных вызовов.

Полученные выводы создают основу для дальнейших исследований, которые могут быть направлены на:

- разработку диагностических инструментов оценки уровня креативности будущих учителей;
- экспериментальное изучение влияния отдельных педагогических технологий на творческое мышление;

- сравнительный анализ подготовки педагогов в разных образовательных моделях;
- внедрение программ развития креативного потенциала в системе повышения квалификации.

Обобщая изложенное, можно заключить, что развитие творческого мышления будущих учителей является стратегически значимой задачей современного образования, а создание научно обоснованных психолого-педагогических условий становится ключевым фактором подготовки педагогов нового поколения.

Список литературы:

1. Богоявленская, Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. — Москва: Логос, 2002. — 248 с.
2. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Москва: Смысл, 2005. — 352 с.
3. Выготский, Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. — Москва: Педагогика, 1997. — 96 с.
4. Матюшкин, А. М. Психология творческого мышления. — Москва: Изд-во МГУ, 2010. — 312 с.
5. Торренс, Э. Креативность: теория, исследование и применение. — Санкт-Петербург: Речь, 2000. — 286 с.
6. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии. — Санкт-Петербург: Питер, 2014. — 720 с.
7. Душков, Б. А. Психолого-педагогические условия развития творческой активности студентов педвузов // Педагогика. — 2018. — № 6. — С. 41–47.
8. Сластёнин, В. А., Исаев, И. Ф., Мищенко, А. И. Педагогика. — Москва: Академия, 2013. — 576 с.
9. Зимняя, И. А. Педагогическая психология. — Москва: Логос, 2015. — 384 с.
10. Шамова, Т. И., Давыденко, Т. М., Шибанова, Н. Е. Управление образовательным процессом. — Москва: Педагогическое общество России, 2001. — 256 с.
11. Саидова, Н. К. Креативликини ривожлантиришда замонавий таълим технологиялари // Педагогик махорат журнали. — 2021. — № 3. — Б. 52–58.
12. Ахмедова, М. Р. Бўлажак ўқитувчиларда ижодий фикрлаш компетенцияларини шакллантириш масалалари // Таълим ва инновация. — 2022. — № 2. — Б. 34–40.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ГРУППОВОГО КОНФОРМИЗМА В СТУДЕНЧЕСКИХ ГРУППАХ

Махлиё Бахтиёровна Юлдашева

Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан

ORCID: 0000-0002-4624-7039

Аннотация. В статье рассматриваются особенности проявления явления группового конформизма в студенческих коллективах высших учебных заведений. Проведён теоретический обзор ключевых понятий «конформизм», «групповая норма», «студенческий коллектив», а также анализа факторов, способствующих конформному поведению. В эмпирической части исследованы уровни и формы конформизма среди студентов на примере двух групп разных специальностей. Выявлено, что более высокий уровень конформизма проявляется в коллективах с низким уровнем сплочённости; значимыми предикторами выступают страх социального отторжения и низкая самооценка. Представлены рекомендации для преподавателей и тьюторов групп по снижению негативных проявлений конформизма и развитию критического мышления. Статья имеет практическую значимость для педагогов и психологов.

Ключевые слова: групповой конформизм, студенческий коллектив, групповая норма, самооценка, социальное давление

FEATURES OF MANIFESTATION OF GROUP CONFORMITY IN STUDENT GROUPS

Makhliyo Bakhtiyorovna Yuldasheva

Fergana State University, Fergana, Uzbekistan

Abstract. The article examines the features of manifestation of group conformity in student groups of higher education institutions. A theoretical overview of the key concepts of «conformity», «group norm», «student group» and the analysis of factors contributing to conformist behavior is carried out. The empirical part investigates levels and forms of conformity among students from two groups of different specializations. It was found that a higher level of conformity manifests in groups with low cohesion; significant predictors are fear of social rejection and low self-esteem. Recommendations are presented for lecturers and group tutors to reduce negative manifestations of conformity and to develop critical thinking. The article is relevant for educators and psychologists.

Keywords: group conformity, student group, group norm, self-esteem, social pressure

TALABALAR GURUHIDA GURUHIY KONFORMIZMNING NAMOYON BO‘LISH XUSUSIYATLARI

Mahliyo Baxtiyorovna Yuldasheva

Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona, O‘zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida tahsil oladigan talabalar jamoasida guruhiiy konformizm hodisasining namoyon bo‘lish xususiyatlari yoritilgan. “Konformizm”, “guruhiiy me’yor”, “talaba jamoasi” kabi asosiy tushunchalarga nazariy sharh berilgan hamda konform xulq-atvor shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Tadqiqotning empirik qismida turli yo‘nalishlardagi ikki guruh talabalari misolida konformizm darajalari va shakllari o‘rganilgan. Aniqlanishicha, past darajadagi jipslikka ega jamoalarda konformizm darajasi yuqoriroq bo‘ladi; ijtimoiy rad etilish qo‘rquvi va o‘zini past darajada baholash asosiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolada o‘qituvchilar va tyutorlar uchun konformizmning salbiy

ko'rinishlarini oldini olish hamda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga oid tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: guruhiiy konformizm, talabalar jamoasi, guruhiiy me'yor, o'zini baholash, ijtimoiy bosim

Введение. Явление группового конформизма привлекло внимание психологов ещё с классических экспериментов Соломон Аша и последующих исследований. Конформизм это изменение поведения или убеждений индивидов под воздействием группы ради соответствия её нормам. В студенческих группах, где формируются межличностные и групповые взаимодействия, данное явление может оказывать значительное влияние на учебную деятельность, активность в группе и личностное развитие.

Актуальность исследования определяется тем, что в современных высших учебных заведениях студенческие группы выполняют не только учебные, но и социально-психологические функции и конформизм может как способствовать адаптации, так и вести к негативным последствиям (снижение инициативы, пассивность, групповое мышление). Несмотря на значительное число исследований конформизма, имеются пробелы в изучении его проявлений именно в студенческой среде: мало данных о взаимосвязи уровня конформизма с характеристиками группы (сплочённость, статус, специальность) и личностными характеристиками (самооценкой, страхом отторжения).

Цель статьи выявить особенности проявления группового конформизма в студенческих группах и определить основные факторы, способствующие его проявлению. Для достижения цели поставлены следующие задачи:

1. Дать теоретический обзор понятий «групповой конформизм», «групповая норма», «студенческий коллектив».
2. Проанализировать результаты эмпирического исследования уровня конформизма среди студентов разных групп.
3. Выявить связи между уровнем конформизма, характеристиками группы (сплочённостью) и личностными переменными (самооценкой, страхом социального отторжения).
4. Разработать практические рекомендации для педагогов и тьюторов студенческих групп.

Теоретический обзор

Конформизм в современной социальной психологии рассматривается как одна из ключевых форм социального влияния, определяющая соответствие поведения, установок и мнений индивида групповым нормам [1]. Термин «конформизм» впервые был введён в психологический научный обиход в трудах М. Шерифа и С. Аша, чьи классические эксперименты показали, что давление группы может существенно влиять на индивидуальное восприятие и оценку ситуации.

Традиционно в психологии различают два основных вида конформности. Внутренняя конформность связана с реальным изменением человеком собственных взглядов и установок под влиянием группы, что нередко сопровождается процессом самоцензуры. Внешняя конформность, напротив, выражается во внешнем согласии с мнением большинства при сохранении личной позиции; она представляет собой стратегию избегания открытого несогласия с сообществом и проявляется преимущественно на поведенческом уровне, не затрагивая глубинных личностных убеждений [4]. Наряду с этим, в научной литературе встречаются и другие классификации видов конформного поведения. Так, Г.Кельман выделил три качественно различных уровня проявления конформизма: подчинение, идентификацию и интернализацию [5]. Подчинение отражает внешнее согласие с источником влияния и сохраняется лишь до тех пор, пока этот источник присутствует; при этом собственное мнение индивида остаётся неизменным.

Идентификация может проявляться в двух формах классической и реципрокно-

ролевой. В первом случае человек стремится подражать агенту влияния, испытывая к нему симпатию и желание перенять его качества; во втором взаимное ожидание определённого поведения побуждает участников взаимодействия соответствовать социальным ролям. При идентификации усвоенные установки, как правило, не интегрируются в личностную систему ценностей. Интернализация представляет собой наиболее глубокий уровень принятия социального влияния, при котором усвоенные мнения и нормы становятся частью внутренней ценностно-смысловой структуры личности, обеспечивая относительную независимость поведения от внешних обстоятельств.

Современный исследователь Гуандун Сонг предлагает также различать рациональную и иррациональную конформность. Рациональная форма основана на осознанных рассуждениях и включает такие проявления, как соответствие, согласие и послушание. Иррациональная конформность, напротив, проявляется как стихийное, интуитивное, «стадное» поведение, возникающее под воздействием эмоциональных и инстинктивных процессов вследствие наблюдения за действиями или реакциями других людей [6].

С точки зрения К.Левина, групповое давление выступает важнейшим фактором поддержания внутреннего равновесия группы и служит механизмом социализации личности. В последующих исследованиях Фестингера, Дойча и Джерарда были выделены два основных вида конформизма: нормативный как результат стремления быть принятым группой и избежать её осуждения и информационный возникающий в условиях неопределённости, когда индивид принимает мнение большинства как более точное и компетентное [3].

А. И. Донцов и Г. М. Андреева трактуют конформизм не только как подчинение групповому мнению, но и как психологический механизм адаптации личности в социальной среде. Исследователи отмечают, что проявления конформного поведения связаны с такими личностными характеристиками, как уровень самооценки, уверенность в себе, потребность в одобрении, а также с характером внутригрупповых отношений [1, 2].

Особый интерес представляет групповой конформизм в студенческой среде, поскольку именно в этот возрастной период происходит активное формирование социальной идентичности, системы ценностей и профессионального самосознания. Студенческая группа выступает в качестве значимого социального микросоциума, где формируются нормы поведения, коммуникационные модели и механизмы группового давления.

Согласно некоторым исследованиям, конформизм студентов может выступать как адаптивным, так и дезадаптивным фактором. С одной стороны, умеренный уровень конформности способствует успешной интеграции личности в коллектив, развитию кооперации и сплоченности; с другой стороны, чрезмерная подчинённость групповым нормам приводит к подавлению индивидуальности, критического мышления и снижению творческой активности [7].

Важную роль в регуляции конформного поведения играют личностные характеристики. Так, высокая самооценка и выраженная интернальность коррелируют с меньшей склонностью к конформизму, тогда как тревожность, зависимость от социального одобрения и страх быть отвергнутым усиливают конформные реакции. Кроме того, проявления группового конформизма варьируются в зависимости от уровня сплоченности группы, формальных и неформальных статусов участников, характера межличностных отношений и психологического климата коллектива. В студенческих объединениях, где доминируют доверие, взаимопомощь и открытость, конформизм проявляется в форме добровольного согласования позиций. Напротив, в условиях авторитарных или конкурентных отношений чаще встречается вынужденный конформизм, обусловленный внешним давлением и страхом социальной изоляции. Таким образом, феномен группового конформизма в студенческих коллективах следует рассматривать как многоуровневое социально-психологическое явление, включающее когнитивные, эмоциональные и мотивационные компоненты. Его

исследование имеет не только теоретическое, но и практическое значение, поскольку позволяет разрабатывать эффективные стратегии формирования самостоятельности мышления, критического восприятия и социальной ответственности студентов.

Методы исследования. Исследование проводилось среди студентов Ферганского государственного университета и Ферганского государственного технического университета, разделённых на две группы по специальности: педагогическая (60 человек) и техническая (60 человек). Использовались такие методы, как шкала групповой сплочённости; шкала самооценки Розенберга; шкала страха социального отторжения; методика выявления склонности к конформизму. Статистическая обработка данных включала корреляционный анализ и множественную регрессию с помощью пакета SPSS.

Результаты. Проведённый эмпирический анализ позволил выявить существенные различия и взаимосвязи между личностными характеристиками студентов и уровнем их склонности к конформному поведению.

Таблица 1

Средние показатели склонности к конформному поведению

Группа	M	SD	Максимум (баллов)	p
Педагогическая	34,8	8,4	50	-
Техническая	30,2	7,5	50	< 0,05
Общая выборка	32,5	8,1	50	-

Примечание: студенты технических специальностей проявили более низкий уровень конформного поведения ($p < 0,05$).

Как показано в таблице 1, общий средний уровень конформизма в выборке составил $M = 32,5$ ($SD = 8,1$) из максимально возможных 50 баллов, что указывает на умеренную выраженность тенденции к групповому приспособлению. При сравнении двух групп установлено, что студенты педагогического ВУЗа демонстрируют более высокий уровень конформизма ($M = 34,8$; $SD = 8,4$), чем технические ($M = 30,2$; $SD = 7,5$; $p < 0,05$). Данный факт может объясняться спецификой профессиональной социализации: гуманитарные направления предполагают более тесное межличностное взаимодействие, эмоциональную вовлечённость и зависимость от групповых норм, тогда как технические специальности ориентированы на индивидуальные когнитивные задачи и независимое принятие решений.

Таблица 2

Корреляционные связи между показателями ($n = 120$)

Показатель	Конформизм	Сплочённость	Страх социального отторжения	Самооценка
Конформизм	-	-0,45**	0,52**	-0,41**
Сплочённость	-	-	-0,32*	0,28*
Страх социального отторжения	-	-	-	-0,36**

Примечание: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Результаты корреляционного анализа (таблица 2) выявили статистически значимые связи между исследуемыми переменными. Конформизм отрицательно коррелирует со сплоченностью группы ($r = -0,45$; $p < 0,01$). Это свидетельствует о том, что в более сплоченных коллективах влияние давления большинства снижается за счёт доверия, открытого общения и взаимной поддержки. Напротив, отмечается положительная корреляция между страхом социального отторжения и уровнем конформизма ($r = 0,52$; $p < 0,01$). Это подтверждает гипотезу о том, что боязнь быть отвергнутым усиливает склонность следовать групповым ожиданиям. Кроме того, конформизм отрицательно связан с самооценкой личности ($r = -0,41$; $p < 0,01$), что указывает на то, что лица с низким уровнем самопринятия и уверенности чаще поддаются внешнему давлению и стремятся избегать социальной изоляции.

Таблица 3

Результаты множественной регрессии для предикторов конформного поведения

Предиктор	β	t	p	Влияние
Страх социального отторжения	0,38	4,12	$< 0,001$	Положительное
Самооценка	-0,29	-3,07	$< 0,01$	Отрицательное
Сплочённость группы	-0,24	-2,41	$< 0,05$	Отрицательное

Примечание: модель значима при $F(3,116) = 12,87$, $p < 0,001$; объясняемая дисперсия $R^2 = 0,32$

Результаты регрессионного анализа (таблица 3) подтвердили, что ведущими предикторами конформного поведения студентов являются:

- страх социального отторжения ($\beta = 0,38$; $p < 0,001$);
- низкая самооценка ($\beta = -0,29$; $p < 0,01$);
- сплоченность группы выступает как сдерживающий фактор ($\beta = -0,24$; $p < 0,05$).

Полученная модель статистически значима ($F(3,116) = 12,87$; $p < 0,001$), при этом коэффициент детерминации $R^2 = 0,32$. Это означает, что 32% вариативности конформного поведения объясняется данными предикторами. Таким образом, можно заключить, что социально-психологические факторы такие, как страх отвержения и самооценка оказывают более сильное влияние на конформизм, чем структурные характеристики группы. Это согласуется с выводами зарубежных и российских исследователей (Аш, 1956; Фестингер, 1957; Андреева, 2005), согласно которым основным механизмом конформного поведения является внутреннее стремление сохранить положительную социальную идентичность и избежать негативных оценок со стороны значимых других.

Высокий уровень конформизма у студентов с выраженным страхом социальной изоляции можно рассматривать как адаптивную стратегию выживания в условиях академического коллектива, направленную на поддержание эмоциональной безопасности и чувства принадлежности к группе. В то же время чрезмерная зависимость от мнения группы может препятствовать формированию автономности, критического мышления и академической инициативы.

Для студентов с высокой самооценкой характерна большая независимость суждений и готовность отстаивать собственное мнение, что проявляется в неконформном типе поведения, связанном с уверенностью в личностной и интеллектуальной компетентности. Итак, полученные данные позволяют утверждать, что личностные характеристики (самооценка, тревожность, социальная уверенность) являются ключевыми факторами в детерминации конформного поведения студентов, а групповая динамика лишь модифицирует проявление этих личностных тенденций.

Выводы

Конформное поведение студентов представляет собой сложный социально-психологический феномен, опосредованный как индивидуально-личностными, так и групповыми характеристиками. Оно выполняет адаптивную функцию, обеспечивая интеграцию личности в академическую среду, но при избыточной выраженности может снижать уровень самостоятельности и критичности мышления.

Эмпирические результаты исследования подтвердили наличие статистически значимых различий между представителями гуманитарных и технических направлений подготовки. Студенты педагогических специальностей обладают более высоким уровнем склонности к конформизму, что обусловлено спецификой профессиональной социализации и доминированием межличностных форм взаимодействия.

Личностные детерминанты конформного поведения проявляются в виде отрицательных корреляций с самооценкой и положительных со страхом социального отторжения. Это свидетельствует о том, что низкая самооценка и выраженная потребность в принятии другими усиливают податливость внешнему давлению группы.

Групповая сплоченность выполняет амбивалентную функцию: с одной стороны, она снижает влияние конформизма благодаря взаимной поддержке и доверию, а с другой может усиливать давление норм при высокой зависимости членов группы от коллективного мнения.

Построенная регрессионная модель показала, что страх социального отторжения и низкая самооценка являются наиболее значимыми предикторами уровня конформного поведения. Совокупно эти переменные объясняют 32% вариативности показателя конформизма, что подтверждает их ключевую роль в формировании поведенческих стратегий студентов.

Конформизм студентов следует рассматривать не только как проявление социальной зависимости, но и как механизм психологической адаптации, позволяющий сохранить положительный эмоциональный фон взаимодействия в группе и снизить риск изоляции в учебной среде.

Исходя из результатов проведенного исследования, были разработаны следующие практические рекомендации.

1. Психологам вузов рекомендуется включать в профилактическую и развивающую работу со студентами тренинги, направленные на формирование уверенности в себе, развитие навыков самопрезентации и конструктивного отстаивания собственного мнения.

2. Тьюторы академических групп могут использовать результаты исследования для диагностики межличностных отношений и предупреждения формирования избыточно зависимых или подчиненных моделей поведения.

3. Преподавателям важно применять интерактивные формы обучения (дискуссии, проектная работа, дебаты), которые способствуют развитию критического мышления и снижают уровень группового давления.

4. В рамках психологического сопровождения студентов-первокурсников рекомендуется уделять особое внимание снижению страха социального отторжения и формированию позитивного группового климата, поскольку именно в этот период повышен риск проявления конформного поведения.

5. Для психолого-педагогических исследований перспективным направлением является дальнейшее изучение взаимодействия между конформизмом, академической мотивацией и профессиональной идентичностью студентов, а также влияния культурных факторов на проявления конформного поведения.

Список литературы:

1. Андреева Г. М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений. — 5-е изд., испр. и доп.. — М.: Аспект Пресс, 2008. — 363 с.

2. Донцов А. И. Проблема социальной группы в зеркале этнопсихологии // Этнопсихология. Учебник для Вузов / сост. Т. Г. Стефаненко. — Москва: Аспект Пресс, 2004.
3. Конформность // Большой психологический словарь / под редакцией Б. Г. Мещерякова и В. П. Зинченко. — 4-е издание, расширенное. — М.: АСТ, Прайм-Еврознак, 2009. — 816 с.
4. Кондратьев М. Ю., Ильин В. А. Конформизм // Азбука социального психолога-практика. — Москва: Пер Сэ, 2007. — 464 с.
5. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Социальная психология малой группы: Учебное пособие для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2001. — 318 с.
6. Song G., Ma Q., Wu F., Li L. The Psychological Explanation of Conformity // Social Behavior & Personality: an International Journal. — 2012. — № 40. Issue 8. — С. 1365—1372.
7. Yuldasheva M. B. Jamoaviy qarorlar samaradorligining ijtimoiy-psixologik asoslari. “Professor Vasila Karimova o‘qishlari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. — Toshkent: 20-sentyabr 2025-yil. 849-853 b.

Jurnal Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan 2020 yil 6 oktyabrda o'zlashtirildi.
Jurnal har oyda bir marta o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.
Jurnalning hajmi 60x84, 1/8, A-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnali 2020 yil oktyabrdan nashr etilmoqda.

Pedagogika, psixologiya, filologiya va tilshunoslik, matematika, fizika va mexanika, texnika fanlari, tabiatshunoslik, tarix va falsafa, turizm va iqtisodiyot, axborot kommunikatsion texnologiyalari, geografiya sohalardagi ilmiy va ilmiy-uslubiy materi-allarni o'z ichiga oladi. Nashr qilingan materiallar mualliflari O'zbekiston Respublikasi hamda yaqin va uzoq xorijning yetakchi olimlari, tadqiqotchi-izlanuvchilari.

Jurnalning kalit so'zlari:

Oliy pedagogik ta'lim nazariyasi va amaliyoti; umumiy va maxsus pedagogika va psixologiya, pedagogika va innovatsiya, integratsiya, O'zbekiston, Rossiya va xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimi; ta'lim jarayoni; ko'p madaniyatli va mintaqaviy ta'lim; III Renessans, XXI asrdagi ta'lim; ta'lim va tarbiya sohasidagi milliy va qadriyat ustuvorliklari; ta'lim sifatini monitoring qilish; uzluksiz pedagogik ta'lim tizimi; ta'lim dasturlari; umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlari; o'qituvchilarni tayyorlash tizimidagi ta'lim texnologiyalari.

Guvohnoma raqami №10882
Bosh muharrir: B.B.MA'MUROV

Bosishga ruxsat etildi: 10.02.2025 y.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5.
Buyurtma raqami №0324
«FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar.
<https://interscience.uz/> saytida joylashtirildi

